

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Μνήμη Κωνσταντίνου Τσάτσου

Γράφουν οι Δ. Μιχαλόπουλος,
Ε. Ρουμελιώτη,
Σ. Κουτρούλης.

Ἀνέκδοτη συνέντευξη
τοῦ Κ. Τσάτσου

Κ. Σταματόπουλος: Θράκη - Κωνσταντινούπολη - Στενά

Σ. Κουτρούλης: Ἐθνισμός καί κοινοτισμός

Α. Λυδάκη: Κοινωνιολογία τῆς τσιγγάνικης ζωῆς

Μ. Keliyan: Ἀγροτικός πολιτισμός καί ἀνάπτυξη στήν Βουλγαρία καί τήν Ἰαπωνία

F. Thual: Ἡ γεωπολιτική τῆς Ὁρθοδοξίας

Α. Κόντος: Δημοκρατία καί γλῶσσα

Δ. Παπανδρέου: Ἐνοποιήσεις καί κατακερματισμοί τῶν κρατῶν στήν ἱστορία

★ *Κριτική καί νέες ἐκδόσεις βιβλίων*

★ *Διδακτορικές διατριβές*

24

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 24

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ 10ος ΧΡΟΝΟΣ ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 1997 ΔΡΧ. 2000

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Δρ. Μελέτης Ή. Μελετόπουλος

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Δρ. Ήλιος Τεμπέλης

Όγδωή οδός 3, 152 36 Π. Πεντέλη,
τηλ.: 8040344, fax: 8049083

ΒΟΗΘΟΣ ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Γιάννης Γορανίτης

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ίακωβος Ίακωβόγλου, κοινωνιολόγος, ιστορικός
• Χρήστος Βρούστης, νομικός • Νέδα Ήθ. Κα-
νελλοπούλου, δρ. δικαίου, έπ. καθηγήτρια Πα-
ντείου Πανεπιστημίου • Γιώργος Κόκκινος, ιστο-
ρικός • Αλέξανδρος Κόντος, γλωσσολόγος, νομι-
κός, φιλόλογος • Σπύρος Κουτρούλης, οικονομο-
λόγος • Αθηνά Λιάπη, δρ. κοινωνιολογίας • Γιάν-
νης Μαθιουδάκης, φιλόλογος-κοινωνιολόγος •
Γεώργιος Π. Μαλούχος, πολιτικός επιστήμων •
Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα, φιλόλογος • Νί-
κος Μαραντζίδης, δρ. κοινωνιολογίας • Χρήστος
Παΐζης, φιλόλογος • Ζαχαρίας Παλιός, δρ. κοι-
νωνιολογίας, έπ. καθηγητής Πανεπιστημίου Κρή-
της • Γιάννης Παπαδόπουλος, δρ. πολιτικών επι-
στημών, τακτ. καθηγητής Πανεπιστημίου Λω-
ζάννης • Δημήτρης Παπανδρέου, ιστορικός - δι-
πλωμάτης • Αλέξανδρος Σιακκαράς, δρ. αεροναυ-
πηγικής, σύμβουλος πρυτανείας Ε.Μ.Π. • Κώ-
στας Σταματόπουλος, ιστορικός-συγγραφέας, δρ
Παν/μίου Σορβόνης • Γιώργος Τσομπάνογλου,
δρ. κοινωνιολογίας • Βασίλης Φιοραβάντες, δρ. φι-
λοσοφίας, άν. καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου
• Νικόλας Χρηστάκης, δρ. κοινωνικής ψυχολο-
γίας, έπ. καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Δημήτρης Τσατσούλης

Γ. Μπάκου 21, 115 24 Ήθνα, τηλ. 6480839

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Βαγγέλης Δουβαλέρης

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γιάννης Μαθιουδάκης

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ

Άγγελική Κουτσούκου

Ίπποκράτους 58, 106 80 Ήθνα, τηλ. 3603546

ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Χρήστος Βρούστης

ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ

Δημήτρης Κουτσονίκας

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Έκδόσεις Έλληνικά Γράμματα,

Γ. Γενναδίου 5, 106 78 Ήθνα

Τηλ.: 3817826 - 3806661, Fax: 3836658

ISSN 1105-8099

Περιεχόμενα

Ήπό τήν διεύθυνση..... 3

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΤΣΑΤΣΟ

Έλένη Ρουμελιώτη: Διανοούμενοι του συντηρητικού χώρου:
Κωνσταντίνος Τσάτσος..... 6

Σπύρος Ή. Κουτρούλης: Ή ελληνικότητα έναντια στην Ρω-
μοισύνη - Σύνομη κριτική στον Κ. Τσάτσο..... 16

Δημήτρης Μιχαλόπουλος: Ή ανέχδοτα κείμενα Κωνσταντίνου
Τσάτσο..... 17

Κώστας Μ. Σταματόπουλος: Θράκη - Κωνσταντινούπολη -
Στενά (1908-1923)..... 25

Σπύρος Ή. Κουτρούλης: Έθνισμός και κοινοτισμός. Τό πε-
ριοδικό «Πολιτική Έπιθεώρηση» (1910-1921). Πολιτικός
συγκρητισμός και Βαλκανική Όμοσπονδία: ό Ή. Δραγούμης. 39

Ή Άννα Λυδάκη: «Και κανένα ρολεζάκι άμα θέλετε...» (ή ένα
παιχνίδι μεταξύ άστείου και σοβαρού)..... 56

Maya Keliyan: Ή αγροτικός πολιτισμός και ανάπτυξη στη
Βουλγαρία και τήν Ήαπωνία: Μιά συγκριτική άποψη. Μετά-
φραση- Έπιμέλεια: Βαγγέλης Δουβαλέρης..... 60

Ή Αλέξανδρος Κόντος: Δημοκρατία και γλώσσα..... 81

Δημήτρης Παπανδρέου: Ένοποιήσεις και κατακερματισμοί
των κρατικών οργανισμών στό πέραςμα της ιστορίας..... 98

Franz Thual: Ή γεωπολιτική της όρθοδοξίας. Μετάφραση-
Έπιμέλεια: Νίκος Μαραντζίδης..... 105

☆

Παρουσίαση Διδακτορικής Διατριβής: «Σχηματισμός ταυτότη-
τας σιγγανοπαίδων ήλικίας 11-13 έτών στην περιοχή της Ή-
γίας Βαρβάρας - Ό ρόλος του σχολείου» της Άννας Λυδάκη.. 113

Βιβλιοφορίες..... 115

• Γράφουν: Μελέτης Ή. Μελετόπουλος, Σπύρος Ή. Κουτρού-
λης, Δημήτρης Τσατσούλης, Πηνελόπη Καπελαρή, Γιώργος
Κόκκινος.

Έπιστολές..... 140

ΑΡΔΗΝ: Πιστοί και Ήπιστοι..... 141

Ἡ Νέα Κοινωνιολογία κυκλοφορεῖ κάθε ἐξάμηνο στὰ βιβλιοπωλεῖα καὶ στὰ περίπτερα. Ἀποστέλλεται κατ' οἶκον στοὺς συνδρομητές. Τιμὴ τεύχους: 2.000 δρχ. Τιμὴ ἐτήσιας συνδρομῆς (2 τεύχη): 3.500 δρχ. Τιμὴ ἐτήσιας φοιτητικῆς συνδρομῆς: 2.500 δρχ. Ἰδρύματα, Ὄργανισμοί, Τράπεζες κλπ.: 10.000 δρχ. Παλαιὰ τεύχη διατίθενται στὰ γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ καὶ στὸν ἐκδοτικό οἶκο. Ἡ Νέα Κοινωνιολογία δέχεται ἄρθρα, ἐργασίες κλπ. Οἱ δημοσιεύμενες ἀπόψεις ἐκφράζουν ἀποκλειστικά τοὺς συγγραφεῖς τους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὑπεύθυνοι γι' αὐτές. Δημοσιεύεται ἀθε εὐπρεπῆς ἐπιστολὴ πού λαμβάνει τὸ περιοδικό. Χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται. Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τῆς ὕλης ἢ μέρους τῆς, καθὼς καὶ κάθε γραπτὴ, ραδιοφωνικὴ, τηλεοπτικὴ ἢ ἄλλη ἀναπαραγωγὴ τῆς, χωρὶς τῆ γραπτὴ ἄδεια τῆς Διευθύνσεως.

Τὰ ἀποστέλλόμενα στὴν Νέα Κοινωνιολογία ἄρθρα ὀφείλουν νὰ εἶναι ἀδημοσίευτα, πρωτότυπα, ἐπιστημονικά, εὐπρεπῆ καὶ συντεταγμένα σὲ ὀρθὰ ἑλληνικά. Ἀποκλείονται κείμενα πού πολιτικολογοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα καὶ προσπαθοῦν νὰ προωθήσουν μὲ οἰονόηποτε τρόπο συγκεκριμένα προσωπικά ἢ ὁμαδικὰ συμφέροντα. Οἱ στήλες τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἀνοικτές σὲ ὅλα τὰ ρεύματα τῶν ἰδεῶν. Ὁ πλουραλισμός εἶναι ἡ μόνη «γραμμὴ» του. Τὸ περιοδικό αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐλεύθερο βῆμα διαλόγου καὶ δὲν ἔχει ἐπιστημονικές, ἐπιστημολογικές ἢ ἄλλες προκαταλήψεις. Οἱ ἐργασίες ἀπαραιτήτως πρέπει νὰ ὑποβάλλονται δακτυλογραφημένες σὲ διπλό διάστημα μέχρι 25 σελίδες χωρὶς τὴν περίληψη, τίς παραπομπές καὶ τὴ βιβλιογραφία, σὲ τρία ἀντίτυπα. Τὰ ἄρθρα ἀποστέλλονται στὴ Γραμματεία τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς.

ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

Ἡ ἐργασία πρέπει νὰ ἔχει:

1. **Σελίδα τίτλου**, μὲ τὸν τίτλο τῆς ἐργασίας (μέχρι 15 λέξεις) καὶ τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων. Νὰ σημειώνεται ὁ ὑπεύθυνος ἀλληλογραφίας καὶ ἡ διεύθυνση καὶ τὸ τηλέφωνό του. Νὰ δίνεται ἓνα πολὺ σύντομο βιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ (τῶν) συγγραφέως (-φέων).
2. **Σελίδα περίληψης** (abstract). Ἡ περίληψη δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τίς 200 λέξεις. Ἀνακεφαλαιώνει τὸν (τούς) στόχο (-ους) τῆς ἐργασίας, τὴν μέθοδο, τὰ ἀποτελέσματα καὶ τὰ συμπεράσματα.
3. **Σελίδα περίληψης στὰ ἀγγλικά ἢ γαλλικά**. Μετάφραση τῆς ἐλληνικῆς περίληψης στὰ ἀγγλικά ἢ γαλλικά.
4. Τὸ κείμενο τῆς ἐργασίας μὲ κατάλληλο χωρισμὸ σὲ διάφορα «κεφάλαια» καὶ ὑποτίτλους.
5. **Βιβλιογραφικὲς παραπομπές καὶ βιβλιογραφία** μὲ ἓνα ἀποδεκτὸ σύστημα, γιὰ παράδειγμα τὸ σύστημα ASA. Ὑπόδειγμα παραπομπῶν (μέσα στὸ κείμενο). (Roberston, 1988, p. 191).
Υποδείγματα βιβλιογραφίας:
Robertson, Ian. 1988. **Sociology**. New York: Worth Publishers.
Neushouser, Kevin. 1992. «Democratic Stability in Venezuela: Elite Consensus or Class Compromise». **American Sociological Review** 57:117-135.
Kourvetaris, George. 1976. «The Greek American Family». In **Ethnic Families in America**. Charles H. Midel and Robert W. Haberstein, eds. New York: Elsevier.
6. **Υποσημειώσεις** σὲ ἀριθμητικὴ σειρά, μὲ διπλὰ διαστήματα, σὲ ξεχωριστὸ τμήμα (μὲ τίτλο «Ὑποσημειώσεις»).
7. **Πίνακες καὶ σχήματα** σὲ ξεχωριστὴ σελίδα τὸ καθένα, μὲ διαδοχικὴ ἀρίθμηση καὶ σύντομη ἐπεξήγηση. Σχήματα μὲ σινικὴ μελάνη.

Ἡ Νέα Κοινωνιολογία συνεργάζεται μὲ τίς ἐξῆς ἔγκυρες ἐπιστημονικὲς ἐπιθεωρήσεις (σὲ ἀλφαβητικὴ σειρά):

- 1) **American Sociological Association Review.**
- 2) **European Journal of Sociology.**
- 3) **International Sociological Association.**
- 4) **Revue Suisse de Sociologie.**

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Τὰ ἀποστέλλόμενα ἄρθρα κρίνονται ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἐπιτροπὴ, σύμφωνα μὲ τὸ διεθνῶς καθιερωμένο «blind system». **Γραμματεία Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς:** Ἀλέξανδρος Σιαπκαράς, Τ.Θ. 60043, 153 01 Ἀγία Παρασκευή.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ

Η θεώρηση του εκσυγχρονισμού στην καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή τὰ τελευταῖα χρόνια — καί μέ περισσότερο ἔμφαση τούς τελευταίους μῆνες — λειτουργεῖ ὅπως ὅλες οἱ ἰδεολογίες πού εἰσήχθησαν κατά καιρούς ἀπό τήν Δύση, ἀπό τόν διαφωτισμό ἕως τόν φεντεραλισμό καί τόν νεοφιλελευθερισμό· μέ καθυστέρηση καί ἀρκετά διαστρεβλωμένα, ὡς ἄλλοθι καί πρόσχημα, ἐνίοτε καί εἰλικρινά, πάντως ὄχι μέ τίς ἀπαραίτητες «στοχαστικές προσαρμογές» πού ἀπαιτοῦνται.

Πέρα ἤ πάνω ἀπό κόμματα, ὁμάδες συμφερόντων καί πρόσωπα ἀποτελεῖ γενική διαπίστωση ἡ καθυστέρηση κράτους καί κοινωνίας στήν Ἑλλάδα, ἐν σχέσει μέ τήν προηγμένη Δύση, πού ὡς κυρίαρχη προσδιορίζει αὐτή τόν ἱστορικό χρόνο καί τούς ρυθμούς του. Ἐξ οὗ καί ἡ ἀνάγκη ἐκσυγχρονισμού, δηλαδή ἡ ἀνάγκη νά καλυφθεῖ ἡ διαφορά φάσης πού χωρίζει τίς παραδοσιακές ἀγροτικές κοινωνίες ἀπό τίς μεταβιομηχανικές, στό continuum τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης.

Ἔτσι θά μπορούσε κανεῖς πρόχειρα νά ὀρίσει τόν ἐκσυγχρονισμό — στό πλαίσιο τῶν περιφερειακῶν κοινωνιῶν — ὡς τήν ἐπιτάχυνση τῆς δημιουργίας τῶν τεχνολογικῶν, διοικητικῶν καί πολιτιστικῶν προϋποθέσεων, μέ στόχο τήν ἐπίτευξη τοῦ δυτικοῦ μοντέλου.

1. Τό πρῶτο πρόβλημα λοιπόν πού προκύπτει ἤ καλύτερα ἡ πρώτη προϋπόθεση τοῦ ἔτσι ὀριζόμενου ἐκσυγχρονισμού εἶναι ἐάν πράγματι τό δυτικό μοντέλο εἶναι τό ἐπιθυμητό, ἤ κάποια παραλλαγή του ἤ κάτι ἐντελῶς διαφορετικό. Πρίν σκιαγραφήσουμε τό δυτικό μοντέλο, ἐπισημαίνουμε ὅτι ἱστορικά δέν εἶναι ἐνιαῖο, ὅτι ὑπῆρξαν καί ὑπάρχουν παραλλαγές του, ὅπως ἡ ἰαπωνική καί ὅτι ἀσφαλῶς καί ὑπάρχουν ποικῖλοι «τρίτοι ὁδοί», καλοί ἤ κακοί, ὅπως ὁ γιουγκοσλαβικός τοῦ Τίτο ἤ ἄλλοι.

Τό δυτικό μοντέλο περνᾷ σήμερα διεθνῶς μία κρίση, πού ἴσως τελικά προκαλέσει τήν μετάλλαξή του καί πού πάντως δέν μπορούμε νά ἀγνοήσουμε στίς σχετικές ἀναλύσεις. Ἀνεργία, ἐγκληματικότητα, ἀπολιτικοποίηση, οἰκολογική καταστροφή καί διαφθορά μαστίζουν τίς χώρες τῆς δύσης, χωρίς νά λείπουν φυσικά καί ἀπό τίς ὑπόλοιπες. Τό δυτικό μοντέλο περιλαμβάνει ὅπως ἔχουμε τά ἐξῆς στοιχεῖα: ἀνεπτυγμένη βιομηχανική ὑποδομή, παραγωγή τεχνογνωσίας, συγκέντρωση τῶν πληθυσμῶν σέ μεγαλουπόλεις, σύστημα κοινωνικῆς προνοίας, ἀντιπροσωπευτική δημοκρατία καί κοινωνία τῶν πολιτῶν, προστασία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ἀποτελεσματική γραφειοκρατία καί συγκεντρωτικό κράτος. Ταυτόχρονα τό μοντέλο αὐτό συνεπάγεται ἀνθρώπινη ἀλλοτρίωση καί μοναξιά, ἀποδόμηση τῶν παραδοσιακῶν κοινωνικῶν δεσμῶν μέ κορυφαῖο παράδειγμα τήν οἰκογένεια καί κοινωνικό ἀποκλεισμό καί φτώχεια κάποιων μικρῶν ἤ μεγάλων ὁμάδων τῆς κοινωνίας.

Τό μοντέλο ὅμως αὐτό προῆλθε ἀπό μία συγκεκριμένη ἱστορική ἐξέλιξη / φεουδαλισμός — ἀστική ἀνάκαμψη — ἐκβιομηχάνιση /. Ἡ Ἑλλάδα, ἀπό τήν Ἀλωση ἤ καί νωρίτερα ἐτέθη σέ ἄλλο πλαίσιο, αὐτό τοῦ ἀσιατικοῦ δεσποτισμοῦ, μέ ἐλάχιστα σημεῖα ἐπαφῆς μέ τήν δυτική ἐξέλιξη. Πέραν τοῦ ἐρωτηματικοῦ τῆς κοινωνιολογικῆς ἤ (ἂν προτιμᾷ κανεῖς) τῆς πολιτιστικῆς δυνατότητας ἐφαρμογῆς στήν Ἑλλάδα αὐτοῦ τοῦ μοντέλου, τίθεται συμπληρωματικά τό ἐρώτημα ἐάν ἡ πρόταση συμβίωσης καί διαβίωσης τοῦ δυτικοῦ μοντέλου εἶναι τό ζητούμενο ἰδεῶδες. Ὅφειλουμε νά ἀπαντήσουμε ξεκάθαρα, μέ πλήρη συναίσθηση τῆς ἱστορικῆς εὐθύνης καί τῶν συνεπειῶν τῆς ἀπάντησης καί προπαντός νά ἀπαντήσουμε ὀριστικά. Εἰδάλλως ἄς ἀποδυθοῦμε σέ μιά — ἐξίσου ὑπεύθυνη ὅμως — ἀναζήτηση ἐναλλακτικῶν δυνατοτήτων, μέ ρεαλιστικές προοπτικές, διαγράφωντας πάντως τήν ζοφερή προοπτική μιᾶς οἰκονομικά χρεωκοπημένης, διοικητικά διαλελυμένης καί ἔθνικα συρρικνούμενης χώρας πού ζοῦμε σήμερα, καί πού τόσο πολύ βολέει σχεδόν τούς πάντες.

2. Όρισμένες πλευρές τουλάχιστον του δυτικού αυτού μοντέλου είναι αναγκαίες, και πάντως αναπόφευκτες σ' έναν δυτικά διεθνοποιούμενο πλανήτη. Τό δεύτερο, ως εκ τούτου, ερώτημα, ή δεύτερη προϋπόθεση, είναι ή μεθοδολογία επίτευξης του στόχου αυτού. Η πολιτική μεθοδολογία, αυτή που προηγείται του διοικητικού έκσυγχρονισμού, του οικονομικού εξορθολογισμού, της εισαγωγής τεχνογνωσίας και της μεταβολής της νοοτροπίας. Δηλαδή όχι άπλως ή όριστική εξαφάνιση του διαρκώς αναγεννώμενου, υπό νέες μορφές, ασιατικού δεσποτισμού, με τις πελατειακές, νεποτιστικές, ευνιοκρατικές, αναξιοκρατικές εκφάνσεις του, αλλά ή ανεύρεση του μοχλού που θά προκαλέσει αυτήν την ριζική ανατροπή.

Αυτός δέν μπορεί νά είναι άλλος από την συνολική — άνευ εξαιρέσεων — αντικατάσταση του πολιτικού προσωπικού της χώρας. Τό σημερινό πολιτικό προσωπικό είναι άκατάλληλο, διότι οί δομές που τό παρήγαγαν απαιτούσαν από τά νέα στελέχη συγκεκριμένα «προσόντα», ούτως ώστε διαμορφώθηκε τελικώς μία πολιτική ήγεςία που σήμερα είναι έγγενως αδύνατον νά διορθωθεί έσωτερικά και ποιοτικά. Οί μηχανισμοί έπιλογής στελεχών των μεγάλων κομμάτων είναι οίκογενειοκρατικοί, ευνιοκρατικοί, προπαντός δέ αναξιοκρατικοί, υπό την έννοια ότι άτομα χωρίς παιδεία, σοβαρότητα, προσωπικότητα και παρησία είναι αυτά ακριβώς που απαιτούνται για την διαιώνιση της εξουσίας των κομματικών κατεστημένων και την έξυπνότερη των ποικίλων συμφερόντων τους. Τελικώς τό όλο πολιτικό σκηνικό έχει αυτό-βραχυκυκλωθεί, και δέν μπορεί πιά νά υπηρετήσει ούτε τά έθνικά συμφέροντα, ούτε τά συμφέροντα των εργαζομένων, ούτε αυτά του κεφαλαίου, ούτε καν αυτά του ξένου παράγοντα, εάν εργαλειακά θεωρήσουμε τίς πολιτικές δυνάμεις μιας μικρής έξαρτημένης χώρας όπως ή δικιά μας.

Αυτή ή ριζική αντικατάσταση, που στίς αρχές του πολυτάραχου αιώνα μας πραγματοποιήθηκε μέ τό κίνημα στό Γουδί, πρέπει ασφαλώς σήμερα νά πραγματοποιηθεί μέ ευρύτατη λαϊκή συναίνεση, ώστε ή προσπάθεια ενός ουσιαστικού έκσυγχρονισμού νά διαθέτει κοινωνικό έρεισμα. Τό κοινωνικό αυτό έρεισμα είναι ή αναγκαία προϋπόθεση ώστε ο έκσυγχρονισμός νά μήν παραμείνει κοινωνικά μετέωρη πεφωτισμένη άνωθεν απόφαση, αλλά νά άφομοιωθεί από την κοινωνία και νά άποκτήσει ρίζες και προοπτική διάρκειας.

3. Τρίτη και «φαρμακερή» προϋπόθεση του έκσυγχρονισμού είναι ή όριστική έπίλυση του τεράστιου προβλήματος έθνικής ασφάλειας της Ελλάδας. Είναι λάθος νά πιστεύουμε ότι αναγκαστικά προηγείται ή αύξηση του έθνικού πλούτου της ένίσχυσης της έθνικής μας άμυνας. Όπωςδήποτε ύφίσταται σέ κάποιο βαθμό ή αναγκαιότητα μιας τέτοιας ιεράρχησης, αλλά τό αντίστροφο είναι ακόμα σοβαρότερο: ή τεράστια οικονομική αίμορραγία /15% του ΑΕΠ για Άμυνα / αλλά και ή διαρκώς έπαπειλούμενη σύρραξη, που πλήττει τουρισμό και επενδύσεις στίς παραμεθόριες περιοχές, ταυτόχρονα οί ψυχολογικές έπιπτώσεις μέ παραλυτικά άποτελέσματα και ή διαρκής προσκόλληση του ένδιαφέροντος στον έξ ανατολών κίνδυνο, κωλύουν κάθε συγκροτημένη προσπάθεια σοβαρής ένασχόλησης μέ τό κοινωνικό μας πρόβλημα. Και είναι φυσικό, διότι αυτόμάτως τό έθνικό προηγείται του κοινωνικού, παντού και πάντοτε στην ανθρώπινη ιστορία, για ευνόητους λόγους άπλης αυτοσυντήρησης.

Φυσικά, οί τρεις προαναφερθείσες προϋποθέσεις διαπλέκονται σέ πολλαπλά σημεία. Η προσέγγισή τους δέν μπορεί νά γίνει διακριτά, αλλά ταυτόχρονα και συνολικά. Βάση του όλου ζητήματος και άφετηρία άποτελεί όπωςδήποτε ή ριζική — όχι μέ έπανεμφάνσεις υπό διαφορετικά προσωπεία παλαιοκομματικών στοιχείων — πολιτική μεταβολή, που θά φέρει στό προσκήνιο άλλα πρόσωπα, μέ άλλο σύστημα αξιών και σκοπούς ευρύτερους του στενού άτομικού τους συμφέροντος. Αυτή έξυπηρετεί την Ελλάδα, την Ευρωπαϊκή Ένωση, τους συνασπισμούς στους όποιους ανήκουμε, έξυπηρετεί όριζοντίως και καθέτως την κοινωνία και εύκατο — άν και άπίθανο — θά ήταν νά πραγματοποιηθεί πριν ή εξέλιξη ή ίδια την καταστήσει αναπότρεπτη.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΤΣΑΤΣΟ

Η ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ παρουσιάζει σέ αυτό τό τεύχος αφιέρωμα στόν κορυφαίο διανοούμενο Κωνσταντίνο Τσάτσο (1899-1987). Ο Κ. Τσάτσος υπήρξε εὐπατριδής τοῦ πνεύματος, φιλόσοφος ὀλκῆς καί κομιστής στήν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή τοῦ Δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Συντρόφευσε τόν Παναγιώτη Κανελλόπουλο καί τόν Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο στήν μακρά καί ἐπίπονη πορεία τους ἀπό τήν Χαϊδελβέργη τοῦ μεσοπολέμου στήν Ἀθήνα τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνα μας. Ταυτόχρονα υπηρέτησε μέ εὐσυνειδησία στόν πολιτικό βίο, σέ μιά χώρα ὅπου ἐθεωρεῖτο ἀνέκαθεν αὐτονόητη ἡ ἐμπλοκή τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων στήν πολιτική καί ὅπου ἡ φιλοσοφία ἀπό ἐργαλεῖο προσέγγισης τῆς Γνώσης γινόταν πάντα ὄπλο δεοντολογικῆς ἀντιμετώπισης τῆς πραγματικότητας. Ὅπωςδήποτε, ἡ παρουσία τοῦ Κ. Τσάτσου, ἄν καί αὐτός ἀνήλθε στά ὑπατά αξιώματα τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας, βαραίνει περισσότερο στό πνευματικό της σκέλος. Θά πρέπει, ἔτσι, οἱ μελλοντικοί ἐρευνητές τοῦ ἐλληνικοῦ 20οῦ αἰῶνα νά ξεχωρίσουν τά πολύτιμα ψήγματα πνευματικοῦ χρυσοῦ στήν ὀμίχλη πού κάλυψε τήν κοινωνική καί πολιτική ζωή τῆς χώρας μας τίς τελευταῖες δεκαετίες.

Διανοούμενοι τοῦ συντηρητικοῦ χώρου

Κωνσταντῖνος Τσάτσος

Ἑλένη Ρουμελιώτη

Μία ἀπό τίς κορυφαῖες προσωπικότητες τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς τοῦ 20οῦ αἰώ-
να, πού ξεχώρισε γιά τήν πολυπλευρῆ
καί πολυδιάστατη ἰδιοσυγκρασία της, ὑπῆρξε ὁ
Κωνσταντῖνος Τσάτσος. Στήν δράση καί στό ἔρ-
γο του συνυπάρχουν ὁ φιλόσοφος, ὁ ποιητής, ὁ
λογοτέχνης, ὁ νομικός, ὁ κριτικός, ὁ ἐρευνητής,
ὁ ἀκαδημαϊκός δάσκαλος, ὁ πολιτικός· παρουσιάζει
δηλαδή μιὰ πολυμέρεια καί ἓνα στοχαστικό
βάθος πού ξεπερνᾷ κατά πολύ τά συνηθισμένα
μέτρα καί τόν ἀναδεικνύουν σ' ἓναν ἀγρυπνο ἄν-
θρωπο τοῦ πνεύματος, σ' ἓναν ὁδηγό συνειδησε-
ων καί αὐθεντικό διδάσκαλο τοῦ γένους.

Γεννήθηκε τήν 1η Ἰουλίου 1899 στήν Ἀ-
θήνα. Ἦταν γιός τοῦ γνωστοῦ νομικοῦ, πολι-
τευτῆ καί στελέχους τοῦ Κόμματος Φιλελευθέ-
ρων τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, Δημητρίου Τσά-
τσου καί τῆς Θεοδώρας Εὐστρατιάδη. Νεότερος
ἀδελφός του ἦταν ὁ Θεμιστοκλῆς Τσάτσος.

Ὁ Κ. Τσάτσος ἔλαβε τήν ἐγκύκλια μόρφω-
σή του στήν Ἀθήνα. Ὡς μαθητής ἐφοίτησε στήν
ιδιωτική Σχολή Μακρῆ καί τό 1915 εἰσήλθε
στήν Νομική Σχολή Ἀθηνῶν, ἀπ' ὅπου ἀποφοί-
τησε μέ ἄριστα τό 1918.¹ Τά ἐπόμενα δύο χρό-
νια ἐργάστηκε στήν Ἑλληνική Πρεσβεία στό
Παρίσι, ὡς μέλος τῆς ὑπό τόν Ἐ. Βενιζέλο ἀν-
τιπροσωπείας, πού ὑπέγραψε τήν Συνθήκη τῶν
Σεβρῶν. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἐθνάρχης
τότε ἐκτίμησε τίς πνευματικές του ἱκανότητες
καί διέβλεψε τό λαμπρό μέλλον του.²

Ἀπό τό 1920-1923 ὑπηρέτησε τήν στρατι-
ωτική του θητεία, ζώντας ἔτσι ἐντονότερα τήν
Μικρασιατική καταστροφή.

Ἐκεῖνο ὅμως πού τόν προσέλκυσε περισσό-
τερο κατά τήν φάση αὐτή τῆς ζωῆς του ἦταν ἡ
ποίησις, τήν ὁποία ὑπηρετοῦσε μέ τό ψευδώνυμο
«Ἦθος Δελφός». (Ἀργότερα γιά τίς ποιητικές
του ἐμφανίσεις χρησιμοποιοῦσε τό ψευδώνυμο
«Κ. Ἰωνίδης»). Γιά τό ἀνοιγμά του στόν δη-
μιουργικό κόσμο τοῦ πνεύματος, μέ τήν δύναμη

πού τοῦ χαρίζει τό μυστικό ἀγγίγμα τῆς ποίη-
σης, ἔλεγε ὁ ἴδιος: «Ἀπό παιδί, σέ ὅλη μου τήν
ζωή, ἔρχονταν ὄρες πού αἰσθανόμουν τήν ἀνάγκη
νά ἐκφρασθῶ σέ στίχους, ὅπου ὅ,τι εἶχα μέ-
σα μου δέν ἐκφραζόταν παρά σέ στίχους...» Ἦ-
τσι, μ' αὐτό τό ψευδώνυμο δημοσίευσε δύο τό-
μους λυρικών ποιημάτων του: «Ἡ τριλογία τῆς
ψυχῆς μου» καί «Ποιήματα» (1923). Ἦκανε ἐ-
πίσης μιὰ ἀπόπειρα δραματικῆς θεατρικῆς δη-
μιουργίας: «Οἱ δύο κόσμοι», «Γύρω ἀπό μιὰ Δια-
θήκη». Ἐκτοτε δέν ἐπανῆλθε στό θεατρικό εἶ-
δος. Ἡ ποίησις ὅμως ὑπῆρξε γι' αὐτόν μιὰ ἀκα-
τανίκητη ὑπαρξιακή ἀνάγκη, τήν ὁποία ὑπηρε-
τησε μέ σεμνότητα καί πίστη ὡς τό τέλος τῆς
ζωῆς του.

Ἀκολούθως (1924) ἀναχωρεῖ γιά τήν Χαϊ-
δελβέργη τῆς Γερμανίας, ὅπου θά ὀλοκληρώσει
τίς σπουδές του στήν Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, ἔ-
χοντας ὀνομαστούς καθηγητές τῆς ἐποχῆς, ὅ-
πως τόν Κάρλ Γιάσπερς, τόν Γιόζεφ Κόλνερ καί
ἄλλους, οἱ ὁποῖοι τόν ἐπηρεάσαν βαθειά, χωρίς
ὡστόσο νά ἀλλοιώσουν τήν πρωτοτυπία τῆς προ-
σωπικότητάς του. Μέσα στόν χώρο τῆς Φιλοσο-
φίας γνώρισε τόν Κάντ καί, μέ τήν ἐπιρροή πού
αὐτός τοῦ ἄσκησε, κατόρθωσε νά χωρίσει τόν κό-
σμο σέ νοητό καί αἰσθητό, «στόν κόσμο τῶν ἰ-
δεῶν καί στόν κόσμο τῶν αἰσθήσεων», καί μέσα
σ' αὐτόν τόν βασικότατο διαχωρισμό νά τοποθε-
τήσῃ τήν ἰδέα τοῦ Δικαίου. Ταυτόχρονα μελέτη-
σε καί διευκρίνισε τήν στενή συγγένεια τῆς καν-
τιανῆς ἰδεοκρατίας μέ τίς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς
πλατωνικῆς σκέψης. Στήν Χαϊδελβέργη, ἔγρα-
ψε τό ἔξοχο σύγγραμμα Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου
«Περί τῆς ἰδέας τοῦ Θετικοῦ Δικαίου», ὅπου πα-
ρουσιάζονται παραστατικά μέ τρόπο κυριαρχημέ-
νης γνώσης καί κρίσης τά μεγαλύτερα προβλή-
ματα αὐτῆς τῆς φιλοσοφικῆς περιοχῆς καί τό ὁ-
ποῖο ἀποτελεῖ, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Δεσποτόπου-
λος, «γόνιμο πυρῆνα γιά τήν δημιουργία συστή-
ματος Φιλοσοφίας».

Ἡ Χαϊδελέβεργη ἀποτέλεσε τόν χρυσό κρίκο τοῦ πνευματικοῦ δεσμοῦ τοῦ Κ. Τσάτσου μέ τόν Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο καί τόν Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Ἡ φημισμένη αὐτή τριανδρία δημιούργησε στά 1929 στήν Ἀθήνα τήν περιοδική ἔκδοση τοῦ Ἀρχείου Φιλοσοφίας καί Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν, ἔκδοση πού σημάδεψε βαθειά καί ἀνεξίτηλα τήν νεοελληνική ζωή, διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στήν συγκρότηση τοῦ νεοελληνικοῦ στοχασμοῦ τοῦ αἰῶνα μας.³

Μετά τήν ἐπιστροφή του στήν Ἀθήνα, ἔχοντας ἀποκτήσει βαθειά καί οὐσιώδη ἐπιστημονική γνώση, ἄρχισε νά δικηγورεῖ, μέ κύρια ὅμως μέριμνά του τήν φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καί τήν ἀκαδημαϊκή του σταδιοδρομία. Τό 1929 ἀνακηρύχθηκε ἀριστοῦχος διδάκτωρ Νομικῆς, καί τόν ἐπόμενο χρόνο ὑπέβαλε τήν ὑφηγεσία του μέ θέμα «Φιλοσοφία καί Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου», τήν ὁποία εἶχε συγκροτήσει μέ ἐπιστημονικό ὕφος, ἐμβρίθεια καί παιδαγωγική φροντίδα. Ἀνακηρύχθηκε ὑφηγητής καί τόν ἴδιο χρόνο νυμφεύθηκε τήν Ἰωάννα Σεφεριάδη, διδάκτορα Νομικῆς, κόρη τοῦ καθηγητῆ τοῦ Διεθνούς Δικαίου Στυλιανοῦ Σεφεριάδη, ἀδελφή τοῦ κορυφαίου ποιητῆ Γιώργου Σεφέρη καί κατοπινῆ λογοτέχνη. Θά ἀποκτήσουν δύο κόρες, τήν Δέσποινα Μυλωνά καί τήν Ντόρα Τσάτσου-Συμεωνίδη.⁴

Τό 1932 ἐκλέχθηκε ἕκτακτος καθηγητής τῆς αὐτοτελοῦς ἔδρας Εἰσαγωγῆς στήν Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου καί τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου στήν Νομική Σχολή Ἀθηνῶν καί παράλληλα ἐξέδωσε τό περὶ σπουδάστο σύγγραμμά του «Τό πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου», ὅπου ἐμπεριστατωμένα, μέ σοβαρότητα καί μέ πληρότητα στήν φιλοσοφική του σκέψη, παρουσιάζει τίς σημαντικότερες γιά τό θέμα θεωρίες τῶν Γερμανῶν καί Γάλλων κυρίως ἐπιστημόνων, καί διατυπώνει μέ δεξιότητα καί διδακτική ἀρετή τίς προσωπικές του ἀπόψεις, κατορ-

θώνοντας νά ἀσκήσει σημαντική ἐπίδραση στήν φοιτητική νεότητα.

Ἀπ' αὐτήν τήν θέση, ὁ Κ. Τσάτσος εἶχε ἤδη δείξει τήν σπάνια διδακτική του δεινότητα, τήν ἐπιστημονική του ἐμβρίθεια καί τήν πλατωνική συγκρότηση τῆς σκέψης του, τήν ὁποία ἄσκησε στό περίφημο Φροντιστήριό του πού λειτουργοῦσε στό ἀμφιθέατρο τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τοῦ πανεπιστημίου καί τό ὁποῖο εἶχε ἰδρύσει καί κατεύθυνε μέ ὑψηλό φιλοσοφικό καί παιδευτικό ἦθος, μέ ἠθική συνέπεια καί φιλελεύθερο πνεῦμα. Ἡ στοχαστική του ἀκρίβεια, ἄμεσα συνυφασμένη μέ τήν εὐφράδεια λόγου πού τόν διέκρινε, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά γοητεύει τούς φοιτητές καί νά προκαλεῖ συρροή ἀκροατῶν. «Ἡ ἐπιτυχία τοῦ Φροντιστηρίου αὐτοῦ» — σύμφωνα μέ τόν Δεσποτόπουλο — «ὀφειλόταν σέ

πολλά: καί στήν ἴδια τήν ἔλξη τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καί στήν ἀντίστοιχη τάση τῶν ἐκλεκτῶν νέων γιά πνευματικότητα, εὐρύτερη ἀπό τήν αὐστηρή ἐννοιολογία καί προβληματική τῶν νομικῶν μαθημάτων, προπάντων ὅμως στήν προσωπικότητα καί στό παιδαγωγικό ἦθος τοῦ Καθηγητῆ. Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, ἐκτός ἀπό τήν πνευματική εὐκίνησία καί τήν εὐφράδεια, ἐκτός ἀπό τήν φιλοσοφική συγκρότηση καί τήν λογοτεχνική προπαίδεια, εἶχε καί τό χάρισμα γιά τόν διάλογο: ἰκανότητα νά ζυπνάει ἐνδιαφέροντα, μέ πρόσφορα ἐρωτήματα, διανοητικά πνευματικῶν ὀριζόντων, ὑποκειμενικότητα ἢ καί ἀνεκτικότητα πρός τίς πνευματικές ἀντιδράσεις, ἀνωριμότητες ἢ καί δοκησιοφίες τῶν φοιτητῶν, τέχνη γιά τήν ἀσκηση καί γιά τήν ἀποδοχή κριτικῆς».

Τό Φροντιστήριο τοῦ Κ. Τσάτσου καταγράφτηκε στήν ἱστορία ὡς ὁ πνευματικός ἐκεῖνος χώρος τῶν κρίσιμων συναντήσεων πού ζυπνοῦσε συνειδήσεις, καθῶς ὁ διδάσκαλος ἀσκοῦσε τήν φιλοσοφική του ἀρετή μέ ἄριστη ἐκφραστική ἰκανότητα καί πνευματική εὐκίνησία. Ὁ Τσάτσος

ἦταν γιά τούς φοιτητές του «ἡ ζωντανή σκέψη καί ὁ παλλόμενος λόγος».⁵

Σ' αὐτό τό σημεῖο κρίνεται ἀναγκαῖο νά γίνεῖ ἀναφορά - σύμφωνα μέ τήν μαρτυρία τοῦ Δεσποτόπουλου, ὁ ὁποῖος ἦταν ἕνας ἀπ' τούς φοιτητές πού παρακολοῦθοῦσαν τό Φροντιστήριο — στό ὅτι ἐκτός ἀπ' τό Φροντιστήριο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου, τό ὁποῖο ἦταν προέκταση τῶν παραδόσεων, λειτουργοῦσε καί ἕνα παρέκταμα τοῦ Φροντιστηρίου, ὁ λεγόμενος «Κύκλος» τῶν Φιλοσοφικῶν συμποσίων γιά φοιτητές καί μὴ φοιτητές σέ ὀρισμένη αἴθουσα τῆς φοιτητικῆς λέσχης. Σ' αὐτόν τόν κύκλο ἔρχονταν συχνά οἱ Κανελλόπουλος, Συκουτρῆς, Θεοδωρακόπουλος, Σαραντάρης, Μαρινάκης, Παπαληγούρας, Καραμπέλας καί ἄλλοι φοιτητές πού διακατέχονταν ἀπό ἰδιαίτερη καλλιέργεια καί εὐμάθεια. Τά θέματα πού διαπραγματεύονταν οἱ μετέχοντες στόν Κύκλο εἶχαν ἀφετηρία κλασικά κείμενα ἐλληνικῆς ἢ ξένης φιλοσοφίας ἢ ἀνακοινώσεις φιλοσοφικές ἀπό τά μέλη τοῦ Κύκλου.

Ἀπό τό 1930 ὁ Τσάτσος εἶχε γνωριστεῖ μέ τόν ἐθνικό ποιητή Κωστῆ Παλαμᾶ, καί ὁ τελευ-

ταῖος, ἐντυπωσιασμένος ἀπό τήν προσωπικότητά του, τοῦ εἶχε γράψει καί ἀφιερῶσει ἕνα ποίημα μέ τίτλο: «Ὅπου σταθεῖς, πρῶτος». Τήν ἴδια περίπου χρονική περίοδο γνώρισε καί τόν ἄλλο ἐθνικό μύστη, τόν Ἄγγελο Σικελιανό. Τό 1936 ὁ Τσάτσος ἐπεξεργάστηκε μέ ἐπιμέλεια καί κυκλοφόρησε ἕνα ὀγκῶδες μελέτημα μέ τόν τίτλο «Παλαμᾶς». Τό βιβλίο αὐτό δέν ἀποτελεῖ μόνο μιά ἀνάλυση καί ἀξιολόγηση ἀπό φιλοσοφική καί αἰσθητική ἀποψη τοῦ ἔργου τοῦ Παλαμᾶ, ἐνα δηλαδή σοβαρό καί ἐμπεριστατωμένο κριτικό κείμενο, ἀλλά καί μιά διατύπωση τῶν προσωπικῶν κριτηρίων τοῦ Τσάτσου γιά τήν ἀντιμετώπιση ἑνός λογοτεχνικοῦ ἔργου, μιά διατύπωση θεμελιακῶν ἀπόψεων του γιά τήν τέχνη, τήν λειτουργία της, τήν κοινωνικότητά της. Σύμφωνα μέ τόν Θεόδωρο Ξύδη «ἡ προσπάθεια τοῦ Τσάτσου γιά τήν ἐρμηνεία καί τήν κατανόηση τοῦ Παλαμᾶ εἶναι πολύμοχθη. Εἶναι μιά πολύπλευρη κριτική σύνθεση, πού τήν διακρίνει μεθοδικότητα, σκέψη καί φιλοσοφική ἐδραίωση. Εἶναι ἕνα ρωμαλέο καί κοπιῶδες ἀγώνισμα. Τό βιβλίο τοῦ Τσάτσου φωτίζει τό ἔργο τοῦ ποιητῆ καί τήν ὑπεριστορική προσωπικότητα τοῦ Παλαμᾶ». Ὁ λόγος στό βιβλίο τοῦ Τσάτσου εἶναι μεστός καί ἀκμαῖος, τό ὕφος εἶναι ἀδρά χρωματισμένο καί ταιριάζει τέλεια στήν τόσο ἀναλυτική καί τόσο κατατοπιστική κριτική, στόν ὀξύ καί λεπτό στοχασμό τοῦ συγγραφέα». «Τό βιβλίο του», ἔγραψε τότε ὁ Δημήτρης Καπετανάκης, «ἐσήμανε σταθμό στήν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐπειδή ἀκριβῶς μᾶς ἔκαμε συνειδητά τά προβλήματατά μας — δηλαδή τήν ἀποστολή μας».⁶

Τό 1937 ἡ Νομική Σχολή τόν πρότεινε ὡς τακτικό καθηγητή της, ἀλλά τό δικτατορικό καθεστῶς τοῦ Ἰ. Μεταξᾶ ἀπέριψε τήν πρόταση καί τό 1939 τόν συνέλαβε καί τόν ἐξόρισε στήν Σκύρο. Τό 1940 ξέσπασε ὁ Ἑλληνοϊταλικός πόλεμος καί ὁ Κ. Τσάτσος, μαζί μέ τόν Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο καί τόν Ι. Κακριδῆ, ζήτησαν νά στρατευθοῦν καί νά ὑπηρετήσουν τήν πατρίδα. Ἡ δικτατορία ὅμως ἀρνήθηκε νά ἱκανοποιήσει τό αἷτημά τους καί τούς ἔστειλε στά πλαίσια τῆς λεγόμενης «πνευματικῆς ἐπιστράτευσης» στά σύνορα, γιά νά κάνουν ὀμιλίες στόν στρατό καί στόν λαό, ἔχοντάς τους βέβαια ὑπό τήν παρακολούθησή της. Ὁ Τσάτσος ἐπανέρχεται στήν ἔδρα του μόλις ἀρχίζει ἡ ἐχθρική κατοχή καί αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά ἐπιτελέσει τό ἐθνικό παιδευτικό του χρέος. Δύο μέρες πρῖν ἀπό τήν 28ῃ Ὀκτωβρίου 1941, στήν πινακίδα ἀνακοινώσεων τῆς ἱστορικῆς αἴθουσας τῆς Νομικῆς Σχολῆς,

στήν ὁδὸ Σίνα, ἀναρτήθηκε ἀνακοίνωση ἡ ὁποία ἔγραφε: «Τήν Τετάρτη 28 Ὀκτωβρίου κωλύομαι νά διδάξω. Κωνσταντῖνος Τσάτσος». Στίς 27 Ὀκτωβρίου ὁ καθηγητής Τσάτσος ἀνέβηκε στό βῆμα σέ μιά συγκλονιστικά κατάμεστη ἀπό φοιτητές αἴθουσα καί κήρυξε τό ἐθνικό χρέος τῶν Ἑλλήνων, ὀνομάζοντας ἐθνική ἐπέτειο ἐλευθερίας τήν ἐπόμενη μέρα καί κηρύσσοντάς την ἀργία. Οἱ φοιτητές ὑποδέχθηκαν μέ ἄκρατο ἐνθουσιασμό τόν σύντομο πανηγυρικό λόγο καί στήν συνέχεια συμμορφώθηκαν στήν σύσταση τοῦ καθηγητῆ τους γιά ἄμεση ἀποχώρησή τους ἀπό τόν πανεπιστημιακό χῶρο. Τήν ἐπόμενη, ὁ Τσάτσος ἀπολύθηκε ἀπό τό πανεπιστήμιο μέ διάταγμα τῆς κατοχικῆς κυβερνήσεως. Ἀναμείχθηκε τότε στίς ἀντιστασιακές πρὸς τόν κατακτητῆ ὀργανώσεις καί ὑπῆρξε μαζί μέ τόν ἀρχηγό τῶν Φιλελευθέρων Θεμιστοκλῆ Σοφούλη πολιτικός σύμβουλός τους. Ἐκείνη τήν περίοδο, στίς μυστικές συναντήσεις καί συσκέψεις πνευματικῶν καί πολιτικῶν ἡγετῶν, ὁ Τσάτσος γνώρισε τόν Κ. Καραμανλῆ, καί ἡ γνωριμία αὐτή ἀποδείχθηκε καθοριστική γιά τό ἰδεολογικό καί πολιτικό του μέλλον. Ἡ ἀντιστασιακή του δράση προκάλεσε τήν ὀργή τῶν ἀρχῶν τῆς κατοχῆς, πού ἀποφασίζουν νά τόν συλλάβουν. Εἶχε ὅμως ἔγκαιρα εἰδοποιηθεῖ, κι ἔτσι (1944) διαφεύγει στήν Μέση Ἀνατολή, ὅπου ἡ ἐξόριστη ἑλληνική κυβέρνηση τόν διόρισε τεχνικό σύμβουλό της, ἀρχίζοντας ἔτσι τήν πολιτική του σταδιοδρομία.

Ὁ Τσάτσος ἀποκαθίσταται ὡς καθηγητής Πανεπιστημίου στήν θέση του τό 1944, ἀλλά δέν ἦταν πιά ὁ ἴδιος: ἡ συνειδηση τῆς ἐθνικῆς του ἀποστολῆς τόν ἀπασχολοῦσε ὄλο καί περισσότερο. Τό 1945 ἐξέδωσε τό Α΄ τεῦχος τῶν Πανεπιστημιακῶν του παραδόσεων «Εἰσαγωγή στήν Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου», ἀλλά ταυτόχρονα δέχτηκε νά ὑπηρετήσει ὡς ὑπουργός Προνοίας καί Ἐσωτερικῶν ἀπό τόν Ἀπρίλιο ἕως τόν Αὐγούστο τοῦ 1945 στήν κυβέρνηση τοῦ ναυάρχου Βούλγαρη, καί ἀπ' αὐτήν τήν θέση, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Τσάτσος ὑποστηρίζει, ἔθεσε τίς βάσεις γιά τήν ἀνασυγκρότηση τῶν σωμάτων ἀσφαλείας καί τήν ἐπανεδραίωση τῆς ἔννομης τάξης. Αὐτῆν του τήν σύντομη πολιτική ἐμπειρία ἀποτύπωσε ἀμέσως μετά σ' ἕνα μικρό τεῦχος μέ τίτλο: «Διά νά γίνωμεν κράτος. Ἡ ἐργασία τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν». Τήν ἴδια χρονιά ἐπίσης (1945) διετέλεσε ὑπουργός Τύπου καί Πληροφοριῶν καί παράλληλα προσωρινός ὑπουργός Ἀεροπορίας στήν κυβέρνηση Π. Κανελλόπουλου.

Τήν ὥρα πού ὁ Κ. Τσάτσος ἀγγίζει τήν ἐπι-

στημονική του ώριμότητα καί γίνεται μιά εξέχουσα καθηγητική μορφή, παραιτείται απ' τήν Πανεπιστημιακή του έδρα τό 1946 καί προσχωρεί στήν πολιτική, θέτοντας ύποψηφιότητα ως βουλευτής, πού τελικά αναδεικνύεται, συνεργαζόμενος μέ τό Έθνικό Ένωτικό Κόμμα τοῦ Π. Κανελλόπουλου. Όπως γράφει ὁ Τσιρόπουλος: «Πολλά ἦταν τά στοιχεῖα πού κρυστάλλωσαν μέσα στήν συνείδησή του αὐτή τήν ἀπροσδόκητη ἀπόφαση: πρῶτο, ἡ οἰκογενειακή του παράδοση — ὁ πατέρας του ἦταν νομικός καί πολιτευτής. Δεύτερο, ἡ ὀργανική του σύνδεση μέ μιά λαμπρή πνευματική οἰκογένεια πού εἶχε κι αὐτή ὑψηλή συναίσθηση ἔθνικου χρέους, τοῦ καθηγητῆ Σεφεριάδη, ἀφοῦ τήν κόρη τοῦ Ἰωάννα νυμφεύθηκε τό 1930 — οἰκογένεια πού μέ τήν συμπεριφορά της εἶναι λογικό νά τόν ἐπηρέασε, καί φυσικά, πάνω ἀπ' ὄλους ἡ ἴδια του ἡ σύζυγος, ἡ ὑψηλόκορμη δέσποινα πού φανέρωσε τήν μεγάλη ἔθνική της προσωπικότητα τόν καιρό τῆς κατοχῆς. Τρίτο, ἡ συνείδηση τῆς ἀποστολῆς πού ἡ ἐμπλοκή τῶν καιρῶν γιγάντωνε μέσα του, τῆς ἑλληνικῆς ἀποστολῆς. Τέταρτο, ὁ μαγνητισμός πού ἀσκεῖ πάνω σ' ἕναν ἄνθρωπο τοῦ σπουδαστηρίου ἡ ζωντανή καί μέ ἄμεσα ἀποτελέσματα πολιτική πράξη. Ὅ,τι καί νά γράψεις στόν χώρο τῆς Τέχνης καί τῆς Ἐπιστήμης, προχωρεῖ μέ βραδύ ρυθμό. Ζώντας ὅμως ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος μέ τήν ἐποχή του συνειδητά, αἰσθάνεται μέσα του πώς ἡ ἀποστολή του ἀποχτᾶ τό δραματικό χαρακτήρα τοῦ ἐπείγοντος πού κανένα ἐπιστημονικό ἔργο δέν κατορθώνει νά τήν ὑπηρετήσῃ τελέσφορα.

Μόνο ἡ πολιτική πράξη μπορεῖ ν' ἀνταποκριθεῖ στά αἰτήματα τῶν καιρῶν καί νά μεταβολίσει τήν κοινωνική ζωή, νά τήν ἀνεβάσει πρὸς τήν περιοχὴ τῶν ἰδεῶν, νά πάψουν οἱ ἰδέες νά αἰωροῦνται στό χώρο τῆς διανόησης καί νά γίνουν πράξεις, πραγματικότητα ἀπτή πού χαίρεται ὁ λαός. Ἀλλά στήν ἀπόφαση αὐτή δέν ὑποβόσκει μιά καί μόνο προσωπική φιλοτιμία νά γίνει ὁ στοχαστής ὅσο μπορεῖ πιό χρήσιμος στήν πατρίδα του. Ἐνυπάρχει καί μιά πλατωνική προτροπή πού ὁ φιλόσοφος Τσάτσος γνωρίζει ἄριστα: ἀφοῦ δέν φιλοσοφεῖ ὁ πολιτικός, τότε νά «βασιλεύσει» ὁ φιλόσοφος. Αὐτό εἶναι ἱστορική ἐπιταγή, εἶναι ἀποστολή πού ἐπικυρώνει ἀδιάκοπα ἡ ἑλληνική παράδοση. Τέλος, ἴσως ἡ προτροπή καί παρακίνηση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Δαμασκηνοῦ, τοῦ Ἀντιβασιλέα».

Τό 1949 ἔγινε Ὑπουργός Ἐθνικῆς Παιδείας καί Θρησκευμάτων μέ συμφωνία ὄλων τῶν

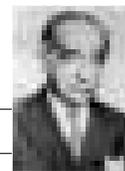
κομμάτων. Τά δύο σχεδόν χρόνια πού ἔμεινε σ' αὐτό τό ὑπουργεῖο, προέβη σέ πολλά καί βαρυσήμαντα ἔργα. Κατ' ἀρχήν ἀποκατέστησε τήν τάξη καί τήν νομιμότητα στήν ἐκπαίδευση, ἔκτισε ἑκατοντάδες σχολεῖα, συμπλήρωσε τά κενά σέ διδακτικό προσωπικό στήν Β. Ἑλλάδα, ἐπιπλέον ἱδρύσε τά πρῶτα Δημόσια Νυκτερινά Σχολεῖα καί εἰσήγαγε τό μάθημα τῆς Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτη. Ἀκόμη, προώθησε τόν ἀθλητισμό, ἀνανέωσε τήν Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία, ἔθεσε τίς βάσεις γιά τήν ὀργάνωση τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς χώρας καί ἀποφάσισε τήν βελτίωση τῆς θέσης τοῦ ἑφημεριακοῦ Κλήρου.

Τό 1950 ἔγραψε ἕνα ἀπό τά πολυτιμότερα Δοκίμιά του, τήν «Ἀγάπη». Τό κείμενο αὐτό δέν ἀποτελεῖ καρπὸ μόνο τῆς ἀντικομφορμιστικῆς ἑλληνικῆς καί εὐρωπαϊκῆς χριστιανικῆς συνείδησης, ἀλλά εἶναι συνάμα γέννημα ἑνὸς ἀγωνιώδους ἰδεολογικοῦ διαλόγου της μέ τήν ἐποχὴ καί τά ἐπικίνδυνα προβλήματα τῆς, ὅπου ἀντιπαρατίθεται ἡ ἀληθινὴ κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη τοῦ χριστιανισμοῦ μέ τήν κάλπικη πολιτικὴ ἀλληλεγγύη τοῦ μαρξισμοῦ.

Τό 1950-51 ἔγινε ὑφυπουργός Συντονισμοῦ καί ὁ κύριος στόχος του ἦταν νά ἐκσυγχρονίσει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο δροῦσε αὐτός ὁ κυβερνητικός τομέας. Τό 1952 ὁ Τσάτσος δέν ἦταν οὔτε ὑπουργός, οὔτε ὑφυπουργός⁷ καί, ἐπωφελοῦμενος ἀπὸ τήν ἔλλειψη δεσμεύσεων, δημοσίευσε δύο βιβλία πολιτικοῦ περιεχομένου. Στό πρῶτο, («Ἐθνος καί Κομμουνισμός»), μέ διαλεκτικό τρόπο ἀντικρούεται ἡ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ μέ ὄπλο πάντα τό μέτρο τοῦ ἀνθρώπου, καί φανερώνεται τό ἀσυμφιλίωτό της μέ τήν ἑλληνικὴ ἰδεολογικὴ καί πολιτικὴ πραγματικότητα. Στό δεύτερο, («Ἑλληνικὴ Πορεία»), συγκέντρωσε ὅλα τά πολιτικὰ δοκίμια πού εἶχε γράψει μέχρι τότε, ἀποδείχνοντας ἔτσι γιά ἄλλη μιά φορά τήν ἀγωνία του γιά τήν πορεία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους καί ἐπιβεβαιώνοντας τήν σπουδαιότητά του ὡς πολιτικοῦ στοχαστῆ.

Ἐπειτα (1953) ταξίδεψε στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς καί τό 1955 δημοσίευσε τό βιβλίο του «Στίς ρίζες τῆς Ἀμερικανικῆς Δημοκρατίας», στό ὁποῖο κάνει λόγο καί μελετᾶ τήν καταγωγή, τήν ἠθικὴ καί κοινωνικὴ ὑποδομὴ τῶν Ἀμερικάνων.

Τό 1956 ὁ Κ. Τσάτσος δέχεται τήν πρόσκληση τοῦ Κ. Καραμανλῆ γιά τήν συγκρότηση τῆς Ἐθνικῆς Ριζοσπαστικῆς Ἐνώσης (Ε.Ρ.Ε.). Ὁ Τσάτσος μαζί μέ τοὺς Εὐ. Ἀβέρωφ καί Γρ. Κασσιμάτη — καί οἱ τρεῖς κεντρῶ-

οι, φιλελεύθερης προέλευσης πολιτικοί — αποτέλεσαν τόν πυρήνα τής όλης κίνησης και πραγματοποίησαν τίς απαραίτητες για τήν επιτυχία τής συνεννοήσεις. Τελικά, προσχώρησαν στην Ε.Ρ.Ε. στις 10 Ιανουαρίου 1956. Ο Τσάτσος εξάλλου είχε τήν αρχική πρωτοβουλία για τήν συσπείρωση τών ολιγάριθμων δυναμικών κεντρώων ομάδων γύρω από τόν Καραμανλή. Ο Τσιρόπουλος πιστεύει «πώς οι λόγιοι πού άσκησαν άποφασιστική επιβολή στον Κωνσταντίνο Τσάτσο να συμπράξει στην ίδρυση τής Ε.Ρ.Ε. ήταν οι άκόλουθοι: Πρώτα, οι φιλελεύθεροι και σαφώς μετριοπαθείς ιδέες του ιδρυτή τής Κωνσταντίνου Καραμανλή. Δεύτερο, τό βαθμιαίο μεταπολεμικό ξέφτισμα του Κόμματος τών Φιλελευθέρων. Τρίτο, ή ανάγκη μέ πραγματιστικά πλέον κριτήρια να συμπληρωθεί ένα κόμμα ισχυρό, άποφασισμένο να κερδίσει τό χαμένο χρόνο τής Ελλάδας και ν' άνασυγκροτήσει μέ σοβαρότητα και σύστημα τήν ζωή του τόπου. Άλλωστε, μέ τό πέρασμα του χρόνου και, κυρίως μετά τήν Κατοχή και τόν σπαραχτικό εμφύλιο πόλεμο, οι ιδεολογικές διαφορές ανάμεσα σε Λαϊκούς - Βασιλόφρονες και Φιλελεύθερους - Δημοκρατικούς είχαν τελείως ά-

τονήσει μπροστά μάλιστα στην επικίνδυνη διάβρωση του Έλληνισμού από τόν μαρξισμό — κι αυτός είναι ένας ακόμη, τέταρτος λόγος, πού ώθησε τόν Κωνσταντίνο Τσάτσο στην Ε.Ρ.Ε.»

Άπό τό 1956 έως τό 1963 ό Τσάτσος άναδεικνυόταν συνέχεια βουλευτής και συμμετείχε σε διαδοχικές κυβερνήσεις τής Ε.Ρ.Ε. του Καραμανλή. Τό 1956 του άνατέθηκε τό Ύπουργείο Προεδρίας, στό όποιο παρέμεινε ως τό 1961. Άπ' αυτήν τήν θέση άναδιοργάνωσε τόν τουρισμό και καθιέρωσε τά Φεστιβάλ Έπιδάουρου και Άθηνών. Τό 1962-63 ήταν ύπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας.

Ταυτόχρονα όμως μέ τήν πολιτική του δραστηριότητα συνέχιζε και τήν συγγραφική του. Τό 1960 παρουσίασε τό βιβλίο «Μελέται Φιλοσοφίας του Δικαίου», πού περιλαμβάνει δέκα επιστημονικά δοκίμια τά όποια προσδιορίζουν τήν κοσμοθεωρητική άφετηρία του επιστημονικού του έργου. Επίσης, δημοσίευσε έναν τόμο μέ τίτλο «Δοκίμια Αίσθητικής και Παιδείας», ό όποιος περικλείει δύο άπ' τά πιο βασικά δοκίμια πού έγραψε τότε. Τό πρώτο κάνει αναφορά στην αισθητική παιδεία τών Έλλήνων και στις άρχές

της παραδοσιακής ελληνικής τέχνης που πρέπει να την χαρακτηρίζουν. Τό δεύτερο παιδαγωγικό του δοκίμιο με τίτλο «Πρίν τό ξεκίνημα» καταδεικνύει τίς ιδέες και την ελληνική πίστη που οφείλουν ν' ακολουθούν οι Έλληνες στην ζωή τους και αποσαφηνίζει τον τρόπο συγκρότησης της ελληνικής ζωής.

Τό 1961 παρουσιάζει τά «Αίσθητικά Δοκίμια», τά όποια αποτελούν κριτικές μελέτες για έξέχουσες προσωπικότητες του ελληνικού πολιτισμού, όπως για τον Κάλβο, τον Παπαδιαμάντη, τον Συκουτρή, τον Μυριβήλη, τον Χουρμούζιο κ.ά. Την ίδια χρονιά εκλέχτηκε μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Τό 1962 δημοσίευσε ένα από τά σημαντικότερα έργα του, την «Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων», τό όποιο στηρίζεται στις πανεπιστημιακές του παραδόσεις και αποτελεί μία υπερήφανη διδασκαλία για τό πώς συγκροτείται μία ανθρώπινη κοινωνία με ελληνικό τρόπο και για τό πώς πρέπει οι Έλληνες να συνθέτουν και να διαμορφώνουν την κοινή ζωή τους με κατευθυντήρια γραμμή την πολιτική άρετή.⁸

Τό 1964 εκλέγεται και πάλι βουλευτής και τό 1965 κυκλοφορεί τό περισπούδαστο έργο του «Πολιτική, θεωρία πολιτικής δεοντολογίας», που αποτελεί μία ιστορική, πολιτική, πολιτιστική και φιλοσοφική πραγματεία, καθώς συμπυκνώνει εμπειρίες του πολιτικού, θεωρητικού και πρακτικού βίου.⁹ Τό ίδιο έτος φέρνει στό φώς τον πρώτο τόμο των «Αφορισμών και Διαλογισμών», ό όποιος περιέχει κείμενα για την τέχνη, την πολιτική και την Ελλάδα, που αποτελούν κατά κάποιον τρόπο απαντήσεις σε βαθιές ύπαρξιακές απορίες και συμπεράσματα μιās δλόκληρης ζωής.

Τό 1967 ό Τσάτσος ήταν ύπουργός Δικαιοσύνης της κυβέρνησης του Π. Κανελλόπουλου, που άνέτρεψε ή δικτατορία στις 21 Απριλίου. Κατά την διάρκεια του έπταετούς δικτατορικού καθεστώτος, ή πνευματική δραστηριότητα του Τσάτσου δέν σίγασε. Έργάστηκε ως σύμβουλος της «Έκδοτικής Αθηνών» για την συγγραφή της Ιστορίας του Έλληνικού Έθνους, καθώς και στην Ακαδημία Αθηνών. Επίσης, εξέδωσε

εκτός από τούς υπόλοιπους τρεις τόμους τών «'Αφορισμών και Διαλογισμών», άλλους δύο τόμους: «Κικέρων» (1968) και «Δημοσθένης» (1971). Σ' αυτούς τούς δύο τόμους κατέγραψε τήν ζωή τών δύο ρητόρων τής αρχαιότητας και μετέφρασε τούς λόγους τους, σκιαγραφώντας έτσι τήν ιδιοσυγκρασία τους και αποκαλύπτοντας τήν μεγάλη φυσιογνωμία τους. 'Ακόμη συγκέντρωσε σ' έναν τόμο όλα του τά «Ποιήματα» (1973). Τό 1974 έγραψε τό έργο «Διάλογοι σέ Μοναστήρι». 'Αξιοποιώντας τήν παλαιά εμπειρία του θεατρικού συγγραφέα και τήν γνώση τών πλατωνικών διαλόγων, ό Κ. Τσάτσος έδωσε σέ ένα υποβλητικό έργο, εξομολογητικού χαρακτήρα, τίς βάσεις τής κοσμοθεωρίας και βιοθεωρίας του, άφοϋ άντικείμενο του Διαλόγου, πού διεξάγεται στό θρησκευτικό πλαίσιο ενός μοναστηριού, είναι ή διαλεκτική εξέταση τών μεγάλων προβλημάτων του κόσμου και τής ζωής.

Μετά τήν πτώση τής δικτατορίας μετείχε ως ύπουργός Πολιτισμού και 'Επιστημών στήν κυβέρνηση 'Εθνικής 'Ενότητας του Κ. Καραμανλή. Κατόπιν αναδείχθηκε βουλευτής 'Επικρατείας και όρίστηκε πρόεδρος τής επιτροπής πού συνέταξε τό νέο Σύνταγμα τής χώρας. Τό 1975 ή Βουλή τών 'Ελλήνων εξέλεξε τόν Κ. Τσάτσο Πρόεδρο τής 'Ελληνικής Δημοκρατίας, κι εκείνος πολιτεύθηκε μέ τρόπο υποδειγματικής ελληνικής ύψηλοφροσύνης, σεμνότητας και πατριωτισμού. 'Η άσκηση τών καθηκόντων του, ως Προέδρου τής Δημοκρατίας, υπήρξε, κατά γενική εκτίμηση, άψογη. Μέ διακριτικότητα ήλεγχε μέ τά ύπηρεσιακά όργανα τής Προεδρίας τής Δημοκρατίας τήν συνταγματικότητα τών νόμων, τούς όποιους εκύρωνε και τούς όποιους εξέδιδε και δημοσίευε, χωρίς νά χρειαστεί νά άσκήσει ποτέ τό δικαίωμα άναπομπής, καθώς και τήν νομιμότητα τών διαταγμάτων. 'Εξέδωσε ελάχιστα πράξεις νομοθετικού περιεχομένου, σέ περιπτώσεις εξαιρετικά επείγουσες και άπρόβλεπτης ανάγκης. 'Επειδή επιθυμούσε τήν έξωτερική πολιτική νά άσκει, ως επικεφαλής τής κυβέρνησης, ό πρωθυπουργός Καραμανλής — ό όποιος τότε είχε αναλάβει τήν προσπάθεια ένταξης τής χώρας στήν Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.), τήν όποία και πέτυχε, μέ τήν υπογραφή τής σχετικής συνθήκης στήν 'Αθήνα στις 28 Μαΐου 1979, επί προεδρίας Τσάτσου — απέφυγε τά ταξίδια στό έξωτερικό και τήν πρόσκληση αρχηγών κρατών στήν 'Ελλάδα. 'Όταν όμως πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στήν Γαλλία από τίς 23 έως τίς 28 'Απριλίου

1979, τό γεγονός καταχωρήθηκε στά χρονικά τής ελληνικής τουλάχιστον διπλωματίας.¹¹ Πραγματοποίησε ακόμη μιά επίσημη επίσκεψη στήν Ρουμανία τό 1980, ή όποία τότε έδειχνε τάσεις απομάκρυνσης από τήν τότε Σοβιετική 'Ενωση. Τήν ίδια χρονιά του άπονειμήθηκε τό μέγα Ευρωπαϊκό Βραβείο Κούντενχοβε - Καλλέργη για τίς ύπηρεσίες του στήν Πανευρώπη και εκλέχτηκε ξένος έταίρος τών 'Ακαδημιών Ρουμανίας και Μαρόκου. 'Η προεδρική του θητεία τελείωσε τό 1980.

Κατά τήν διάρκεια τής προεδρίας του, συνέχισε τήν συγγραφική του δραστηριότητα και τήν πνευματική του προσφορά, και εξέδωσε πολλά βιβλία. 'Αναφέρουμε ένδεικτικά όρισμένα άπ' αυτά: «'Ενας διάλογος για τήν ποίηση» (1975), πού περιέχει επιστολικά δοκίμια πού άντάλλαξαν ό Κ. Τσάτσος μέ τό Γιώργο Σεφέρη, όπου αντιπαραθέτονται δύο διαφορετικές άπόψεις για τήν ποίηση. Τό 1977 έρχονται στό φώς δοκίμια αισθητικά «'Αισθητικά Μελετήματα» και πολιτικά «'Ελλάς και Ευρώπη». Στά 1978, συγκέντρωσε σ' έναίο σωμα μέ τίτλο «Θεωρία τής Τέχνης» κείμενα άνθολογημένα προσεκτικά από διάφορα βιβλία του, πού καθορίζουν τήν δική του αισθητική αντίληψη για τό καλλιτεχνικό έργο και άποτελούν μιά άποσαφηνισμένη νεοελληνική θεωρία για τήν τέχνη. 'Επίσης, οι όμιλίες και οι λόγοι πού ό Κ. Τσάτσος εκφώνησε όντας Πρόεδρος τής Δημοκρατίας σέ διάφορες περιστάσεις έχουν συγκεντρωθεί σέ 4 τόμους μέ τόν γενικό τίτλο «'Ομιλίες».

Μετά τό τέλος τής προεδρικής του θητείας αποσύρθηκε και έζησε ήσυχά και μέ αυστηρότητα ως ιδιώτης, έξακολουθώντας όμως τήν πνευματική του εργασία. Τό 1982 εξέδωσε τό βιβλίο του «Δημοκρατία και Ευρώπη» και τό 1984 τό βιβλίο «'Ο άγνωστος Καραμανλής», τό όποιο άποτελεί ένα χαρακτηριστικό μελέτημα και επιπλέον μιά προσωπική μαρτυρία, έφόσον ό Τσάτσος είχε τόσο φιλικές όσο και πολιτικές σχέσεις μέ τόν Καραμανλή.

Τό 1986 δημοσίευσε τό έργο «'Η Ζωή σέ 'Απόσταση», τό όποιο σημείωσε πρωτοφανή εκδοτική επιτυχία. Αυτό τό έργο θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί ως ό έπίλογος του «Διαλόγου σέ Μοναστήρι» και του συνολικού φιλοσοφικού του έργου, άφοϋ στα επιμέρους κεφάλαια του έργου αυτού ό Τσάτσος τοποθετείται άπέναντι στις μεγάλες κοινωνικές αξίες: στον Θεό (θρησκεία), στήν αλήθεια (φιλοσοφία - επιστήμη), στό ωραίο ή στον λόγο του άλλου, στήν τέχνη, στήν πο-

λιτεία (πολιτική πράξη), στο Έλληνικό Έθνος, και τέλος, αφιερώνει δύο κεφάλαια στα «είς εαυτόν», όπου δίνει λόγο για τον εαυτό του, και στην μελέτη θανάτου.

Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι εκτός από τα όσα έργα του Τσάτσου προαναφέραμε, υπάρχουν και άπειρα άλλα που βρίσκονται έγκαιρα σε περιοδικά, εφημερίδες, φυλλάδια, τιμητικούς τόμους, στα πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών κ.ά.

Ο Κ. Τσάτσος απέβωσε στις 8 Οκτωβρίου του 1987, και, όπως ο ίδιος επιθυμούσε, κηδεύθηκε με αυστηρά λιτό τρόπο, χωρίς καμιά επισημότητα, δίδοντας έτσι ένα ύστατο παράδειγμα ενάρετης πολιτείας άρχοντος-φιλοσόφου. Μεταθανάτια εκδόθηκαν δύο ακόμη βιβλία του: «Ο σύγχρονος κόσμος» (1987), όπου αναφέρεται στο μέλλον της ελευθερίας και της δημοκρατίας, καθώς επίσης και στην ένωση της Ευρώπης μέσω του κοινού πολιτισμού των λαών της, και ο τόμος «Πριν από το ξεκίνημα» (1988), ο οποίος περιλαμβάνει θέματα που αναφέρονται στους τρόπους όρθης παιδείας των νέων Ελλήνων.

Μελετώντας επομένως κανείς την ζωή, την δράση και το έργο του Κ. Τσάτσου, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αναμφισβήτητα υπήρξε μία από τις κορυφαίες πνευματικές και πολιτικές φυσιογνωμίες του νεοελληνικού 20ού αιώνα, που ξεχώρισε για την θαυμαστά πολύπλευρη και με υψηλής ποιότητας επιτεύγματα προσωπικότητά της. Από την συνολική θεώρηση του έργου του Κ. Τσάτσου μπορούμε εύκολα να εντοπίσουμε την πρωτοποριακή θέση που κατείχε στην πνευματική ζωή της χώρας μας, τους αδιάκοπους αγώνες που κατέβαλε για την ελευθερία, την πολιτική και κοινωνική δικαιοσύνη, καθώς επίσης τόσο την χωρίς μέτρο και όρια αντίσταση κατά της ξενικής κατοχής στην χώρα μας, όσο και την άκαμπτη και άφοβη στάση που επέδειξε κατά την έπταετή δικτατορία.

Ο Κ. Τσάτσος από πολύ νωρίς, όντας καθηγητής ακόμη της Φιλοσοφίας του Δικαίου, διακρίθηκε για το πνευματικό του θάρρος, την ηθική συνέπεια και την αγωνιστική του διάθεση, που ήταν πάντοτε άμεσα συνυφασμένη με την αυτοσυγκράτηση και το κριτικό του πνεύμα. Το φιλοσοφικό, λογοτεχνικό και επιστημονικό του έργο διακατέχεται από την αίσθηση του μέτρου, την ακριβολογία, την έμβριθεια, την αυστηρή λογική συγκρότηση και φυσικά την βαθειά γνώση των θεμάτων που κάθε φορά διαπραγματεύεται.

Από όλο το συγγραφικό του έργο, επίσης, ανανδύεται ή πολύτιμη προσφορά του στην διάπλαση του νεοελληνικού γραπτού λόγου. Ο Κ. Τσάτσος υπήρξε ένας πραγματικός και αυθεντικός νεοελληνας δάσκαλος, ο οποίος σεβάστηκε την παράδοση, την θεώρησε και την μελέτησε όσο το δυνατόν καλύτερα και αναλυτικότερα, κι έπειτα από πολύ μόχθο και κόπο κατόρθωσε να συλλάβει το στίγμα της εθνικής μας ταυτότητας.

Εκείνο όμως το γνώρισμα που προσέδωσε στην συμβολή του Κ. Τσάτσου στην εθνική μας ζωή πρωταγωνιστικό χαρακτήρα είναι το γεγονός ότι συνδύασε το πνευματικό του έργο με την δημόσια δράση του. Ακόμη κι όταν ασκούσε την πολιτική ως βασική λειτουργία της ζωής του, δεν σταμάτησε ούτε στιγμή να είναι ο πνευματικός δημιουργός, ο ενεργά προσανατολισμένος στην ιδεοκρατική θεώρηση, που είχε ως άφετηρία του την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, ενώ ταυτόχρονα παρακολουθούσε συστηματικά την σκέψη των τελευταίων 200 ετών. Ως δημόσιος άνδρας, ως πολιτικό πρόσωπο ο Κ. Τσάτσος αποτελούσε τον επιστήμονα, τον πνευματικό δημιουργό που υπηρετούσε το συμφέρον της χώρας του, πραγματοποιούσε με μέτρο τις κοινωνικές αξίες και προσδιόριζε την πολιτική του δραστηριότητα μέσα στην ιδέα και την συνέχεια του Ελληνισμού.

Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι ο Κ. Τσάτσος δεν απέμεινε ένας απλός στοχαστής, που θεωρούσε την εποχή του και παρακολουθούσε την εξέλιξη της ιστορίας της χώρας του, αλλά έζησε υπαρκτά την εποχή του, την εξέφρασε και την αποτύπωσε στο χαρτί, συμβάλλοντας έτσι μαζί με άλλους στην διαμόρφωση της ιστορικής πορείας του τόπου του.

Η δράση του Κ. Τσάτσου στην πολιτική ζωή του τόπου υπήρξε σημαντική, αλλά βέβαια σε καμιά περίπτωση δεν μπόρεσε να αγγγίξει το μεγαλείο του πνευματικού, φιλοσοφικού και επιστημονικού του έργου. Στόν πολιτικό στίβο ο Κ. Τσάτσος άσκησε με ευθύνη και συνέπεια τα καθήκοντά του, τόσο ως βουλευτής, ύφυπουργός και ύπουργός όσο και ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Ως Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι είχε μια αξιοσημείωτη δράση και ότι προέβη σε σημαντικά έργα, καθώς, ουσιαστικά, αποτελούσε το «διακοσμητικό» στοιχείο του Κ. Καραμανλή. Αυτό εύκολα διαφαίνεται μόνο και μόνο από το γεγονός ότι, ενώ του είχαν παραχωρηθεί πολλές αρμοδιότητες και εξουσίες, ουσιαστικά δεν άσκούσε καμιά — αλλά όλες ήταν στα χέρια του

Καραμανλή — καθώς επίσης και από τό ότι δέν είχε συνάψει διεθνείς διπλωματικές σχέσεις και δέν έκανε ταξίδια στό έξωτερικό.

Γενικά πάντως, ό Κ. Τσάτσος ήταν ένας ενάρετος άνθρωπος, σοφός διδάσκαλος, σώφρων και όξυδερκής πολιτικός άνδρας, ακούραστος ύπερασπιστής ευγενών ιδεών και ιδανικών. Ό Κ. Τσάτσος έζησε ύπαρξιακά τήν έποχή του και τήν εξέφρασε μέσα από τό βαρυσήμαντο έργο του. Ό Κ. Τσάτσος μέ τήν αίσθηση του ανθρώπου και του μέτρου πού χαρακτηρίζει τό πολυδιάστατο έργο του — φιλοσοφικό, λογοτεχνικό, επιστημονικό, πολιτικό — είναι ένας αυθεντικός απόγονος μιās σκέψης και ενός στοχασμού, στά όποια ό ευρωπαϊκός πολιτισμός δέν έπαψε ν' αναζητᾶ τήν πηγή τής έμπνευσής του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ό Κ. Τσάτσος, κατά τήν διάρκεια των σπουδών του στην Νομική Σχολή Αθηνών, είχε ιδιαίτερη επίδοση στους κλασικούς Έλληνες και Λατίνους — καθώς είχε βαθιές γνώσεις στα Αρχαία Έλληνικά και στα Λατινικά — αλλά ταυτόχρονα και στην νεοελληνική λογοτεχνία. Συνάμα έμαθε τρεις ξένες γλώσσες — Γαλλικά, Γερμανικά, Ιταλικά — και τελειοποίησε και τά Άγγλικά του. Επίσης, από μικρός έπαιζε και πιάνο.

2. Ό Κ. Τσάτσος, ως μέλος τής ελληνικής διπλωματικής αντιπροσωπείας στό Παρίσι, παρακολούθησε από κοντά τήν ύπογραφή των συνθηκών των Βερσαλλιών, του Νειγύ και των Σεβρών. Έζησε, επίσης, τήν τραγωδία τής δολοφονικής απόπειρας κατά του Βενιζέλου στό Σταθμό τής Λυών, απ' όπου ό Βενιζέλος θά έπαιρνε τό τρένο τής επιστροφής στην Ελλάδα.

3. Στο «Άρχειον τής Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Έπιστημών», τό όποιο εκδόθηκε sé 11 ετήσιους τόμους από τό 1929 ως τό 1940, ό Κ. Τσάτσος δημοσίευσε σημαντικές μελέτες φιλοσοφίας του Δικαίου πού θεμελίωσαν στην Ελλάδα τον γνωστικό αυτό κλάδο, καθώς επίσης και πρωταρχικής σημασίας μελέτες Γενικής Φιλοσοφίας. Άναφέρουμε ενδεικτικά μερικές απ' αυτές: «Φιλοσοφία και Έπιστήμη του Δικαίου» (1929), «Ή άποστολή τής Φιλοσοφίας του Δικαίου εν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ» (1933), «Ή πρωταρχική πηγή του Δικαίου» (1938), «Ή κοινωνική φιλοσοφία του Κάντ» (1935) κ.ά. Άξίζει επίσης νά σημειωθεί ότι τό τριμηνιαίο αυτό περιοδικό συνέβαλε αποφασιστικά στην άναζωογόνηση του ιδεοκρατικού ρεύματος στην Ελλάδα.

4. Ό γάμος του Κ. Τσάτσου μέ τήν Ίωάννα Σεφεριάδη εκτός του ότι υπήρξε πνευματικά καθοριστικός, δημιούργησε και τίς προϋποθέσεις εκείνες για τήν άσκηση μέ μεγαλοψυχία, σεμνότητα και ιδεολογική συνέπεια, ενός σημαντικού ρόλου τόσο στό πολιτιστικό όσο και στό εθνικό πεδίο.

5. Σύμφωνα μέ μαρτυρίες, υποστηρίζεται ότι τό Φροντιστήριο του Κ. Τσάτσου επηρέασε τήν πνευματική διαμόρφωση των φοιτητών του Κων. Δεσποτόπουλου, Όδυσ-

σέα Έλύτη, Δ. Καπετανάκη, Π. Παπαληγούρα, Ί. Πεσμαζόγλου, Γ. Σαραντάρη κ.ά.

6. Ό Κ. Τσάτσος από τά φοιτητικά του χρόνια είχε εκδηλώσει τήν ύψηλή παιδευτική και πολιτική συνείδηση τής άποστολής του μέσα στην ζωή. Έξάλλου ή λέξη «άποστολή» ως στάση άπέναντι στην ζωή υπήρξε τό κύριο χαρακτηριστικό τής φιλίας και πολιτείας τής περιφημής τριανδρίας του «Άρχείου Φιλοσοφίας».

7. Ό Κ. Τσάτσος, μετά τήν άπομάκρυνσή του από τό ύφυπουργείο, επανήλθε στην δημοσιογραφία, τήν όποια κατά μικρά διαστήματα είχε υπηρετήσει στό έπιτελείο τής «Καθημερινής». Τά ειδικού περιεχομένου δημοσιεύματά του στην παραπάνω έφημερίδα αποτελούν ύπεύθυνα δοκίμια για τά πνευματικά και πολιτικά προβλήματα τής έποχής.

8. Στην «Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Έλλήνων», ό Κ. Τσάτσος αναφέρεται στην έννοια και τήν σημασία τής Φιλοσοφίας, στην κοινωνική Φιλοσοφία, στό φαινόμενο τής Φιλοσοφίας στην Ελλάδα, στην σοφιστική, στον Σωκράτη, στην Πλατωνική Θεωρία τής Ίδεας και στην πλατωνική πολιτεία, στην ζωή, τό έργο και τήν όντολογία του Άριστοτέλη, στην Ίδέα τής δικαιοσύνης και στα είδη του δικαίου, στην ζωή τής ιδανικής πολιτείας, στην ελληνιστική φιλοσοφία κ.ά.

9. Ή «Πολιτική, θεωρία πολιτικής δεοντολογίας», κάνει αναφορά στον ύπατο σκοπό, στα κριτήρια και στα ύποκείμενα τής πράξης, στην άποστολή τής πολιτείας, στους φορείς τής πολιτικής έξουσίας, στις μορφές των πολιτειών, στην διάκριση των έξουσιών, στην λειτουργία τής παιδείας, στην διεθνή πολιτεία κ.λπ. Ή φιλοσοφική αυτή πραγματεία περί πολιτείας είναι χαρακτηριστική για τήν μέθοδο πού ακολούθησε ό Τσάτσος στην έπεξεργασία και σύνθεση των έργων του. Ή μέθοδός του συνίσταται στην χρήση όχι του επαγωγικού συλλογισμού, δηλαδή απ' τά μερικά στα γενικά, αλλά του παραγωγικού συλλογισμού, δηλαδή από μία γενικότερη κρίση, παραγωγή μιās γενικής και απ' αυτή μιās ειδικότερης, μέθοδο πού περισσότερο χρησιμοποιούσε ό Πλάτων.

10. Οι «Διάλογοι sé Μοναστήρι» είναι ένα μυσταγωγικό κείμενο και τόσο τά θέματά του — παρά τήν ποιικιλία τους — όσο και ή άγωγή των διαλόγων προσδιορίζονται από ένιαία σκέψη πού αυτοχαρακτηρίζεται πλατωνίζουσα και ιδεαλιστική.

11. Κατά τήν διάρκεια τής επίσημης αυτής επίσκεψης στην Γαλλία, ό Κ. Τσάτσος εκλέχτηκε ξένος έταίρος τής Ακαδημίας Ήθικών και Πολιτικών Έπιστημών, και άναγορευτηκε επίτιμος διδάκτορας τής Σορβόννης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Έκφραση Τιμής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, *Τετράδια Εύθυνης*, τεύχος 16.
 Κ. Τσάτσος, *Ή Κοινωνική Φιλοσοφία των Αρχαίων Έλλήνων*, Δίφρος, Άθήνα 1962.
 Κ. Τσάτσος, *Αίσθητικά Δοκίμια*, Άθήνα, 1961.
 Κ. Τσάτσος, *Πολιτική Θεωρία πολιτικής δεοντολογίας*. Οι εκδόσεις των φίλων, Άθήνα 1975.
 Κ. Τσάτσος / Γ. Σεφέρης, *Ένας διάλογος για τήν ποίηση*, Νέα Έλληνική Βιβλιοθήκη, 1979.
 Κ. Τσάτσος, *Όμιλίες 1975-76*. Έκπαιδευτική Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια. Παγκόσμιο Βιογραφικό Ύλικο.
 Έγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα.

Ἡ ἑλληνικότητα ἐνάντια στήν Ρωμιοσύνη

Σύντομη κριτική στον Κ. Τσάτσο

Σπύρος Ἀ. Κουτρούλης

Τυπική περίπτωση «ὀργανικοῦ διανοούμενου» τοῦ συντηρητικοῦ χώρου ὑπῆρξε ὁ Κ. Τσάτσο. Παρότι διέθετε ἀξιοζήλευτη καί δυσεύρετη παιδεία, ἡ πρωτοτυπία τοῦ ἔργου του δεν εἶναι ἀνάλογη αὐτῆς. Θιασώτης τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, προσπάθησε νά ἐρμηνεύσει διά τούτου τήν ἐξέλιξη τοῦ νεοελληνισμοῦ. Στόν «Διάλογο γιά τήν ποίηση» μέ τόν Γ. Σεφέρη, ἔθεσε ὡς κριτήριο τῆς τέχνης τήν ἑλληνικότητα. Ὅμως, ἡ ἐννοια τήν ὁποία ἐπεξεργάστηκε δεν εἶχε καμμία σχέση μέ τούς καθημερινούς νεοέλληνες. Περισσότερο ἀνταποκρινόταν στήν εἰκόνα πού εἶχε γιά τήν Ἑλλάδα ἡ ἰδεοκρατούμενη Δύση. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ Γ. Σεφέρης ἀναφερόταν «στόν καημό τῆς Ρωμιοσύνης», ὁ Κ. Τσάτσο κατασκεύασε ἕνα προκρούστειο σχῆμα, ὥστε νά πείσει ὅτι ἡ Ἑλλάδα καί πνευματικά ἀνήκει στήν Δύση. Ὅ,τι ἔρχεται ἀπό τόν Ἀνατολή, γιά τόν Τσάτσο, εἶναι καταδικαστέο, ἀκόμη καί ἂν πρόκειται γιά τόν Ντοστογιέφσκυ. Ὑπῆρξε ἀντιμονοτερνιστής, διότι μονότροπα ἀρνεῖται ὅποιαδήποτε ἔστω ἐπαφή μέ τόν ὑπερρεαλισμό ἢ τόν ὑπαρξισμό, καί ἀντιπαραδοσιακός διότι ἀντιμετώπισε τήν παράδοση τελείως ἐξωτερικά. Ἐγραψε: «Δέν χρειαζόμαστε ἥρωες σάν τοῦ Ντοστογιέφσκυ ἢ τοῦ Γκόρκυ ἢ τοῦ Ἀντρέιεφ, παρ' ὅλη τους τήν ἀσύγκριτη ἠθική ωραιότητα. Ρωμαίους συγκλητικούς χρειαζόμαστε καί Ἀθηναίους πολίτες σάν ἐκείνους πού ἐχάραξε «ἐς αἰ» ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Θουκιδίδη» («Ἑλληνική Πορεία» ἐκδόσεις Ἑστία, σ. 42). Θεωρεῖ τόν κομμουνισμό ὅτι ξεπήδησε ἀπό τόν ρομαντισμό τῶν Γερ-

μανῶν, τοῦ Ντοστογιέφσκυ ἢ τοῦ Τολστόη. Βεβαίως, εἶναι περίεργο πώς χωρᾶ ἡ ἀνατολική ὀρθοδοξία μέσα στήν ἰδεοκρατία καί στόν ρωμαϊκό δικανισμό του.

Ὁ Τσάτσο ταυτίστηκε μέ τό μετεμφυλιακό κράτος καί προσπάθησε νά τό στηρίξει θεωρητικά. Ἀλησμόνητη ὑπῆρξε ἡ ἀπαγόρευση τῆς παράστασης «Ὅρνιθες» ἀπό τόν Κ. Κούν, διότι δέν συμφωνοῦσε μέ τά γερμανικά ἀκαδημαϊκά πρότυπα. Ταύτισε δέ τήν ἀριστερά μέ τό σλαβικό πνεῦμα, ἂν καί τοῦτο ἀναπτύχθηκε στά πνευματικά ἐδάφη τῆς ἀνατολικῆς χριστιανοσύνης. Πράγματι, κράτησε κριτικές ἀποστάσεις ἀπό τόν καπιταλισμό σάν τυπικός συντηρητικός.

Ὁ Κ. Τσάτσο ὑπῆρξε δυτικο-κεντρικός. Χωρίς μάλιστα νά δείξει τό ἴδιο ἐνδιαφέρον γιά ὅλες τίς πλευρές τῆς Εὐρώπης. Ἐρχεται στήν Ἑλλάδα, βλέποντας τούς Ρωμιούς μέ καχυποψία, ὅπως ἔκανε κάθε φιλόδοξος δυτικοσπουδαγμένος νέος ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κοραῆ, καί γίνε-ται ἴσως ὁ σημαντικότερος ἐκπρόσωπος τῆς δεξιᾶς ἰδεολογίας. Ἡ παράταξή του τόν τίμησε πολλαπλῶς. Τό ἔργο του, ὀγκῶδες, δέν βρῆκε διαδόχους, διότι ὁ νεοφιλελευθερισμός πού διαδέχθηκε τόν συντηρητισμό ἔχει πολύ περισσότερο περιορισμένα ἐνδιαφέροντα. Ὅμως, αὐτό πού ἀπουσίασε ἀπό τό ἔργο του εἶναι τό βαθύ ἀγγιγμα τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς, τό περίσσευμα ἐμπειρίας πού αἰσθανόμαστε νά δονεῖ τά κείμενα τοῦ Παπαδιαμάντη ἢ τοῦ Σεφέρη ἢ τοῦ Ρίτσου ἢ τοῦ Καπετανάκη, καί τό ὅποιο σπανιότατα, δυστυχῶς, συναντοῦμε σέ γραπτά ἀκαδημαϊκῶν.

Ἀνέκδοτα κείμενα Κωνσταντίνου Τσάτσου

Παρουσίαση από τόν Δημήτρη Μιχαλόπουλο

Περί τὰ τέλη τοῦ 1985, ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἀπάντησε γραπτῶς καί ἰδιοχείρως σέ ἐρωτήματα πού τοῦ τέθηκαν τότε σχετικῶς μέ τήν ἀνάδειξη τοῦ Κωνσταντίνου Καραμανλῆ ὡς πρωθυπουργοῦ καί τήν ἴδρυση τῆς ΕΡΕ. Ὅρισμένα ἀπό τὰ κείμενα τῶν ἀπαντήσεών του ἔχουν βέβαια χρησιμοποιηθεῖ κατά καιροῦς, ἀλλά πρώτη φορά δημοσιεύονται ἐξ ὀλοκλήρου καί αὐτούσια. Ὁ σχολιασμός κρίνεται περιττός. Ὅμως, θά χρειαστεῖ σέ ἐπόμενο τεῦχος τῆς **Νέας Κοινωνιολογίας** νά γίνει εὐρύτερη ἀνάλυση τῆς προσωπικότητάς τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου καί, ἐνδεχομένως, σύγκρισή της μέ ἐκείνη τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου.

ΕΡ: Ἐκτός ἀπό τοὺς Κωνσταντῖνο Τσάτσο, Γρηγόριο Κασσιμάτη καί Εὐάγγελο Ἀβέρωφ, ποιά ἄλλα στελέχη τῶν κομμάτων τοῦ Κέντρου προσεχώρησαν στήν ΕΡΕ;

ΑΠ: Ἀρκετοί ἄλλοι προσεχώρησαν ἀμέσως στήν συγκροτούμενη τότε ΕΡΕ. Ἐναφέρω δύο πού ἔγιναν ἀμέσως Ὑπουργοί, ὁ κ. Δημ. Μακρῆς (δικηγόρος ἐκ Θεσ/νίκης, γνωστός ἐκεῖ φιλελεύθερος) καί ὁ πολιτευτής Δωδεκανήσου Κωτιιάδης (πού ἔγινε Ὑπουργός Ἐμπ. Ναυτιλίας).

Οἱ διαπραγματεύσεις γιά τήν προσχώρηση τῶν τριῶν πού ἀναφέρετε, ἔγιναν στό σπίτι τοῦ κ. Γ. Μαύρου (ὁδός Βουκουρεστίου), ὁ ὁποῖος ἦτο ὁ τέταρτος πού ἐπρόκειτο νά προσχωρήσει στήν ΕΡΕ. Ἐβιάζετο μάλιστα ἰδιαίτερως. Ἀλλά παραμονή τῆς ἐπισήμου ἐκδηλώσεώς μας ὑπανεχώρησε, εἴτε διότι ἐπείσθη ἀπό τό Συγκρότημα [Λαμπράκη], εἴτε διότι τοῦ ἐδόθη ἡ ὑπόσχεσις ὅτι, ἀποχωρῶντος τοῦ Σ. Βενιζέλου, αὐτός θά ἀναλάβει τήν ἡγεσία τῶν Φιλελευθέρων. Σημειωτέον ὅτι, τότε, τό ἐν λόγῳ [κόμμα] ἦτο ἐν διαλύσει (ἔρις Παπανδρέου - Βενιζέλου) σέ σημεῖο πού οὔτε συσκέψεις μπορούσαν νά γίνουν. Ὁ Ἀβέρωφ καί ἐγώ, ἀηδιασμένοι ἀπό καιρό, εἶχαμε διακόψει κάθε ἐπαφή.

Προσωπικῶς ἐγώ ἔστειλα ἐπιστολή στόν Γ. Παπανδρέου, τόν τύποις ἀρχηγό, ἀλλά μὴ ἀγνωρίζομενο ἀπό τόν Σ. Βενιζέλο καί τοὺς ἄλ-

λους, ἀνακοινώνοντας τήν ἀποχώρησή μου ἀπό τό κόμμα.

Κανένας ἀπό τοὺς προσχωρήσαντας τότε στήν ΕΡΕ δέν ἤμαστε βουλευταί. Μᾶς εἶχε σαρῶσει ὁ Συναγερμός τό 1952.

☆ ☆ ☆

ΕΡ: Σύμφωνα μέ τίς ἐκτιμήσεις τοῦ κυρίου Προέδρου, τὰ στελέχη τοῦ Κέντρου πού προσεχώρησαν στήν ΕΡΕ τί θέσεις κατεῖχαν στοὺς κομματικούς μηχανισμούς τοῦ τελευταίου; Ποιές ἦταν οἱ πολιτικές τάσεις πού — θά μπορούσε νά πεῖ κανεὶς ὅτι — τὰ χαρακτήριζαν;

ΑΠ: Οἱ διαφορές στίς πολιτικές τάσεις τήν ἐποχή ἐκείνη ἦταν ἀνύπαρκτες. Ὅλοι ἦσαν ἀντικομμουνιστές καί φιλοδυτικοί.

Καί ἐκεῖνοι πού προσεχώρησαν ἀπό τοὺς Φιλελεύθερους καί ἐκεῖνοι πού προσεχώρησαν ἀπό τόν Συναγερμό ταυτίζονταν ἰδεολογικῶς. Μπορεῖ νά ὑπῆρχαν μερικές ψυχολογικές nuances [=ἀποχρώσεις] καί τίποτα ἄλλο. Καί ἐκεῖνοι πού ἔμειναν στοὺς φιλελεύθερους τὰ ἴδια ἐπρέσβευαν. Τὰ κόμματα ἦταν ὁμοιογενεῖς ἰδεολογικῶς ὁμάδες πού χωρίζονταν ἀπό τίς προσωπικές φιλοπρωτίες [...].

☆ ☆ ☆

(συνέχεια στη σελ. 21)

Οι εντάσεις στην οργάνωση των
 υπηρεσιών είναι έντονες (στη χώρα τους
 λειτουργούν) Το ενδιαφέρον είναι ο ορισμός
 της οργάνωσης μεθοδολογίας και των εργασιών
 αυτών τα θέματα αυτά συζητήθηκαν
 το 1956. Καταργήθηκαν τα όργανα ο
 Κεφ. των γύρω του είναι πλέον
 κατά τα πρώτα χρόνια

Η οργάνωση και η επανεργασία για τα θέματα
 τα οποία είναι από την οργάνωση των
 λειτουργιών τα 1955 καταργήθηκαν
 με τις οποίες τα οποία τα οποία
 είναι πλέον

ΕΡ: Τί ώθησε τούς κεντρικούς πολιτικούς νά προσχωρήσουν στην ΕΡΕ; τό πρόσωπο του Κωνσταντίνου Καραμανλή μήπως ήταν ιδιαίτερα γνωστό σ' αυτούς πριν από την ίδρυση της τελευταίας;

ΑΠ: Τό κόμμα των Φιλελευθέρων, μέ δξύτατη έριδα Παπανδρέου - Βενιζέλου, έριδα πού ώθησε τόν Παπανδρέου, αποδοκιμαζόμενο από τόν Βενιζέλο, νά γίνει ασήμαντος συνεργαζόμενος του Παπάγου για νά βγει βουλευτής, ήταν διαλυμένο. Έξ άλλου, ό Συναγερμός, μετά τόν θάνατο του Παπάγου, κινδύνευε νά διχασθεί μεταξύ Στεφανόπουλου και Κανελλόπουλου, όταν ή κοινή γνώμη δέν συμπαθούσε ούτε τόν ένα ούτε τόν άλλο. Ό Μαρκεζίνης, τέλος, ήταν από τούς αποσυνάγωγους.

Από την κυβέρνηση Παπάγου είχε από τό 1952 αναδειχθεί, σέ ένα δευτερεύον Ύπουργείο, ό Καραμανλής. Σέ αυτόν προσέβλεπε ή Κοινή Γνώμη και ό τότε έπηρεάζων την Αύλην άμερικανικός παράγων. Ήταν έμφανής ή ύπεροχή του. Η έκλογή του έγινε τόν Οκτώβριο του 1955· έγινε ανεμπόδιστα, διότι την περίμενε ή κοινή γνώμη.

Δέν έγιναν ευρύτερες προσχωρήσεις φιλελευθέρων στελεχών, διότι: α) Οί θέσεις ήταν κατειλημμένες από ισχυρούς παλαιότερους παράγοντες του Συναγερμού, β) Διότι ακόμη ήταν ζωντανή και δυνατή ή παράδοση του Διχασμού του 1915-1922 - αυτό πού προσπαθούσε ό Καραμανλής νά ξεριζώσει, γ) Διότι τό Συγκρότημα

Λαμπράκη και πολλοί πολιτευτές των Φιλελευθέρων δέν ανέχονταν πρόσωπο πού αποδείχτηκε ότι είχε την εϋνοια της Αύλης.

☆ ☆ ☆

ΕΡ: Ποιές αντιδράσεις προκάλεσε στον ευρύτερο χώρο των παλιών βενιζελογενών κομμάτων ή δημιουργία νέου πολιτικού σχηματισμού από τόν Κωνσταντίνο Καραμανλή; Γιατί (σύμφωνα πάντα μέ τή γνώμη του κυρίου Προέδρου) δέν πραγματοποιήθηκαν προσχωρήσεις σέ ευρύτερη κλίμακα;

ΑΠ: Οί αντιδράσεις ήταν σέ όλον τόν πολιτικό κόσμο έντονες (όχι μόνο στους βενιζελογενείς). Τό αποδεικνύει αυτό ό συνασπισμός όλων, άκροδεξιών και άκροαριστερών, έναντίον του Καραμανλή στις έκλογές του 1956. Κατελάμβανε κατ' ουσίαν ό Καραμανλής τόν χώρο πού ανήκε στους κατά παράδοσην άρχηγούς.

☆ ☆ ☆

ΕΡ: Έκτός από τό γνωστό άρθρο του κυρίου Προέδρου (« Η μόνη διέξοδος», Η Καθημερινή, 11/2/56, σ.1) υπάρχουν άλλα κείμενα σχετικά μέ την ίδρυση της ΕΡΕ; Θα ήταν δυνατόν νά αποδειχτούν άλλες πηγές;

ΑΠ: Υπάρχει ή προκήρυξη για την ίδρυση του Κόμματος πού γύρω από τά Χριστούγεννα του 1955 έτοιμάστηκε και της οποίας ένα από τά προσχέδια είναι δικό μου.

Θράκη – Κωνσταντινούπολη – Στενά (1908-1923)

Κώστας Μ. Σταματόπουλος

Όσο ο χρόνος μᾶς απομακρύνει από τό τραγικό 1922, ἡ εἰκόνα τῆς περιοχῆς πού ἐπέβαλε — ἄραγε γιά πόσο; — ἡ Καταστροφή, καί τήν ὁποία προσδοκοῦσε νά παγιώσει ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, τείνει, ἀποκρυσταλλούμενη στίς συνειδήσεις, νά μᾶς κάμει νά λησμονήσουμε τήν βίαιη μετακίνηση τοῦ κεντρικοῦ ἄξονα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπό τήν παραδοσιακή του θέση πρὸς τήν μία ἀπό τίς περιφέρειές του, τείνει μέ ἄλλα λόγια νά μᾶς κάμει νά ξεχάσουμε πώς τά πράγματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπό τό τέλος τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ὡς λίαν προσφάτως δέν λογαριάζονταν μέ ἀφετηρία τήν Ἀθήνα καί τόν Μωριά.

Ἔτσι λοιπόν, ἀπ' τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἀπό τόν μακρινό 8ο πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, ἀπὸ ἓνα βάθος δηλαδή χρόνου ἐμπρὸς εἰς τό ὁποῖο ἰληγιοῦν οἱ λαοί τῆς περιοχῆς ὅλοι πλὴν τῶν Ἑλλήνων, κι ὡς τίς ἀρχές τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ αἰῶνα μας, ὁ βασικὸς ἄξονας λειτουργίας καί ὑπάρξεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἦταν ἡ γραμμὴ Αἰγαῖο - Εὐξείνος, μέ ἀπώτερες προεκτάσεις τόν Ἑλληνισμό τῆς ἱστορικῆς διασπορᾶς, στὸν μὲν νότο τόν Ἑλληνισμό τῆς Αἰγύπτου, στὸν δέ βορρᾶ τόν Ἑλληνισμό τῆς Ρουμανίας, τῆς Ρωσίας καί τοῦ Καυκάσου. Καί βέβαια δέν χρειάζεται νά τονιστεῖ ἐδῶ πὼς ἡ καρδιά αὐτοῦ τοῦ κόσμου, αὐτῆς τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, πού ὅμως δέν ἦταν μόνον δική μας, ἦταν ἡ αὐτοκρατορική (βυζαντινὴ ἢ ὀθωμανικὴ) Κωνσταντινούπολη, τό ἐπὶ δεκαπέντε συναπτῶς αἰῶνες μεῖζον ἀστικό μας κέντρον, ἡ μοναδικὴ μας μεγαλοῦπολη — μέ ὅ,τι, ποιοτικῶς καί ποσοτικῶς, εὐρύτερο καί ἀνώτερο ὑποῦλοι ἢ ἔννοια αὐτῆ — κτισμένη στό σημεῖο ἀκριβῶς ὅπου ἡ Εὐρώπη ἀπαντᾷ τήν Ἀσία καί ἡ Μεσόγειος τόν Εὐξείνο Πόντο, στό σημεῖο δηλαδή ὅπου ὁ αἰγαιοπελαγίτικος σμίγει μέ τόν μαυροθαλασσίτικο Ἑλληνισμό.

Ἀνερχόμενος στὸν χρόνο, ὑπενθυμίζω πὼς ὁ ἐξελθισμὸς τῆς περιοχῆς, στὸν ὁποῖο ἡ κατάκτησή της ἀπὸ τὸν Φίλιππο καί τὸν Ἀλέξανδρο ἔδωκε ἀποτελεσματικὴ ὠθηση, ὀλοκληρώθηκε καί εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἐνδοχώρα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας. Ἡ ἴδρυση τῆς Κωνσταντινουπόλεως - Νέας Ρώμης τό 324/330 στὴν θέση τοῦ μεγάρικου Βυζαντίου, ἀπὸ τὸν διορατικώτατο Κωνσταντῖνο τὸν Μέγα, μετατρέπει τήν περιοχὴ σέ κέντρο τῆς Αὐτοκρατορίας, ταχύτατα δέ σέ κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καί θά προσέθετα, χωρὶς θαρρῶ ὑπερβολή, καί σέ κέντρο τῆς Οἰκουμένης. Τήν ἐπομένη βασικὴ τομὴ, παρά τίς αἱματηρὲς ἀναστατώσεις πού προξένησαν στοὺς κάμπους τῆς Θράκης οἱ προαγγελθεῖσες βαρβαρικὲς μετακινήσεις καί ἐπιδρομές, θά τήν προκαλέσει τὸν 6ο καί 7ο αἰῶνα ἡ κάθοδος τῶν Σλάβων καί τῶν Βουλγάρων· τήν δέ τρίτη τομὴ, ἡ εἰσβολὴ στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα τῶν Ὀθωμανῶν. Στό ἐξῆς, στή στεριά, οἱ Ἑλληνες, ὅπως αὐτό συμβαίνει σέ πλεῖστα ὅσα σημεῖα τοῦ βορειοελληνικοῦ χώρου, συγκατοικοῦν μέ τοὺς Τούρκους καί μέ τοὺς Βουλγάρους. Δέν συμβαίνει ὅμως τό αὐτό καί στήν θάλασσα. Οἱ μὲν Βούλγαροι, ὁ πληθυσμὸς τῶν ὁποίων οὐδέποτε ἐγκαταστάθηκε στὰ παράλια, δέν ἦσαν ναυτικός λαός. Οἱ δέ Τούρκοι κυριάρχησαν στήν θάλασσα γιά σύντομη σχετικῶς περίοδο (μικρότερη τῶν δύο αἰῶνων), τότε πού ἐπέτυχαν νά μετατρέψουν τὸν Εὐξείνο — λίγο δέ ἔλειψε καί ὀλόκληρη τήν Μεσόγειο — σέ ὀθωμανικὴ λίμνη. Ἔτσι, μέ ἐξαίρεση τήν ἐνετο-γενουατικὴ παρένθεση, ἡ θάλασσα — εἰς ὅ,τι κυρίως ἀφορᾷ τίς μικρὲς ἀποστάσεις — ἦταν καί παρέμενε τό κατ' ἐξοχὴν πεδίο δράσεως τῶν Ἑλλήνων. Στό σκοτεινότερο σημεῖο τῆς τουρκικῆς σκλαβιάς, ὁ φανατικὸς μουσουλμάνος Κωνσταντινουπολίτης Ἑλθιγιά Τζελεμπή, μὴ-

— Ὁ Κώστας Σταματόπουλος εἶναι διδάκτωρ βυζαντινῆς ἱστορίας τῆς Σορβόννης, πρόεδρος τῆς Ἐταιρίας «Φίλοι τῆς Πόλης», εἰδικὸς σέ θέματα βυζαντινῆς ἱστορίας καί Ἑλληνισμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί συγγραφέας. Τό κείμενο αὐτό βασίζεται σέ ὀμιλία πού πραγματοποιήθηκε στὸν Σύλλογο φίλων Γενναδείου Βιβλιοθήκης στις 15/04/92.

πως δέν ἀποκαλεῖ τήν Προποντίδα, τόν θαλάσσιο δηλαδή συνδετικό κρίκο ἀνάμεσα στό λευκό καί στό μαύρο πέλαγος, «θάλασσα τῶν Ρωμηῶν»;

Κατά τό δεύτερο ὅμως ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνα τά πράγματα ἀλλάζουν καί πάλι. Ἡ ὀθωμανική κυριαρχία στήν περιοχή γιά πρώτη φορά κλονίζεται, ἀμφισβητεῖται. Ἡ μεγάλη ὀρθόδοξη δύναμη τοῦ βορᾶ, ἡ ρωσσική αὐτοκρατορία, κατέρχεται στήν Ἀζοφική καί στήν Μαύρη Θάλασσα, ἐκτοπίζοντας ἀπό παντοῦ τήν ὀθωμανική ἡμισέληνο. Ἄλλ' ἡ κάθοδος στά παράλια τῆς Οὐκρανίας καί στήν Κριμαία δέν εἶναι γιά τήν Ρωσσία παρά ἓνα πρῶτο βῆμα. Καί τοῦτο διότι ὁ Εὐξείνιος εἶναι θάλασσα κλειστή. Τά δέ κλειδιά του τά κρατᾶ ὁ κάτοχος τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τῶν Σπενῶν. Ἡ Ρωσσία ἐπομένως δέν θά ἀναπνεύσει παρά μονάχα ἐξερχόμενη στήν ἀνοικτή θάλασσα, στήν Μεσόγειο, ὅπου ἤδη κυριαρχεῖ — κι ἡ παρούσα του γίνεται ὄλο καί ἐντονότερη — ὁ στόλος τῆς Μ. Βρετανίας. Ἡ κάθοδος τῶν Ρώσων στό Αἰγαῖο (ὑπενθυμίζω πῶς δύο φορές στόν 19ο αἰῶνα τά ρωσσικά στρατεύματα φθάνουν ὡς τοὺς κάμπους τῆς Ἀν. Θράκης, μιά πρώτη στά 1828 καί μιά δεύτερη στά 1877-78) προϋποθέτει τήν ἀπώθηση τῶν Τούρκων στό ἐσωτερικό τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀκόμη καί τήν πλήρη κατάλυση τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τήν θέση τῆς ὁποίας μέλλεται νά καταλάβει τό «βυζαντινό ὄνειρο» τῶν Ρωμανῶφ. Τό Ἀνατολικό ζήτημα, ζήτημα παγκόσμιο, ἔχει γεννηθεῖ. Γεωγραφικό του ἐπίκεντρο, ἡ περιοχή μας, ἡ Θράκη δηλαδή, ἡ Κωνσταντινούπολη καί τά Στενά.

Τόν 19ο αἰῶνα τά πράγματα περιπλέκονται λόγω τῆς ἐξεγέρσεως ἐθνοτήτων καί ἐθνικισμῶν. Ἄν τά Στενά καί ἡ εὐρύτερη περιοχή τῶν ἀποτελοῦν τό μῆλον τῆς ἔριδος μεταξύ τῶν Μ. Δυνάμεων (στόν ἀγγλο-ρωσσικό θά προστεθεῖ ἀργότερα καί ὁ γαλλικός, καθώς καί ὁ γερμανικός παράγων, τελευταῖος δέ καί ὁ ἰταλικός), μέ ἀποτέλεσμα νά θεσπιστεῖ ἡ ἀρχή τῆς — ἀνέφικτης κρίνουμε ἐκ τῶν ὑστέρων — διατήρησης τῆς ἀκεραιότητος τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ αὐτή περιοχή καθίσταται ἐπί πλέον καί πεδίο συγκρούσεως τῶν «Μεγάλων Ἰδεῶν» τῶν λαῶν πού συγκατοικοῦν σέ αὐτήν, καί πού ὁ καθένας τήν ἤθελε — ὀλόκληρη ἢ μέγιστο τμήμα της — γιά λογαριασμό του. Οἱ Μεγάλες Δυνάμεις τότε μεταβάλλονται σέ Προστάτιδες Δυνάμεις. Ἡ χρόνια κρίση μεγεθύνεται καί τά Βαλκάνια καθίστανται ἡ πυριτιδαποθήκη τῆς Εὐρώπης καί τοῦ πλανήτη ὀλόκληρου. Στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἡ ἐκρηξή μοιάζει νά εἶναι πολύ κοντά.

Ἀπό τοὺς τρεῖς λαούς τῆς περιοχῆς, τοὺς Ἕλληνες δηλαδή, τοὺς Τούρκους καί τοὺς Βουλγάρους, οἱ πρῶτοι εἶναι ἐκεῖνοι πού εὐρίσκονται σέ περισσότερο μειονεκτική θέση, καί τοῦτο παρά τήν οἰκονομική καί πολιτιστική, σέ ὀρισμένες δέ ἐπαρχίες καί πληθυσμιακή τους ὑπεροχή, γιά τοὺς ἐξῆς τρεῖς κυρίως λόγους:

α) Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι ἡ ἐπιτόπια ὀργάνωσή τους, στήν ὁποία ὀφείλαν ὄχι μόνον τήν ἐπιβίωση καί τήν κοινωνική ἐπικράτησή των, ἀλλά καί τήν εἰρηνική ἐξάπλωσή των διά τῆς σταδιακῆς ἀφομοιώσεως ὁμοδόξων λαῶν (ὑπενθυμίζω πῶς ὑπῆρξε ἐποχή στήν ἱστορία τῶν Βαλκανίων ὅπου ἡ εἴσοδος στήν ἀστική τάξη ἦταν ταυτόσημη μέ ἐξελληνισμό), ἦταν ὀργάνωση κατ' ἐξοχήν εἰρηνική, στηριζόμενη ἀποκλειστικῶς στοὺς θεσμούς τῆς ἐκκλησίας καί τοῦ σχολείου, τῆς ἐκκλησίας δηλαδή καί τῆς κοινότητος, πλασμένη ἔτσι ὥστε νά δρᾶ καί νά ἀνθεῖ στά πλαίσια αὐτοκρατορίας εἰρηνικῆς, ἐκτεταμένης, ἀποκεντρωμένης καί πολυεθνικῆς. Ἡ ὕλική εὐημερία ἐνισχύει τήν φιλειρηνική διάθεση, μέ ἀποτέλεσμα ὁ ἰδεολογικός προσανατολισμός τῆς πλειονότητος τῶν ὑπὸ ὀθωμανική κυριαρχία Ἑλλήνων νά εἶναι στραμμένος περισσότερο πρός τήν ἐπίτευξη τῆς ἐπί ἔσοις ὅροις συνυπάρξεως ὅλων τῶν λαῶν τῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ τό σκῆπτρο τῶν Ὄσμανλῆ (ὀθωμανισμός ἢ ἐλληνο-ὀθωμανισμός), παρά πρός τήν πραγματοποίηση τῆς ἐλλαδικῆς Μεγάλης Ἰδέας, ἡ ὁποία ἄλλωστε εἶχε ἀποκαλύψει τίς στενότερες δυνατότητές της τόσο κατά τήν περίοδο τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου ὅσο καί κατά τόν πόλεμο τοῦ 1897.

β) Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι γεωγραφικός. Θέλω δηλαδή νά πῶ πῶς, σέ σχέση μέ τήν ἀπόσταση πού τήν χωρίζει ἀπό τήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα, ἡ περιοχή τῶν Σπενῶν ἦταν πλησιέστερη στόν ἐθνικό πυρῆνα τῶν Βουλγάρων, παραμένοντας ταυτόχρονα, χάρη στήν Κωνσταντινούπολη, τό διοικητικό κέντρο τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

γ) Ὁ Ἑλληνισμός τῆς περιοχῆς τέλος δέν μπορούσε νά ὑπολογίσει σέ καμμία ἔξωθεν ὑποστήριξη, διότι ἡ Ρωσσία, ἀπό τήν στιγμή πού εἶχε ὑποστείλει τήν σημαία τῆς Ὀρθοδοξίας γιά νά ὑψώσει ἐκεῖνη τοῦ Πανσλαβισμού, εἶχε μεταβληθεῖ σέ ἐχθρό, γιά δέ τήν Ἀθήνα πού τότε μόλις ἄγγιζε τήν γραμμὴ τοῦ Ὀλύμπου καί μέ τό Κρητικό ζήτημα νά μονοπωλεῖ τίς συνειδήσεις, ἡ Θράκη, σέ μεγάλο δέ βαθμό καί ἡ Μακεδονία, εὐρίσκετο ἐκτός τοῦ πεδίου ὀράσεώς της.

Θά ἤθελα τέλος νά προσθέσω πῶς στίς ἀρ-

χές του αιώνα ή περιοχή έχει ήδη βαρύτατα τραυματιστεί. Οί περιπέτειες των πληθυσμών, μέ τους ποταμούς του αίματος και των δακρύων, μέ τά καρβάνια των προσφύγων νά εγκαταλείπουν ξανά και ξανά, πότε ἐδῶ και πότε ἐκεῖ, καπνίζοντα ἐρείπια χωριῶν και συνοικιῶν στίς πόλεις, ἔχουν ἐδῶ και τριάντα περίπου χρόνια ἀρχίσει. Σφαγές Βουλγάρων ἀπό τους Τούρκους, σφαγές Τούρκων και λοιπῶν Μουσουλμάνων ἀπό τους Βουλγάρους, σφαγές τέλος Ἑλλήνων και ἀπό τους μέν και ἀπό τους δέ. "Όλα αὐτά σέ ἡμερήσια διάταξη. Τά μίση κορυφώνονται, τό ἴδιο και ἡ ἀπόγνωση, ὁ καθημερινός φόβος. Κι ἄν, τῇ παρεμβάσει τῆς Ἀγγλίας, ἀποτρέπεται πρὸς στιγμὴν ἡ δημιουργία τῆς μεΐζονος Βουλγαρίας τῆς Συνθήκης τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, ἡ θρακική ὑπαιθρος τελεῖ ὑπό τὴν μόνιμη τρομοκρατία των κομιτατζήδων. Στά 1885, ἀποσπᾶται πραξικοπηματικῶς ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορία ἡ Ἀνατολική Ρωμυλία, προκαλώντας στιγμιαία ἀγανάκτηση στὸν ἐλεύθερο Ἑλληνισμό. Στό μεσοδιάστημα ὕστερα ἀπὸ τό 1878, εἶχε γιὰ λίγο ὑπάρξει ἡ μικρὴ δημοκρατία των 21 πομακικῶν χωριῶν τῆς Ροδόπης, οἱ κάτοικοι των ὁποῖων ἐξεδήλωσαν ἔτσι τὴν ἄρνησή τους νά ἐνσωματωθοῦν στήν Βουλγαρία τοῦ Ἀγίου Στεφάνου. Στά 1906, οἱ φλόγες τῆς μαρτυρικής Ἀγχιάλου προαναγγέλλουν ἐκεῖνες τῆς ἰωνικής πρωτεύουσας, τό σβύσιμο δηλαδή, πρὶν ἀπὸ τό μεσουράνημά του, τοῦ μεΐζονος, τοῦ αυτοκρατορικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ Ρωμηροσύνη ἔτσι παρέμεινε πονεμένη, σταυρική, οὐδέποτε ξανάγινε θριαμβεύουσα... Ὁ θλιβερός ἐπίλογος τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς βόρειας Θράκης ὑπῆρξε ἡ «ἐκούσια» ἔξοδος των 48.742 ἐναπομεινάντων Ἑλλήνων τῆς Ρωμυλίας, βάσει τῆς συνθήκης τοῦ Neuilly τῆς 27ης Νοεμβρίου 1919 και ἡ ἐγκατάστασή τους στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα.

Ἄς σχύψουμε τώρα γιὰ λίγο ἐπάνω στοὺς ἀριθμούς. Τά ἀριθμητικά στοιχεία πού θά παραθέσω σχετικά μέ τὸν πληθυσμὸ τῆς ζώνης των Στενῶν δέν ἀποδίδουν βέβαια στήν λεπτομέρειά της τὴν πραγματικότητα. Ἄλλ' οὔτε και ἀπέχουν πολὺ ἀπ' αὐτὴν, και ὁπωσδήποτε μᾶς δίδουν μέ σαφήνεια μιὰ τάξη μεγεθῶν. Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τά πιὸ ἀπλά:

α) Τά Στενά εἶναι ὁ διάδρομος θαλάσσιας ἐπικοινωνίας των 4.500.000 Ἑλλήνων τοῦ «νότου», ἐκ των ὁποῖων οἱ μέν 2.631.952 (ἀπογραφή τοῦ ἔτους 1907) ἀποτελοῦν τὸν πληθυσμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, οἱ δέ λοιποὶ εἶναι οἱ κάτοικοι τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου, των νησιῶν, τῆς μικρασιατικής Αἰγαίδος, τῆς Κύπρου και των

παροικιῶν τῆς Αἰγύπτου, και των 1.500.000 Ἑλλήνων τοῦ βορᾶ, ἤτοι των Ἑλλήνων των μαυροθαλασσίτικων θρακικῶν παραλίων, τοῦ Πόντου και των παροικιῶν τῆς Ρωσσίας και τῆς Ρουμανίας.

β) Στά Στενά αὐτά καθ' αὐτά — ἐξαιρουμένου τοῦ βίλαετίου Κωνσταντινουπόλεως — κατοικοῦν, βάσει των τουρκικῶν ἐκτιμήσεων τοῦ ἔτους 1910 και των Ἑλληνικῶν (τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου) τοῦ ἔτους 1912, οἱ ἐξῆς ἑλληνικοὶ πληθυσμοί:

- Στὴν μέν νότια (μικρασιατική) ἀκτὴ τῆς Προποντίδας, ἤτοι στά σαντζάκια Νικομηδείας, Προύσης και Δαρδανελλίων, κατοικοῦν 382.094 Ἑλληνες βάσει τῆς τουρκικῆς ἀπογραφῆς και 389.555 βάσει τῆς ἑλληνικῆς.
- Στὴν βόρεια (θρακική) ἀκτὴ τῆς Προποντίδας, ἤτοι στά σαντζάκια Ραιδεστοῦ, Τσατάλτζας-Μετρῶν και Καλλιπόλεως, κατοικοῦν 92.997 Τούρκοι, 143.806 Ἑλληνες και 9.395 Βούλγαροι σύμφωνα μέ τὴν ὀθωμανική ἀπογραφή ἢ 112.438 Τούρκοι, 180.968 Ἑλληνες και 4.980 Βούλγαροι σύμφωνα μέ τίς ἐκτιμήσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

γ) Στό σύνολο τῆς ὀθωμανικῆς Θράκης στό τέλος τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ αἰῶνα μας, οἱ Τούρκοι βάσει των ὀθωμανικῶν ἐκτιμήσεων ἀνέρχονται στά 51,4% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ και στά 47,6% βάσει των ἑλληνικῶν δεδομένων.

Οἱ Ἑλληνες ἀντιστοίχως, σύμφωνα μέ τά στοιχεία τῆς τουρκικῆς ἀπογραφῆς, ἀποτελοῦν τό 31,7% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ και τό 38,2% σύμφωνα μέ τά στοιχεία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Τέλος οἱ Βούλγαροι ἀποτελοῦν τό 12% τοῦ θρακικοῦ πληθυσμοῦ στίς τουρκικές ἐκτιμήσεις και τό 9,8% στίς ἑλληνικές.

Ἀναλυτικώτερα: στήν μέν Δυτική Θράκη (πού περιλαμβάνει ἀκόμη ὀλόκληρο τὸν ὀρεινὸ ὄγκο τῆς Ροδόπης) βάσει των τουρκικῶν ἐκτιμήσεων οἱ Μουσουλμάνοι ἀνέρχονται στά 64,4% τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ Ἑλληνες στά 15,5% και οἱ Βούλγαροι στά 12,7%. Τά ποσοστά τῆς ἑλληνικῆς ἀπογραφῆς εἶναι ἀντιστοίχως 66,7% γιὰ τοὺς Μουσουλμάνους, 16,4% γιὰ τοὺς Ἑλληνες και 16% γιὰ τοὺς Βουλγάρους.

Στὴν δέ Ἀνατολική Θράκη οἱ Τούρκοι ἐμφανίζουν τοὺς Ἑλληνες ὡς τό 43,7% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, τοὺς ὀμοεθνεῖς των ὡς τό 40,5% και τοὺς Βουλγάρους ὡς τό 11,5%, ἐνῶ

οί Έλληνες αναβιβάζουν τούς όμογενείς των στά 50,8%, τούς Τούρκους στά 36,6%, τούς δέ Βουλγάρους τέλος εις τά 6,2% τού συνολικού πληθυσμού.

Στούς αριθμούς αυτούς θά πρέπει επίσης νά προστεθεί ό πληθυσμός τού βιλαετίου Κωνσταντινουπόλεως, πού περιελάμβανε τούς καζάδες τής Πόλεως και τού Σκουτάρεως.

Βάσει λοιπόν τών στοιχείων τής τουρκικής απογραφής, επί συνολικού πληθυσμού 1.104.984 κατοίκων, οί μέν Τούρκοι ανέρχονται στίς 585.618, ήτοι στά 53% τών κατοίκων, οί δέ Έλληνες στίς 330.906, ήτοι στά 30%.

Βάσει τώρα τών ελληνικών εκτιμήσεων, επί συνολικού πληθυσμού 1.099.598 κατοίκων, οί μέν Τούρκοι ανέρχονται στά 35,3% (432.014), οί δέ Έλληνες στά 28,5% (309.672).

Παρατηρούμε πώς οί διαφορές ανάμεσα στά στοιχεία τών δύο απογραφών είναι μεγάλες, κυρίως εις ό,τι αφορά τήν εκτίμηση τού τουρκικού πληθυσμού τής Βασιλεύουσας. Κι αυτές όφειλονται στό ότι οί Νεότουρκοι κατά τήν απογραφή τού 1910 αυθαιρέτως υπήγαγαν τούς 150.000 Άρμενίους τής όθωμανικής πρωτεύουσας στόν τουρκικό πληθυσμό! Από τήν άλλη απουσιάζουν

και από τίς δύο στατιστικές, συναριθμούμενοι μέ τούς αλλοδαπούς, οί περί τίς 60.000 Έλληνες ύπήκοοι μέν τού Βασιλείου τής Ελλάδος, έγκατεστημένοι όμως μονίμως στήν Κωνσταντινούπολη. Γεγονός πού σημαίνει πώς στήν Πόλη τών παραμονών τών Βαλκανικών ό ελληνικός πληθυσμός έξισούτο περίπου μέ τόν τουρκικό.

Άπό τά άνωτέρω αριθμητικά δεδομένα συναγουμε τά έξής συμπεράσματα:

1) Πώς στήν ευρύτερη περιοχή τών Στενών κατοικούν 866.281 Έλληνες, αν πιστεύσουμε τούς αριθμούς τής τουρκικής απογραφής, και 1.130.477, αν δώσουμε πίστη στά στοιχεία τού Οικουμενικού Πατριαρχείου. Αν δέ προσθέσουμε και τούς Έλληνες ύπηκόους, κατοίκους Κωνσταντινουπόλεως, τότε αντιστοίχως έχουμε 944.281 εκ μέρους τών Τούρκων και 1.190.477 εκ μέρους τών πατριαρχικών.

2) Πώς ή Ανατολική Θράκη είναι τό ισχυρότερο σέ ποσοστιαία αναλογία ελληνικού πληθυσμού τμήμα τού βορειοελληνικού χώρου (50,8% ή 43,7%, ενώ στήν Μακεδονία λ.χ. οί Έλληνες ανέρχονται στά 42,6% τού συνολικού πληθυσμού, οί δέ Τούρκοι στά 39,3%).

3) Πώς αντιθέτως ή Δυτική Θράκη εντός

των συνόρων του 1910, που περιελάμβανε μεγάλο μέρος του όρεινου όγκου της Ροδόπης, είναι ο ασθενέστερος κρίκος του βορειοελληνικού άξονα, με ελληνικό πληθυσμό κάτω του 1/5 του συνολικού. Και

4) Πώς οι Βούλγαροι αποτελούν, μετά την απόσπαση εκ μέρους των της Ανατ. Ρωμυλίας, στην λοιπή Θράκη μικρή μειονότητα, της τάξεως του 10%.

Είναι λυπηρό που δεν έχουμε τον χώρο να αναφερθούμε στις «ποιοτικές διαστάσεις» του θρακικού Έλληνισμού, που αντιστοιχούν προς μία κοινωνία εύπορη, ειρηνική, φιλογενή και πολιτισμένη. Έτσι δεν θα αναφερθώ στον μέγα αριθμό των εκπαιδευτηρίων, με πρώτα εκείνα της Αδριανουπόλεως, της Ραιδεστού, των Επιβατών, των Σαράντα Εκκλησιών, της Καλλιπόλεως, στους φιλεκπαιδευτικούς και πολιτιστικούς συλλόγους που εργάζονταν άλλοτε μόνοι τους και άλλοτε καθοδηγούμενοι από την θρακική φιλεκπαιδευτική αδελφότητα Κωνσταντινουπόλεως, εξάρτημα του μεγάλου Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου της Βασιλευούσης, που ήταν τό ανεπίσημο ύπουργείο Παιδείας του αλύτρωτου Έλληνισμού.

Και όλα τούτα να ανθούν, και όλα τούτα να καρποφορούν, ενώ παράλληλα τό ραγδαίως μεταβαλλόμενο κλίμα γίνεται ημέρα με την ημέρα όλο και πιό βαρύ. Σ' αυτούς τους επί αιώνες αμετακίνητα ριζωμένους στην γη πληθυσμούς, για πρώτη φορά τό αύριο γίνεται άβέβαιο. Διότι καμιά συμφορά δεν είναι άπίθανη, τά πάντα μπορούν να συμβούν, όπως συνέβησαν άλλωστε στην γειτονική Ρωμυλία. Τά γεγονότα τά μεταφέρουν και τά σκορπίζουν στην νοτιότερη Θράκη οι χιλιάδες των προσφύγων, Έλληνες βέβαια, αλλά κυρίως πλήθη Μουσουλμάνων (οί μουετζήριδες), πρόσφυγες απ' όλα τά Βαλκάνια, από την Βοσνία — όπου μόλις έδραίωσαν την κατοχή τους με άνοικτή πλέον προσάρτηση οι Αύστριακοί — από την Άλβανία, που μοιάζει με ήφαιστειο έτοιμο να εκραγεί, από την γειτονική βόρεια Θράκη όλοι καταφεύγουν νοτιώτερα, μέσα ή γύρω απ' την πρωτεύουσα, με όλη την πικρία, την εμπάθεια, τον φανατισμό του ξεριζωμένου καθ' όλων άδιακρίτως των χριστιανών. Από τά βουνά, κάθε τόσο, συμμορίες βουλγάρων κομιτατζήδων πλήττουν πότε τό ένα και πότε τό άλλο χωριό. Οι δολοφονίες διαδέχονται ή μία την άλλη. Οι Νεότουρκοι μάλιστα υποδαυλίζουν την έθνική μεταξύ των λαών της Θράκης διαπάλη, που τους έξυπηρετεί. Για να επέμβουν κατόπιν ως έξου-

σία, κλείνοντας εκκλησίες και σχολεία, άπελαύνοντας προύχοντες.

Δέν έχουμε καν τον χώρο να αναφερθούμε στις μορφές πολιτικής οργανώσεως και στην έκπροσώπηση του θρακικού Έλληνισμού στην Συνέλευση του 1908, διά των εκλεγέντων δύο βουλευτών, του Τρ. Ναρλή απ' την Καλλιόπολη και του Δημητρίου Ζαφειρόπουλου από τις Μέτρες (Τσατάλτζα), και εν συνεχεία στην κατάσταση που προήλθε από την εκλογική αναμέτρηση του 1912. Στόν τρόπο τέλος διεξαγωγής των δύο αυτών εκλογών. Θά πώ μόνον πώς αν οι πρώτες χαιρετίστηκαν και διεξήχθησαν με ένθουσιασμό από όλα τά έθνη που απάρτιζαν την Όθωμανική Αυτοκρατορία και που εν τή άφελεία των πανηγύριζαν την πτώση της χαμιτικής άπολυταρχίας, στις δεύτερες τά πράγματα είχαν πλέον ριζικά μεταβληθεί, τά προσωπεία είχαν πλέον πέσει, ή διά παντός τρόπου βούληση έκτουρκισμού της Αυτοκρατορίας, εκ μέρους των Νεοτούρκων του κομιτάτου «Ένωσις και Πρόοδος», ήταν πλέον όδυνηρά σαφής. Έτσι, ενώ στην Κωνσταντινούπολη ο Έλληνισμός οργανώνει τό μεγαλύτερο συλλαλητήριο, συλλαλητήριο διαμαρτυρίας, της ιστορίας του, επιτυγχάνεται στην Θράκη επείγουσα προσέγγιση με τους Βουλγάρους, που εκφράστηκε με την ύπογραφή, στις 18/31 Ιανουαρίου 1912, του πρωτοκόλλου άμοιβαίας πολιτικής ύποστηρίξεως. Σύμφωνα με την έλληνοβουλγαρική αυτή εκλογική συμφωνία, στό βιλαέτι Αδριανουπόλεως θά εκλέγονταν 5 ή 6 Έλληνες βουλευτές και ένας Βούλγαρος — ο τελευταίος στό σαντζάκι των Σαράντα Εκκλησιών — κατ' αναλογίαν δηλαδή του πληθυσμού. Τελικώς όμως, όλα ανετράπησαν από τις μεθοδεύσεις των Νεοτούρκων. Κι από τις εκλογές αυτές, που έμειναν στην ιστορία γνωστές ως οι «εκλογές της μαγκούρας», όλόκληρος ο Έλληνισμός της Θράκης δεν κατάφερε να εκλέξει παρά μονάχα έναν βουλευτή, τον Τρ. Ναρλή από την Καλλιόπολη, και δύο οι 330.000 των Ελλήνων της Πόλης, τον Γεώργιο Άρτα και τον Βασίλειο Όρφανίδη....

Δέν θά μιλήσουμε, προτού περάσουμε στην επόμενη ενότητα, παρά μόνον για τις μορφές οργανωμένης, δυναμικής αντίστασεως του Έλληνισμού της Θράκης και τουτο επειδή τις θεωρώ άγνωστες εις τους περισσότερους. Υπάρχει, πράγματι, πλάι στον πασίγνωστο Μακεδονικό και ο άγνωστος Θρακικός Άγώνας. Όπως και εις την περίπτωση του Μακεδονικού, οι βάσεις, τό επιτελικό σχέδιο, τό δίκτυο οργάνωσης τέθη-

καν από τήν Ἀθήνα, ἀπό τούς Ἑλληνας πατριώτες τῆς «Πανελληνίου Ὁργανώσεως», πού ἀπέβλεπαν στήν ἐπί νέων βάσεων ὀργάνωση τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ καί στήν προετοιμασία ἐνδεχόμενης τελικῆς, καί διά τῶν ὄπλων, ἀναμετρήσεως του μέ τούς Βαλκάνιους κυρίως ἀντιπάλους του. Πολλοί ἀπό τά μέλη τῆς Πανελληνίου Ὁργανώσεως ὑπηρετοῦν, ἢ ὑπηρετήσαν παλαιότερα, ὡς διπλωματικοί ἐκπρόσωποι τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου στά διάφορα θρακικά προξενεῖα. Ἐνας ἀπό αὐτούς εἶναι ὁ Ἴων Δραγούμης, παρῶν σέ ὅλες τίς ἐθνικές ἐπάλλξεις, πρόξενος τοῦ 1905 στό Δεδέ Ἀγάτς. Τό ἐθνικό του ἔργο θά τό συνεχίσει ὁ Στυλιανός Γονατᾶς. Ὁ τελευταῖος, στό ὑπόμνημά του πρός τήν Ἑλληνική Κυβέρνηση τόν Δεκέμβριο τοῦ 1907, ἐκθέτει τά περὶ τῆς γενικῆς καταστάσεως τοῦ θρακικοῦ Ἑλληνισμοῦ, καί προβαίνει σέ συγκεκριμένες προτάσεις ἀποτελεσματικῆς στηρίξεως του ἐκ μέρους τῶν Ἀθηνῶν. Ἀπό αὐτές ἐλάχιστες πραγματοποιοῦνται. Στήν Θράκη ἀποστέλλονται Ἑλληνας κατώτεροι ἀξιωματικοί, ἄλλοι ὡς γραφεῖς στά προξενεῖα καί ὑποπροξενεῖα, ἄλλοι ὡς ὑπάλληλοι ἰδιωτικῶν ἐταιριῶν, ἄλλοι ὡς διδάσκαλοι καί ὡς γιατροί. Ὁ διασημότερος ἴσως ὄλων, μέ τόν βαθμό τοῦ ἐπιλοχία τότε, ὁ ὁποῖος ἐπί τόπου κινήθηκε ὡς ἰδιωτικός ὑπάλληλος, ἀλλά καί ὡς διδάσκαλος καί ὡς γιατρός ὑπό τό ψευδώνυμο Νικόλαος Ζάγκας, εἶναι ὁ μετέπειτα ἀντιβασιλεύς Γεώργιος Κονδύλης. Στόχος, ἡ ὀργάνωση δικτύου μέ κέντρο πάντοτε τήν ἀνά τόπον Ἑλληνική προξενική ἀρχή καί διακλαδώσεις ἐπιτροπές σέ ἐπίπεδο χωριοῦ. Ἔτσι ἐδραιώνεται ἡ ἐθνική ἀντίσταση πάνω στό τρίπτυχο: Ἐκκλησία (ἀναφέρω τούς γνωστούς γιά τήν πατριωτική των δράση μητροπολίτες: τόν Ἀδριανουπόλεως Πολύκαρπο, τόν Ἀνθίμο Βιζύης, τόν Ἀγαθάγγελο Σαράντα Ἐκκλησιῶν, τόν Ἰωακείμ Ἐάνθης), ἐντόπιοι πολιτιστικοί σύλλογοι (πού προσέφεραν ἀληθοφανές κάλυμμα) καί προξενική ἀρχή. Ὅπλα καταφθάνουν ἀπό τόν Πειραιᾶ, μέσω Σκύρου, στό Δεδέ Ἀγάτς καί στήν Αἴνο καί στήν συνέχεια προωθοῦνται καί διαμοιράζονται μέ ἄκρα μυστικότητα σέ ὀλόκληρη τήν Θράκη. Ὁ κίνδυνος εἶναι μεγάλος. Παντοῦ караδοκεῖ ἡ τουρκική ἀστυνομία κι ὁ βούλγαρος κομιτατζής. Στήν μαυροθαλασσίτικη ἀκτὴ ἀνδρειωμένοι Ἀγαθουπολίτες μεταφέρουν ὄπλισμό μέ τά καΐκια τους ἀπό τήν Βασιλεύουσα στήν βουνοσειρά τῆς Στράντζας, ὅπου ἀπ' τήν Σωζόπολη, μέσα στό βουλγαρικό πλέον ἔδαφος, ὡς κάτω στήν λοφώδη περιοχή τῆς Τυρολόης, ὁροῦν ἑλληνικά ἀντάρτικα

σώματα. Γιά λίγο καιρό ἐμφανίζεται στό βουνό καί πολεμᾷ ὁ Γεώργιος Κονδύλης. Ντόπιος ὀπλαρχηγός, ὁ Θεόδωρῆς Ἀμπατζόγλου κατορθώνει νά προσδώσει κάποιον αἶσθημα ἀσφαλείας στούς ἑλληνικούς πληθυσμούς καί φόβο στούς ἀντιπάλους του ἀκόμη καί μετὰ τήν ἀνάκληση τῶν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν στά 1909... Εἶναι χαρακτηριστικό πῶς τό ἀντάρτικο τῆς Θράκης, μέ ἐξαίρεση τήν περιοχή τῆς Ἐάνθης ὅπου κινοῦνται ἄλλωστε καί Μακεδονομάχοι, ὅπως ὁ ὀπλαρχηγός Στέργιος Μπινόπουλος, δρᾷ κυρίως ὄχι στή Ροδόπη, ἀλλά στήν ὄρεινή περιοχή τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης, στήν Στράντζα, στήν ὄρεινή ἐνδοχώρα τῆς μαυροθαλασσίτικης ἀκτῆς...

Μιά ἄλλη μορφή ἀντίστασης ὀργανώνεται τέλος καί σ' αὐτήν τήν Κωνσταντινούπολη. Ἰθύνων νοῦς ὁ ἀνθυπολοχαγός Ἀθανάσιος Σουλιωτῆς-Νικολαΐδης, ὁ φλογερός πατριώτης καί ὀραματιστής, μέ τόν ὁποῖο συνεργάστηκε, τήν περίοδο ὅπου εὐρίσκετο στήν Βασιλεύουσα καί ὁ στενός του φίλος Ἴων Δραγούμης. Ἀρχισε νά ὑφίσταται τούς δύο πρώτους μῆνες τοῦ 1908. Ὑπῆρξε ὀργάνωση μυστική. Ἐκλήθη «Ὁργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως» καί καλύφθηκε πίσω ἀπό τόν «Ἑλληνικό Πολιτικό Σύνδεσμο Κωνσταντινουπόλεως», ὁ σκληρός πυρῆνας τοῦ ὁποῖου ἀποτελοῦνταν ἀπό μέλη τῆς Ὁργανώσεως Κωνσταντινουπόλεως, κατανεμημένα σέ 36 τμήματα, ἐξ' ὧν 30 στήν Πόλη καί 6 στήν περιφέρεια. Εἶχε δύο στόχους: ἕναν ἄμεσο καί ἕναν ἀπώτερο. Ὁ ἄμεσος ἦταν ἡ ἀναχαίτιση τῆς βουλγαρικῆς διεισδύσεως, τόσο στά πλησιόχωρα σαντζάκια τῶν Δέρκων, τῆς Τσατάλτζας καί τῆς Σηλυβριάς, ὅσο καί μέσα στήν Πόλη, ὅπου οἱ Βούλγαροι δέν ξεπερνοῦσαν τίς 10-15.000. Ὁ δεύτερος στόχος ἦταν ἡ ἐπίτευξη ἑνός συνασπισμοῦ τῶν λαῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, μέ ἀπώτερο σκοπό τήν δημιουργία τῆς ἑλληνο-τουρκικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ὀργάνωση, τῆς ὁποίας τά μέλη οὐδέποτε ἐξεπέρασαν τίς μερικές ἑκατοντάδες, ἔδρασε ποικιλοτρόπως, ὄχι δέ σπάνια καί μέ τήν εὐλογία τοῦ μεγάλου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ τοῦ Γ'. Ἐδῶσε κατ' ἀρχάς λυσσώδη μάχη κατά τοῦ Λεβαντισμοῦ, ἐπέβαλε ἑλληνικές ἐπιγραφές καί ἐπιστολόχαρτα στίς ἑλληνικές ἐπιχειρήσεις, ἐξασφάλισε ὑποτροφίες στίς μεγάλες σχολές καί ἴδρυσε, σέ συνεργασία μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί πλουσίους ὁμογενεῖς, τήν Ἑλληνική Σχολή Γλωσσῶν καί Ἐμπορίου, καταμεσίς στό Πέραν, μέ σκοπό νά προσελκύσει τά Ἑλληνόπουλα πού φοιτοῦσαν σέ σχολεῖα δυτικῶν ἀπο-

στολών. Ἡ Ὄργάνωση Κωνσταντινουπόλεως προσέδωσε μορφή ἀτύπου Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου στά μαθήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, κυρίως στόν τομέα τοῦ Δικαίου. Ἰδρύσε τόν Ἑλληνικό Σύλλογο Ἐπιστημόνων καί τόν Ἑλληνικό Σύλλογο Κυριῶν καί Δεσποινίδων, μέ στόχο τήν διάδοση τῶν ἀρχῶν τῆς σέ εὐρύτερους κύκλους τῆς ἐλληνικῆς ὁμογενείας. Ἀποτέλεσε τέλος τόν μεθοδικό ὀργανωτή τῶν δύο ἐκλογικῶν ἀναμετρήσεων τοῦ 1908 καί τοῦ 1912. Ἐξ ἴσου ἀδιάλλακτη κι ἐξ ἴσου ἀποφασισμένη, ἡ Ὄργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρξε ἡ μεγάλη ἀντίπαλος τοῦ Κομιτάτου Ἐνωσις καί Πρόοδος. Ἡ ἄλλη δέ ὄψη τῆς Ὄργανώσεως ἦταν ὁ ἐκφοβισμός τοῦ βουλγαρικοῦ στοιχείου, ὁ οικονομικός του ἀποκλεισμός, ἀλλά καί ἡ ἀποβίβαση καί μυστική μεταφορά καί διανομή ὄπλων στήν Πόλη καί στήν Θράκη διά πᾶν ἐνδεχόμενον... Ἡ Ὄργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως αὐτοκαταλύθηκε μέ τήν κήρυξη τοῦ Ἀ Βαλκανικοῦ Πολέμου. Ὁ πραγματικός ἐπιᾶλτης τῶν πληθυσμῶν, μέ τήν ἀνοικτή πλέον σύγκρουση τῶν ἀντίπαλων ἐθνικισμῶν, μόλις πού ξεκινοῦσε.

Ὁ Ἀ Βαλκανικός Πόλεμος μετατρέπει ὁλόκληρη τήν Θράκη σέ πεδίο μάχης. Οἱ φονικότερες μάχες τῶν Βαλκανικῶν ἐκεῖ διεξήχθησαν. Ἐκεῖ εὐρίσκετο ὁ κύριος ὄγκος τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ προκειμένου νά προστατεύσει, νά ὑπερασπιστεῖ τήν πλησιέστατη πρωτεύουσα τῆς Ἀυτοκρατορίας. Μετά τήν μάχη τοῦ Οὐζοῦν Κιοπροῦ ἀναδιπλώνεται στήν τελευταία πρῖν ἀπό τήν Πόλη ὄχυρωματική γραμμή, στήν γραμμή τῆς Τσατάλτζας, ἐνῶ ἡ Ἀδριανούπολη, ἀποκλεισμένη, πολιορκούμενη ἀπό τοὺς Βουλγάρους, ἀκόμη ἀνθίσταται. Ἐκεῖ θά τόν βρῆ ἡ ἀνακωχή πού τερματίζει τόν Ἀ Βαλκανικό. Ὁ περιορισμός τῶν Τούρκων στά περίχωρα τῆς Βασιλεύουσας σημαίνει πῶς ὁλόκληρη ἡ Θράκη εὐρίσκεται στά χέρια τῶν Βουλγάρων. Ὁ ἐπιᾶλτης κοινός γιά τοὺς Ἑλληνας καί γιά τοὺς Τούρκους. Σφαγές, δολοφονίες προυχόντων, ἐκβουλγαρισμός τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν, ἐμπρησμοί καί καταλήψεις ἐκκλησιῶν καί σχολείων, λεηλασίες σηματοδοτοῦν τό πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 1913. Μέ τήν ἦττα τους, στόν Β Βαλκανικό, οἱ Βούλγαροι ξαναπερνοῦν τήν Ροδόπη πυρπολώνοντας ἐλληνικά καί μουσουλμανικά χωριά. Ὁ ἐλληνικός στρατός εἰσχωρεῖ στήν Δ. Θράκη, ὁ ἐλληνικός στόλος ἀποβιβάζει ἀγῆματα στό Πόρτο-Λάγος καί στό Δεδέ Ἀγάτς, ἐνῶ οἱ τουρκικές δυνάμεις ἀνακαταλαμβάνουν τήν Ἀνατολική Θράκη. Ἡ Συνθήκη τοῦ

Βουκουρεστίου (28 Ἰουλ./10 Αὐγ. 1913) ἀφῆνει τήν Ἀνατολική Θράκη στήν Ὄθωμανική Ἀυτοκρατορία, μαζί μέ τοὺς καζάδες τοῦ Σουφλίου καί τῆς Ὄρεστιάδος, ἐπιστρέφει ὁμως στήν Βουλγαρία τήν Δυτική, στήν ὁποία, ὅπως εἶδαμε, τό βουλγαρικό στοιχείο δέν ξεπερνοῦσε τό 12,5%.

Ἐν τῷ μεταξύ ὁ ἐλληνικός στόλος εἶχε ἀπελευθερώσει τά νησιά τοῦ βορείου καί ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, συμπεριλαμβανομένης τῆς Λήμνου, τῆς Σαμοθράκης, τῆς Ἰμβρου καί τῆς Τενέδου ἔτσι ἡ ἐλεύθερη Ἑλλάδα γιά πρώτη φορά ἐγγίζει τήν ζώνη τῶν Στενῶν.

Ἡ ἀπαίσια εἶδηση τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Βουλγάρων στήν Δ. Θράκη χαλυβδώνει τήν ἀπόφαση γιά ἀντίσταση. Ἀπό τήν ἀπόφαση αὐτή γεννιέται, μέ τήν συνεργασία ὄλων τῶν τοπικῶν παραγόντων, χριστιανικῶν καί μουσουλμανικῶν, ἡ ἐφήμερη τουρκο-ἐλληνική δημοκρατία τῆς Γκιουμουλτζίνας-Κομοτηνῆς. Ἀπομονωμένη, παρά τίς ἐκκλήσεις τῆς πρὸς τίς Μ. Δυνάμεις, ἀνῆμπορη, συντρίβεται κατά τήν βουλγαρική ἀντεπίθεση τοῦ Ὄκτωβρίου 1913. Ὁ Βούλγαρος τώρα ἐπείγεται νά συμπληρώσει τό ἔργο του. Τίς ἀπελάσεις τῶν προυχόντων, κληρικῶν καί λαϊκῶν τίς ἀκολουθοῦν οἱ μαζικές διώξεις τοῦ πληθυσμοῦ πού εἰσχωρεῖ στό ὀθωμανικό ἢ στό ἐλληνικό ἔδαφος γιά νά γλυτώσει. Ὁ ἐλληνικός πληθυσμός τῆς Ξάνθης μειώνεται στό μισό. Τό αὐτό συμβαίνει στήν Μαρώνια, στήν Μάκρη καί στό Δεδέ Ἀγάτς, ὅπου δέν ἀπομένουν παρά μονάχα 50 ἐλληνικές οἰκογένειες.

Στό πρῶτο δεκαήμερο τοῦ Αὐγούστου 1914 ὁ πόλεμος, ὁ Ἀ Παγκόσμιος Πόλεμος, ἔχει γενικευθεῖ, ὁ κύκλος τῶν ἀλυσιδωτῶν ἐπιστρατεύσεων ἔχει κλείσει. Στήν Θράκη ἐπέρχεται, θά λέγαμε, ἕνας διαχωρισμός ἀνάμεσα στήν ἀπώτερη τύχη τῆς περιοχῆς καί στήν ἄμεση τύχη ὄλου ἡ σημαντικοῦ τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς. Διότι, ἂν ἡ πρώτη εὐρίσκεται στά χέρια τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὅπου ἡ κάθε μία ἀπό αὐτές, ξέχωρα ἀπ' τοὺς συμμάχους τῆς, πλάθει σχέδια γιά λογαριασμό τῆς, ἀναμένοντας τήν θετική ἐκβασή τῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ δεύτερη εὐρίσκεται στά χέρια τῶν ἀμέσων κατόχων τῆς, τῶν Βουλγάρων δηλαδή εἰς ὅ,τι ἀφορᾶ τό δυτικό τμήμα τῆς καί τῶν Νεοτούρκων εἰς ὅ,τι ἀφορᾶ τό ἀνατολικό. Τά δύο αὐτά ἐπίπεδα, ἐκεῖνο τῆς διεθνούς καί ἐκεῖνο τῆς τοπικῆς ἱστορίας, ἐγγίζουν τό ἕνα τό ἄλλο κατά τήν ἐπιπόλαια ὅσο καί πολύνεκρη ἐκστρατεία τῶν Δαρδανελίων, ἀνάμεσα στόν Φεβρουάριο καί τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1915 —

άν και ἡ Entente δέν θά ἀποσύρει τίς ἀποδεκατισμένες δυνάμεις τῆς παρά τό φθινόπωρο τῆς αὐτῆς χρονιάς — ὁ ἀντίκτυπος τῆς ὁποίας γιά τούς ἑλληνικούς πληθυσμούς εἶναι τρομακτικός: βάσει τῶν ἀναλυτικῶν πινάκων τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου γνωρίζουμε πώς κατά τήν διάρκεια τοῦ Μεγάλου Πολέμου ἐκτοπίσθηκαν ἀπό τήν Θράκη 218.447 Ἕλληνες, οἱ μέν πληθυσμοί τῆς Ἀδριανουπόλεως καί τῶν Σαράντα Ἐκκλησιῶν πρός τήν Προποντίδα, τήν Ραιδεστό καί τήν Σηλυβρία, οἱ δέ πληθυσμοί τῆς Προποντίδας, τῆς Γανόχωρας καί τῆς Χερσονήσου διασκορπίζονται στά ἐνδότερα τῆς ζώνης τῶν Στενῶν καί στήν Μικρά Ἀσία. Τά διαβόητα τάγματα ἐργασίας τρομοκρατοῦν καί ἀποδεκατίζουν τόν ἄρρενα πληθυσμό.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ μου ἐλλείψει χώρου νά ἀποφύγω τίς λεπτομέρειες. Τά βασικά σημεῖα — καί μιλῶ ἀπαλλαγμένος ἀπό τά πάθη τῆς ἐποχῆς καί τήν μυθολογία πού ἐγέννησαν — συνοψίζονται στά ἐξῆς.

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπό τήν Ἑλλάδα:

1) Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τόν τόπο μας εἶναι περισσότερο ἀπό βεβαία ἡ ἀπροθυμία μέ τήν ὁποία οἱ Δυνάμεις τῆς Συνεννόησεως ἀντιμετώπισαν τό ἐκφρασθέν ἤδη ἀπό τίς 18 Αὐγούστου τοῦ 1914 αἴτημα τῆς Ἑλλάδας εἰσόδου στόν πόλεμο παρά τό πλευρό τους, πέραν ἀπό στιγμιαῖες καί ἀσυτόνιστες προτάσεις, πού εἶχαν πάντοτε τόν ἐφήμερο χαρακτήρα τοῦ κατεπείγοντος, ὅπως, ἐπί παραδείγματι, κατά τήν ἀπαρχή τῆς καταστρεπτικῆς ἐκστρατείας τῶν Δαρδανελλίων τόν Ἰανουάριο τοῦ 1915 ἢ κατά τίς παραμονές τῆς δευτέρας αὐστριακῆς ἐπιθέσεως κατά τῆς Σερβίας δέκα μῆνες ἀργότερα. Ἄλλωστε ἡ Ρωσία ἐξ ἀρχῆς καί ἡ Ἰταλία στήν συνέχεια ἦσαν ἀπολύτως ἀντίθετες στήν ἰδέα τῆς ὁποιασδήποτε ἑλληνικῆς πολεμικῆς συμμετοχῆς. Ἔτσι, τόν Ἀπρίλιο ἀκόμη τοῦ 1918, ἐνῶ ἐπίκειται ἡ ἀνάληψη δράσεως τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων στό βουλγαρικό μέτωπο, ἡ ὁποία τόσον εὐγλώττως εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τίς διαθέσεις τῶν «συμμάχων» μας εἶχε καθυστερήσει (ὑπενθυμίζω πώς ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε ἀπομακρυνθεῖ τόν Ἰούνιο τοῦ 1917!), ἡ Γαλλία καί ἡ Ἀγγλία μόνες τους σέ κοινό ἐπ' εὐκαιρία τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ἐπετείου ἀνακωθέν, ἐκβιασθεῖσες κι αὐτές ἀπό τήν ἑλληνική κυβέρνηση, τό μόνο πού βρίσκουν νά ποῦν εἶναι πώς ἐγγυῶνται τά προπολεμικά σύνορα τῆς Ἑλλάδας (1913), τά σύνορα δηλαδή τῶν ὁποίων τήν ἐξασφάλιση ματαίως ζητοῦσαν οἱ ἑλληνικές κυβερνήσεις τῶν ἐτῶν 1914-15 ἀπό τίς δυνάμεις

τῆς Συνεννόησεως, μέ τήν προϋπόθεση τῆς εἰσόδου τῆς Ἑλλάδας στόν πόλεμο. Ἄλλά καί ἡ ἐγγύηση αὐτή δέν εἶναι ὀριστική, καθ' ὅσον λίγους μῆνες ἀργότερα — κι' ἐνῶ ἔχει προηγηθεῖ ἡ ἑλληνική νίκη στό Σκρά — ζεματισμένος ὁ Lloyd George, μεταφέροντας τίς προτάσεις τῆς φιλικῆς πρός τήν Entente μερίδος τῆς βουλγαρικῆς ἡγεσίας πού διερευνοῦσε τό ἐνδεχόμενο συναψῆς ξεχωριστῆς εἰρήνης, ἐρωτᾷ τόν Βενιζέλο γιά τό ποιά θά ἦταν ἡ ἀντίδρασή του, ἂν παρεχωρεῖτο ἐκ μέρους τῆς Συνεννόησεως αὐτονομία στήν Μακεδονία σύμφωνα μέ τήν ἐπιθυμία τῶν Βουλγάρων! Στίς παραμονές τῆς Ἀνακωχῆς, ὅπως προκύπτει ἀπό ὑπόμνημα τοῦ Foreign Office, τό μόνον πού εἶναι βέβαιο εἶναι πώς ἡ Ἑλλάδα θά διατηρεῖ τήν Θεσσαλονίκη, ἐνῶ ἡ τύχη τῆς Καβάλας παρέμενε εἰσέτι ἐκκρεμής...

Τέλος εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τήν Θράκη, ὁ Βενιζέλος εἰς τό τέλος τοῦ πολέμου ἐπανειλημμένως δηλώνει πώς δέν ἀποτελοῦσε αὐτή μέρος τῶν ἑλληνικῶν ἐδαφικῶν διεκδικήσεων (θεωρία «σπονδυλικῆς στήλης»).

2) Ἡ Βουλγαρία ἐμφανίζεται ὡς ὁ ἀντίπους τῆς Ἑλλάδας στήν Βαλκανική. Εἶναι μέ ἄλλα λόγια ἡ χαϊδεμένη καί τῶν δύο συνασπισμῶν. Ἔτσι, μόλις ἡ Τουρκία στά τέλη Ὀκτωβρίου 1914 κλείνοντας τά Στενά εἰσέρχεται στόν πόλεμο, οἱ Δυνάμεις τῆς Συνεννόησεως, κρατώντας τήν Ἑλλάδα ἐπιμελῶς ἔξω ἀπό αὐτόν, τάζουν στήν Βουλγαρία, ἂν πολεμοῦσε στό πλευρό τους, τήν Θράκη ὡς τήν γραμμή Αἴνος-Μήδεια, ἀφήνοντάς την ἐπί πλέον βασίμως νά ἐλπίζει σέ ἔξοδο ἐπί τῆς Προποντίδας στήν Ραιδεστό. Λίγο ἀργότερα, ἀγνωῶντας τήν μυστική συμφωνία πού ἔχει ἤδη συνάψει ἡ Σόφια μέ τό Βερολίνο, τῆς προσφέρουν ἐπί πλέον τήν ἑλληνική Μακεδονία ἀνατολικῶς τοῦ Στρυμώνα! Στίς ἀρχές Σεπτεμβρίου 1915 ἡ συμμαχία τοῦ Φερδινάνδου μέ τόν Γουλιέλμο καθίσταται πλέον ἐπίσημη. Στήν Βουλγαρία, ὡς πρώτη ἀνταμοιβή γιά τήν ἐπιλογή τῆς, προσφέρονται ἐκ μέρους τοῦ Ράιχ οἱ ὀθωμανικοὶ καζάδες τῆς Ὀρεστιάδας καί τοῦ Διδυμοτείχου, ὁ ἑλληνικός καί πομακικός πληθυσμός τῶν ὁποίων θά ξαναζήσει τόν βουλγαρικό ἐφιάλτη. Ἐναν χρόνο ἀργότερα, κι ἐνῶ μαίνονται οἱ σφαγές εἰς βάρος τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας, μνημόνιο τοῦ Foreign Office ἐπιμένει στήν ἀνάγκη ὑπάρξεως μεταπολεμικῆς μείζονος Βουλγαρίας, στά πλαίσια εἰ δυνατόν Βαλκανικῆς Συνομοσπονδίας. Ἀποκλείοντας ρητῶς τήν ὁποιαδήποτε ἑλληνική παρουσία στήν περιοχή (ὁ βρετανικός στόλος, μέ

τήν πρόφασιν πώς τό νησί επίσημα ἀποτελοῦσε ὀθωμανικό ἔδαφος καθ' ὅσον ἡ Πύλη οὐδέποτε εἶχε ἀναγνωρίσει τήν κατοχή τῶν νησιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου ἀπό τήν Ἑλλάδα(!), εἶχε ἤδη καταλάβει τήν Λήμνο μέ σκοπό νά ἐξισοροπήσει τήν μεταπολεμική ρωσική παρουσία στά Στενά) ἡ Ἀγγλία, ἐπιμένει τό ἡμιεπίσημο αὐτό κείμενο, ὀφείλει νά δελεάσει τήν Βουλγαρία προσφέροντάς της τήν Ἄν. Μακεδονία κι ὀλόκληρη τήν Θράκη ὡς τήν γραμμή Αἶνος-Μήδεια, ἀκόμη καί ὡς τήν Τσατάλτζα ἄν ἡ Ρωσία δέν προέβαλλε ἀντίρρηση. Οἱ αὐτές θέσεις, θέσεις ἐπίσημες πλέον τῆς βρεταννικῆς κυβερνήσεως, ἐκφράζονται ἀνοικτά τόν Ἰανουάριον τοῦ 1918. Καί εἶδαμε πώς στίς παραμονές τῆς Ἀνακωχῆς, ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νά θεωρεῖ τόν ἑαυτό της τυχερό κατορθώνουσα νά διατηρήσει τήν Θεσσαλονίκη....

3) Ἀπό τήν στιγμή τῆς εἰσόδου της στόν πόλεμον ἡ τύχη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, σέ περίπτωση νίκης τῶν Δυνάμεων τῆς Ἐγκάρδιας Συνεννοήσεως, ἔχει κριθεῖ. Ὁ διαμελισμός της θεωρεῖται ἀναπόφευκτος, ὅπως ἀναπόφευκτος θεωρεῖται ὡς τό 1917, μέ τήν συναίνεση πλέον καί τῆς Ἀμερικῆς (δήλωση προέδρου Wilson τῆς 3ης Ἰαν. 1917), ὁ ἀποκλεισμός της τόσο ἀπό τήν Εὐρώπην ὅσο καί ἀπό τήν ζώνην τῶν Στενῶν. Τά πράγματα μεταβάλλονται κάπως μετά τήν ἐπικράτηση τῶν Μπολσεβίκων στήν Ρωσία, σέ συνδυασμό μέ τήν ἀναστάτωση πού προκαλεῖ τό ἐνδεχόμενο τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ σουλτάνου-χαλίφης ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, στούς μουσουλμανικούς πληθυσμούς τῆς Βρεταννικῆς Αὐτοκρατορίας.

4) Ὅσο γιά τήν Ρωσία ἡ ἐπίθεση τῆς Τουρκίας ἐναντίον της τῆς δίδει ἐπί τέλους τήν εὐκαιρία νά ἐκπληρώσει τήν ἱστορική της — ὡς ἐπίστευε — ἀποστολή, τήν κατάληψη δηλαδή τοῦ θρυλικοῦ Τσάργκραντ, τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων καί μητροπόλεως τῆς Ὀρθοδοξίας, καί τήν κατάληψη ἐπομένως τῶν Στενῶν, τήν πραγματοποίηση τοῦ «βυζαντινοῦ ὀνείρου» τῶν Ρωμάνωφ, ὀνείρου ἡλικίας δύο καί πλέον αἰώνων. Ἡ ὕψωση καί πάλι τοῦ Σταυροῦ στόν τροῦλλον τῆς Ἀγίας Σοφίας ἦταν σαφῶς ὑπόθεση ἱερή τοῦ δικοῦ της αὐτοκράτορα, προστάτη τῶν ὀρθοδόξων ἀπανταχοῦ τῆς γῆς. Ὅλων πλὴν τῶν Ἑλλήνων, τῶν ἀπ' εὐθείας κληρονόμων τοῦ Βυζαντίου, τῶν ὀποίων οἱ πληθυσμοί κατὰ ἑκατοντάδες χιλιάδες κατοικοῦσαν στήν Κωνσταντινούπολη καί σ' ὀλόκληρη τήν ζώνην τῶν Στενῶν. Ἐξ οὗ καί ἡ λύσσα μέ τήν ὀποία ἀπέκρουσε τό ἐνδεχόμενο τῆς

ὀποιασδήποτε ἀναμείξεως τῆς Ἑλλάδας (στήν ὀποία ἐν τούτοις ἐβασίλευε ὁ πρῶτος ἐξάδελφος τοῦ Τσάρου) στήν ἐκστρατεία τῶν Δαρδανελλίων, ἐξασφαλίζοντας πώς, σέ καμμιά περίπτωση, πλοῖο πολεμικό ἑλληνικό, δέν θά εἰσῆρχετο στήν Προποντιδα καί Ἑλλην στρατιώτης στήν Κωνσταντινούπολη. Μή λησμονοῦμε ἄλλωστε πώς ἡ Μ. Βρεταννία, σύμμαχος τῆς Ρωσίας στόν πόλεμον, ἀμετάθετα ἀντίπαλός της ὅμως στό Ἀνατολικό ζήτημα, εἶχε ἐγκαίρως φροντίσει νά ἐξοπλίσει τήν Τουρκία, ὡστε νά εἶναι σέ θέση μόνη της νά ὑπερασπίσθαι τά Στενά, ἐπιτρέποντας, στήν ἀρχή τοῦ πολέμου, στά δύο γερμανικά πολεμικά, τό Goeben καί τό Breslau, νά ἐνταχθοῦν στήν ὀθωμανική ναυτική δύναμη. Βέβαια, παρά τίς πρῶτες ἐπιτυχίες της στό μέτωπον τοῦ Πόντου, ἡ Ρωσία, μέ τίς δυνάμεις της ἐγκλωβισμένες στά γερμανο-αυστριακά μέτωπα, δέν εἶχε τόν τρόπο νά ἐπιβάλλει τήν ποθητή γιά κείνη λύση στά πράγματα. Κι ἀποτελεῖ περιφανῆ γι' αὐτήν διπλωματική νίκη, ταυτόχρονα δέ καί πλήρη ἀνατροπή τῶν δεδομένων τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος, τό ὅτι διά μυστικῶν συμφωνιῶν ἐπέτυχε ἀρχικῶς ἡ Ἀγγλία (στίς 11 Μαρτίου 1915), ἀ-

μέσως δέ έπειτα ή Γαλλία (στις 10 Ἀπριλίου τοῦ 1915), νά δεχθοῦν τήν προσάρτηση μεταπολεμικῶς ἐκ μέρους τῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τῆς ζώνης τῶν Στενῶν, συμπεριλαμβανομένων τῶν νήσων Ἰμβρου καί Τενέδου, οἱ ὁποῖες — ἂν καί αὐτό δέν ἀποτελεῖ παρά ἀσήμαντη λεπτομέρεια — τελοῦσαν μαζί μέ τό ὑπόλοιπο ἀνατολικό Αἰγαῖο ἀπό τό 1912 ὑπό ἐλληνική κατοχή. Ὅπως καί νά εἶχαν τά πράγματα, τό ρωσικό σχέδιο καταρρέει μέ τήν ἐπικράτηση τῆς μπολσεβικικῆς ἐπαναστάσεως. Κι αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού κατά τήν Ἀνακωχή τό θέμα τῆς Πόλης καί τῶν Στενῶν παραμένει ἀνοικτό.

Τήν στιγμή τῆς Ἀνακωχῆς ἡ κατάσταση ὡς πρὸς τίς ἐλληνικές θέσεις στήν Θράκη καί στά Σπενά ἔχει ὡς ἑξῆς:

α) Οἱ Δυνάμεις δείχνουν νά μήν ἀντιτίθενται σοβαρά στήν ἰδέα τῆς ὀριστικῆς ἀπομακρύνσεως τῶν Τούρκων ἀπό τό εὐρωπαϊκό ἔδαφος (Θράκη) καί ἀπό τήν ζώνη τῶν Στενῶν.

β) Μετά τήν κατάρρευση τῆς τσαρικήσ Ρωσσίας οὐδεμία Μεγάλη Δύναμη ἤγειρε ἄμεσες διεκδικήσεις/ἄξιώσεις στήν περιοχή, καί

γ) Ἀποκλεισμένων τῶν Τούρκων, τό ἰσχυρότερο πληθυσμιακῶς στοιχεῖο εἶναι τό ἐλληνικό. Ἡ δέ Ἑλλάδα εἶναι ἡ μόνη τοπικῶς νικήτρια δύναμη. Ἐναντι τῆς Τουρκίας ὅμως ὑπῆρχε τό ἰσχυρότατο κώλυμα ὅτι δέν εὐρίσκετο μαζί τῆς σέ ἐμπόλεμη κατάσταση, ἔστω καί ἂν οἱ δύο χῶρες μετεῖχαν στόν πόλεμο ἡ κάθε μία σέ ἀντίπαλο συνασπισμό. Καί τό στοιχεῖο αὐτό ἔδιδε στοὺς Τούρκους ἰσχυρότατα ἐπιχειρήματα στό νά ἀποκλείσουν εἴτε τήν προσωρινή κατοχή εἴτε τήν ὀριστική προσάρτηση ὀθωμανικῶν ἐδαφῶν ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος¹.

Ἔτσι, ἂν καί θετικώτερο ἀπ' ὅ,τι πρό τοῦ 1917, τό κλίμα παρέμενε δυσμενές γιά τήν Ἑλλάδα. Καί εἶναι χαρακτηριστικό πῶς στό κείμενο τῆς Ἀνακωχῆς τοῦ Μούδρου, ἐνῶ γίνεται μνεῖα γιά τά δικαιώματα τῶν Ἀρμενίων, πουθενά δέν ἀναφέρονται ἐκεῖνα τοῦ πολυπληθέστερου καί ἐξ ἴσου μαρτυρικοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας. Ὁ Βενιζέλος ὥστόσο, μέ τήν ἐπίγνωση πῶς οἱ ἐπόμενοι μῆνες θά ἦσαν καθοριστικοί γιά τό μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στηριζόμενος στά ἔθνηκά δίκαια καί κυρίως — δέν τό ἀπέκρυπτε — στήν προσωπική του ἀκτινοβολία, κι ἔχοντας ἐπί πλέον δώσει τήν ὑπόσχεση τῆς ἐλληνικῆς συμμετοχῆς στήν οὐκρανική ἐκστρατεία, γιά πρώτη φορά, στις 2 Νοεμβρίου τοῦ 1918, σέ μνημόνιο τοῦ πρὸς τόν Lloyd George, κι ἐνῶ ὁ ἐλληνικός στρατός εἶχε ἐδραιωθεῖ στήν

ἀνατολική Μακεδονία, περιλαμβάνει ὀλόκληρη τήν Θράκη (τήν Δυτική βορείως ὡς τήν γραμμή τοῦ Ἄδρα), πλὴν τοῦ βιλαετίου Κωνσταντινουπόλεως στίς διεκδικήσεις τῆς Ἑλλάδος, προτείνοντας ταυτόχρονα τήν διεθνοποίηση τῆς Πόλης καί τῶν Στενῶν. Ἐξ ἄλλου, ἡ Ἑλλάδα στό αὐτό ὑπόμνημα ἐπί πλέον διεκδικοῦσε, μαζί μέ ὀλόκληρη τήν δυτική ἄκρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τό δυτικότερο τμήμα τῆς ἀσιατικῆς ἀκτῆς τῆς Προποντίδος ἀπό τήν Τρωάδα ὡς περίπου τήν χερσόνησο τῆς Ἀρτάκης. Τίς αὐτές διεκδικήσεις διατυπώνει ὁ Βενιζέλος σέ μνημόνιο τοῦ πρὸς τίς Δυνάμεις πού συμμετέχουν στό Συνέδριο τῆς Εἰρήνης στις 30 Δεκεμβρίου τοῦ 1918, καί μιὰ τρίτη φορά στήν ἐπίσημη ἀγόρευση τοῦ πρὸς τήν ὀλομέλεια τοῦ αὐτοῦ Συνεδρίου στις 3 Φεβρουαρίου τοῦ 1919.

Δέν ἀγνοοῦσε ὥστόσο ὁ Βενιζέλος τήν ἀνεξήγητη προσκόλληση ὀρισμένων Δυνάμεων στήν ἠττημένη, στήν γερμανόφιλη Βουλγαρία. Ἀκόμη καί στήν Βρετανία ἡ φιλοβουλγαρική μερίδα παρέμενε ἰσχυρή. Ἄλλ' οἱ κύριες ἀντίπαλες δυνάμεις στά ἐλληνικά συμφέροντα, καθ' ὄλη τήν διάρκεια τῆς διεξαγωγῆς τοῦ Συνεδρίου Εἰρήνης, ἦσαν οἱ Η.Π.Α. (οἱ ὁποῖες οὐδέποτε εἶχαν κηρύξει τόν πόλεμο στήν Βουλγαρία), καί βέβαια ἡ Ἰταλία, μέ μοναδικό σκοπό νά ἐμποδίσει τήν ὀποιανδήποτε ἐπέκταση τῆς Ἑλλάδος, μέ τήν ὀποιαν εἶχε ὀξύτατες διαφορές τόσο στήν Ἡπειρο ὅσο καί στήν Μικρά Ἀσία, γιά νά μήν ἀναφέρουμε τά Δωδεκάνησα. Μπροστά στίς δυσχέρειες αὐτές, ὁ Βενιζέλος, στις 26 Φεβρουαρίου τοῦ 1919, δέχθηκε νά παραχωρήσει στοὺς Βουλγάρους τήν κατοικημένη κατά τό πλεῖστον ἀπό Πομάκους ὀρεινή ζώνη νοτίως τοῦ Ἄδρα καί νά περιορίσει τίς πρὸς βορρᾶν ἐλληνικές διεκδικήσεις στήν Δυτική Θράκη, στά σημερινά περίπου ἐλληνο-βουλγαρικά σύνορα.

Καί πάλι δέν θά μποῦμε σέ λεπτομέρειες καί δέν θά παρακολουθήσουμε τίς χαράξεις καί ἐπαναχαράξεις τῶν συνόρων τῆς Δυτικῆς καί τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης. Ἡ μεγάλη δυσκολία προήρχετο ἀπό τίς Η.Π.Α., πού δέν ἐγκατέλειπαν τό σχέδιο τῆς δημιουργίας μιᾶς μεζζονος Βουλγαρίας — ἡ ἀρχή τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν δέν ἴσχυε βέβαια στά Βαλκάνια! — πού θά περιελάμβανε καί τμήματα τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας καί θά ἐκτεινόταν στήν Θράκη ἀνατολικά τουλάχιστον ὡς τήν γραμμή Αἶνος-Μήδεια, μέ πιθανή ἐπί πλέον ἔξοδο στήν Ραιδεστό. Ἡ δέ λοιπή Ἀνατολική Θράκη θά περιήρχετο στό διεθνές κράτος Κωνσταντινουπόλεως, μέ παράλληλη δι-

εθνοποίηση των Στενών. "Όσο για τήν διοίκηση τῆς Πόλεως καί τῶν Στενῶν, ἀρχικῶς οἱ Η.Π.Α. ἐσκέπτοντο πῶς θά μπορούσε νά τήν ἀναλάβει, ὑπό τήν ἐγγύηση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, μικρῆ οὐδέτερη δύναμη ὅπως ἡ Ἐλβετία. Ἀργότερα, χωρίς ὥστόσο νά λάβουν συγκεκριμένη ἀπόφαση καί χωρίς νά ἐπιτρέψουν τήν ἐξέυρεση ἄλλης ὀριστικῆς λύσεως, οἱ Ἀμερικανοί τοῦ Wilson ἄρχισαν νά βλέπουν εὐνοϊκά τήν βρεταννική πρόταση ἀναλήψεως ἐκ μέρους τῶν τῆς ἐντολῆς. Ἀλλά στήν περίπτωση αὐτή, στήν ὁποία καί πάλι δέν κατέληγαν μέ σαφήνεια, ἀπαιτοῦσαν ἕνα πολύ εὐρύτερο διεθνές κράτος Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τό σχεδιαζόμενο ἀρχικό, σκέψη πού ὅμως εὕρισκε ἀντίθετη τήν Βρεταννία καί ἐζημίωνε καίρια τήν Ἑλλάδα στερώντας τήν ἀπό ὀλόκληρη τήν Ἀνατολική Θράκη μέ τούς πυκνούς, ὡς εἶδαμε, ἑλληνικούς πληθυσμούς. Ἔτσι ἡ ἐκκρεμότης παρετείνετο.

Ἐν τῷ μεταξύ, παρά τήν λυσσώδη ἀντίδραση τῆς Ἰταλίας, ὁ ἑλληνικός στρατός εἰσεῖλθε στήν Ἐάνθη, καταλαμβάνοντας ἐπίσης τήν παραλιακή ζώνη τῆς Δ. Θράκης ἀπό τόν Νέστο ὡς τήν Μαρώνεια καί τήν Μάκρη. Τό σύνολο τῆς Δ. Θράκης τελοῦσε ἄλλωστε ὑπό διασυμμαχική (ἑλληνο-γαλλική στήν οὐσία) κατοχή ὑπό τόν στρατηγό Charpy.

Στά μέσα Ἀπριλίου (14.04.1919) οἱ Βρεταννοί ἐμπειρογνώμονες Nicholson καί Toynbee καταλήγουν στήν ρεαλιστικώτερη καί δικαιότερη ἐν τῇ αὐθαιρέσεια τῆς (ἀλλά ποιά λύση δέν θά ἦταν αὐθαίρετη;) λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τόν Ἑλληνισμό, προσφέροντας στήν μέν Ἑλλάδα ὀλόκληρη τήν Θράκη ΚΑΙ τήν Κωνσταντινούπολη (ἐπαναλαμβάνω ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ!), στήν δέ Τουρκία ὀλόκληρη τήν Μικρασία συμπεριλαμβανομένης καί τῆς Σμύρνης. Ἀποστρατιωτικοποιημένα τά Στενά θά τελοῦσαν ὑπό διεθνῆ ἐγγύηση. Εὐαίσθητοι τέλος ἔναντι τῶν ἀντιδράσεων τῆς μουσουλμανικῆς κοινῆς γνώμης τῆς αυτοκρατορίας τῶν, οἱ βρεταννοί ἐμπειρογνώμονες προσθέτουν στήν πρότασή τῶν πῶς ἡ Ἑλλάδα θά ἀναλάμβανε τήν δέσμευση νά μήν μετατρέψει τήν Ἁγία Σοφία καί πάλι σέ χριστιανικό ναό, χωρίς τήν ἐγκριση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. [Εἶναι οἱ ἡμέρες ἐξ ἄλλου (24.04.1919), ὅπου μέ τηλεγράφημά του πρὸς τόν μεγάλο βεζύρη ὁ παπικός νούντσιος τόν διαβεβαίωσε πῶς τό Βατικανό θά ἐξαντλοῦσε τήν ἐπιρροή του προκειμένου ἡ Ἁγία Σοφία, ἡ ἱστορική τῆς Ὀρθοδοξίας μητρόπολη, νά παραμείνει τζαμί!]. Οἱ προτάσεις

Nicholson-Toynbee, υἱοθετηθεῖσες ἀπό τήν βρεταννική κυβέρνηση, ἀποστέλλονται, διαβαθμισμένες σέ τρεῖς ἐναλλακτικές ἐκδοχές, στίς Η.Π.Α. πρὸς συζήτηση, στίς 5 Μαΐου τοῦ 1919. Οἱ πιθανότητες εἶναι αὐξημένες νά γίνουν δεκτές ἀπό τούς Ἀμερικανούς, οἱ ὁποῖοι ἤδη σκέπτονταν νά ἀποποιηθῶν τήν ἐντολή καί μελετοῦσαν νά ἐπανεέλθουν στόν πατροπαράδοτο ἀπομονωτισμό τους. Ὅμως τήν αὐτῇ ἡμέρα, ὁ Βενιζέλος, ἐμμένων στό μικρασιατικό ὄνειρο-οὐτοπία, ἀποσποῦσε ἀπό τόν Clemenceau τήν ἄδεια καταλήψεως τῆς Σμύρνης. Τό σχέδιο Nicholson-Toynbee, πού ἔθετε στήν οὐσία τό δῆλημα Πόλη ἢ Σμύρνη, ἦταν πλέον ἄχρηστο. Καί ἡ μοναδική εὐκαιρία νά ξαναγίνει ἡ Κωνσταντινούπολη ἑλληνική εἶχε χαθεῖ.

Μέ τήν κατάληψη τῆς Σμύρνης καί μέ τά ἔκτροπα πού ἔλαβαν τότε χώρα (ὅπως ἡ σφαγή τῶν Τούρκων αἰχμαλώτων), σκληραίνει κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἡ στάση τόσο τῶν Ἀμερικανῶν ὅσο καί τῶν Ἰταλῶν. Ἔτσι, παρά τό γεγονός ὅτι στό φιλελληνικό στρατόπεδο ἔχει τώρα προστεθεῖ καί ἡ Ἰαπωνία, τά πράγματα παραμένουν στάσιμα καί ἡ ἐκκρεμότητα παρατείνεται ὡς τά τέλη Ἰουνίου τοῦ 1919, ὅταν ὁ Βενιζέλος, ἔχοντας ὑπογράψει τό ἑλληνο-ιταλικό σύμφωνο μέ τόν Τιττόνι, ἐπιτυγχάνει στιγμιαία ἰταλική ὑποστήριξη στό Θρακικό. Ἀκολουθοῦν χαράξεις καί ἐπαναχαράξεις τῶν συνόρων. Οἱ Ἀμερικανοί ἐπανερχονται μιά ὕστατη φορά στήν δυνατότητα δημιουργίας μείζονος κράτους Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τήν ἰδική τῶν ἐντολή, πρόταση τήν ὁποία ἀσυζητητί ἀπορρίπτει ἡ Βρεταννία. Τό αὐτονομιστικό κίνημα πού ἀναπτύσσεται μεταξύ τοῦ ἰσλαμικοῦ στοιχείου κυρίως, στήν Δυτική Θράκη, καθιστᾷ ἄκαρπες τίς προσπάθειες τοῦ Βενιζέλου νά προσεταιριστεῖ τόν μουσουλμανικό πληθυσμό, πρᾶγμα ἐφικτό στήν ἀρχή λόγω τῆς ἔχθρας Πομάκων καί Τούρκων ἔναντι τῶν Βουλγάρων. Μέ τήν Συνθήκη τοῦ Neuilly (14/27 Νοεμβρίου 1919) ἡ Δυτική Θράκη περιέρχεται ἐπίσημα στήν συλλογική κυριαρχία τῶν Συμμάχων, καθεστῶς πού διαρκεῖ ὡς τόν Μάιο τοῦ 1920, ὅταν βάσει πλέον τῶν διασυμμαχικῶν συμφωνιῶν τοῦ Λονδίνου (Φεβρουάριος 1920) καί τοῦ San Remo (Ἀπρίλιος 1920) ἐπιδίδεται στόν ἑλληνικό στρατό, ἐκ μέρους τῶν Συμμάχων, πού γύρευαν τρόπους ἀπεγκλωβισμού τῆς Ἑλλάδος ἀπό τό μικρασιατικό ἀδιέξοδο. Ὅσο γιά τήν Κωνσταντινούπολη, μετά τήν ὀριστική ἀποχώρηση τῶν Ἀμερικανῶν, ἡ ἀπόφαση εἶχε ληφθεῖ ὑπέρ τῆς παραμονῆς τοῦ Σουλτάνου-Χαλίφη στήν Κων-

σταντινούπολη και της τελευταίας — υπό όρους — στην υπολοιπόμενη Ὄθωμανική Αυτοκρατορία.

Ἡ αἰσιοδοξία τοῦ Βενιζέλου παρασύρει τοὺς πάντες. Ἡ Ἑλλάς στὸ San Remo ἀναλαμβάνει ξεκάθαρα νὰ ἐπιβάλει καὶ μόνη της ἀκόμη στὸ μικρασιατικὸ ὑψίπεδο, ἂν χρειασθεῖ, τοὺς ὄρους τῆς συνθήκης στοὺς κεμαλικούς. Καὶ ὁδηγούμεθα, δεκαεννέα ὀλόκληρους μῆνες ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἀνακωχὴ τοῦ Μούδρου, στὴν ὑπογραφή τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρών (29 Ἰουλίου - 10 Αὐγούστου 1920), τῆς συνθήκης δηλαδὴ εἰρήνης ἀνάμεσα στὴν Entente καὶ στὴν Ὄθωμανική Αυτοκρατορία. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν, ὀλόκληρη ἡ Θράκη, τὴν ὁποία ἐν τῷ μεταξύ στὸ σύνολό της σχεδὸν εἶχε καταλάβει ὁ ἐλληνικὸς στρατός, καταστέλλοντας τὴν ἀνταρσία τοῦ Τούρκου συνταγματάρχου Ἰζαφέρ Ταγιάρ (εἴσοδος τοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου στὴν Ἀδριανούπολη στίς 13/26 Ἰουλίου, μετωνομασία πρὸς τιμὴν του τοῦ Δεδέ Ἀγάτς σὲ Ἀλεξανδρούπολη), περιῆλθε στὴν Ἑλλάδα ὡς τὴν γραμμὴ Πόδημα, Τσατάλτζα, Καλλικράτεια, ἀφήνοντας καὶ τίς τρεῖς αὐτές πόλεις στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια. Τὰ Στενά, ἀνοχύρωτα καὶ ἐλεύθερα, παρέμεναν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Στενῶν τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Ἡ δὲ Ἰμβρος καὶ Τένεδος μαζὶ μὲ τὰ λοιπὰ νησιά τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου ἐνσωματώνονταν στὴν Ἑλλάδα. Τὸ ὄνειρο τῶν Ἑλλήνων τῆς Θράκης καὶ τῶν Στενῶν εἶχε ἐκπληρωθεῖ.

Τὸ ἐθνικὸ ὄνειρο τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ γενικώτερα, τὸ ὄνειρο ὄλων τῶν κατοίκων γιὰ μιὰ περισσότερο ἤσυχη καὶ στρωτὴ ζωὴ. Κι ἐδῶ πρέπει νὰ ποῦμε πὼς ἡ ἐλληνικὴ διοίκηση εἶτε ὡς Ἰπάτη Ἀρμοστεία στὴν ἀρχή, εἶτε ὡς Γενικὴ Διοίκηση Θράκης στὴν συνέχεια, ὑπῆρξε χρηστή καὶ ἀνεξίθρησκη, εὐεργετικὴ γιὰ τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, γεγονός πού ὁμολογοῦσαν ἀκόμη καὶ τὰ φύλλα τοῦ ξένου τύπου χωρῶν πού κάθε ἄλλο παρά εὐνοϊκὰ διέκειντο ἐναντι τῆς Ἑλλάδας. Ἡ Θράκη χωρίστηκε στοὺς ἐξῆς ἐξῆ νομούς: Ἀδριανουπόλεως (ἔδρα τῆς Γενικῆς Διοικήσεως), Καλλιπόλεως, Ραιδεστοῦ, Σαράντα Ἐκκλησιῶν, Ἐβρου καὶ Ροδόπης. Στίς ἐκλογές τῆς 1ης Νοεμβρίου ἀνέδειξε 52 βουλευτές: 30 Ἕλληνες, 20 Μουσουλμάνους καὶ ἀνὰ ἓναν ἐκπρόσωπο τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Ἑβραίων.

Ἀλλὰ τὰ πράγματα καὶ πάλι ἀποσταθεροποιοῦνται λόγῳ τοῦ μικρασιατικοῦ ἀδιεξόδου, πού καθιστᾶ ἀδιάλλακτους τοὺς κεμαλικούς. Εἶναι

πλέον βέβαιο πὼς ἡ εἰσέτι ἀνεπικύρωτη συνθήκη τῶν Σεβρών πρέπει ριζικὰ νὰ ἀναθεωρηθεῖ. Στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐξεύρουν λύση συμβιβασμοῦ ἀποδεκτὴ καὶ ἀπὸ τὴν Ἀγκυρα καὶ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, οἱ Ἀγγλογάλλοι, κατὰ τὴν διασυμμαχικὴ Συνδιάσκεψη τῶν Παρισίων, τὸν Μάρτιο τοῦ 1922, προτείνουν — στὰ χαρτιά — τὴν μεταφορά τῶν ἐλληνικῶν συνόρων δυτικότερα: στὴν γραμμὴ Ραιδεστός-Μήδεια στὴν ἀρχή, καὶ στὴν συνέχεια στὴν γραμμὴ Γανόχωρα-Μήδεια, χωρὶς ἀποτέλεσμα.

Τὸ ἐλληνικὸ σχέδιο καταλήψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν Ἰούλιο τοῦ 1922 παρέμενε δυστυχῶς ἀπλό πυροτέχνημα. Τὸν Αὐγούστο ἡ τουρκικὴ ἀντεπίθεση στὰ μικρασιατικὰ ὑψίπεδα γενικεύεται. Ἐναν μῆνα ἀργότερα οἱ κεμαλικοὶ εὐρίσκονται στὴν Σμύρνη. Ἡ ἰωνικὴ πρωτεύουσα πυρπολεῖται. Ἐκατοντάδες χιλιάδες Ἑλλήνων σπεύδουν πανικόβλητοι πρὸς τὰ παράλια, γυρεύουν νὰ διεκπεραιωθοῦν στὰ νησιά, στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ἡ ἐλληνικὴ Μικρασία δὲν ὑπάρχει πιά. Στὴν Θράκη συρρέουν οἱ πρόσφυγες τῆς Βιθυνίας, ἀπὸ τὰ λιμάνια καὶ τὴν ἐνδοχώρα τῆς Κίου, τῶν Μουδανιῶν, τῆς Ἀρτάκης καὶ τῆς Κυζίκου. Στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἡ παρουσία τοῦ διασυμμαχικοῦ στρατοῦ ἀποτρέπει τὴν ἐπανάληψη τῶν σφαγῶν τῆς Σμύρνης, ἐπικρατεῖ ἀτμόσφαιρα πανικοῦ. Στὴν Πόλη, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1922, συνωστίζονται περὶ τὸ 1/2 ἑκατομμύριο Ἑλλήνων. Ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφή θά συνεισφέρει καὶ ἐκεῖνη τῆς Θράκης;

Ἀντικειμενικά, ὅπως θά ἰδοῦμε εὐθύς ἀμέσως, μιὰ τέτοια λύση κάθε ἄλλο ἦταν παρά ἀναπόφευκτη. Καὶ τοῦτο ἂν δὲν παρενέβαιναν οἱ ἐνδιαφερόμενες Μεγάλες Δυνάμεις, τίς ὁποῖες εἶχε κουράσει ἡ παράταση τῆς ἐκκρεμότητος στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή. Ἄλλωστε μεταξύ τους εἶχαν ἤδη κατανείμει τίς ζώνες ἐπιρροῆς στὴν πετρελαιοφόρα Μέση Ἀνατολή. Τόσο ἡ Γαλλία ὅσο καὶ ἡ Ἰταλία ἦσαν ἀπολύτως ἀπρόθυμες γιὰ ὁποιαδήποτε παράταση τῆς κρίσεως. Ἐνα καὶ μόνον ἐπιθυμοῦσαν: νὰ ἀποτραβηχθοῦν. Τὸ τίμημα ἄς τὸ πληρώσει ἡ Ἑλλάδα. Καὶ τοῦτο, ὕστερα ἀπ' τὴν οὐσιαστικὴ ἐκκένωση τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἦταν ἡ ἀπώλεια τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης. Μόνη ἡ Βρεταννία ἀνθίσταται. Τὸ ὑπουργικὸ της συμβούλιο ἀποφασίζει νὰ ἀντισταθεῖ ἀκόμη καὶ διὰ τῶν ὄπλων στὴν ὁποιαδήποτε προσπάθεια τῶν κεμαλικῶν παραβιάσεων τῆς οὐδέτερης ζώνης τῶν Στενῶν. Κατὰ τὴν ἐπερχόμενη κρίση τοῦ Τσανάκ-Καλέ, ἡ Ἑλλάδα προτείνει νὰ βοηθήσει στρατιωτικῶς τὴν Βρεταννία. Ἡ πρότασή

της απορρίπτεται, και τούτο παρά τό γεγονός πως τό Λονδίνο έσπευσμένως ζητούσε τήν βοήθεια τής Ρουμανίας και τής Σερβίας. Οί Γάλλοι και οί Ίταλοί αυξάνουν τήν πίεση. Και ή Βρεταννία κάμπτεται. Νά θυσιάσει ή Ελλάδα τήν Ανατολική Θράκη, νά τελειώνουμε! Πλήρης ό θρίαμβος τών κεμαλικών και ή ταπείνωση εκ μέρους των τών πάλαι ποτέ νικητριών Δυνάμεων...

Στήν Αθήνα τό κίνημα του Πλαστήρα έχει πλέον στά τέλη του Σεπτεμβρίου (15/28) επικρατήσει. Η Θράκη από στρατιωτικής πλευράς — παρά τό κλονισμένο φρόνημα του στρατού — δεν έχει ιδιαίτερους λόγους νά φοβάται. Η Δ΄ Στρατιά είναι άνοπλη και άθικτη. Οί δέ Τούρκοι δεν διαθέτουν στόλο για νά διασχίσουν τήν Προποντίδα. Κι από τήν άλλη, ή καταστροφή στην Μικρά Ασία, υπό τήν έννοια τής εκκενώσεως της απ' τόν ελληνικό πληθυσμό, έχει συντελεσθεί. Παρέμεναν βέβαια οί αιχμάλωτοι, καθώς κι οί απομακρυσμένοι μαρτυρικοί Έλληνες του Πόντου και τής Καππαδοκίας. Η διάθεση για αντίσταση δεν έλειπε από τήν στρατιωτική επαναστατική κυβέρνηση τών Αθηνών (πρώτη φάση συνομιλιών στα Μουδανιά). Ο Βενιζέλος ώστόσο, από τό Παρίσι, συνεβούλευε τήν εγκατάλειψη, τήν απώλεια τής ελληνικότατης αυτής επαρχίας χωρίς νά ριχθεί ούτε μία τουφεκιά. «Όλόκληρος προσπάθειά μου», τηλεγραφεί, «στρέφεται πως χάνοντες Θράκη, σώσωμεν εν μέτρω δυνατῶ Θράκας...» Ό εκβιασμός πιά πέρα είναι σαφής: «Εάν ή πολιτική (τής Κυβερνήσεως) αύτη περιλαμβάνει τήν απόφασιν όπως έμμείνωμεν νά κρατήσωμεν τήν Θράκη και εναντίον τής γνώμης πρώην συμμάχων μας, αί θερμαί μου ευχαί θά συνοδεύουν τόν άγώνα τουτον του Έθνους· αλλά εύρίσκομαι εν ταιούτη περιπτώσει εις τήν θλιβεράν ανάγκην, νά άρνηθῶ τήν αποδοχήν τής τιμητικής εντολής όπως αντιπροσωπεύσω τήν χώραν εις τό έξωτερικό...» (έννοει τήν Λωζάννη), για νά καταλήξει: «όσον τραγικό και άν είναι, ανάγκη Θράκας, νά εγκαταλείψωσιν τήν γήν, ήν από τόσων αιώνων κατοικούσιν αυτοί και οί πρόγονοί των...» Κι έτσι πείθεται ή Αθήνα και υπογράφει τό μοιραίο για τίς τύχες του Θρακικού Έλληνισμού πρωτόκολλο τών Μουδανιών, στις 28 Σεπτεμβρίου (11 Οκτωβρίου) του 1922.

Ευθύς άμέσως ειδοποιείται ό ελληνικός πληθυσμός νά εκκενώσει τήν χώρα. Κοινοποιούνται οί χώροι και τά λιμάνια συγκεντρώσεως, τά δρομολόγια τών καραβιών και τών τρένων. Τά βρεταννικά στρατεύματα, που φθάνουν από τήν Πρό-

λη και τά Στενά, μάταια προσπαθουν νά έμπνευσουν στον πανικόβλητο κόσμο κάποια αίσθηση ασφάλειας. Η Θράκη, έπίσημα, δεν θά παραδοθεί στις κεμαλικές άρχές παρά στις 2 Νοεμβρίου. Τόν Οκτώβριο ήδη του 1922 τό κύριο μέρος τής Ανατολικής Θράκης έχει άδειάσει. 170.000 Έλληνες έχουν ήδη πάρει τόν δρόμο τής προσφυγιάς (οί Έλληνες τής Αδριανουπόλεως μεταφέρουν και τά κειμήλιά τους, όπως τά βιβλία τής φημισμένης βιβλιοθήκης των, οί δέ Έλληνες τής Ραιδεστού, ό,τι πολυτιμώτερο διέθετον: τό θαυματουργό εικόνισμα τής Ρευματοκρατορισσας, που σήμερα φυλάσσεται στην Άχειροποίητο τής Θεσσαλονίκης.

Έναν μήνα άργότερα θά προστεθούν οί 25.000 τής χερσονήσου τής Καλλιπόλεως, τούς οποίους είχε για λίγο συγκρατήσει ή άνυπόστατη φήμη διεθνοποίησεως τής ζώνης τών Στενών. Στα 1923 και 1924 θά ακολουθήσουν οί ύπερ τίς εκατό χιλιάδες τών Ελλήνων τής Τσατάλτζας και του βίλλαετίου Κωνσταντινουπόλεως. Η θρακική καταστροφή είχε συντελεσθεί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Άς άπαριθμήσουμε όρισμένες δυσκολίες που προήλθαν από τό μη έμπόλεμο τής Ελλάδος κατά τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας:

α) Τά Στενά ανοίγουν στις 31 Οκτωβρίου του 1918. Οί Τούρκοι αντιτίθενται στην είσοδο οποιουδήποτε ελληνικού πλοίου, οί «Σύμμαχοι» συναινουν. Άργότερα έξευρίσκειται συμβιβαστική λύση: δίδεται άδεια διελεύσεως στα ελληνικά πλοία προς τόν Ευξεινο, χωρίς σταθμό, και μόνον τήν νύκτα!

β) Ό στόλος τών δυνάμεων τής Entente αποτελούμενος από 55 πολεμικά καράβια φθάνει στην Κωνσταντινούπολη στις 13 Νοεμβρίου του 1918. Μεταξύ τών πολεμικών ουδέν ελληνικό σκάφος. Μετά από συνεχείς πιέσεις τών Αθηνών, συγκαταβαίνουν οί «Σύμμαχοι» νά δεχθουν τό «Άβέρωφ» και δύο ακόμη ελληνικά πολεμικά στην Πόλη, μόλις στις 27 Νοεμβρίου 1918. Ένδιαμέσως, ως λύση συμβιβαστική, είχαν προτείνει τήν άφιξη του «Άβέρωφ» στην Βασιλεύουσα, μέ κυβερνήτη όχι τόν ναύαρχο Χατζηκυριακό, αλλά τόν άρχηγό τής βρεταννικής στρατιωτικής αποστολής στην Ελλάδα, πρόταση τήν όποία ή ελληνική πλευρά άπέρριψε μέ άγανάκτηση.

γ) Κατά τούς πρώτους μήνες μετά τήν Ανακωχή άπαγορεύεται ή συμμετοχή τής Ελλάδος στο συμβούλιο των άρμοστών που ουσιαστικά διοικεί τήν Κωνσταντινούπολη και τά Στενά. Η άπαγόρευση αίρεται τόν Φεβρουάριο του 1919 και ή Ελλάδα άποστέλλει άρμοστή στις 8 Φεβρουαρίου.

δ) Μόλις τόν Ιανουάριο του 1919 επιτρέπεται στην Ελλάδα νά στείλει μικρή ένοπλη δύναμη στην Κωνσταντινούπολη: 40 μόλις άνδρες για τήν προστασία τών θρησκευτικών και κοινοτικών κτιρίων τής όμογενείας.

Ἐθνισμός καί κοινοτισμός (1910-1921) Τό περιοδικό «Πολιτική Ἐπιθεώρηση»

Α'. Πολιτικός συγκρητισμός καί Βαλκανική Ὁμοσπονδία: ὁ Ἰ. Δραγούμης.

Σπύρος Ἀ. Κουτρούλης

Δείγμα ἀντιπροσωπευτικό τῶν πνευματικῶν διεργασιῶν, πού σημειώνονται στόν νεοελληνισμό στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα τό περιοδικό «Πολιτική Ἐπιθεώρηση».

Ἰδρύεται στήν Κωνσταντινούπολη τό 1910, ἀπό τόν Ἰωάνη Δραγούμη, τόν Γεώργιο Μπούσιο καί τόν Ἀθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη. Στήν συνέχεια ἐπανεκδίδεται στήν Ἀθήνα. Ἰδιοκτῆτης καί διευθυντής ἐμφανίζεται κατ' ἀρχάς ὁ Ἀθ. Σουλιώτης - Νικολαΐδης, στήν συνέχεια προστίθεται ὁ Φίλιππος Δραγούμης, ἐνῶ ὡς διευθυντής σέ ὀρισμένα τεύχη παρουσιάζεται ὁ Ἀ. Πανταζής καί κατόπιν ὁ Κ. Καραβίδα. Στό τεύχος 1, μέ ἡμερομηνία 7 Ἰουνίου 1920, ἡ διεύθυνση τῶν γραφείων εὑρίσκεται στήν ὁδὸ Κοραῆ 10 καί Πανεπιστημίου 42, ἐνῶ σέ ἐπόμενα τεύχη μεταφέρεται στήν Λ. Ἀμαλίας 26. Ὅπως ἀναγγέλλεται ἤδη ἀπό τόν τίτλο, θά ἔπρεπε νά ἐκδιδόταν «ἀπαξ τῆς ἐβδομάδος», ἀν βέβαια αὐτό ἐπιτρεπόταν ἀπό τίς γενικότερες πολιτικές καί οικονομικές συνθήκες.

Ὁ Φ. Δραγούμης τήν 1 Ἰανουαρίου 1946 θά ἐκδώσει ἐντυπο μέ τόν ὁμώνυμο τίτλο. Ἡ περίοδος αὐτή δέν πρόκειται νά μᾶς ἀπασχολήσει, διότι στήν πλαίσια τῆς ἐμφύλιας σύγκρουσης τό περιοδικό ἔχει μεταμορφωθεῖ, ἔχει ἀποποιηθεῖ τήν ζωντάνια καί τήν πρωτοτυπία του, ἔχει ἀλλάξει πλήρως προσανατολισμούς, παρασυρμένο ἀπό τά κύματα τῆς ψυχροπολεμικῆς ιδεολογίας. Τά μέλη τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς Χρ. Ζαλοκώστας, Θ. Καψάλης, Γ. Λάβδας, Π. Σιφναῖος, Κ. Παπαλεξάνδρου κατευθύνουν τήν «Πολιτική Ἐπιθεώρηση» στόν χῶρο τῆς πύθωνος συντηρητικῆς, μεταπρατικῆς ιδεολογίας, ἐνῶ τῆς ἀποδίδουν ἕνα ὕψος στεγνό, ἀνευρο, ἀποκομμένο ἐντελῶς ἀπό τίς δυνάμεις πού συγκροτοῦν τήν νεοελληνική πραγματικότητα. (Ἐξαιροῦνται ὅμως ἀπό αὐτό τό γενικό κλίμα οἱ μελέτες πού δημοσιεύονται σέ σειρά τευχῶν: τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη γιά τό κλέφτικο τραγούδι, τοῦ Δ. Ζα-

κυνθηνοῦ γιά τόν χαρακτήρα τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας καί τόν κρατικό παρεμβατισμό στό Βυζάντιο καί τοῦ Ν. Τομαδάκη γιά τήν νεοελληνική παράδοση καί τόν Δ. Σολωμό.)

Ἐπίσης, δέν πρόκειται νά ἀσχοληθοῦμε μέ τήν πρώτη περίοδο ἐκδόσεως στήν Κωνσταντινούπολη. Στό διάστημα αὐτό ἀποτυπώνεται ἡ ἀτελέσφορη ἀπόπειρα τῆς ἐλληνικῆς ἐθνότητος νά ὑπάρξει καί νά συμμετάσχει ἰσότιμα στήν κρατική πραγματικότητα τῶν Νεοτούρκων. Ὅμως, μελετώντας τίς σελίδες τῆς, πού διασώζονται στήν «Γεννάδειο Βιβλιοθήκη», δέν διαπιστώσαμε νά ἀποσαφηνίζονται κάποιες ἀξίες λόγου πνευματικές διεργασίες, γεγονός πού πιθανῶς νά ὀφείλεται στήν αὐτολογοκρισία τῶν ἀρθρογράφων, ἐξ αἰτίας τῆς ἀντιμετώπισης ἐνός βασικῶς ἐχθρικοῦ περιβάλλοντος.

Ἡ σημασία τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης» ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στήν ἐντονη καί ἀντιφατική προσωπικότητα τοῦ Ἰωάνη Δραγούμη. Ὅμως διόλου εὐκαταφρόνητα εἶναι τά κείμενα ἄλλων στοχαστῶν, ὅπως τοῦ Κ. Καραβίδα καί τοῦ Ν. Μαλούχου.

Παρ' ὅτι ἡ γενική γραμμὴ τοῦ περιοδικοῦ εἶναι φιλο-μοναρχική, τελικῶς διαμορφώνει ἕνα σῶμα ἀξιών μὴ-ἀστικῶν, πού τήν τοποθετοῦν στ' ἀριστερά τοῦ Βενιζελισμοῦ. Τό γεγονός τοῦτο τεκμηριώνει τήν θέση τοῦ Σεραφεῖμ Μάξιμου ὅτι «ἡ σύγκρουση δύο ἀστικῶν μερίδων ἐξελίχθηκε σέ σύγκρουση τάξεων, κατὰ τήν ὁποία τά κοινωνικῶς καταπιεζόμενα στρώματα σηκώσανε τήν ἀντιβενιζελική σημαία ὡς σύμβολο ἀγῶνος κατὰ τοῦ κεφαλαίου. Αὐτό ἐξηγεῖ γιατί ὁ ἀντιβενιζελισμός ἐμφανίσθηκε πολλές φορές μέ ἀντικαπιταλιστικά αἰσθήματα, ἐνῶ, ἀπό πολιτική καταγωγή καί κοινωνική προέλευση τῶν στελεχῶν του, ἦτανε καί παρέμεινε συντηρητικός, ἀντιδραστικός, στείρος, ἀντιμέτωπος σέ κάθε πρόοδο καί σέ κάθε μεταβολή» (Σ. Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ἢ Δικτατορία*, ἐκδ. Στοχαστής, Ἀθήνα 1975, σελ. 14).

Τά κείμενα πού θά ἐξετάσουμε ἔχουν ἓνα αὐστηρά πραγματολογικό ἐνδιαφέρον ἢ καί συγκροτοῦν ἓνα σῶμα ἀξιῶν. Περιλαμβάνουν σκέψεις γιά τόν χαρακτήρα τοῦ νεοελληνισμοῦ, τίς μορφές τῆς νεοελληνικῆς ἐπερότητας, τό γλωσσικό ζήτημα καί τίς κοινωνικές συνεπαγωγές του, ἐθνολογικές καί κοινωνιολογικές μελέτες γιά τίς κοινότητες, τήν κοινωνική σύνθεση τῆς νεοεπιδασσόμενης στό ἑλλαδικό κράτος Μακεδονίας, τοὺς λαοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τίς σχέσεις πού ἀναπτύσσονται μέ τοὺς ὑπόλοιπους βαλκανικοὺς λαοὺς. Ἐμφανῆς εἶναι ἡ ἀντίθεση στήν ἐνσωμάτωση τοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους στοὺς ρυθμούς τῆς δυτικῆς οἰκονομίας, εἴτε μέ τήν ἐπιλογή τοῦ κοινοτισμοῦ, εἴτε μέ τήν ἀρκετά στομφώδη ἀντικαπιταλιστική ρητορική τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη. Τό ἐγχείρημα τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης», ὅπως θά διαφανεῖ στήν συνέχεια καθαρότερα, παρουσιάζει ἀναλογίες μέ τόν λόγο πού συνέθεσαν τά ἐθνικοαπελευθερωτικά ἀντιαποικιοκρατικά κινήματα.

Κάθε τεῦχος τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης» εἶναι ὀλιγοσέλιδο, ἀλλά τό γεγονός τοῦτο δέν ἀφαιρεῖ τήν δυνατότητα τῆς συμπερίληψης τῶν οὐσιωδέστερων. Προηγεῖται τό κύριο ἄρθρο καί ἔπεται ἡ ἐσωτερική καί ἐξωτερική ἐπιθεώρηση, ὅπου γίνονται ἀναφορές καί ἐρμηνεῖες στά ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά γεγονότα. Οἱ ἐπόμενες σελίδες ἀφιερώνονται στήν δημοσίευση μελετῶν καί δοκιμῶν.

Στό τεῦχος 51 δημοσιεύεται ὁ πίνακας περιεχομένων γιά τήν περίοδο 7 Ἰουνίου 1920-29 Μαΐου 1921 (τεύχη 1 ἕως 51). Διαπιστώνουμε ὅτι τό κύριο ἄρθρο γράφεται κυρίως ἀπό τόν Ἀθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη, ἐνῶ ἔχουν γράψει ἀπό ἓνα ὁ Ἰωάννης Δραγοῦμη, ὁ Φίλιππος Δραγοῦμη, ὁ Γ. Μπούσιος, ἐνῶ τά ἀρχικά Κ. καί Μ. ὑποδηλώνουν πιθανῶς τόν Καραβίδα καί τόν Μαλοῦχο. Ἡ ἐξωτερική ἐπιθεώρηση συντάσσεται ἀπό τόν Ἰωάννα Δραγοῦμη, τόν Φίλιππο Δραγοῦμη καί τόν Α. Πανταζῆ, ἐνῶ ὁ Ἀ. Βαμβέτσος καί ὁ Γ. Μπούσιος γράφουν τήν ἐσωτερική ἐπιθεώρηση.

Ἀνάμεσα στά δοκίμια-μελέτες ξεχωρίζουμε τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη («Τό ζήτημα τοῦ Πόντου», σελ. 89, «Ἀποσπάσματα: Ἑλληνας», σελ. 228, «Ὁ θάνατος τοῦ παλληκαριοῦ», σελ. 229, «Σαμοθράκη», σ. 232, «Ὅσοι ζωντανοί», σελ. 235, «Ἑλληνικός Πολιτισμός», σελ. 238, 375, «Τό μάθημα τῶν πραγμάτων», σελ. 240, «Τό ἔθνος», σελ. 281, «Πηγὴ ζωῆς», σελ. 392, «Δύο ὑπομνήματα πρὸς τό ἐν Παρισίοις συνέδριον τῆς

εἰρήνης», σελ. 425, 457, 473, 503, «Ἀνέκδοτα», σελ. 817), τοῦ Κωνσταντίνου Καραβίδα («Τό μέλλον τοῦ μουσουλμανικοῦ τιμαριωτισμοῦ ἐν Μακεδονίᾳ», σελ. 477, 526, «Ἡ σχέσις μετὰ τὸν δημοτικισμοῦ καί λογίας παραδόσεως», σελ. 540, 549, 567, 586, 601, 615, «Ρήγας ὁ Φερραῖος καί ἡ πολιτικὴ ὀργάνωσις τῆς Ἀνατολῆς», σελ. 657, «Μελέτη ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἐπὶ τοῦ Βορρά (Καϊμάκ-Τσαλάν) καί τῶν περὶ τήν Ἐδεσσαν πληθυσμῶν», σελ. 712, «Περὶ τῶν ὑποθέσεων τῶν ἀκτημόνων τῆς Γιουντζίδας», σελ. 746, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν αἰτίων καί τῶν σκοπῶν τοῦ μικρασιατικοῦ πολέμου», σελ. 725, «Ἡ περίθαλψις καί ὁ ἐποικισμός τῶν Καυκασιωτῶν προσφύγων», σελ. 774, «Ἐπὶ τοῦ γυναικείου ζητήματος», σελ. 810), τοῦ Λουκαρᾶ («Ἀνατολή καί Δύσις», σελ. 509, 524), τοῦ Ντίνου Μαλοῦχου («Πολιτικὴ συνεταιρισμῶν», σελ. 583, «Αἱ κοινότητες τῆς Μακεδονίας καί ἡ ἑλληνικὴ διοίκησις», σελ. 630, 647), τοῦ Τραπεζοῦντος Χρύσανθου («Περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γεωργίας», σελ. 185, 204) καί τοῦ Σκαλιέρη («Ἡ Μικρασία καί οἱ Κιρκάσιοι», σελ. 678).

Κείμενο σημαντικό, δηλωτικὸ τῶν προθέσεων τοῦ κύκλου τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης» εἶναι τό ἀπόσπασμα ἀπὸ τό πρόγραμμα τῆς, πού τιτλοφορεῖται: «Ἀπόσπασμα ἀπὸ τό πρόγραμμα τῆς “Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης”, πολιτικοῦ ὀργάνου τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη καί τῶν συνεργατῶν του, γιά τήν τρίτη περιόδὸν του». Διαπιστώνουμε ὅτι ὁ κύκλος τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη δέν διαπνέεται ἀπὸ κάποιο φυλετικὸ ἰδεῶδες πού ἀποκόπτει καί ἀντιπαραθέτει τόν νεοελληνισμό πρὸς τοὺς ὁμογενεῖς λαοὺς, ἀλλὰ ἀντιθέτως συναρτᾶ τήν μοῖρα του μέ τήν ἐδραίωση ἰδιαίτερα στενῶν καί φιλικῶν σχέσεων πρὸς αὐτούς:

«...Ἡ “Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις” ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς ἐργάζεται ὑπὲρ ὀρισμένου πολιτικοῦ ἰδανικοῦ. Τό ἰδανικόν αὐτόν εἶναι ὁ συνασπισμός τῶν Ἀνατολικῶν Ἐθνῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου ὑπὸ τινὰ τύπον Ἀνατολικῆς Ὀμοσπονδίας ἢ Συμπολιτείας, πρὸς τόν σκοπὸν νὰ περισώσωμεν τά κοινὰ ἡμῶν συμφέροντα, νὰ διατηρήσωμεν τόν ἰδιαιτερόν ἡμῶν χαρακτήρα καί νὰ ἀναπτύξωμεν ἐν τῇ καθ’ ἡμᾶς Ἀνατολῇ τό ἀρμόζον εἰς ἡμᾶς καί τήν φύσιν αὐτῆς εἶδος πολιτισμοῦ· νὰ ζήσωμεν οὕτως ἀνετώτερα, ἐλευθερώτερα, καί δημιουργικώτερα, δηλαδὴ εὐτυχέστερα.

»Διὰ λόγους, οἱ ὅποιοι ἐν ἐκτάσει θά ἐξηγηθῶσιν ἐν τῇ “Πολιτικῇ Ἐπιθεώρησει”, θεω-

ροῦμεν τόν συνασπισμόν ἡμῶν τῶν Ἐθνῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου, τήν “Ἀνατολικήν Ὀμοσπονδίαν”, ὡς τό μόνον μέσον ὑπάρξεως καί ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων ὡς ἐλευθέρου Ἐθνους. Διά τοῦτο πᾶσα πολιτική μὴ τείνουσα πρὸς τό σκοπὸν αὐτὸν θεωροῦμεν ὡς πολιτικὸ κομπογιαννισμὸν.

»Ἡ πολιτικὴ τῆς συνεννόησεως ἡμῶν τῶν Ἐθνῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου, ἀνάγκη νά κηρυχθῆ φανερά, διὰ νά φωτισθῆ περὶ αὐτῆς ἡ κοινὴ γνώμη, διὰ νά δοθῶσιν εἰς τόν λαόν τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα ὅπως σκεφθῆ περὶ αὐτῆς· διότι ἡ “Ἀνατολικὴ Ὀμοσπονδία” δέν δύναται νά πραγματοποιηθῆ παρά ἀφοῦ καταστῆ πίστις καί ἐπιθυμία τῶν ἐθνῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου. Εὐτυχῶς μεταξύ ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων καί μεταξύ τῶν ἄλλων συνοίκων ἐθνῶν ὑπάρχουσιν ἤδη οἱ δυνάμενοι ν’ ἀκούσωσι καί νά σκεφθῶσιν ὑπεράνω τῶν μεταξύ ἡμῶν παθῶν.

»Οὐδεὶς πραγματικὸς λόγος ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ὑπάρχει διὰ νά μὴ κηρυχθῆ τό ταχύτερον ἢ ἀνάγκη τῆς “Ἀνατολικῆς Ὀμοσπονδίας”. Οὐδόλως ὀρμᾶται ἐξ ἐχθρότητος πρὸς οἰανδήποτε ξένην Δύναμιν. Κύριοι τοῦ οἴκου μας καί ἀνα-

πτυσσόμενοι κατὰ τήν φύσιν τῆς χώρας ἡμῶν καί κατὰ τὰς ἰδιαιτέρας ἡμῶν ἀρετάς καί ἰκανότητας, θά συντελέσωμεν μάλιστα πολὺ περισσότερον παρά τώρα εἰς τήν γενικὴν πρόοδον καί εὐτυχίαν.

»Ἄλλ’ ἂν τυχόν ὑπάρχωσι ξένοι Κυβερνήσεις, αἱ ὁποῖαι θά εὔρισκον ὅτι ἐκ τούτου βλάπτονται τὰ συμφέροντα τοῦ κράτους αὐτῶν, νομίζομεν ἀπλοῖκόν τό νά θελήσωμε ν’ ἀπατήσωμεν αὐτάς. Ἄντι τούτου, ἀδυνάτου ἄλλως, πρέπει νά κηρύξωμεν, ὅτι δέν ἀνεχόμεθα ν’ ἀντιλαμβάνωνται ἡμᾶς ὡς λαούς κατωτέρους, ἀξίους κηδεμονίας [λογοκρισία δύο λέξεων] καί οἱ ἐλεύθεροι λαοὶ θά δικαιώσωσιν ἡμᾶς παρά τὰς σημερινὰς τυχόν τάσεις τῶν Κυβερνήσεων αὐτῶν.

»Οὐδέ τό κρίσιμον τῶν σημερινῶν διεθνῶν περιστάσεων πρέπει νά μᾶς ἐμποδίσῃ. Εἰς τὰς κρίσιμους ἀκριβῶς περιστάσεις πρέπει οἱ πολῖται νά ἔχωσι πρὸ ὀφθαλμῶν ὠρισμένον πολιτικόν ἰδανικόν διὰ νά χρησιμεύσῃ εἰς αὐτούς ὡς κριτήριον προσώπων καί γεγονότων.

»Δέν ἀγνοοῦμεν, οὐδέ ὑποτιμῶμεν τὰς δυσκολίας τοῦ συνασπισμοῦ ἡμῶν τῶν Ἐθνῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου, ἀλλά παρ’ ὅλας τὰς δυσκολίας, ἔχομεν πε-

ποίθησιν, ὅτι δέν θά ἀργήσῃ πολύ ἡ ἡμέρα, κατὰ τήν ὁποίαν θά πραγματοποιηθῇ ὁ μόνος αὐτός τρόπος ὑπάρξεως καί ἀκμῆς καί ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων, διότι τό Ἔθνος ἡμῶν “θέλει νά ζήσῃ καί θά ζήσῃ”.

»Μανθάνοντες τά περί ἡμῶν καί περί τῶν ἄλλων ἐθνῶν τῆς καθ’ ἡμᾶς Ἀνατολῆς κατά ξένας κυρίως ἀντιλήψεις, ὀρμωμένας φυσικῶς ἐκ ξένων ἰδεῶν καί συμφερόντων, προσέχοντες καί ὑπερβάλλοντες, ἔνεκα τῶν μεταξύ ἡμῶν παθῶν, ὅ,τι μᾶς χωρίζει, παραβλέποντες δέ ὅ,τι μᾶς ἐνώνει, τά ἔθνη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου δέν γνωρίζομεν τήν ἀλήθειαν περί ἡμῶν αὐτῶν καί ἀλλήλων. Τοῦτο εἶναι μία ἀπό τάς δυσκολίας τῆς συνεννόησεως ἡμῶν, ἡ ἀρχική μάλιστα.

»Ἡ “Πολιτική Ἐπιθεώρηση” θά προσπαθήσῃ νά ἀρῇ τήν δυσκολίαν αὐτήν μεταδίδουσα ἀληθεῖς γνώσεις περί τῆς καθ’ ἡμᾶς Ἀνατολῆς καί τῶν λαῶν αὐτῆς, κρατοῦσα δέ τούς ἀναγνώστας ἐνημέρους τῆς συγχρόνου κοινωνικῆς καί πολιτικῆς κινήσεως ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ καί Βαλκανικῇ Χερσονήσῳ...»

Τά προβλήματα πού θίγει ἡ διακήρυξις τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης» δέν ἀπαλύνθησαν μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, ἀλλά ἀντιθέτως ἐμφανίζονται μέ ὀλοένα ὀξύτερο τρόπο. Ἡ ἀποπνικτική παρέμβαση τῶν δυτικῶν δυνάμεων ἀνέστειλε κάθε ἀπόπειρα οὐσιαστικῆς γνωριμίας καί πολιτικῆς συνεννόησεως ἀνάμεσα στούς βαλκανικούς λαούς. Ἡ κυριαρχία τῆς ψυχροπολεμικῆς ἰδεολογίας στό ἑλλαδικό κράτος, μέ τόν μανδῦα μάλιστα μιᾶς ἀκραίας ἐθνικιστικῆς ρητορείας, ὑπερέβαλλε τόν «σλαυικό κίνδυνον», καθιστώντας πολιτικά ὑποπτη ὅποιαδήποτε προσπάθεια ἐπικοινωνίας μέ τούς γειτονικούς λαούς. Ταυτόχρονα ἡ ἀρχουσα τάξις τῆς Τουρκίας, οἰκονομικο-πολιτική-στρατιωτική, ἐνδυναμούμενη ἀπό τούς ἱμπεριαλιστικούς κύκλους, συντηρεῖ μιά συνεχῆ ἐπιθετική στάση ἐναντι τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὥστε κάθε μορφῆς συνεργασία ἀνάμεσα στά δύο ἔθνη νά λαμβάνει ἀποκλειστικά τήν σχέση κυρίαρχου (Τουρκία) πρός κυριαρχούμενο (Ἑλλάδα).

Τό αἶτημα τοῦ κύκλου τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης», ἡ οὐσιαστική καί συνεχῆς συνεργασία ἀνάμεσα στούς βαλκανικούς λαούς καί ἡ ἀποδυνάμωση τοῦ ἔθνους-κράτους μέ τήν πολιτική καί οἰκονομική ἰσχυροποίηση τῶν κοινοτήτων, προβληματίζει θετικά ὅσους βασανίζονται γιά τήν μοῖρα τοῦ νεοελληνισμοῦ.

Στό τεῦχος 1 τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης» (7 Ἰουνίου 1920), στό κύριο ἄρθρο, σαφεῖς

εἶναι οἱ ἀντιλήψεις γιά τήν βαλκανική συνεργασία: «Πρό τριῶν ἐτῶν, ἐνῶ συνετελοῦντο ἐν Ἑλλάδι ὅσα ὄλοι ἐνθυμούμεθα, ἡ “Πολιτική Ἐπιθεώρησης” ἔγραψεν “Ἀπό τήν τρομεράν περιπέτειαν πού ἔλαχε εἰς τήν Ἑλλάδα καί ἀπό τήν πείραν πού ἀπέκτησε κατὰ τό διάστημα τοῦ μεγάλου πολέμου, πρέπει οἱ Ἕλληνες πολιτικοί νά συγκομίσουν καί τοῦτο τό δίδαγμα διὰ τό μέλλον· νά κατανοήσουν δηλαδή ὅτι μόνη ἡ συνεννόησις τῶν ἐθνῶν τῆς ἐγγύς Ἀνατολῆς εἶναι δυνατόν νά σώσῃ καί τήν Ἑλλάδα καί τήν Ἀνατολήν ἀπό τήν ἐκάστοτε ἐκδηλουμένην ἐπιβολήν ἐκ μέρους τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου συνδυασμοῦ μεγάλων Δυνάμεων. Ἡ ἐγγύς Ἀνατολή, διὰ τοῦ Ὀμοσπονδιακοῦ συνασπισμοῦ τῶν Ἐθνῶν τῆς, πρέπει καί αὐτή νά καταστή Μεγάλη Δύναμις πρός ἐξασφάλισιν τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς. Ὅλα αὐτά τά ἔθνη ἔπαθαν κατὰ τόν πόλεμον τοῦτον ἀρκετάς συμφοράς ὥστε νά ἀντιλαμβάνωνται τώρα καλύτερα τό νόημα τοῦ συνασπισμοῦ των. Αὐτοί, οἱ ὅποιοι ἐνῶ ἡμεῖς ἐπολεμούσαμεν ἀπέφυγον μέ κάθε τρόπον νά μᾶς συντρέξουν, καιροσκοποῦντες πῶς νά ὠφεληθοῦν ἀπό τήν διαμάχην μας, τώρα ὅπου εὐρέθησαν εἰς ἀνάλογον μέ τήν τότε ἰδικήν μας θέσιν, μᾶς ἐξαναγκάζουν διὰ τῆς βίας ἐκάτεροι νά προσχωρήσωμεν εἰς τό στρατόπεδόν των. Εἶθε αἱ κοιναί συμφοραί νά σταθοῦν μαθήματα, διὰ νά ροδίσῃ εἰς τήν Ἀνατολήν, ἡ χαραυγή τῆς ἀπολυτρώσεώς τῆς”. Ἀμέσως κατόπιν ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ ὁ κ. Ι. Δραγούμης ἐξωρίσθη εἰς Κορσικὴν, πολλοὶ ἄλλοι τῶν ἐνδιαφερομένων διὰ τό ἔργον ἡμῶν ἐξετοπίσθησαν ἢ ἄλλως κατεδιώχθησαν, ἢ δ’ ἐν γένει ἐν Ἑλλάδι κατάστασις ἐγένετο τοιαύτη ὥστε καί τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ ἡ ἐκδοσις διεκόπη. Ἐν τούτοις δέν μνησικακοῦμεν κατὰ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὧν ἡ ἐπέμβασις ἐδημιούργησε τήν ὀδυνηράν τῆς Πατρίδος μας ἐσωτερικὴν κατάστασιν· διότι κάτι πολύ θετικώτερον κρατεῖ ἡμῶν. Νομίζομεν δυνατόν καί προσπαθοῦμεν καί ἐλπίζομεν, νά συντελέσωμεν εἰς συνεννόησιν τῶν ἐθνῶν τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου καί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὡς πρῶτον ἐχόντων σκοπόν τό νά φυλάξωσι τά κοινά αὐτῶν συμφέροντα ἀπό πάσης ἐξῶθεν ἐκμεταλλεύσεως. Πιστεύομεν ὅτι, ὅταν τοῦτο ἐπιτευχθῇ, καί ἡμεῖς θά ζήσωμεν εὐτυχέστεροι, καί εἰς τόν γενικώτερον πολιτισμόν θά συμβάλωμεν πολύ περισσότερον ἀπό τώρα διὰ τοῦ ἰδιάζοντος εἰς ἡμᾶς τρόπου τοῦ αἰσθάνεσθαι, σκέπτεσθαι καί ἐνεργεῖν. Πιστεύομεν ἀκόμη ὅτι, ὅταν δέν παραλύωσιν ἡμᾶς αἱ ξέναί ἐπεμβάσεις καί ἐκμεταλλεύσεις, ὅταν αἰσθανθῶμεν κύριοι τοῦ

οίκου ἡμῶν, τῆς χώρας ἣν συναποτελοῦσιν ἡ Βαλκανική Χερσόνησος καί ἡ Μικρά Ἀσία, καί ἀληθές προπύργιον τῆς Εὐρώπης θά καταστήσωμεν τόν τόπον τοῦτον, τοῦ ὁποίου τήν ἀντοχήν ἐξασθενίζει σήμερον ὁ περί αὐτοῦ ἀνταγωνισμός τῶν Μεγάλων Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων» («Πολιτική Ἐπιθεώρηση», σελ. 1).

Ὁ συγγραφέας τοῦ ἄρθρου Ἀθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης προβαίνει σέ ἐπιστημάνσεις πού διατηροῦν ἀναλλοίωτη διαχρονικά τήν σημασία τους. Διότι οἱ συμπεριφορές τῶν ἐθνικῶν κρατῶν τῆς Βαλκανικῆς συνεχίζονται νά κατέχονται ἀπό μία ἐπικίνδυνη ἐσωστρέφεια, πού ἐμποδίζει τήν οὐσιαστική ἐπικοινωνία καί συνεργασία ἀνάμεσά τους, ἐνῶ διευκολύνουν κατ' αὐτόν τόν τρόπο τήν καταλυτική παρέμβαση τῶν σύγχρονων Μεγάλων Δυνάμεων. Ἄν οἱ βαλκανικοὶ λαοὶ ἐπιτύχουν νά ἀνατρέψουν τό κλίμα καχυποψίας καί ἐδραιώσουν μορφές ὁμοσπονδίας, τότε οἱ παρεμβάσεις τῆς Δύσης θά καταστοῦν ἀναποτελεσματικές. Στήν συνέχεια ὁ Α. Σουλιώτης-Νικολαΐδης ἀναλύει τίς προσπάθειες συνεργασίας τῶν χριστιανικῶν ἐθνοτήτων μέ τούς Τούρκους καί τίς ἄλλες ἐθνοότητες τῆς ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας. Τό κορυφαῖο σημεῖο τῆς ἀπόπειρας αὐτῆς ὑπῆρξε ἡ ὑπόβολη κοινῶν αἰτημάτων πρός τήν Πύλη τῶν ἐθνοθηρησκευτικῶν ὁμάδων, μέ τήν ὑποστήριξη χριστιανῶν βουλευτῶν καί ὀρισμένων μουσουλμάνων πολιτικῶν. Τά ὄρια τῆς ἐλληνοτουρκικῆς προσέγγισης γρήγορα θά διαφανοῦν. Οἱ Νεότουρκοι θά σταθοῦν ἀπόλυτα ἀντίθετοι σέ ὁποιαδήποτε ἔκφραση διαφορετικότητας στά πλαίσια τοῦ τουρκικοῦ κράτους. Ἔτσι ὁ κύκλος τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης» ρεαλιστικά θά ἀποφανθεῖ ὅτι ὑπό αὐτές τίς συνθήκες εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐλληνοτουρκική ὁμοσπονδία: «Ἄλλ' οἱ Νεότουρκοι παραπαίοντες καί παραφερόμενοι μεταξύ πανισλαμισμού καί παντουρανισμού, κατὰ μίμησιν τοῦ παγγερμανισμού, ἐσκληραίνον ἀντί νά διαφωτίζωσι τήν ἐκ τῆς κυριαρχικῆς παραδόσεως ἐμβρόντητον συνείδησιν τῶν ὁμοεθνῶν αὐτῶν, καί ἀπῆλπιζον τὰς ἄλλας ἐθνοτητας. Ἡ δέ βουλγαρικὴ Κυβέρνησις ἐχειρίσθη κακοπίστως τήν προσέγγισιν τῶν Χριστιανικῶν Βαλκανικῶν Κρατῶν πρός τὰς ἰδίας αὐτῆς μεγαλομανεῖς βλέψεις. Ἴσως εἶναι τώρα καιρός νά ἐνθυμηθῶσιν οἱ Νεότουρκοι τὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει προσπάθειάς μας καί ὅσα σχετικῶς ἔγραψεν ἡ «Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις», τὰ ὁποῖα ἐν συνόψει ἐκθέτων ὁ κ. Μπούσιος πρός τήν Γενικήν Συνέλευσιν τοῦ ὑφ' ἡμῶν ἰδρυθέντος ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνταγματικοῦ Συνδέσμου, ἔλε-

γε μεταξύ ἄλλων καί τὰ ἐξῆς: “Εἶπομεν εἰς τούς Νεοτούρκους ὅτι τό Ὄθωμανικόν κράτος θά καταστραφεῖ ἂν ἐξακολουθήσωσι τήν πολιτικὴν τῆς κυριαρχίας. Ἄλλὰ τοῖς εἶπομεν καί τοῖς ἐδείξαμεν συγχρόνως ὅτι ἐννοοῦμεν κάλλιστα ὅτι, καί ἂν τό κράτος αὐτό καταστραφῆ, δέν θά καταστραφῆ ὅμως καί ἡ ἐθνότης ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων» (σελ. 2). Καταλήγοντας ὁ Ἀθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ προσδοκώμενη νίκη τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στήν Μικρά Ἀσία καί ἡ ὑπογραφή συνθήκης εἰρήνης μέ τήν Τουρκία θά δώσει τήν δυνατότητα στόν ἐλληνισμό, ἀπό ἀσφαλῆ θέση, νά ἀγωνισθεῖ ὑπέρ τοῦ συνασπισμοῦ τῶν ἐθνῶν τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου καί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Ἡ πνευματικὴ πορεία τοῦ κύκλου τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης» δέν παρέχει τήν εὐκαιρία γιά τήν ἀναδρομικὴ δικαίωση τῆς «δυαδικῆς ἐλληνοτουρκικῆς ὁμοσπονδίας», πού προβάλλεται ἀπό τό ἐπίσημο τουρκικὸ κράτος ἀλλὰ καί ἀπό τόν δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλο καί ὀρισμένους διανοούμενους πού πολιτικά ταυτίζονται μέ τήν ἄκρα δεξιὰ, ὅπως ὁ Δ. Κιτσιῆς. Διότι τό σημερινὸ ἰδεολόγημα στοχεύει στήν ἄνευ ὄρων παράδοση τοῦ ἐλληνισμοῦ στήν τουρκικὴ ἐπιθετικότητα, στήν στήριξη τῆς νοτιοανατολικῆς πτέρυγας τοῦ ΝΑΤΟ καί στήν συγκρότηση τελικῶς ἐνός βραχίονα τῆς Δύσης μέ ἀντισλαβικούς καί ἀντιαραβικούς προσανατολισμούς. Ἐνῶ ἡ προσπάθεια πού ἔγινε ἀπό τήν «Πολιτικὴ Ἐπιθεώρηση» γιά ἰσότιμη συνδιαλλαγή μέ τήν τουρκικὴ ἰθύνουσα τάξη, γρήγορα διέκρινε ὅτι δέν μπορεῖ νά τελεσφορήσει χωρὶς τήν συντριβὴ τῶν ὁραμάτων τοῦ παντουρκισμού.

Παρά τήν ρητορικὴ ἀντιπαράθεση μέ τόν βενιζελισμό, ὅπως ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης», ἡ ἀντίθεση τοῦ Ἰ. Δραγούμη εἶναι κύρια κοινωνικὴ, ἐνῶ στά ἐθνικὰ θέματα διαπιστώνεται κοινότητα σκέψεων. Στὸ τεῦχος τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης» 29 Μαΐου 1921, ἀριθμὸς 51, δημοσιεύονται δύο ἀνέκδοτες ἐπιστολές τοῦ Ἰωάννα Δραγούμη πρός τόν ἀδελφὸ του Φίλιππο, ἐξαιρετικὰ σημαντικῆς («Πολιτικὴ Ἐπιθεώρηση», σελ. 818-819).

Στήν πρώτη, πού γράφεται ἀπὸ τήν Βιέννη στίς 12 Φεβρουαρίου 1914, ἐξετάζονται οἱ νέες δυνατότητες πού δημιουργοῦνται γιά τόν νεοελληνισμό, μέ τήν διαφαινόμενη κατάρρευση τῆς ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Τουρκία πού θά ἀπομείνει, θά ἀποτελεῖται σέ σημαντικὸ ποσοστὸ ἀπὸ τό ἐλληνικὸ στοιχεῖο. Θεωρεῖ ὅτι ἔδρα τοῦ νεοελληνισμοῦ εἶναι τό Αἰγαῖο

καί προτείνει νά μεταφερθεῖ ἡ πρωτεύουσά του στήν Σύρο. Διαβλέπει νά ὑπάρχει μεγαλύτερη συγγένεια τῶν Ἑλλήνων μέ τους Ρώσους, πού περιέχουν καί συνθέτουν εὐρωπαϊκά καί ἀνατολικά στοιχεία, παρά μέ τους Γερμανούς. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἔρχεται σέ πλήρη ἀντιπαράθεση μέ τήν φιλογερμανική στάση τῆς μοναρχικῆς παράταξης: «Κάθε ομάδα ἑλληνική, κάθε ἄτομο ἑλληνικό, κάθε κύτταρο ρωμοσύνης εἶναι χρήσιμο στό σύνολο. Τό νά ἀσφαλίσουμε ὅσα πῆραμε στήν Εὐρώπη εἶναι ἄλλη δουλειά. Βέβαια πρέπει καί αὐτό νά γίνεται. Τό νά καλλιεργοῦμε καί τους Ἑλληνες πού ἔμειναν στή Σερβία, Βουλγαρία, Ἀλβανία εἶναι καί αὐτό δουλειά. Καί αὐτό λοιπόν πρέπει νά γίνεται. Μά δέν μπορεῖς νά τά καταπιαστῆς ὅλα μόνος σου ἀμέσως ἀπό τήν ἀρχή. Γι' αὐτό σοῦ μίλησα γιά τήν Ἀσία καί γιά τήν Πόλη. Ἐνα κράτος γιά νά ἀναπτύξει τή βιομηχανία του καί τό ἐμπόριο θέλει διεξόδους. Ἐκεῖ πού ἄλλα κράτη κάνουν ἀποικίες, καί ἀποικιακή πολιτική, ἔμεῖς ἔχουμε ἔτοιμες τίς ἀποικίες μας. Ὅστε καί γιά τό δυνάμωμα τοῦ κράτους χρησιμεύει ἡ Ἀσία καί ἡ Πόλη. Γιατί ξεχῶ καί αὐτή τήν ἀποψη; Ἐπειτα ἔχω μιᾶ ἰδέα

πώς ὅταν ἡ Ἀρμενία γίνῃ κράτος καί ὅταν ἡ Ἀραβία γίνῃ κράτος, θά ἀπομείνῃ ἡ ὑπόλοιπη Τουρκία ἑλληνοτουρκική (μέ 5 ἑκατομμύρια Τούρκους καί 3 ἑκατομμύρια Ἑλληνες). Σ' αὐτό τό κράτος μέσα, ὅπου ἡ ἀναλογία τοῦ πληθυσμοῦ μας αὐξάνει γιατί ἐλαττώνεται ὁ μουσουλμανικός πληθυσμός μέ τήν ἀφαίρεση τῆς Ἀραβίας, Συρίας καί Κουρδιστάν (τοῦτο ἤ ἕνα μέρος του θά πάῃ στήν Ἀρμενία), θά ἔχουμε τή συγκυριαρχία μέ τους Τούρκους καί ἔτσι στήν Ἀνατολή ὅπου, θέλουμε δέ θέλουμε, εἴμαστε, θά εἶναι δύο κράτη, ἕνα ἑλληνικό (ἡ Ἑλλάδα) καί ἕνα ἑλληνοτουρκικό (ἡ Μικρασία χωρίς Ἀραβία, Συρία καί Ἀρμενία). Ἄραγε σκέφθηκαν ἄν ἀξίζει τόν κόπο νά κυνηγήσουμε αὐτή τήν πιθανότητα; Ὅσο γιά τόν πολιτισμό εἶναι ἄλλο ζήτημα. Λέω μερικά πράγματα στή μικρή μου μελέτη (πού δέν εἶναι βιβλίο μά ἀπλή μελέτη σύντομη. Θά τή δῆς στά “Γράμματα” τῆς Ἀλεξάνδρειας). Δέν μπορεῖ ὁ ἑλληνισμός νά ξεφύγῃ ὀλοτέλα ἀπό τήν ἀνατολίτικη ἐπίδραση καί οὔτε καί εἶναι σωστό νά πολεμᾷ κανεῖς ἄσκοπα τό ρεῦμα. Νά τό πάρῃ καλλίτερα, καί νά τό διοχετεύῃ ὅσο μπορεῖ. Τό κέντρο τοῦ βάρους, ὅπως λές, γιά τό ἔθνος μας εἶναι ἀλήθεια τό Αἰγαῖο, νομίζω, δηλαδή ἡ Ἑλλάδα, τά νησιά καί οἱ ἀχτές τῆς Ἀσίας καί τῆς Θράκης. Μποροῦσε νά γίνῃ ἡ Σύρα πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδος. Αὐτό δέν ἐμποδίζει νά πάρουμε τήν Ἠπειρο καί τά Βορειοδυτικά πού λές. Ἡ φυλὴ καί ὁ πολιτισμός της δέν μπορεῖς νά πῆς πώς πρέπει νά πάρει τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τό χαρακτήρα, γιατί μοῦ φαίνεται πώς ἔχει χαρακτήρα. Καί εἶναι ὁ χαρακτήρας αὐτός, πῶς εὐρωπαϊκός βέβαια παρά ἀσιατικός. Πάντα ἦταν τέτοιος καί θά εἶναι.

»Δέ βλέπω γιατί ἔχεις σέ τόση ὑπόληψη τους λατινογερμανούς; Καί οἱ Ρῶσοι εἶναι εὐρωπαϊκός λαός, μά ἔχει καί ἀσιατικά στοιχεία στήν ψυχὴ του. Καί οἱ Ἑλληνες εἶναι εὐρωπαϊκός λαός, μά ἔχει καί αὐτός ἀσιατικά στοιχεία. Οὔτε πρέπει νά μᾶς θαμπώνῃ τό προσωρινό μεγαλεῖο μιᾶς Γερμανίας (δηλαδή ἑνός κράτους δυνατοῦ καί καταλοκαθισμένου). Ἐπειτα καί νά μᾶς θάμπωναν οἱ Γερμανοί, τί μ'αὐτό, ἀφοῦ ἔμεῖς δέν μποροῦμε νά τους μοιάσουμε; Εἴμεθα ἄλλοι. Ἐχτός ἄν μέ τόν ὄρο “λατινογερμανοί” ἔννοεῖς τους “Ἀρίους” ἢ “Ἰνδογερμανούς”. Μά τέτοιοι εἴμαστε πού εἴμαστε καί ἡ ἰνδογερμανικότητά μας ἀφομοιώνει, λαμπικάρει, δίνει μορφή καί ἔκφραση σ' ὅλες τίς ἀσιατικότητες πού μᾶς ἀγγίζουν. Κύταξε τί ἐκάναμε τό χριστιανισμό. Ἀπό ἀσιατικό τόν κάναμε εὐρωπαϊκό, ἔμεῖς οἱ Ἑλληνες».

Υπάρχει ἐδραιωμένη ἢ πεποιθήση ὅτι ὁ Δραγούμης ἀντιτάχθηκε στήν μικρασιατική πολιτική τοῦ Βενιζέλου κι ὅτι εἶχε μιὰ τελείως διαφορετική ἀντίληψη ἀπό αὐτόν στά προβλήματα μέ τήν Τουρκία. Κάτι τέτοιο μπορεῖ νά θεμελιωθεί σέ ὀρισμένα κείμενά του, ἰδιαίτερα δέ στό βιβλίο του *Ὅσοι ζωντανοί*. Ὅμως ἡ δεύτερη ἐπιστολή του ἀπό τήν Πετρούπολη στίς 26 Ἀπριλίου 1915, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Ἴωνας Δραγούμης ὄχι μόνο δέν διεφώνησε μέ τήν πολιτική Βενιζέλου, ἀλλά ὑπῆρξε καί ἀπό τούς κύριους ἐμπνευστές της.

«Τό ζήτημα τῆς Μικρασίας, οὔτε τό πρωτοσυλλογίστηκε οὔτε τό πρωτοδούλεψε κανεῖς ἄλλος παρά ὁ ταπεινός σας δούλος, καί αὐτός ἔδωσε καί στό Βενιζέλο τήν ἰδέα αὐτή, ξέρεῖς πότε; Λίγες μέρες πρὶν ἀρχίση στά 1912 ὁ πόλεμος, ὁ Βενιζέλος μέ κάλεσε μέ τόν Κορομηλά· ἦταν ἐκεῖ καί ὁ Ἐξαδάκτυλος καί ὁ Νίδερ καί νομίζω καί ὁ Δαγκλῆς — ἡ συνεδρίαση στό Ὑπουργεῖο τῶν Στρατιωτικῶν — καί ἐκεῖ εἶπα, καί τό παραδέχτηκε καί ὁ Βενιζέλος, πώς ἂν δέν μπορέσουμε νά πάρουμε ὅλη τήν εὐρωπαϊκὴ συνέχεια ὡς τήν Πόλη πρέπει ἡ πολιτικὴ μας νά τείνη νά πάρουμε ὅσο μπορούμε περισσότερο ἀπό τή Μακεδονία, τήν Ἠπειρο καί μέρος τῆς Θράκης καί νά πάρουμε καί ἀπό τή Μικρασία ὅσο μπορούμε περισσότερο μέρος. Ὁλόκληρο τό σχέδιό μου τό βρῖσκεις σέ ἕνα-δύο φύλλα τῆς “Νέας Ἡμέρας” ὅταν ἔβγαينه στό Τριέστι, στά 1905-06. Τό ἔγραψα ἀπό τό Δεδεαγάτς τότε. Θά σοῦ τό πῶ ἄλλοτε. Ἀλλά καί πρὶν ἀπό τά 1912, ἀπό τά 1910, ὅταν μπήκα στό ἀνατολικό τμήμα (τό Β΄ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν) ἀρχισα τήν ἐθνολογικὴ μελέτη τῆς Μικρασίας μέ χίλια ἐμπόδια. Στά ἀρχεῖα τοῦ τμήματός μου θά βρῆτε ὅσα στοιχεῖα μπόρεσα νά μαζέψω καί ὀλοένα μάζευα. Γιά τό ἐκπαιδευτικὸ ζήτημα τῆς Μικρασίας εἶχα ἀρχίσει καί ἐφάρμοζα ἕνα σχέδιο μέ τή βοήθεια τοῦ Μπουντώνα. Ρωτήστε τον. Δέν τά λέω αὐτά γιά νά σοῦ δείξω πώς ἐγὼ ἔχω τή δόξα τῆς προτεραιότητας, μά γιά νά καταλάβῃς πώς ἴσια ἴσια γιά νά πάρουμε τήν Πόλη ἕκαμα καί δούλεψα τό σχέδιο ἐκείνο τῆς Μικρασίας, γιά νά περισφίζουμε τήν Πόλη μέ ἑλληνικά κράτη γύρω γύρω καί μέ ἐλεύθερο κράτος στήν Πόλη τήν ἴδια καί μιὰ μέρος νά πῆξουν αὐτά τά ἑλληνικά κράτη τό μεγάλο ἑλληνικὸ κράτος μέ τήν Πόλη, πνίγοντας τὴ βουλγαρικὴ σφήνα, πού μοιραῖα θά γίνονταν, τό ἔβλεπα ἀπό τά 1905 καί σάν προφητικὰ τό εἶπα στή “Νέα Ἡμέρα” τότε, καί μάλιστα καί ὡ-

ρισα ἀκριβῶς ὅπως ἐγίναν τά σύνορα μεταξύ Αἴνου, δηλαδή τοῦ Ἑβρου, καί Νέστου γιά τά παρὰ — τά προσωρινὰ πάντα — τῆς Βουλγαρίας. Δέ θά πᾶμε ἀπό τὴ Θράκη στήν Πόλη, θά πᾶμε ἀπό τὴ Μικρασία».

Ὁ Ἴωνας Δραγούμης σέ ἀποσπάσματα τοῦ ἡμερολογίου του, πού δημοσιεύονται στό ἴδιο τεῦχος τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης», λαμβάνει σαφεῖς ἀποστάσεις ἀπό τούς μοναρχικούς, πιστεύει ὅτι ἡ Ἑλλάδα θά ἔπρεπε νά λάβει τό μέρος τῆς Ἀντάντ χωρὶς ὅμως νά μετατραπῆ σέ ἀποικία της, ἐνῶ ἡ κριτικὴ στὸν βενιζελισμό ἔχει ἀριστερή-σοσιαλιστικὴ-ἀντικαπιταλιστικὴ θεμελίωση.

«Ἀντιπαθώντας τό βενιζελισμό δέ συμπαθῶ τούς ἀντιπάλους τοῦ Βενιζέλου οὔτε τούς ἔχω γιά καλλίτερους τύπους Ἑλληνα καί ἀνθρώπους. Συμφωνῶ μόνο μαζί τους στό ὅτι ἀντιπαθοῦν, ἀσύνειδα ἴσως, τό βενιζελισμό. Ἀλλά καί αὐτοὶ ἔχουν στίγματα, τά κακά στίγματα τῆς φυλῆς, π.χ. ἀρχαιομανία, λογομανία, στρεψοδικία, δικολαβία, ραδιουργία, συκοφαντία, ψευτιά. Στήν ἀσύνειδη ἀντιπάθεια τῶν λαϊκῶν ἀνθρώπων, τῶν ἐργατικῶν, γιά τό βενιζελισμό βρῖσκω περισσότερὴ ἀλήθεια, γιατί ἐκεῖ λείπει τό πολιτικὸ συμφέρον. Μολονότι καί ἐκεῖ μπορεῖ νά ἐνεργῆ κάποιο συμφέρο, εἶναι συμφέρο πῖθ ἄμεσο, πῖθ καθαρὸ, τό συμφέρο τοῦ ψωμοῦ, τῆς ζωῆς, τῆς αὐτοσυντηρησίας. Ὁ βενιζελισμὸς εἶναι στήριγμα τῆς κεφαλαιοκρατίας καί τῆς ἀστικῆς τάξης, τοῦ μπουρζουαδισμού» («Πολιτικὴ Ἐπιθεώρηση», σελ. 822).

Ἐνῶ στήν Σκόπελο στίς 7 Μαΐου 1919 ὁμολογεῖ: «Ἐγὼ ἔλεγα καί πίστευα ὅτι θά ἔπρεπε νά πολεμήσῃ ἡ Ἑλλάδα στό πλευρὸ τῶν Συμμάχων, μόνο τήν ἐπέμβασή τους δέν ἤθελα, μόνο τά ἄτιμα καμώματα τοῦ Βενιζέλου δέν ἐνέκρινα, ἐν ᾧ συμφωνοῦσα μαζί του γιά τήν ἀνάγκη τῆς συμμετοχῆς στὸν πόλεμο καί κύταζα νά πείσω καί τούς ἄλλους ὅσοι δέν συμφωνοῦσαν καί θά τοὺς ἐπειθα, ἂν ἐνεργοῦσε τίμια ὁ Βενιζέλος καί βοηθοῦσε ἴσια καί εἰλικρινῶς γιά νά καταπεισθοῦν καί οἱ ἄλλοι» («Πολιτικὴ Ἐπιθεώρηση», σελ. 824).

Ὁ Δραγούμης ἀντιμετώπισε εὐνοϊκὰ τήν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση, θεώρησε ὅτι τό νόημά της δέν ἐξαντλεῖται στήν κοινωνικὴ τῆς δυναμική, ἀλλὰ ἀντανακλᾷ ἐπιπροσθέτως τὸν πατριωτισμὸ τῶν Ρώσων. Στό τεῦχος 1 τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης», ὅπου ἐκθέτονται οἱ σκέψεις αὐτές στό ἀνυπόγραφο ἄρθρο του «Ἀνασκόπηση τῶν ἐξωτερικῶν γεγονότων», θά καταλή-

ξεί ότι μέ τό τέλος τοῦ πολέμου τοῦ 1919-20, σέ ὅλη τήν Εὐρώπη θά πρέπει νά ὑπάρξουν κοινωνικές ἐπαναστάσεις ἢ τουλάχιστον μεταρρυθμίσεις. Τήν αἱματηρή διαπάλη τῶν ἐθνῶν διαβλέπει νά διαδέχεται ἡ συνεργασία μέ μορφές ὁμοσπονδίας ανάμεσα σέ ἔθνη μέ συγγενή πολιτισμική βάση. Οἱ πόλεμοι τοῦ μέλλοντος θά εἶναι ὄχι πόλεμοι ἱμπεριαλιστικοί, ἀλλά ἐθνικοαπελευθερωτικοί. Ἡ ἔντονη — σχεδόν παιδική — αἰσιοδοξία τοῦ Ἰωάνη Δραγούμη ἀφήνει νά διαφανεῖ ὁ κώδικας ἀξιών του, δηλαδή κριτική τῆς καπιταλιστικῆς λογικῆς, ἀντιπαράθεση μέ τούς ἱμπεριαλισμούς, δημιουργικός πατριωτισμός πού ἐνσωματώνει τό ἔθνος-κράτος σέ εὐρύτερες ὁμαδοποιήσεις ἀναιρῶντας τόν ἀπόλυτο εἰδωλοκρατικό χαρακτήρα πού ἀποδίδει σ' αὐτό ὁ δυτικός ἐθνικισμός. Ἄλλά ἄς παρακολουθήσουμε μέ ἀκρίβεια τό κείμενο τοῦ Δραγούμη: «Ἡ ἐπίμονος ἀνάμιξις τῆς Εὐρώπης εἰς τά ἐσωτερικά τῆς Ρωσσίας, δημιουργεῖ ἀντίδρασην ἐθνικιστικήν εἰς τήν χώραν ταύτην κατά τῶν ξένων, κατά τρόπον ὥστε οἱ μπολσεβίκοι πλέον δέν ἀντιπροσωπεύουν μόνον τόν κοινωνισμόν ἀλλά καί τόν ἐθνικισμόν τῶν Ρώσων. Οἱ πόλεμοί των ἔχουν προσλάβει χαρακτήρα ἀμυντικοῦ ἐθνικοῦ πολέμου... Ἄλλ' ἡ εἰρήνη τοῦ 1919-20 θά ἀντιμετωπίσῃ μετ' οὐ πολύ τήν ἀντίδρασην τῶν νέων κοινωνικῶν ἀντιλήψεων, τῶν ὁποίων συνέπεια θά εἶναι ἡ, εἰς κάθε ἔθνος, κοινωνική ἐπανάστασις ἢ τουλάχιστον μεταρρυθμίσις τοῦ κρατοῦντος κοινωνικοῦ καθεστώτος, ἡ τάσις πρός πλήρη ἐθνικήν οικονομικήν καί πολιτικήν ἀνεξαρτησίαν ἀπό τήν ἐπιρροήν τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν μεγάλων κρατῶν πού ἀσχοῦν κηδεμονίαν καί ἡγεμονίαν ἐπί τῶν μικροτέρων καί ἀδυνατοτέρων, καί ἡ τάσις πρός συνασπισμόν διαφόρων γειτονικῶν ἐθνικῶν μονάδων ἔχουσῶν κοινούς ὅρους ζωῆς, διά νά ἀποτινάξουν τήν κηδεμονίαν καί ἡγεμονίαν τῶν μεγάλων. Ἡ εἰρήνη τοῦ 1919-19 εἶναι σταθμός τῆς ἱστορίας τῶν ἐθνῶν κατά τοῦτο, ὅτι εἰκονίζει τήν ἀποκρυστάλλωσιν τῆς χωριστικῆς ἢ αὐτονομιστικῆς τάσεως τῶν ἐθνῶν, ὅσα ἀπέκτησαν ἰδίαν ἐθνικήν συνείδησιν ἀνεξαρτήτως θρησκευματος καί γλώσσης, καί προμηνύει συνασπισμούς ἐθνῶν εἰς ὁμοσπονδίας βασιζομένας ὄχι ἐπί κατακτητικῶν ἢ ἱμπεριαλιστικῶν διαθέσεων καί βλέψεων, ὄχι ἐπί δυναστικῶν συμφερόντων, ἀλλ' ἐπί κοινῶν γεωγραφικῶν καί βιωτικῶν ὁρων καί ἀνάγκης οικονομικῆς αὐτάρκειας. Αἱ νέαι κοινωνικά ἀντιλήψεις πού ἐμορφώθησαν μέ τήν διάδοσιν τοῦ σοσιαλισμοῦ καί συνεργατισμοῦ, προδιαθέτουν τούς ἀνθρώπους κατά τρόπον ὥστε βαθμηδόν καί κατ'

ὀλίγον νά μή ζητοῦν πλέον πολεμικάς καί ἐμπορικάς κατακτήσεις, ἀλλά διατηροῦντες τόν ἐθνισμόν των καί τήν ἐθνικήν των αὐθυπαρξίαν νά ἐπιδιώκουν ὅρους ζωῆς πλέον ὑποφερτοῦς, περισσότερο γενικήν ἄνεσιν καί εὐτυχίαν. Οἱ δέ πόλεμοι τοῦ μέλλοντος θά εἶναι πόλεμοι ἐθνικῆς ἀμύνης καί πόλεμοι πρός ἀποτίναξιν οικονομικῶν καί πολιτικῶν ζυγῶν μή φυσιολογικῶν, μέ τάσιν σχηματισμοῦ φυσιολογικῶν διεθνῶν συνασπισμῶν, ἐξαρτωμένων ἀπό κοινούς ἱστορικούς, γεωγραφικούς καί οικονομικούς ὅρους» («Πολιτική Ἐπιθεώρηση», σελ. 11, 15).

Τό δοκίμιο τοῦ Ἰωάνη Δραγούμη «Νεοελληνικός Πολιτισμός» δημοσιεύεται σέ δύο συνέχειες (σελ. 375-380, 392-395). Συνιστᾷ ἴσως τήν σημαντικότερη προσφορά του στήν ἀνίχνευση τῆς δυναμικῆς πού ἐκχέει ὁ νεοελληνικός βίος. Ἐκκινᾷ μέ μία πανηγυρική κατάφαση στόν δημοτικισμό. Ἀποκαλύπτει σ' αὐτόν τόν δρόμο πού θά ἐπιτρέψει στόν νεοελληνισμό νά ῥθει ἀντιμέτωπος μέ τήν ἀλήθεια («Ἐσεκέπασε τή δημοτική παράδοση καί πρόσωπο μέ πρόσωπο θά ἀντικρύσεις γυμνή τήν ψυχὴ σου»). Ὁ ξενισμός καί ὁ σχολαστικισμός εἶναι οἱ πνευματικές στάσεις πού μᾶς ἐμποδίζουν στήν γόνιμη συνάντησιν μέ τόν κόσμον. Ἀναλωνόμαστε στόν τύπο, δίχως νά μᾶς ἀπασχολεῖ μιᾶ πραγματικότητα οὐσιώδης, πού συχνά ἀναπτύσσεται ἀνεξάρτητα τούτου. Ὁ Δραγούμη, κατά τόν λόγο τοῦ Γ. Σεφέρη, πηγαίνει στόν λαό καί διδάσκει ἀπό τόν λαό. Ἀναζητεῖ στήν κοινότητα τήν θεμελίωσιν τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ. Στόν χώρο της βλασταίνει ἡ λαϊκή αἰσθητική, τά κεντήματα, τά ὑφαντά, ἡ ποίηση, ὁ χορός, ἡ ἐκκλησιαστική μουσική, ἡ ἀρχιτεκτονική. Οἱ ἐπισημάνσεις αὐτές δέν ἔχουν ἠθογραφικό χαρακτήρα, οὔτε ἀποβλέπουν στήν προβολή μιᾶς ἐξιδανικευμένης κατάστασης, ἐνός λόγου ἰδεολογικοῦ. Ἄν ἔχουν κάποια ἀξία τήν ὀφείλουν στό γεγονός ὅτι θέλουν νά εἶναι σύμφωνες μέ τήν ἄμεση καθημερινή ἐμπειρία. Τό ἐνδιαφέρον δέν εἶναι ἱστοριογραφικό, δέν ἀσχολεῖται μέ νεκρές ιδέες. Ὁ Δραγούμη στοχεύει στήν «δημιουργία καινούργιας ζωῆς καί τέχνης», «νά γνωριστοῦμε μέ τόν ἑαυτό μας». Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική καί ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ ἀποτελοῦν σημεῖα ἀναφοράς. Ἄν θέλουμε νά κτίσουμε σπίτια πού νά ἐναρμονίζονται μέ τό ἑλληνικό τοπίο καί τίς πρακτικῆς ἀνάγκης ἄς πᾶμε νά συμβουλευθοῦμε τούς καλφάδες «αὐτούς πού στά χωριά καί τό σχέδιο δίνουν καί χτίζουν τά σπίτια», ἄς τούς ρωτήσουμε δέ «μέ ποιό τρόπο χτίζουν, καί ἔπειτα ἄς προσπαθήσουμε νά τελειο-

ποιήσουμε τήν τέχνη» (σελ. 376). Ἡ βυζαντινή μουσική καί οἱ ἤχοι τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν θά ἐμβολιάσουν τόν μουσικό λόγο. Ὁ Δραγούμης βλέπει στόν λαϊκό πολιτισμό μίαν ἐξαιρετική ὠριμότητα. Ἡ ἀξία πού ἀποδίδει στίς βυζαντινές εἰκόνες, σέ μιά ἐποχή ἀπόλυτης κυριαρχίας τοῦ γερμανικοῦ ἀκαδημαΐσμου, δέν πρόκειται νά γίνῃ ἀποδεχτή παρά ἀργότερα, χάρις στόν Φώτη Κόντογλου καί τόν Γιάννη Τσαρούχη. Ὁ ἑλληνικός τρόπος βίου ἀναγνωρίζεται ὡς φυσιολογικότερος καί υγιέστερος, δημιουργεῖται δέ ἀνεξάρτητα ἢ καί ἀντίθετα τοῦ κράτους («Ἄν τό κράτος στενοχωρεῖ τό ἔθνος πρέπει ἀναγκαστικά ἢ νά ἀλλάξῃ μορφή ἢ νά χαθεῖ. Τό κράτος πού ἐμποδίζει τήν φυσιολογία τοῦ ἔθνους εἶναι περιττό καί βλαβερό», σελ. 378). Γενικά ὁ Δραγούμης, παρ' ὅτι κοιτάζει συχνά πίσω, ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιά τόν χρόνο πού κυλᾷ («μά τουλάχιστον ἄς ξεχάσουμε ὅσο γίνεται τά παλιά καλούπια, ἄς θυμούμαστε μόνο τό πνεῦμα, ἄς πιστέψουμε στή ζωντανάδα μας καί ἄς ἀφήσουμε κάθε μας ιδιότητα νά ἀνοίξῃ ὅσο τό δυνατό περισσότερο, ἄς γίνουμε πολμηροί καί χαρούμενοι ἀντικρύζοντας τή ζωή», σελ. 379). Ὁ νεοελληνισμός ἀναγκαστικά εἶναι διαφορετικός ἀπό τόν δυτικό κόσμο. Ἡ πατρίδα εἶναι ἓνα γεφύρι, ἓνα διάστημα. Σ' αὐτήν ριζώνει ὁ πολιτισμός, ἀλλά ὅμως ὑψώνεται πάνω ἀπό τίς «ὀποιες πατρίδες». Ὁ Δραγούμης μᾶλλον δέν πολυπιστεῖ στήν αὐταξία τῆς θρησκείας. Θεωρεῖ ὅτι ὁ ἑλληνισμός μεταμόρφωσε τήν ὀρθοδοξία καί τήν προσάρμοσε στά δικά του μέτρα. Ὁ λόγος του εἶναι ἀκραῖος καί σ' αὐτό τό σημεῖο ἀδιέξοδος. Ταυτίζει ἔτσι τήν λατρεία τοῦ ἱεροῦ μέ τήν λατρεία τοῦ ἔθνους, ὅπως κάποιος ἄλλος θά τήν ταύτιζε μέ τήν λατρεία τῆς τάξης. Πρόκειται γιά τήν μεταφυσική ἀντιμετώπιση τοῦ πολιτισμοῦ, πού εὐκόλα μπορεῖ νά ξεπέσει στόν μανιχαϊσμό καί στήν δαιμονοποίηση τοῦ ἀντιπάλου («Ἄν ἡ νέα θρησκεία εἶναι τό ἔθνος, τήν ἔκφρασή της, τή μορφή της πάλε οἱ Ἕλληνες θά τή βροῦνε, καί θά φανερώσουν ἔτσι στόν κόσμο τήν ἀληθινή ἐθνολατρεία, τήν ἀγάπη καί τήν ὀλοκληρωτική καλλιέργεια τῆς ἀτομικῆς καί τῆς ὀμαδικῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου», σ. 380). Αὐτό εἶναι τό σημεῖο πού προβληματίζει περισσότερο ἀρνητικά στό δοκίμιο τοῦ Δραγούμη, ἄν καί στήν συνέχεια πολλές εἶναι οἱ οὐσιαστικές καί θετικές παρατηρήσεις. Σημαντικότερη συνεισφορά εἶναι ἡ σύλληψη τοῦ νεοελληνισμοῦ ὡς σύγκρουση ἀνάμεσα στήν σχολαστική λογιώτατη (πού «μόνο φαινομενικά καί ἐξωτερικά μᾶς θυμίζει τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό καί τόν ἑλ-

ληνιστικό πολιτισμό, καί βαστάει ἀκόμα μερικά ξώφλια τῆς ψυχῆς μας ἐπειδή κολλήθηκε κιόλα τοῦ χριστιανισμοῦ πού εἶναι ἡ θρησκεία τοῦ βυζαντινοῦ καιροῦ καί ἡ δική μας ἴσαμε τώρα», σελ. 392), φορέα τῆς εὐρωπαϊκῆς κυριαρχίας, καί στήν ντόπια δημοτική παράδοση [πού «εἶναι ὁ ἐσωτερικότερος καί γνησιότερος κρίκος πού μᾶς συνδένει μέ τούς παλιότερους ἑλληνικούς πολιτισμούς ὅλους», (σελ. 392), κι αὐτήν ἀκολουθώντας «βρίσκουμε τήν ψυχῆ μας, τήν ἀληθινή πηγῆ τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς» (σελ. 393)]. Ἡ τελευταία τροφοδότησε τόν καθημερινό, συχνά ἀνώνυμο πολιτισμό, τό θέατρο τοῦ Καραγκιόζη, τά γραπτά τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη. Ἡ κυρίαρχη ὅμως τάξη τοῦ νεοελληνισμοῦ, οἱ «Φαναριῶτες», ὁ ἀνώτατος κλῆρος, ἀκολουθώντας τόν λογιοτατισμό, σπρέφονται μονότροπα πρὸς τήν Δύση, προκαλώντας μιά ἐπίδραση «μεγάλη καί βλαβερή», ὥστε τελικά, ὅπως γράφει ὁ Δραγούμης, «νά μᾶς καθαλικέψῃ».

Στό ἴδιο κείμενο ἀναλύεται μέ τρόπο ἐξαιρετικά ρεαλιστικό ἢ δυτική ἐπιρροή στήν διάρθρωση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Παρ' ὅ,τι ἡ ἀπόδοση δέν σπερεῖται πυκνότητας, εἶναι ἀποσπασματική σέ σύγκριση μέ μεταγενέστερες μελέτες σάν αὐτές τοῦ Ν. Πανατζόπουλου, ὅπου μέ ἐπιστημονική ἐπάρκεια περιγράφεται ἡ διάλυση τῶν κοινοτήτων καί τῆς ἐγχώριας κοινωνικῆς ζωῆς μέ τήν εἰσβολή τοῦ ρωμανο-γερμανικοῦ δικαίου. Γράφει συγκεκριμένα ὁ Δραγούμης: «Ὁ ξενοφερμένος βασιλιάς μέ ὀργανωτές χοντρούς Βαυαρέζους ἀντίγραψαν νόμους φράγκικους καί συντάγματα ἰσοπεδωτικά, τούς νέους ἔστειλαν στήν Εὐρώπη γιά νά σπουδάσουν εὐρωπαϊκά καί ἅμα ξαναγύριζαν μέ ἓνα δίπλωμα στό χέρι τούς εἶχαν γιά θεούς. Οἱ μικροί διπλωματοῦχοι θεοί, καταφουσκωμένοι ἀπό ξένη μάθηση κακοχωνεμένη, πολεμοῦσαν νά κλονίσουν ἀκόμα περισσότερο τήν πεποίθηση τῶν Ρωμιῶν στόν ἑαυτό τους, ὁ γερμανομαθημένος ἀρχιτέκτονας μετάφερε μαζί του ἀπό τή Γερμανία δείγματα σπιτιῶν, ὁ γαλλομαθημένος ράφτης μόδες, ὁ φραγκοπασαλειμένος νομικός νόμους καί ὁ διαβασμένος ποιητής στίχους ρωμαντικούς... Ὁ νομοθέτης φραγκοφερμένος καί αὐτός ἢ τουλάχιστον φραγκομαθημένος ἐτσάκισε μέ νόμους τά φυσικά τοῦ Ρωμιοῦ, τήν κοινοτική ζωή, ἀντί νά τή μελετήσῃ καί νά τήν καλητερέψῃ καί ἀπάνω της νά θεμελιώσῃ τόν κρατικό μηχανισμό, τήν κατασύντριψε γιατί στή Βαυαρία δέν ὑπάρχουν κοινότητες» (σελ. 395).

Πιθανῶς μετά τήν παράθεση αὐτῶν τῶν σκέψεων θά γεννιόταν ἡ πεποίθηση ὅτι ὁ Δρα-

γούμης προτείνει τόν εθνικό αναχωρητισμό, τόν αποκλεισμό δέ κάθε εξωγενούς επίδρασης. Ὅμως θά ἐπιλέξει νά ἀναμετρηθοῦμε δυναμικά, ἐνεργητικά κι ὄχι παθητικά μέ τόν δυτικό πολιτισμό: «Ἴσως, ἐκεῖ πού κατάντησαν τά πράγματα, νά πρέπει τώρα νά χωθοῦμε βαθύτερα ἀκόμη στό λουτρό τοῦ ξένου σύγχρονου πολιτισμοῦ ἀφοῦ ἀπό τήν ἀρχή αὐτό τό δρόμο πήραμε καί μίαν ὥρα ἀρχήτερα νά τόν μπουχτίσουμε», (σελ. 395), ὥστε νά διαλεχθοῦμε γόνιμα καί δημιουργικά μέ τήν λόγια καί δημοτική παράδοση, «νά ἀναβρῦσει ἀπό τά σωθικά μας ὁ νέος Ἑλληνικός πολιτισμός, ὁ ἀληθινός, ὁ δικός μας· ὁ ξεσκολισμένος καί ἀπό τά παλιά τά δικά μας καί ἀπό τά ξένα ὅλα» (σελ. 395).

Καίριο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ βιβλιοκριτική (σελ. 1083-1091) τοῦ Ἰωάννα Δραγούμη στό βιβλίο τοῦ Κ. Σοκόλη *Αὐτοκρατορία*. Διότι συναντῶνται μέ τόν γνήσιο καί πνευματώδη ἐθνισμό τοῦ Δραγούμη ἡ προσπάθεια τῆς υπέρβασης τοῦ ἔθνους-κράτους καί ἡ συγκρότηση μιᾶς πολυεθνικῆς ὁμοσπονδίας, ὅπως ξετιλύγεται στά γραπτά τοῦ Σοκόλη. Στό πρῶτο μέρος τῆς βιβλιοκριτικῆς ἐμφανίζεται συνοπτικά τό περιεχόμενο τῆς *Αὐτοκρατορίας*, ἐνῶ στό δεύτερο καταγράφονται οἱ ἀπόψεις τοῦ Δραγούμη. Εἶναι ἐμφανῆς ἡ θετική του θέση. Θεωρεῖ ὅτι κείμενα αὐτῆς τῆς ποιότητος «εἶναι παρήγορον φαινόμενον, ἐπενεργεῖ δέ ὡς βάλαμον εἰς τήν κλυδωνιζομένην καί χειμαζομένην ψυχήν τῶν ἀληθῶς σκεπτομένων» κι ἀκόμη ὅτι «εἶναι ἀποκάλυψις τῶν ἀδύτων τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, ὅπου καί τά αἰώνια νάματα τῆς ζωῆς εἰς τά ὁποῖα ἔχει ἀνάγκη νά λούεται ἐκάστοτε καί νά ἀναβαπτίζεται ὁ ἄνθρωπος». Συνηγορεῖ στό αἶτημα τοῦ Σοκόλη γιά τήν ἀπόδοση «τῆς Ἀνατολῆς στούς Ἀνατολίτες», ἐνῶ αἰσιοδοξεῖ ὅτι ὁ ἑλληνισμός θά ἀποτελέσει τό κέντρο τῆς ἀνατολικῆς ὁμοσπονδίας.

Ὁ Δραγούμης πιστεύει ὅτι ὁ συνεκτικός δεσμός αὐτῆς τῆς ὁμοσπονδίας δέν μπορεῖ πλέον νά εἶναι ἡ πίστη τῶν ὁμοδόξων, ἀλλά τό συμφέρον τῆς ἀδελφότητος. Ἔτσι μεταβαίνει ἀπό μία ἠθική σέ μία περισσότερο πολιτική σύλληψη τοῦ κοινωνικοῦ. Εἶναι σίγουρος ὅτι ὁ πολιτιστικός χαρακτήρας τοῦ νεοελληνισμοῦ εἶναι ἀνατολιτικός κι ὄχι δυτικός. Δέν εἶναι βέβαιος, ὅπως ὁ Σοκόλης, ὅτι ἡ ἀρχή τῆς αὐτοδιάθεσης τῶν ἐθνῶν ἔχει «ὀθνεῖα προέλευση», ὅμως ἰσχυρίζεται ὅτι προβάλλει ὡς γεγονός ἀναπότρεπτο νά διέλθει ἡ ἐξέλιξη τοῦ νεοελληνισμοῦ μέσα ἀπό τόν εθνικό προσδιορισμό του: «Δέν νομίζω ὅτι πρέπει νά ἀποδοθῆ εἰς μίμησιν ξενικῶν τρόπων καί ἀντιλή-

ψεων ἢ ὑπό τῶν Ἑλλήνων λήψις συνειδήσεως τῆς φυλῆς καί τῆς πατρίδος ὑπό τήν νέαν αὐτῶν ἔννοιαν, ἀλλά μᾶλλον εἰς τό φιλοπρόδοον τῶν Ἑλλήνων, τό αἰείποτε ἔτοιμον νά ἐγκολπωθῆ πᾶσαν νέαν ἰδέαν ἵνα ζυγίσῃ τήν ἀξίαν τῆς. Δεδομένου ὅμως ὅτι ἅπαξ ἐδέχθησαν τήν ἰδέαν αὐτήν, πρέπει νά τήν ἐξαντλήσουν, διὰ νά ἴδουν βαθύτερα τί ἀπομένει. Ὁ κόρος μιᾶς ἰδέας εἶναι ἀπαραίτητος καί εἰς τά ἄτομα καί εἰς τά ἔθνη διὰ νά προβοῦν περαιτέρω» (σελ. 1088). Ὁ Δραγούμης ὅμως συμπληρώνει ὅτι ἡ ἐνίσχυση τοῦ ἐθνικοῦ προσδιορισμοῦ, ἀλλά καί τοῦ ἐθνικισμοῦ, τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς διαλύει τόν μεταξύ τους σύνδεσμο. Γι' αὐτό εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἀποκάλυψη τῆς κοινῆς σέ μεγάλο βαθμό ρίζας τους, ἡ ἀνάδυση δέ μέ καθαρό ὕφος τῆς αἰσθαντικότητος τοῦ νεοελληνισμοῦ, δηλαδή τῆς ἀνατολικότητάς του. Θεωρεῖ δέ, σέ ἀντίθεση μέ τόν Σοκόλη, ὅτι «ὁ δημοτικισμός εἶναι πρό παντός διάθεσις τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς ψυχῆς, πρὸς ἐνόρασιν εἰς ἑαυτήν, πρᾶγμα ἀπαραίτητον κατὰ τήν παρούσαν ὥραν τῆς ὑπάρξεώς της» (σελ. 1089). Ἔχει τήν πεποίθησιν ὅτι ἡ ἐνότητα τῆς Ἀνατολῆς δέν μπορεῖ νά προέλθει ἐκ τῶν ἄνω, ὡς βίαιη πραγμάτωση τῆς ἀτομικῆς θέλησης (ὅπως ἡ περίπτωση τοῦ «ἐξαιρετικοῦ Ἀνατολίτη Μεγάλου Ἀλεξάνδρου»), διότι δέν ἐπιτρέπεται οὔτε ἀπ' τά πραγματικά δεδομένα, οὔτε ἀπό τίς προτεραιότητες τοῦ νεοελληνισμοῦ. Μᾶλλον ἡ «ὁμοσπονδία τῶν κρατῶν τῆς γύρω Ἀνατολῆς» θά εἶναι ἀποτέλεσμα ἀφ' ἑνός τῆς συνειδητοποίησης τῆς κοινότητος τοῦ ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ, καί ἀφ' ἑτέρου τῆς αὐτόβουλης ἀπόφασης τῶν βαλκανικῶν ἐθνοτήτων.

Ὁ Δραγούμης θεωρεῖ τήν προσπάθεια τοῦ Σοκόλη ἀνολοκλήρωτη, διότι δέν ἀναφέρεται στήν ἀπόπειρα πού ἔγινε στό τουρκικό κοινοβούλιο γιά τήν ἐκπροσώπηση καί ὑποστήριξη τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων. Ὑποστηρίζει δέ ἀπόψεις ἐναντίον τῆς βενιζελικῆς πολιτικῆς, πού, ὅπως εἶδαμε, ἀναθεωρήθηκαν μέ τήν ἄσχημη τροπή πού πήραν τά γεγονότα γιά τούς Ἑλληνας καί Ἀρμένιους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τόσο ἀπό τόν ἴδιο τόν Δραγούμη, ὅσο καί ἀπό τόν κύκλο τῆς «Πολιτικῆς Ἐπιθεώρησης»: «Ὑπό τήν ἡγεσίαν τῶν Ἑλλήνων καί τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου συνεπήχθη τό ἐν τῇ ὀθωμανικῇ βουλῇ κόμμα τῶν ἐθνικοτήτων, μέ κοινό πρόγραμμα τήν ἐπιδιώξιν ἰσοπολιτείας τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας, τήν κατάργησιν κυριάρχου φυλῆς καί κυριαρχουμένων, τήν παραδοχήν πάντων, ἀνεξαρτήτως φυλῆς καί θρησκείματος, εἰς τὰς δημοσίας λει-

τουργίας, τόν σεβασμόν τῆς γλώσσης καί ἐθνικῆς αὐτονομίας πάσης φυλῆς ἄνευ ὅμως τοπικῶν ἢ γεωγραφικῶν αὐτονομιῶν. Τό πρόγραμμα τοῦτο ἰσοδυναμεῖ πρὸς πλήρη παλινόρθωσιν τῆς παλαιᾶς Αὐτοκρατορίας παρ' ὅλας τὰς εἰσδυσάσας νέας ἰδέας. Καί εἰργάζοντο, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν Ἑλλήνων τῆς Αὐτοκρατορίας, Σέρβοι καί Βούλγαροι καί Βλάχοι καί Ἀρμένιοι καί Ἀλβανοί, καί φιλελεύθεροι Τούρκοι καί Ἀραβες καί Κιρκάσιοι, τείνοντες ὅλοι εἰς τόν τεθέντα κοινόν σκοπόν ὄν αὐτομάτως πάντες κατενόησαν, ἄνευ πολλῶν ἐπεξηγήσεων καί χρονοτριβῶν. Ἀλλά τὴν βάσιν καί τὴν ἀληθῆ ἔννοιαν τῆς συνεργασίας ταύτης παρεξηγήσας ὁ Ἑλληὴν πολιτικός κ. Βενιζέλος κατὰ τὸ 1912, παραπλανηθεὶς ὑπὸ τῶν πολιτικῶν τῆς Σόφιας, ἐχρησιμοποίησε διὰ νά συμπήξῃ μετὰ τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους συμμαχίαν μέ σκοπόν διαλύσεως τῆς Τουρκίας. Ἡ συνεργασία τῶν ἐθνοτήτων ἐν Τουρκίᾳ ὑπῆρξεν ἡ ἀφετηρία καί ἡ βάσις τῆς συμμαχίας τῶν βαλκανικῶν κρατῶν, ἥτις ἠδύνατο κάλλιστα νά ὑπάρχῃ, χωρὶς ὅμως νά ἀκολουθῇ τὴν βουλγαρικὴν καί σερβικὴν ἀντίληψιν περὶ γεωγραφικῶν αὐτονομιῶν καί κατακτήσεων, οὔτε νά θέτῃ ὡς σκοπόν τὴν ἄμεσον διάλυσιν τῆς ὑφισταμένης Αὐτο-

κρατορίας, ἀλλὰ νά κατατείνῃ εἰς ἐκβιασμόν τῶν Τούρκων τοῦ κομιτάτου «Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις» — ὅτινες εἶχον ἀποκτήσῃ τουρκικὴν φυλετικὴν συνείδησιν εὐρωπαϊζούσαν καί τὴν μετέδιδον καί εἰς τόν τουρκικόν λαόν — ὅπως παραδεχθοῦν τὴν ἰσοπολιτείαν τῶν λαῶν τῆς Αὐτοκρατορίας καί τὴν κατάργησιν τῆς διαφορᾶς μεταξὺ κυριάρχου φυλῆς καί κυριαρχουμένων» (σελ. 1090). Δυστυχῶς οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ Δραγοῦμη συνετρίβησαν ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν τῆς πραγματικότητος. Ἡ πολιτικὴ ἀνάδειξις τῶν Νεοτούρκων εὐνόησε τὴν διαδοχὴ τῆς πολυεθνικῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ ἓνα ἐθνικῶς καθαρὸ κράτος. Γι' αὐτό ὅχι μόνον δέν μποροῦσε νά γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ ἰσοσιμία τῶν μειονοτήτων, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ φυσικὴ καί βιολογικὴ τους παρουσία δέν ἦταν νοητὴ. Συγχρόνως ἡ προσδοκία συγκρότησης τουρκικῆς ἀστικῆς τάξης καθιστοῦσε ἀπαραίτητη τὴν ἐξόντωση τῆς ἐλληνικῆς καί ἀρμενικῆς μειονότητος, πού ἀνέπτυσαν ἰδιαίτερα σημαντικὴ δραστηριότητα στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ. Ὁ ἀποθωμανισμὸς τῆς Τουρκίας δέν συνέπιπτε μέ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀξίας τῶν ἐθνικῶν καί θρησκευτικῶν μειονοτήτων, ἀλλὰ μέ ὀργανωμένους ἐθνικὲς ἐκκαθαρίσεις.

Ίσχυρίζεται ὁ Δραγούμης ὅτι ὁ διπλασιασμός τῆς Ἑλλάδας «ἐσήμαινε σύγχρονον διπλασιασμόν καί τῆς Βουλγαρίας καί τῆς Σερβίας καί τοῦ Μαυροβουνίου, μεγέθυνσιν καί τῆς Ρουμανίας καί μείωσιν μόνῃς τῆς Αὐτοκρατορίας, ἣτις ἦτο καί εἶναι ἡ μόνῃ ἀληθῆς καί μεγίστη δύναμις τοῦ Ἑλληνισμοῦ» (σελ. 1090). Ὅμως ὁ ἑλληνισμός δέν μποροῦσε νά κληρονομήσει αὐτοῦσια τήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία. Ἡ πολιτική ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης πού ἐπέλεξε ὁ Βενιζέλος ἤταν ἡ μόνῃ συμβατή μέ τό αἶτημα τῆς ὑπαρξῆς τῶν νεοελλήνων. Οἱ παρατηρήσεις πού κάνει ὁ Δραγούμης γιά τήν διατήρηση τοῦ ἐλέγχου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στίς νέες ἐπαρχίες καί ὁ σεβασμός τῶν μειονοτήτων πού βρίσκονται στά ὅρια τοῦ ἐλλαδικοῦ κράτους εἶναι σωστές. Ἡ κριτική τῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Σοκόλη ὀλοκληρώνεται μέ μία προτροπή: «ἔργον τῶν διανοουμένων καί ἐμπνευσμένων Ἑλλήνων, οὐχί δέ πλέον τοῦ κράτους, εἶναι ἡ ἐξιγίαισις τοῦ λανθάνοντος ἑλληνοανατολικοῦ πολιτισμοῦ καί λῆψις συνειδήσεως τῶν ριζῶν τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς, τῆς τόσον σχετικῆς πρός τήν ζωὴν ὄλων τῶν περιοίκων ἀνατολικῶν λαῶν, ἵνα διά τῆς αὐτοφυοῦς ἐκ τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων ἀναπτύξεως νέου ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ, σφυρηλατηθῇ ἡ νέα πνευματική ἔνωσις τῶν λαῶν τούτων, τῶν κοινάς ἐχόντων καί τὰς συνθήκας τοῦ βίου καί τὰς παραδόσεις ἐν πολλοῖς καί τὰ ἔθιμα καί τόν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι, κοινόν δε καί τό συμφέρον ἀπέναντι τῶν πανταχόθεν ἐπερχομένων καί κατακλυζόντων τήν Ἀνατολήν ξένων τῆς Δύσεως καί τοῦ Βορρά» (σελ. 1091).

Τίς πολιτικές ἀντιλήψεις τοῦ Ἰωάννα Δραγούμη τίς συναντοῦμε στήν μελέτη του «Προγραμματικοί πολιτικοί στοχασμοί» (σελ. 924-936). Βεβαίως στό κείμενο αὐτό εἶναι περισσότερο φειδωλός σέ ὀραματισμούς, ἀπ' ὅ,τι στό προσωπικό του ἡμερολόγιο. Κατ' ἀρχήν θέτει ὡς δεδομένο θεμελιώδες ὅτι ἡ πολιτική πράξις δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀποκλειστικά θεωρητικός λόγος — φιλοσοφικός ἢ ἐπιστημονικός — ἀλλά εἶναι ἀπαραίτητο νά δοκιμάζεται συνεχῶς στήν πραγματικότητα. Ἀποδίδει μεγαλύτερη σημασία στήν ψυχική διάθεση τῶν προσώπων πού συμμετέχουν στόν πολιτικό βίον παρά στίς προγραμματικές διακηρύξεις. Σημειώνει, ἐπιτιθέμενος ἔμμεσα στόν Βενιζέλο, ὅτι «περισσότερας ἐγγυήσεις, παραδείγματος χάριν, ἡμπορεῖ νά δώσῃ εἰς τόν λαόν ἢ εἰλικρινῶς φιλελευθέρῃ ροπή τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, παρά τό περιεχόμενον τοῦ προγράμματός των ἢ ὁ τίτλος τοῦ κόμματος» (σελ. 925). Ὁ

Δραγούμης θεωρεῖ ὅτι ἡ συνολική ὑπανάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας εὐνοεῖ τήν ἀδόκιμη, τήν μεταπρατική, μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε, μεταφορά τμημάτων ἢ ὀλοκλήρων «ἀλλοδαπῶν» πολιτικῶν προγραμμάτων παραμονές τῶν ἐκλογῶν, γιά νά ἐγκαταλειφθοῦν συνήθως μετά ἀπό αὐτές. Ὁ ἴδιος ὅμως φιλοδοξεῖ νά δώσῃ ἕνα πρόγραμμα πού θά ἀνταποκρίνεται στίς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας τοῦ καιροῦ του. Στοχεύει στήν αὐτοδιάθεση τοῦ ἑλληνισμοῦ, τήν συγκρότηση ἑνός ἢ περισσοτέρων κρατῶν πού θά καταλήξουν σέ ἕναν ἐνιαῖο πολιτικό ὄργανισμό, τήν βελτίωση τῶν κοινωνικῶν δεδομένων καί τήν ἐξισορρόπηση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων. «Αὕτη εἶναι ἀναπόδραστος ἀνάγκη πολὺ μᾶλλον ἢ σκοπός τοῦ σημερινοῦ κράτους. Δηλαδή 1) πολιτική ἀνεξαρτησία ἢ ἔνωσις τῆς φυλῆς — ὄχι ὅμως ἱμπεριαλισμός, καί 2) εὐημερία καί προκοπή τῆς κοινωνίας καί τῶν ἀτόμων — ὄχι ὅμως δι' ἀκράτου καί ἀκρατήτου κρατισμοῦ. Ἡ πολιτική ἀποκατάστασις τῆς φυλῆς ἡμπορεῖ νά γίνη ὑπό μορφὴν ἑνός ἢ περισσοτέρων κρατῶν. Ἡ σύστασις περισσοτέρων τοῦ ἑνός Ἑλληνικῶν κρατῶν ἡμπορεῖ νά χρησιμεύσῃ ὡς ἐνδιάμεσος σταθμός διά νά φθάσῃ μίαν ἡμέραν ἢ φυλὴ εἰς τό ἕνα τῆς καί μέγα κράτος. Ἐξυπηρετεῖ δέ ἡ πολιτική ἀποκατάστασις τόν πολιτισμόν τῆς φυλῆς, ὅστις εἶναι τό κορυφωμα τῆς ζωῆς τῆς. Τό κράτος χρησιμεύει διά τήν αὐτοσυντηρησίαν τῆς φυλῆς, πού εἶναι ἀπείρως πολυτιμότερα ἀπό τήν ἀπλήν αὐτοσυντηρησίαν τοῦ κράτους. Διότι τὰ κράτη δέν δημιουργοῦν τίποτε, μόνον συντηροῦν καί ὑποβοηθοῦν, τὰ ἔθνη ὅμως δημιουργοῦν πολιτισμούς. Ἐπειδὴ ἡ Ἑλληνική φυλὴ δέν εἶναι κατακτητική οὔτε ἀπολύτως στρατιωτική — στρατιωτικὰς προσπάθειας καταβάλλει ἐκάστοτε τόσας μόνον ὅσαι ἀρκοῦν διά τήν αὐτοσυντηρησίαν τῆς καί τήν πολιτικὴν τῆς ἀποκατάστασιν — δέν δύναται ἐπομένως ἢ δέν ἔχει ἀνάγκην νά ἐπικρατήσῃ ποσοτικῶς εἰς τόν κόσμον, πρέπει νά ἀναδειχθῇ ποιοτικῶς. Ποιοτικῶς δέ ἀναδεικνύεται ἕνα ἔθνος μέ τόν πολιτισμόν του» (σελ. 926).

Ὁ Δραγούμης δέν εἶναι ἐθνικιστής (τό ἀντίθετο μάλιστα), μέ τήν ἔννοια πού κατανοοῦμε τόν ὄρο σήμερα. Τήν πολιτική τῆς ὑπαρξῆς πολλῶν ἑλληνικῶν κρατῶν τήν ἀκολούθησε ὁ Μακάριος καί ὁ κυπριακός ἑλληνισμός, ὅταν διαπίστωσε ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐνοποίηση μέ τό ἐλλαδικό κέντρο δέν ἦταν ἐφικτή. Συνάντησε ὅμως τήν ἀντίδραση τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας, πού καλυπτόμενη πίσω ἀπό μία ἐθνικιστικὴ ρητορεία εὐνόησε τήν ἀποδυνάμωση τοῦ κυπριακοῦ κράτους, ὡ-

στε νά επακολουθήσει ή επίλογή τῶν δυτικῶν δυνάμεων: ή διχοτόμηση.

Ὁ Δραγούμης γενικῶς στήν ἐξωτερική πολιτική ἀντιμετωπίζει μέ περισσότερη καχυποψία τήν Βουλγαρία καί λιγότερο τήν Τουρκία. Παρ' ὅλα αὐτά στοχεύει σέ μιά στενή συνεργασία μέ ὅλα τά βαλκανικά κράτη. Θεωρεῖ, καί σ' αὐτό συμφωνεῖ μέ τόν Βενιζέλο, ὅτι, χωρίς νά ἐναντιούμεθα ἰδιαιτέρως σέ καμμία ἀπό τίς Μεγάλες Δυνάμεις, εἶναι ἀναγκαῖο νά ἔχουμε ἐγγύτερες σχέσεις μέ τήν Γαλλία καί τήν Ἀγγλία. Ἐπιπροσθέτως, ἡ βαλκανική συμμαχία μέ τήν Σερβία θά πρέπει νά συμπληρωθεῖ μέ τήν Ρουμανία καί τήν Τουρκία. Ὅμως ἡ σύμπραξη μέ τήν τελευταία θά ἔχει ὡς προϋπόθεση τήν «ἀποκατάσταση τῶν ἐκδιωχθέντων Ἑλληνικῶν πληθυσμῶν καί ἡ παύσις τῶν διωγμῶν». Συμπληρώνει δέ: «δέν θά κωλύσωμεν τήν σύστασιν ἀλβανικοῦ κράτους βορείως τῶν συνόρων τῆς Βορείου Ἡπείρου, τοῦναντίον θά βοηθήσωμεν εἰς τοῦτο, ἐργαζόμενοι διηλεκτικῶς διά τήν ἐλληνοαλβανικήν προσέγγισιν καί σύμπραξιν ὑπό οἰονόηποτε τύπον. Θά συνηγορήσωμεν ὑπέρ τῆς αὐτονομίας τῆς Ἀρμενίας» (σελ. 927).

Ἰδιαίτερη σημασία ἀποδίδει ὁ Δραγούμης στήν κοινοτική ὀργάνωση τοῦ ἐλληνισμοῦ τῆς διασποράς. Προτείνει τήν δημιουργία κοινῶν ἐπιχειρήσεων μέ κέντρο τό ἐλλαδικό κράτος καί ἀκτίνα τόν ἐλληνισμό, τήν κοινωνική προστασία τῆς διασποράς, τήν δημιουργία κοινῶν ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων καί τήν χρησιμοποίηση τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ γιά τήν διάδοση τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων, ὥστε ὁ κάθε «Ἕλληνας εἰς τό ἐξωτερικόν νά εἶναι οἰονοεῖ πράκτωρ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐμπορίου» (σελ. 928).

Ἀναγκαῖα θεωρεῖ τήν διοικητική μεταρρύθμιση. Ἡ ἀντιγραφή καί ἡ ἀδόκιμη μεταφορά τῆς ξένης νομοθεσίας μαζί μέ τήν πολυνομία εἶναι οἱ παράγοντες πού δέν εὐνοοῦν τήν ἀποδοτική λειτουργία τοῦ κράτους. Ὁ Δραγούμης, ἐνῶ βλέπει ὡς ἀπαραίτητη τήν μονιμότητα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων ὡς φάρμακο στήν κομματική συναλλαγῆ, προσθέτει τήν διενέργεια συχνῶν ἀδιάβλητων διαγωνισμῶν, τήν δημιουργία σχολῆς δημοσίων ὑπαλλήλων, δικαστηρίου καί δρακόντειας ὑπηρεσίας ἐπιθεωρήσεως. Ἐμφατικά δέ λέγει: «νά καταλάβουν οἱ ὑπάλληλοι ὅτι εἶναι ὑπηρεταί ὄχι μόνον τῶν συμφερόντων τοῦ κράτους ἀλλά περισσότερο ἴσως τῶν ἀναγκῶν τοῦ πολίτου» (σελ. 929). Ἰδιαίτερα σημαντική εἶναι ἡ πρόταση γιά τήν κοινοτική αὐτοδιοίκηση ὡς κέντρο μιᾶς πραγματικῆς περιφερειακῆς ἀποκέντρωσης:

«Ὅσον ἀφορᾷ τήν τοπικήν διοίκησιν, ἀπαραίτητον εἶναι τήν σημερινή ἀποκέντρωση ν' ἀντικαταστήσῃ πραγματική περιφερειακή ἀποκέντρωση. Διότι τώρα ὑπάρχει εἰς τήν τοπικήν περιφερειαν ἀποκέντρωσις ὑπηρεσιῶν, ἐξαρτημένων ἐκάστης χωριστά ἀπό τῆς ἐν τῇ πρωτεύουσῃ οἰκείας κεντρικῆς ὑπηρεσίας... Ζητοῦμεν νά μεταρρυθμισθῇ ὀλοσχερῶς τό καθεστῶς τοῦτο, ἕκαστος νομός νά γίνῃ κέντρον ὄλων τῶν διοικητικῶν ὑπηρεσιῶν συγκεντρουμένων εἰς τās χείρας τοῦ νομάρχου καί ἐνός αἰρετοῦ τοπικοῦ συμβουλίου. Ὁ νομός θά εἶναι νομικόν πρόσωπον δημοσίου δικαίου μέ ἰδίας περιουσιακάς σχέσεις καί ἴδιον ταμεῖον, ὅπου θά εἰσέρχωνται οἱ τοπικοὶ φόροι καί ἐκ τῶν δημοσίων προσόδων αἱ ἀπαραίτητοι διά τήν τοπικήν διοίκησιν, τοῦ πλεονάσματος τούτων ἀποστελλομένου εἰς τό δημόσιον ταμεῖον» (σελ. 930).

Σύνολα νομῶν θά ἀποτελοῦν διοικητικές περιφέρειες, οἱ ὁποῖες θά διοικοῦνται ἀπό αἰρετά συμβούλια.

Ὁ Δραγούμης ὀλοκληρώνει τήν πρόταση διοικητικῆς μεταρρύθμισης μέ τήν ἀνάδειξη τῆς σημαντικότητος τῆς κοινότητος, ἡ ὁποία λαμβάνει λειτουργίες διοικητικές - οἰκονομικές - πολιτιστικές. Οἱ σκέψεις του, παρ' ὅτι δέν ξετυλίγονται μέ τήν ἐμπειρική τεκμηρίωση καί τήν συστηματικότητα τοῦ Κ. Καραβίδα, παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον καί κατατείνουν στήν ἀνατροπή τῆς ὀχληρῆς κατάστασης πού ὑπέθαλψε ὁ βαυαρικὸς συγκεντρωτισμός. «Ἐκτός δέ τῆς τοιαύτης ἀποκέντρωσης, θά ὑπάρχῃ καί ἡ κοινοτική αὐτοδιοικήσις. Τό γνησιώτερον κύτταρον τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας μετά τήν οἰκογένειαν εἶναι ἡ κοινότης ἢ ὁ δῆμος. Ἐπί τῆς κοινότητος ὡς θεμελίου ἔπρεπεν ἐξ ἀρχῆς νά κτισθῇ τό οἰκοδόμημα τοῦ κράτους, καί τότε μόνον θά ἦτο φυσιολογικῶς ὠργανωμένον τό κράτος. Κάτωθεν ἔπρεπε νά ἀρχίσῃ ἡ οἰκοδόμησις, καί ἤρχισεν ἄνωθεν. Ἄλλ' ἡ κοινότης, ἢ ὁ δῆμος, δέν πρέπει νά ἔχη τόν χαρακτήρα διφυοῦς ὀργανισμοῦ, ἦτοι ἀφ' ἐνός μὲν τοῦ τελευταίου κρῖκου τῆς διοικήσεως τοῦ κράτους, ἀφ' ἐτέρου ὀργάνου τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως. Μεταξύ δῆμου ἢ κοινότητος καί νομοῦ θά ὑπάρχῃ ἐνδιάμεσος περιφερειακή ὑποδιαίρεσις τούτου, διά τήν ἐκτέλεσιν τῶν διοικητικῶν τοῦ κράτους λειτουργιῶν, αἵτινες, διά τῆς ὑποδιαίρεσεως ταύτης, τελευταίου κρῖκου τῆς διοικήσεως, θά φθάνουν εἰς τὰ ἄκρα τοῦ κράτους. Ἡ δέ κοινότης, ἢ ὁ δῆμος, ἀστικός ἢ ἀγροτικός, θά ἀντιπροσωπεύουν μόνον τήν θέλησιν τοῦ λαοῦ περὶ αὐτοδιοικήσεως. Αἱ κοινότητες καί οἱ δῆ-

μοι θά ἔχουν μᾶλλον τόν χαρακτήρα συνεταιρισμῶν, ἰδρυμένων πρὸς θεραπείαν ποικίλων οικονομικῶν κυρίως ἀλλά καί πνευματικῶν συμπερὸντων, τοπικῶν, δικαίωμα δέ μόνον ἐλέγχου θά ἔχη τό κράτος» (σελ. 931).

Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ κοινότητα αὐτονομείται καί μετατρέπεται σέ ἓνα αὐτάρκες κοινωνικό κύτταρο, ὅπου ἡ οικονομική ζωὴ λαμβάνει συλλογικό, ἀλληλέγγυο καί συντροφικό χαρακτήρα.

Ὁ Δραγούμης δηλώνει ὅτι ἀντιτίθεται πρὸς τόν υπερφίαλο κρατισμό, ρέπων πρὸς τὴν συνεταιριστική οικονομία. Ἡ νομοθεσία, πού ἐπικυρώνει «ἀνάγκας ἢ τάσεις ἐμφανισθείσας ἤδη εἰς τὴν κοινωνίαν» καί τό κράτος συνολικά «ἔχει χρέος νά μὴν ἐπιτρέπη τὴν ἐκμετάλλευσιν ὑπὸ τῆς μιᾶς ομάδος ἢ τάξεως, ἢ τοῦ ἑνός ἀτόμου, τῶν ἄλλων ομάδων, τάξεων καί ἀτόμων, διότι τό κράτος εἶναι ὑπὲρ ὅλων καί ἀποτελεῖ τὴν ἔκφρασιν ἢ τὴν ἐπικύρωσιν καί ἐπιβολὴν τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης» (σελ. 931).

Ἀποκαλύπτει τὴν συνεταιριστική οικονομία

ὡς ἄμεση ἀπόρροια τῆς ἐλληνικῆς ζωῆς (διαφωνῶντας μέ τόν Καραβίδα, πού ἰσχυρίζεταν στὴν μελέτη *Κοινοτική Πολιτεία* ὅτι ὁ συνεταιρισμός εἶναι μία παθητική ἀντίδραση στὸν καπιταλισμό, χωρὶς πολλές πιθανότητες ἐπιβίωσης): «Παρά τὰ κοινῶς λεγόμενα, τό πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ εἶναι καί Ἑλληνικόν προϊόν. Πρὶν συσταθοῦν εἰς τὴν Ἀγγλίαν καί Γαλλίαν οἱ συνεταιρισμοὶ τοῦ τύπου τῶν *coopératives*, ὑπῆρχον εἰς τὴν τουρκοκρατούμενην Ἑλλάδα κοινότητες ὁλόκληροι, συνεστημένοι καί λειτουργοῦσαι ὡς *coopératives* (τά Ἀμπελάκια, τὰ χωρία τοῦ Πηλίου, αἱ νῆσοι Ὑδρα, Σπέτσαι κ.τ.λ.) καί ἄλλοι συνεταιρισμοὶ (τυροκομικοὶ καί κτηνοτροφικοὶ Μακεδονίας καί Ἠπείρου καί τὰ κρητικά κινιάτα). Ἀλλά, διασαλευθείσης ἢ παρελθούσης ἐκείνης τῆς καταστάσεως τῆς κοινωνίας, διαμορφουμένης δέ τώρα νεωτέρας καταστάσεως, ἀνάγκη νά ἐνισχυθῇ καί κατευθυνθῇ καταλλήλως ἢ δοθείσα ἤδη νέα ὄθησις εἰς τό συνεταιρικόν πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων, ἀστικόν καί ἀγροτικόν. Νά σταλοῦν πρὸς τοῦτο μερικοὶ ἔξυπνοι δημοδι-

δάσκαλοι ἢ ἀγρονόμοι εἰς τὰ βαλκανικά κράτη, ἰδίως Ρουμανίαν καί Βουλγαρίαν, καί εἰς τήν Ρωσσίαν (διότι αἱ συνθήκαι ὁμοιάζουν πρός τάς ἐν Ἑλλάδι), διά νά μελετήσουν ἐν τῇ πράξει τά λειτουργοῦντα ἐκεῖ συστήματα γεωργικῶν συνεταιρισμῶν καί τραπεζῶν, καί ἐπανερχόμενοι νά ἰδρῦσουν εἰς μερικά χωρία τοιούτους συνεταιρισμούς καί τραπέζας, πού θά χρησιμεύσουν ὡς ὑποδείγματα ἄξια μιμήσεως καί γενικεύσεως. Ἄμα ἰδρῦθουν τοιοῦτοι σποραδικοί συνεταιρισμοί καί τράπεζαι, τότε θά δημιουργηθῇ ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπὸ τοῦ κράτους, τῶν νόμων καί τῶν δήμων ἢ κοινοτήτων ἀναμίξεως πρός ἔλεγχον καί γενίκευσιν αὐτῶν» (σελ. 932-933).

Οἱ παραπάνω σκέψεις τοῦ Δραγούμη ἀποδεικνύουν ὅτι διέθετε σαφή γνώση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι καί τίς ὁμοιότητες πού αὐτό παρουσίαζε μέ τίς οικονομίες τῶν βαλκανικῶν λαῶν καί τῆς Ρωσσίας. Θεμελιῶδες στοιχεῖο ὅλων αὐτῶν τῶν ἐθνῶν εἶναι ὅτι ἡ οικονομία ἐλάμβανε μορφές συντροφισμοῦ (κοινότητα, πατρια, τσελιγκάτο, ζάντρουγκα), πού ἀπέκλειαν τόσο τόν κρατισμό, ὅσο καί τόν πλήρη καί καθάρῳ καπιταλισμό, σάν αὐτό πού ἀποκρυσταλλώθηκε στήν Δυτική Εὐρώπη.

Ἡ ὑπεράσπιση τῆς μοναρχίας, μέ ἐξουσίες μάλιστα ὑπερβολικές γιά ἓνα πολίτευμα δημοκρατικό, ἀντιφάσκει μέ ἄλλες σκέψεις πού ὁ Δραγοῦμη διατυπώνει στό προσωπικό του ἡμερολόγιο. Ἀπό τήν σύγκριση τῶν δύο κειμένων καί τούς διόλου κολακευτικούς χαρακτηρισμούς πού ἐπιφυλάσσει γιά τήν μοναρχική παράταξη, συνάγεται ὅτι ὁ Δραγοῦμη δέν πρέπει νά εἶχε θερμότερα αἰσθήματα πρός τόν θεσμό τῆς μοναρχίας ἀπό αὐτά τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου.

Ὁ Δραγοῦμη φαίνεται ὅτι μέχρι ἑνός σημείου παρασύρεται ἀπό τά ρεύματα καί τά γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Βρίσκεται ἐξόριστος στό Αἰάκιο τῆς Κορσικῆς, μαζί μέ τούς ἄλλους ἡγέτες τοῦ μοναρχισμοῦ, παρ' ὅτι ἔχει πολλές διαφορές μαζί τους, καί συγκρούεται μέ τόν Ἑλ. Βενιζέλο ἂν καί μεταξύ τους ἔχουν ἀρκετά κοινά σημεία. Στό «Ἀ' ὑπόμνημα πρός τό ἐν Παρισίοις συνέδριον τῆς εἰρήνης», πού γράφεται ἀπό τόν Ἰω-να Δραγοῦμη 11-24 Μαρτίου 1919 στό Αἰάκιο τῆς Κορσικῆς καί δημοσιεύεται στήν «Πολιτική Ἐπιθεώρηση» σέ τρεῖς συνέχειες (σελ. 425-429, 442-446, 457-461), περιγράφεται τό ἀρνητικό κλίμα πού δημιουργεῖται στό ἑλλαδικό κράτος (κύρια δέ στήν μοναρχική παράταξη), ἀπό τήν ἐπέμβαση τῆς Συνεννόησης (Γαλλία - Ἀγγλία) καί τήν δραματική ἀτμόσφαιρα τοῦ ἐ-

θνικοῦ διχασμοῦ. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ οὐδετερότητα πού κράτησε ἡ ἑλληνική κυβέρνησις, στήν πραγματικότητα ὑπῆρξε εὐμενῆς οὐδετερότητα ὑπέρ τῆς Συνεννόησης. Θέτει τό ζήτημα τῆς ἀναγνώρισης τοῦ δικαιώματος ἐνοποίησης τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν, ἐνῶ προτείνει τήν συγκρότηση μιᾶς αὐτόνομης κρατικῆς ὄντοτητας «ἐκατέρωθεν τῶν Στενῶν», μέ κέντρο τήν Κωνσταντινούπολη, πού θά διασφαλίζει τήν ἐλεύθερη ναυσιπλοΐα. Πολλά εἶναι τά γεγονότα πού δημιουργεῖ ἡ Ἀγγλία γιά νά ἀναγκάσει τήν Ἑλλάδα νά εἰσέλθει στόν πόλεμο. Ἐλεγχος τοῦ ἐμπορίου, ἄμεση στρατιωτική ἐπέμβαση, ἀλλά καί ὑποσχέσεις γιά παραχώρηση τῆς Κύπρου. Γενικῶς στό «Ἀ' Ὑπόμνημα» ὁ Δραγοῦμη ὑπεραμύνηται τῆς πολιτικῆς πού ἀκολούθησε ἡ μοναρχική παράταξη, ἐνῶ στέκεται ἰδιαίτερα καταδικαστικός πρός τόν Βενιζέλο, τόν ὁποῖο θεωρεῖ ὡς ὄργανο τῶν ξένων δυνάμεων. Γράφει δέ μέ τρόπο πού συνοψίζει τήν ἀντιδυτική διάθεση τοῦ χώρου του: «ἐνῶ εἰς τήν ἀρχήν τοῦ πολέμου δλόκληρον τό Ἑλληνικόν ἔθνος ἠσθάνετο ζωηράν συμπάθειαν καί καταφανῆ ἀπόκλισην ὑπέρ τοῦ ἀγώνος τῆς Συνεννόησης, ἡ διπλωματία τῶν Συμμάχων κατώρθωσε διά τῶν χονδροειδῶν σφαλμάτων της, διά τῆς ἐλλείψεως λεπτότητος καί καλῶν τρόπων, διά τῶν ἐξακολουθητικῶν πιέσεων της, ν' ἀπεξενωθῇ ὅλων τῶν συμπαθειῶν καί νά δημιουργηθῇ εἰς τήν ψυχῆν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ μνησικακίαν καί πικρίαν, αἵτινες πᾶν ἄλλο ἢ τά συμφέροντα τῶν Δυνάμεων τούτων θά ἐξυπηρετήσωσιν ἐν τῷ μέλλοντι, θά χρειασθῇ δέ καί πολὺς καιρός πρός ἐξάλειψίν των» (σελ. 445).

Ἰδιαίτερα ρεαλιστική εἶναι ἡ ἀποτύπωση τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀγγλο-γάλλων στόν Πειραιά καί ὁ βομβαρδισμός τῆς Ἀθήνας. Τά ἴδια γεγονότα θά ἐπαναληφθοῦν μερικές δεκαετίες ἀργότερα, μέ τήν διαφορά ὅτι οἱ πρωταγωνιστές τῆς ἀντίστασης στήν ξενική ἐπέμβαση θά εἶναι ἄλλοι καί θά προέρχονται ἀπό τίς δυνάμεις πού ξεπήδησαν μέσα ἀπό τόν ἐτερόκλητο χώρο τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης.

Ὁ Δραγοῦμη διεκτραγωδεῖ τούς διωγμούς πού θά ἐξαπολυθοῦν ἀπό τούς βενιζελικούς, παρ' ὅτι στά χρόνια αὐτά καμμία παράταξη δέν ἔδειξε ἐνδιαφέρον γιά τά δικαιώματα τῶν ἀντιπάλων της. Τελειώνοντας τό ὑπόμνημα, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πολιτική οὐδετερότητας τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρξε εὐμενῆς οὐδετερότητα ὑπέρ τῆς Συνεννόησης, διότι ὑποστήριξε τήν Σερβία καί ἐπέτρεψε τήν ἀποβίβαση τῶν ἀγγλο-γαλλικῶν στρατευμάτων στήν Θεσσαλονίκη. Ἐπιπλέον θεωρεῖ ὅτι τό συ-

νέδριο τῆς Ειρήνης θά πρέπει νά ἀναγνωρίσει τόν ἐθνικό αὐτοπροσδιορισμό καί νά δικαιώσει συνακόλουθα τίς ἐλληνικές διεκδικήσεις, οἱ ὁποῖες «οὐδὸλως στηριζόμεναι ἐπί βλέψεων ἰμπεριαλιστικῶν, ἀντιπροσωπεύουν τό ἐλάχιστον ἐξ ὧων θά ἐδικαιούτο ν' ἀξιῶση ἡ Ἑλλάς, ἐν πλήρει δικαιοσύνη καί ἐπί τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων, ἄνευ βλάβης τῶν δικαίων διεκδικήσεων τῶν λοιπῶν ἐθνῶν τῆς Ἀνατολῆς, τὰς ὁποίας οὐδέποτε παρεγνώρισε» (σελ. 460).

Τό «Β' Ὑπόμνημα ἐπι τοῦ ἐλληνικοῦ ζητήματος, πρὸς τήν ἐν Παρισίοις συνδιάσκεψιν τῆς εἰρήνης» γράφεται ἀπό τόν Ἴωνα Δραγούμη, ἡδὴ ἀνεξάρτητο βουλευτὴ Μακεδονίας, στήν Σκόπελο 1-14 Αὐγούστου 1919, καί δημοσιεύεται στήν «Πολιτική Ἐπιθεώρηση» σέ δύο συνέχειες (σελ. 473-475, 503-507). Στό δοκίμιο αὐτό ἀφ' ἐνός καταβάλλεται προσπάθεια ἀνάλυσης τοῦ χαρακτήρα τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἀφ' ἐτέρου ἐντάσσεται ὁ ἐλληνικός ἐθνισμός στήν βαλκανική ὁμοσπονδία καί εἰκονογραφοῦνται λεπτομερῶς οἱ ἐλληνικές διεκδικήσεις. Οἱ χῶροι τῆς Ἰωνίας, τῆς Θράκης, τῆς κυρίως Ἑλλάδας, τῆς Μακεδονίας καί τῶν Νήσων θεωροῦνται ὡς ἡ κοιτίδα τοῦ νεοελληνισμοῦ. Ὁ ἔρωτας τῆς ἐλευθερίας, ὁ πλάνητας βίος, ὁ ἀποικισμός, ἡ ναυτιλία, τό ἐμπόριο, ἡ ἱκανότητα πολιτικῆς αὐτο-οργάνωσης καί αὐτοπροσδιορισμοῦ εἶναι τὰ καθοριστικά στοιχεῖα τοῦ ἐλληνισμοῦ. Ὁ πολιτισμός του δέν περιορίστηκε σέ ἓναν συγκεκριμένο ἐδαφικό χῶρο, ἀλλά ἔδωσε τήν πνοή, τήν δύναμη τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Οἱ Ἕλληνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀποτελοῦν, μαζί μέ τούς Ἰσραηλίτες καί τούς Ἀρμένιους, τούς κύριους παράγοντες τῆς οικονομικῆς ζωῆς στόν χῶρο αὐτό (καί γι' αὐτό θά συναντήσουν τήν μῆνιν τοῦ νεοτουρκικοῦ καί κεμαλικοῦ ἐθνικισμοῦ, ἐκφραστῶν μιᾶς νεοσχηματιζόμενης τουρκικῆς κρατικοδίατης ἀστικῆς τάξης). Γράφει συγκεκριμένα ὁ Δραγούμης: «Ἐνταῦθα κατέχουσιν ἐπί πλέον σχεδόν τό μονοπώλιον τῶν ἐλευθερίων ἐπαγγελημάτων καί ἐγέμισαν τὰς χώρας αὐτάς διά μορφωτικῶν ἰδρυμάτων. Εἶναι μετὰ τινῶν Ἰσραηλιτῶν, ποῦ καί ποῦ, καί ὀλίγων Ἀρμενίων, οἱ ἀναγκαστικοί μεσάζοντες μεταξύ τῶν παραγωγέων καί τῶν καταναλωτῶν, ἰθαγενῶν ἀφ' ἐνός, καί ἀγοραστῶν ἢ εἰσαγωγέων δυτικῶν ἀφ' ἐτέρου. Ἡ ναυτιλία καί ἀκτοπλοία δι' ἰστιοφόρων καί ἀτμοπλοίων ἐν Ἀνατολῇ ἐκτελεῖται ὑπό τοῦ Ἑλληνικοῦ καί ὀθωμανικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, καί τό ὀθωμανικόν ἐμπορικόν ναυτικόν εὐρίσκεται σχεδόν ἀποκλειστικῶς εἰς χεῖρας Ἑλλήνων ναυτικῶν. Τέλος οἱ

Ἕλληνες πασῶν τῶν χωρῶν διαθέτουσι κεφάλαια σημαντικά, ἅτινα ἐκμεταλλεύονται καθ' ἅπασαν τήν Ἀνατολήν, μετὰ σοφίας καί ἐπιδεξιότητος» (σελ. 474).

Ὁ ὑπόδουλος ἐλληνισμός, κατὰ τόν Δραγούμη, αὐτο-οργανώθηκε σέ κοινότητες καί μέ παθητική ἀντίσταση ὑπερασπίσθηκε τήν ἰδιαιτερότητά του, ὥστε ποτέ δέν «ἀπώλεσε τόν ἐθνισμό του». Δέν ἀντιμετωπίζεται ὡς σχῆμα ἐθνικιστικό, δέν περιορίζεται στό «ἔθνος-κράτος», οὔτε ἐπιδιώκει ἐθνικές καθαρότητες, διότι «ἡ ἐλληνική ἰδέα εἶναι πλατυτέρα τῆς ἐλληνικῆς γῆς καί ὑπερβαίνει τὰ καθαρῶς ἐθνικά ὅρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ» (σελ. 475).

Στό «Β' Ὑπόμνημα» εἶναι εὐδιάκριτη ἡ διαφοροποίηση τῆς σκέψης τοῦ Δραγούμη ἀπό τόν ἐθνικισμό καί τόν ἰμπεριαλισμό. Χωρίς νά παρεκκλίνει ἀπό τὰ δίκαια ἐθνικά αἰτήματα θέτει τήν θέση τοῦ ἐλλαδικοῦ κράτους στά πλαίσια τῆς Ἀνατολικῆς Ὁμοσπονδίας: «Οἱ Ἕλληνες παρά τήν εἰσδυσίαν τῶν εἰς τὰς γειτονικάς χώρας δέν εἶναι ἰμπεριαλισταί. Εἶναι ἀρκετά νουνεχεῖς ὥστε νά ἐννοῶσι καί παραδέχονται αὐθορμητῶς, ἄνευ ἔξωθεν πιέσεων, τό δικαίωμα τῶν ἄλλων λαῶν ἐπί τήν ὑπαρξιν... Οἱ Ἕλληνες δέν ζητοῦσι τήν ἐπανίδρυσιν τῆς Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας. Γνωρίζουσιν ὅτι τοιαύτη λύσις, ὅσον καί ἂν φαίνεται ἐπιθυμητή, δέν θ' ἀνταπεκρίνετο πρὸς τήν παροῦσαν πραγματικότητα. Οἱ λαοὶ διέρχονται ἀπό αἰῶνος ὀξείαν κρίσιν ἐθνικισμοῦ. Ἡ ἐθνική συνείδησις, ἀφυπνισθεῖσα παρά τισιν ἐνωρίτερον, παρ' ἄλλοις ἀργότερον, τείνει εἰς τόν σχηματισμόν ἀνεξάρτητων κρατῶν, ὅσον τό δυνατόν αὐστηρῶς ἐθνικῶν. Θά εἶναι ἀνάγκη ὅπως ὁ νέος οὗτος ὀργανισμός περάνη πρῶτον τήν διαμόρφωσίν του, ἵνα κατόπιν τὰ συγκεκριημένα ἐθνικά κράτη συγκλίνωσι πρὸς ἄλληλα καί συμβληθῶσιν ἀναγνωρίζοντα νέους δεσμούς, οἵτινες θά τὰ ἐνώσωσι μεταξύ τῶν στενωτέρων· ἐννοῶ τόν σχηματισμόν συμπολιτειῶν καί ὁμοσπονδιῶν καθ' ὁμάδας. Ἡ συσσωμάτωσις τῶν βαλκανικῶν καί ἀνατολικῶν ἐθνῶν εἰς συμπολιτείαν εἶναι δυνατή εἰς τό μέλλον, καί ἀποτελεῖ πιθανότητα τοσοῦτον μᾶλλον ἐπιθυμητήν ὅσον ἕκαστον τῶν κρατῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, τῶν ἤδη συγκεκριημένων ἢ ἐν συγκροτήσῃ θά περιλαμβάνη ἀναγκαστικῶς διάφορα ἐθνικά στοιχεῖα, διότι τὰ φυσικά ἢ πολιτικά σύνορα ἐκάστου δέν συμπίπτουσιν ἐντελῶς πρὸς τὰ ἐθνικά ὅρια. Παρά τήν τάσιν πρὸς σχηματισμόν κρατῶν αὐστηρῶς ἐθνικῶν, διάφορα ἐθνικά στοιχεῖα ἀναγκαστικῶς θά διασταυροῦνται ἐντός τῶν διαφορῶν κρατῶν» (σελ. 503).

Ο Δραγούμης θεωρεί ότι μοιραία θά άναιρε-
θοϋν οί τεχνικές δξύνσεις και διαμάχες άνάμεσα
στους βαλκανικούς λαούς, γιά νά αποκαλύψουν
τούς βαθύτατους δεσμούς πού τούς συνδέουν. Δε-
σμοί συγγένειας φυλετικής, από επιμιξίες πού
σημειώθηκαν στό βάθος του χρόνου, αλλά και δε-
σμοί κοινότητας παραδόσεων.

Κατόπιν ο Δραγούμης περιγράφει τό πλαίσιο
των διεκδικήσεων γιά μία στοιχειώδη εθνική ό-
λοκλήρωση. Έτσι από τήν Συνδιάσκεψη τής Ει-
ρήνης των Παρισίων ζητά τήν ένοποίηση μέ τό
έλλαδικό κράτος των περιοχών τής βαλκανικής,
όπου κατοικούν συμπαγείς έλληνικοί πληθυσμοί,
άλλά επιπρόσθετα τήν Κύπρο και τήν δυτική Μι-
κρά Άσία. Εϋχεται τήν συγκρότηση ενός ουδέ-
τερου κράτους γύρω από τήν Κωνσταντινούπο-
λη, ενώ στην έναπομένουσα Όθωμανική Αυτο-
κρατορία, μετά τήν αποδέσμευση τής Άρμενίας
και των άραβικών έδαφών, θεωρεί ότι πρέπει νά
γίνεται σεβαστή ή αυτόνομη ύπαρξη των έλλη-
νικών κοινοτήτων, μέ τήν συνδρομή των δυνάμε-
ων τής Κοινότητας των Έθνών. Έπιπρόσθετα
τονίζει ότι είναι αναγκαίο οί «προτεσταντικές ά-
ποστολές» νά μήν έπεμβαίνουν στην θρησκευτι-
κή ζωή τής Μικράς Άσίας, διότι «δέν πρόκει-
ται άληθώς περί βαρβάρου χώρας, και ούτε οί
Έλληνες ούτε οί Τουρκοί θά έβλεπον ευνοϊκώς
ανάμιξιν θρησκευτικών προπαγανδών εν τή ίδια
των έστία».

Οί θέσεις του Ίωνα Δραγούμη στά δύο ύπο-
μνήματα στό Συνέδριο τής Ειρήνης στό Παρίσι
δέν άφίστανται τής πολιτικής του Έλ. Βενιζέ-
λου γιά τήν εθνική ολοκλήρωση. Όμως περιέ-
χουν ένα άλλο στοιχείο, πού τό Κόμμα των Φι-
λελευθέρων αλλά και οί Μοναρχικοί ποτέ δέν έ-
θεσαν ως μέρος του πολιτικού τους προγράμμα-
τος: τήν βαλκανική Όμοσπονδία. Πέραν του κύ-
κλου τής «Πολιτικής Έπιθεώρησης», τό όραμα
τής συνύρεσης των βαλκανικών λαών θά προ-

βληθει κατά καιρούς από τήν άριστερά και τήν
όρθόδοξη εκκλησία. Η βαλκανική Όμοσπονδία
διατρέχει, όπως είδαμε, τά σημαντικότερα ση-
μεία του έργου του Ίωνα Δραγούμη και άποτε-
λει τό κέντρο των άναζητήσεων του κύκλου τής
«Πολιτικής Έπιθεώρησης». Τό όραμα τουτο και
άλλες σπουδαίες σκέψεις του Δραγούμη, όπως ή
δικαίωση τής δημοτικής, τό αίτημα τής εθνικής
όλοκλήρωσης, ή προβολή τής κοινωνικής δικαιο-
σύνης (πού παρά τήν αντίθεσή του μέ τον Σκλη-
ρό τον φέρνει πολύ κοντά στον πρώιμο έλληνικό
σοσιαλισμό), ή κεντρική σημασία τής κοινότη-
τας, στά δραγουμικά γραπτά παρουσιάζονται μέ
έναν τρόπο έντονα ποιητικό, αλλά και περιγρα-
φικό και συχνά έλλειπτικό. Είναι τό φυσικό τί-
μημα πού πληρώνει ένας λόγος ριζικός, ύπαρκτι-
κός, ο οποίος αποτυπώνεται άμεσα χωρίς τήν ά-
παιτούμενη επεξεργασία. Στοχαστές σαν τον Κα-
ραβίδα, τά ίδια θέματα, θά τά προσεγγίσουν μέ
μεγαλύτερη ψυχραιμία, περισσότερο κριτικά και
αναλυτικά και, γι' αυτό, πολύ πειστικότερα. Τά
κείμενα του Καραβίδα, σέ αντίθεση μέ τον Δρα-
γούμη, κρατούν άπόσταση από τά άμεσα πολι-
τικά δρώμενα, απευθύνονται σ' όσους δέν έχουν
προαποφασίσει γιά οτιδήποτε, και μέ αξιολογική
ουδέτερότητα ρίχνονται στην άνίχνευση κάθε διά-
στασης του πραγματικού.

**ΠΗΓΗ: ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ»**

- Έτος Α', αριθμ. 2 - Έτος Β' αριθμ. 70, 1910-11 Κων-
σταντινούπολις Ρ375Q.
Περίοδος Β'. Έτος Α', αριθμ. 1 — Έτος Β', αριθμ. 75
1916-17, Άθηναι, Ρ371S.
Περίοδος Γ'. Έτος Α', αριθμ. 1-51, 1920-21, Άθηναι,
Ρ 37-25.
Περίοδος Δ'. Έτος Α', αριθμ. 1 — Έτος Β', αριθμ. 24,
1945-46, Άθηναι 13S35.

«Καί κανένα ρολεξάκι ἅμα θέλετε...»

(ἢ ἓνα παιχνίδι μεταξύ ἀστείου καί σοβαροῦ)

Ἄννα Λυδάκη

Πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ, συγκεκριμένα ἀπὸ τὶς 9 ἕως τὶς 14 Ἰουνίου τοῦ '97, ὁ Πανελλήνιος Μορφωτικὸς Σύλλογος Ἑλλήνων Ἀθιγγάνων ὀργάνωσε στὴν Ἁγία Βαρβάρα ἓνα φεστιβάλ μὲ ὀμιλίες, γιορτές, παρουσιάσεις βιβλίων σχετικῶν μὲ τὴ ζωὴ καί τὴν πορεία τῶν Τσιγγάνων, ἐκθεση φωτογραφίας κλπ. Ἀνάμεσα στὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις συμπεριλαμβανόταν καί ἓνα μίνι ποδοσφαιρικὸ τουρνουὰ μεταξύ τσιγγάνικης καί μὴ-τσιγγάνικης ποδοσφαιρικῆς ομάδας, καί γι' αὐτὸ ἀκριβῶς θέλω νὰ μιλήσω.

Δέν θά ἀναφερθῶ στὶς ποδοσφαιρικὲς ικανότητες τῶν Τσιγγάνων. Τὸ ἔχω ἤδη κάνει ἄλλου¹. Στὴν ἴδια ἐργασία ἀναφέρω πῶς οἱ Τσιγγάνοι συσπειρώνονται γύρω ἀπὸ τὴν ποδοσφαιρικὴ τους ομάδα, ταυτίζονται μαζί της καί κάθε νίκη της ἰσοδυναμεῖ μὲ νίκη δική τους σέ ἓναν τομέα ὅπου γνωρίζουν ὅτι ὑπερτεροῦν. Ὁ ἀνταγωνισμὸς δέν γίνεται μόνο «γιά» κάτι, ἀλλά καί «σέ» κάτι καί «μέ» κάτι². Νίκη στό παιχνίδι σημαίνει κέρδος σέ ὑπόληψη καί τιμὴ καί αὐτὸ τὸ ἔχουν πολὺ μεγάλη ἀνάγκη οἱ Τσιγγάνοι: συντελεῖ στὴν τόνωση καί ἐνίσχυση τοῦ αὐτοσυναισθήματος καί τῆς αὐτοεκτίμησής τους - τόσο εὐθραυστα καί τὰ δύο ἀπὸ τὶς συνεχεῖς ἀπορρίψεις καί ματαιώσεις, πού ἀκόμη καί σήμερα τοὺς ἐπιφυλάσσει ἡ πολιτεία καί παρά τὶς ἐξαγγελίες γιὰ ἰσοτιμία καί σεβασμὸ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἡ διαφορὰ ἐξακολουθεῖ — ἴσως ἐντονότερα ἀπὸ ποτέ — νὰ ἀποτελεῖ μειονέκτημα, καί κάθε ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ κυρίαρχο πολιτισμικὸ πρότυπο συνεπάγεται περιθωριοποίηση, ἀποκλεισμὸ³ καί ἀπόδοση συγκεκριμένων χαρακτηριστικῶν στὰ μέλη τῆς μειονοτικῆς ομάδας βασισμένων στὰ στερεότυπα καί τὶς προκαταλήψεις⁴.

Τὰ στερεότυπα, οἱ προκατασκευασμένες εἰκόνας, ἡ κατηγοριοποίηση τῶν ἀτόμων μὲ βάση κάποια γενικά χαρακτηριστικά πού τοὺς ἀποδί-

δονται, δημιουργοῦν τὶς προκαταλήψεις καί τὴν προσδοκία μιᾶς συγκεκριμένης συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὰ ἄτομα αὐτά. Συχνὰ οἱ ἄνθρωποι δέν ἀντίστανται καί δέν ἐπιμένουν στὴ διατήρηση τῶν πραγματικῶν ιδιαίτερων χαρακτηριστικῶν τους, ἀλλὰ υἱοθετοῦν τὴν ταυτότητα πού τοὺς ἀποδίδεται καί ἀνταποκρίνονται στὸν ἀναμενόμενο ρόλο⁵. Καί αὐτὸ εἶναι φυσικὸ. Δέν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐπιμένεις στὴ δική σου ἀποψη γιὰ τὸν ἑαυτὸ σου τὴ στιγμὴ πού ὅλοι οἱ ἄλλοι ἐκτιμοῦν διαφορετικὰ τὰ πράγματα καί σοῦ λένε ὅτι εἶσαι κάτι ἀλλοιώτικο ἀπὸ αὐτὸ πού πιστεύεις ἐσὺ γιὰ σένα. Ἀρχίζεις νὰ ἀμφιβάλλεις. Ἡ κοινωνία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶσαι καί σέ ἐξουσιάζει, ἔχει μιὰ συγκεκριμένη ἀποψη γιὰ σένα, καί ἐσὺ δέν μπορεῖς νὰ ἔχεις ἀντίρρηση καί διαφορετικὴ γνώμη. Ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀτόμου καί ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο δέν ἀφήνει πολλὰ περιθώρια γιὰ ἀντιστάσεις καί στό τέλος «μπαίνει στό πετσί» τοῦ ρόλου, πού οἱ ἄλλοι τὸ ἀναγκάζουν νὰ παίξει, ξεχνώντας στό τέλος ποιὸς ἦταν στὴν πραγματικότητα. Ἴσως ὅμως τὰ πράγματα νὰ μὴν εἶναι καί τόσο ἀπλά. Ἴσως ἡ «ἀνάμνηση» τῆς πραγματικότητάς μας νὰ μὴ χάνεται ποτέ. Πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν πραγμάτων ἴσως νὰ κρύβονται ἄλλα, πολὺ πιὸ περίπλοκα καί σύνθετα πού σχετίζονται μὲ κρυφές ἀντιστάσεις καί μὲ τὴν ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου νὰ βρεῖ τὰ δικά του νοήματα, νὰ ἀκολουθήσει τοὺς δικούς του δρόμους.

Τὰ γεγονότα πού συνέβησαν στό γήπεδο τοῦ Κεραυνοῦ, τῆς τσιγγάνικης ποδοσφαιρικῆς ομάδας, νομίζω ὅτι δείχνουν πολλὰ πράγματα. Ἄς προσπαθήσουμε νὰ τὰ δοῦμε:

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀγῶνα ἦταν φανερὴ ἡ ὑπεροχὴ τῶν Τσιγγάνων, καί οἱ θεατὲς ὀμόφυλοι τοὺς πανηγύριζαν καί ζητωκραύγαζαν κάνοντας παράλληλα εἰρωνικά σχόλια γιὰ τοὺς «ἄλλους»

— Ἡ Ἄννα Λυδάκη γεννήθηκε στό Ἡράκλειο Κρήτης. Ἐχει σπουδάσει Παιδαγωγικά στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καί Κοινωνιολογία στό Πάντειο Πανεπιστήμιο. Εἶναι διδάκτωρ Κοινωνικῆς Λογογραφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

σέ χαμηλότερους, όμως, τόνους, πράγμα, βέβαια, πού δέν συνηθίζεται στά γήπεδα καί σέ παρόμοιους χώρους. Ἐκεῖνος πού χάνει διαπομπεύεται στήν κυριολεξία, καί οἱ ὁπαδοί τῆς ἀντίπαλης ομάδας κάνουν ὅ,τι μποροῦν γιά νά τόν ἀποθαρρύνουν καί νά ἐξασφαλίσουν τή δική τους νίκη. Σέ λίγο, καθώς τά πράγματα χειροτέρευαν γιά τούς ἀντιπάλους τους, οἱ Τσιγγάνοι ἄρχισαν νά περιορίζουν τίς διθυραμβικές κραυγές καί νά σχολιάζουν μεταξύ τους: «Ρέ παιδιά, δέν εἶναι σωστό νά τούς βάλουμε κι ἄλλο γκόλ. Θά ντροπιαστοῦνε τελείως. Τώρα πού θά ῥθει κοντά ὁ Π. (ἓνας ἀπό τούς ποδοσφαιριστές) νά τοῦ ποῦμε “φθάνει”».

Ὁ ἀγώνας τελείωσε μέ νίκη τῶν Τσιγγάνων, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, καί ομάδα φιλάθλων μέ ἐπικεφαλῆς τόν Πρόεδρο τοῦ Συλλόγου τους μπήκε στά ἀποδυτήρια. Ἐκεῖ, ἀφού ἔδωσαν τό κύπελλο τοῦ νικητή στόν ἀρχηγό τῆς νικητριάς ομάδας, ἀπένειμαν στούς παίχτες τῆς ἡττημένης ἀναμνηστικά μετάλλια. Ἐνῶ ὅλα εἶχαν ἓνα τόνο ἐπισημότητας καί καθωσπρεπισμοῦ, ἓνας Τσιγγάνος — γνωστός γιά τό χιούμορ του — σκύβει καί λέει χαμηλόφωνα μέ δῆθεν συνωμοτικό ὄφρος: «Καί κανένα ρολεξάκι, ἅμα θέλετε παιδιά, ἔχουμε...». Οἱ μη-τσιγγάνοι φάνηκαν νά τά χάνουν καί κοιτάχτηκαν ἀμήχανα, οἱ Τσιγγάνοι, ὅμως, «λύθησαν» κυριολεκτικά στά γέλια. Τό ἴδιο βράδυ βρέθηκα σέ παρέα Τσιγγάνων πού ἀφηγοῦνταν τό παραπάνω περιστατικό γελώντας μέ τήν «πλάκα» πού σκάρωσε ὁ Τσιγγάνος στούς μη-τσιγγάνους καί περιγράφοντας τήν ἀμηχανία στήν ὁποία αὐτοί περιῆλθαν. Τήν ἄλλη μέρα νεαρή Τσιγγάνα, ἡ ὁποία δέν παρευρισκόταν τήν προηγούμενη μέρα στό γήπεδο, μοῦ τό ἀφηγήθηκε πάλι γελώντας. Προφανῶς τό συμβάν εἶχε κάνει τό γύρο τῆς τσιγγάνικης κοινωνίας καί ὅλοι διασκέδαζαν μέ αὐτό.

Ἡ συμπεριφορά τῶν Τσιγγάνων μπορεῖ νά καταδείξει πολλά πράγματα. Ἀρχικά, ὁ τρόπος πού ἀντιμετώπισαν τούς ἀντιπάλους τους ἀντίκειται στό στερεότυπο τοῦ «γύφτου». «Γύφτο» μάθαμε νά λέμε ἐκεῖνον πού φέρεται μέ μικροπρέπεια, τόν «δεύτερης ποιότητας» ἄνθρωπο, ἐκεῖνον πού δέν θέλουμε νά εἶναι κοντά μας, τό μίσμα, κατά κάποιον τρόπο. Ὁ ὑποτιμητικός αὐτός ὅρος δέν συνάδει μέ τήν εὐγένεια καί τή μεγαλοψυχία πού ἐκεῖνοι ἔδειξαν ὅταν οἱ ἀντίπαλοί τους φάνηκαν νά χάνουν τό παιχνίδι. Ἄν καί χρόνια τώρα οἱ ἴδιοι θρίζονται ἀπό τή μεριά τῶν χαμένων τῆς ζωῆς, ὅταν τούς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά πάρουν τή «ρεβάνς», ὡς νικητές στό γή-

πεδό τους, ἐκεῖνοι ἄφησαν κατά μέρος ἀντιπαλότητες καί μνησικακίες, καί μέ συναισθήματα ἐμπάθειας προσπάθησαν νά περιφρουρήσουν τήν αὐτοεκτίμηση τῶν «ἄλλων». Οἱ παίχτες λένε πώς πρέπει νά ξέρεις νά κερδίζεις καί νά χάνεις στό παιχνίδι. Οἱ Τσιγγάνοι δέν κερδίζουν συχνά καί τό φυσικότερο θά ἦταν νά μήν ξέρουν πώς νά φερθοῦν σέ τέτοιες περιπτώσεις, τά πράγματα ὅμως ἔδειξαν πώς μιά φυσική εὐγένεια τούς ὑπαγόρευσε τήν κατάλληλη συμπεριφορά. Καί δέν θά ἔλεγα ὅτι ἐπρόκειτο γιά ἑνός ἄλλου εἶδους ἀνταγωνισμό, ἐκεῖνο τῆς ἐπίδειξης εὐγένειας⁶, γιατί φρόντισαν νά μή φανεῖ ὅτι ἄφησαν τούς ἀντιπάλους τους νά νικήσουν.

Στή συνέχεια ἦταν φανερός ἓνας ἄλλος τρόπος ἀντίδρασης στήν πίεση τῆς εὐρύτερης κοινωνίας γιά τήν υἱοθέτηση τῆς ἀποδιδόμενης ταυτότητας: τό παιχνίδι. Οἱ ἄνθρωποι συχνά, ἀδυνατώντας νά ἀντισταθοῦν, ἀποφασίζουν νά «παίξουν» τό ρόλο τους. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο θά «ἐρμηνεύσουν» αὐτό τό ρόλο μπορεῖ νά γίνει μέ δύο τρόπους: ἄλλοτε μέ σοβαρότητα (σοβαροφάνεια εἶναι στήν πραγματικότητα γιά ὅποιον καταλαβαίνει) καί ἄλλοτε μέ ἐλαφρότητα καί εἰρωνεία. Στήν πρώτη περίπτωση μπαίνουν στό παιχνίδι ἀνταποκρινόμενοι πλήρως στό στερεότυπο πού τούς ἀποδίδεται, παίζουν δηλαδή μέ τούς προκαθορισμένους ὅρους καί κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ, καί ὅταν βρεθοῦν μέ δικούς ἢ μόνοι ἀφήνουν κατὰ μέρος τό ρόλο καί ἐμφανίζεται ἡ ἀλήθεια τῆς ὑπαρξῆς τους. Στή δεύτερη περίπτωση πάλι «παίζουν», ἀλλά τώρα τά πράγματα εἶναι διαφορετικά: ἀφήνουν νά φανεῖ ὅτι «παίζουν» εἰρωνευόμενοι τά στερεότυπα καί τίς γενικευμένες κρίσεις. Ἡ εἰρωνεία αὐτή μᾶλλον δέν τούς δίνει χαρά. Μπορεῖ νά γελοῦν μέ τήν ἀμηχανία τῶν ἄλλων, ὅταν ἐκεῖνοι προσπαθοῦν νά καταλάβουν ἄν ἀποδεικνύεται ἀκόμη μιά φορά πώς εἶναι ἀληθινά (!) ὅσα λέγονται γιά τά συγκεκριμένα ἄτομα ἢ ἄν τούς «δουλεύουν», ὅμως ἔχω τήν ἐντύπωση πώς δέν χαίρονται. Τό παιχνίδι τους εἶναι ἓνας σαρκασμός καί αὐτοσαρκασμός συγχρόνως. Σαρκαζούν τούς ἄλλους γιά τά προκατασκευασμένα σχήματα, πού δέν τούς ἀφήνουν νά κρίνουν λογικά, καί τόν ἑαυτό τους γιά τήν ἀδυναμία τους νά «μιλήσουν», νά φανοῦν, νά καταδείξουν τήν ἀλήθειά τους.

Τό «ἄστειο» μέσα στά ἀποδυτήρια, παρά τό γεγονός ὅτι προκάλεσε τά γέλια τῶν Τσιγγάνων, πιστεύω ὅτι κρύβει μέσα του μιά πραγματικότητα κάθε ἄλλο παρά ἄστεία — δέν θά ἦταν ὑπερβολή ἄν χρησιμοποιοῦσα τή λέξη «τραγική» —,

τήν όποία διακωμωδώντας, σαρκάζοντας και σαρκαζόμενοι οί Τσιγγάνοι προσπαθούν νά αντιμετωπίσουν. Ἐλλωστε, ὅπως λέει ὁ Μ.Γ. Μερακλής, πολλές φορές τό λαϊκό χιούμορ δέν εἶναι «καθαρό», ἀμειχτό· περιέχει και κάποια, κάποτε μάλιστα μεγάλη, δόση τραγικότητας⁷. Οί Τσιγγάνοι ξέρουν πολύ καλά πώς λειτουργοῦν τά στερεότυπα τῶν «ἄλλων» γι' αὐτούς: εἶναι οί γύφτοι, τά κλεφτρόνια πού τά καταφέρνουν νά ἐπιβιώνουν μέ παράνομες δραστηριότητες, μέ πονηριά, ξεγελώντας... Ἐν μέρει αὐτό πιθανόν νά ἀποτελεῖ μιά πραγματικότητα γιά κάποιους ἀπό αὐτούς: ἔμαθαν νά εἶναι πονηροί, ἀναγκάστηκαν νά μάθουν τήν πονηριά γιά νά ἐπιβιώσουν στούς δύσκολους καιρούς — ἄλλοτε και τώρα — ἀφοῦ οί συνθήκες, ἡ ἐπιμονή στή διατήρηση τῆς ταυτότητάς τους, ὁ παραδοσιακός τρόπος ζωῆς τους, ἡ συλλογικότητα και ἡ κοινωνική ἀλληλεγγύη πού τούς διακρίνει, και κυρίως ὁ στιγματισμός και οί προκαταλήψεις, δέν ἄφηναν και πολλά περιθώρια γιά τήν ἐπιβίωσή τους στό σύγχρονο κράτος — «κράτος πρόνοιας» γιά τούς «ἄλλους».

Στή συγκεκριμένη περίπτωση, οί Τσιγγάνοι δέν εἶχαν κανένα λόγο νά συμπεριφερθοῦν ἔτσι. Σαφῶς οί ἐμπορικές δραστηριότητές τους δέν εἶχαν θέση ἐδῶ⁸. Ἦταν μιά συνάντηση φιλική ἀφοῦ μή-τσιγγάνοι δέχτηκαν νά συναγωνισθοῦν μαζί τους παίρνοντας μέρος στίς ἐρραστιακές τους ἐκδηλώσεις, δείχνοντας ἔτσι ὅτι διάκινται εὐμενῶς ἀπέναντί τους, ὅτι τούς ἀποδέχονται. Τήν ἀποδοχή αὐτή — μέ ὅλη τή συγκαταβατικότητα πού ἐμπεριέχει ὁ ὅρος — οί Τσιγγάνοι φαίνεται πώς κατά βάθος τήν περιφρονοῦν. Ἴσως σέ μή-συνειδητό ἐπίπεδο ἀντιλαμβάνονται ὅτι οί λεγόμενες ἀντιρατσιστικές ἐκδηλώσεις συχνά δέν κάνουν τίποτα ἄλλο ἀπό τό νά ἱκανοποιοῦν τό ναρκισσισμό τῶν «ἄλλων», τῶν ἀντιρατσιστῶν (politically correct!), πού αἰσθάνονται ἔτσι ὅτι βρίσκονται ἀπό τή μεριά τῶν «καλῶν» και δημοκρατικῶν πού ναι μέν γνωρίζουν ὅτι οί ἄλλοι εἶναι κατώτεροι, ἀλλά μέ μεγαλοψυχία τούς ἀποδέχονται. (Θυμᾶστε τίς παιδικές ἐκθέσεις μέ θέμα: «Μιά καλή μου πράξη»;) Οί Τσιγγάνοι τά ψυχανεμίζονται αὐτά και ἄλλοτε ἀρνοῦνται νά «παίξουν» μαζί τους.

Κατά τή διάρκεια τῆς συγκεκριμένης μέρας οί Τσιγγάνοι «ἐπαίξαν» σύμφωνα μέ τούς κανόνες τοῦ παιχνιδιού, πού οί «ἄλλοι» ὄρισαν, ἀλλά στό τέλος ὁ νεαρός Τσιγγάνος — ὁ ὅποιος σημειωτέον, ἀσχολεῖται μέ διαφορετική δουλειά ἀπό αὐτήν πού προσποιήθηκε ὅτι κάνει — δέν κρατή-

θηκε και πέταξε τήν κουβέντα: «Και κανένα ρολέξάκι, ἄμα θέλετε...» πού μεταφράζεται: «Μεταξύ μας τώρα, ξέρουμε πολύ καλά πώς μᾶς βλέπετε. Δέν ὑπάρχει λόγος νά ὑποκρινόμαστε...». Και πάλι ὁ Τσιγγάνος «ἐπαίξε». «Ἐπαίξε» ἀλλά τούς ἄφησε νά δοῦν τό «παιχνίδι» του, διακωμωδώντας τό ρόλο πού τοῦ ἐπέβαλαν.

Οί Τσιγγάνοι παίζουν πολύ συχνά, σακάρωνουν φάρσες και γελοῦν. Ὅμως κάθε παιχνίδι σημαίνει κάτι, λέει ὁ Χουζίνγκα⁹, και τό παιχνίδι τῶν Τσιγγάνων ἴσως ἀποτελεῖ μιά προσπάθεια μεταγραφῆς και μετονομασίας τῆς πραγματικότητας ἀφοῦ, ἔτσι ὅπως εἶναι ζοφερή και ἀντίξοη, δύσκολα βιώνεται. Πιστεύω ὅτι οί Τσιγγάνοι παρά τά γέλια τους, δέν χαίρονται μέ τέτοιου εἶδους παιχνίδια. Ἴσως και νά κάνω λάθος. Ἴσως ἡ «παράσταση» αὐτή νά λειτουργεῖ και ὡς ψυχόδραμα πού βοηθᾶ στή διακωμώδηση τῶν ἀρνητικῶν στερεοτύπων. Δέν εἶναι τυχαῖο πού ὀλόκληρη σχεδόν ἡ τσιγγάνικη κοινωνία ἔμαθε τό περιστατικό και τό ἀφηγοῦνταν ὡς ἀνέκδοτο.

Ἡ περίφημη ἀποδοχή — μέ ἄλλα λόγια ἡ ἐλεημοσύνη — δέν ξεγελοῦν και δέν παρασύρουν τούς Τσιγγάνους. Πιθανόν αὐτό νά ὀφείλεται στή δυσπιστία τους — «χρόνια δέν τούς ἤθελαν, τώρα γιατί νά τούς φέρονται διαφορετικά, ὑποπτο» — ἡ σέ μιά κρυφή ὑπερηφάνεια πού ὀφείλεται στήν ἱκανότητά τους νά ἐπιβιώνουν μέσα σέ ἕναν κόσμο ἐχθρικό και ξένο διασκεδάζοντας τή θλίψη γιά τόν ἀποκλεισμό τους ἀπό τά «πράγματα» μένοντας μαζί, ἀφήνοντας τό βάρος τῆς καθημερινότητας ἔξω ἀπό τήν ἀληθινή ζωή τους μέσα στήν τσιγγάνικη κοινωνία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἄννα Λυδάκη, Σχηματισμός ταυτότητας τσιγγανοπαιδῶν ἡλικίας 11-13 ἐτῶν στήν περιοχή τῆς Ἁγίας Βαρβάρας — Ὁ ρόλος τοῦ σχολείου, Διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (Π.Τ.Δ.Ε.), Ἀθήνα 1997, σσ. 152-157.

2. Γ. Χουζίνγκα, Ὁ ἄνθρωπος και τό παιχνίδι (homo ludens), «Γνώση», Ἀθήνα 1989, σ. 83.

3. Βλ. σχετικά Ε. Μπαλιμπάρ - Ι. Βαλλερστάιν, Φυλή, Ἔθνος, Τάξη. Οἱ διαφορούμενες ταυτότητες. «Ὁ Πολίτης», Ἀθήνα 1991.

4. Γιά τή δημιουργία τοῦ στίγματος, τῶν στερεοτύπων και τῶν προκαταλήψεων και τῶν κοινωνικῶν παραγόντων πού συντελοῦν στήν ὑπαρξη και τή διαίωσή τους, βλ. ἐνδεικτικά Ε. Goffman, Stigmaté, les usages sociaux des handicaps. Les Editions de Minuit, Paris 1975. Μ. Billing, «Racisme et Discrimination», στόν τόμ. (ἐπιμ. Serge Moscovici) Psychologie Sociale. P.U.F., Paris 1984, ss. 449-472. Δ. Γεώργας, Κοινωνική Ψυχολογία,

τόμ. Α΄, Ἀθήνα 1990, σσ. 201-213. D. Millner «Φυλετική προκατάληψη» και Η. Tajfel «Κοινωνικά στερεότυπα και κοινωνικές ομάδες» στον τόμ. (έπιμ. Σ. Παπαστάμου) Διομαδικές σχέσεις «Ὀδυσσέας», Ἀθήνα 1990, σσ. 64-112 και 113-140.

5. Ἡλία Δασκαλάκη, Ἡ Ἑγκληματολογία τῆς κοινωνικῆς ἀντίδρασης. «Ἀντ. Ν. Σάκκουλα», Ἀθήνα 1985, σσ. 146-159.

6. Ὁ Γ. Χουϊζίνγκα, Ὁ ἄνθρωπος και τί παιγνίδι..., ὁ.π., σ. 103, ἀναφέρεται στον ἀνταγωνισμό κατά τόν ὁποῖο ἐξουθενώνει κανεῖς τόν ἀντίπαλό του μέ ἀνώτερους τρόπους ἢ παραμερίζοντας γι' αὐτόν. Σημειώνει μάλιστα

ὅτι οἱ Κινέζοι ἔχουν εἰδική λέξη γιά αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆ συμπεριφορά, τῆ λέξη «γιάνγκ».

7. Μ.Γ. Μερκαλής, Εὐτράπελες διηγήσεις. Τό κοινωνικό τους περιεχόμενο. «Ἐστία», Ἀθήνα 1980, σ. 9. Βλ. και σσ. 7, 66.

8. Γιά τίς ἐπαγγελματικές δραστηριότητες τῶν Τσιγγάνων βλ. Ἄννα Λυδάκη, Σχηματισμός ταυτότητας τσιγγανοπαίδων... ὁ.π., σσ. 10 και 134-145. Β. Formoso, Tsiganes et Sédentaires, La reproduction culturelle d' une société. Editions L' Harmattan, Paris 1986, σσ. 92-100.

9. Γ. Χουϊζίνγκα, Ὁ ἄνθρωπος και τό παιγνίδι..., ὁ.π., σ. 12.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΦΙΛΙΣΤΩΡ» :

Ἀγροτικός πολιτισμός καί ἀνάπτυξη στή Βουλγαρία καί τήν Ἰαπωνία

Μιά συγκριτική ἀποψη

Maya Keliyan
Μετάφραση - Ἐπιμέλεια
Βαγγέλης Δουβαλέρης

1. Εἰσαγωγή

Μετά τόν δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ἡ Ἰαπωνία ἐφάρμοσε κι ἔφερε εἰς πέρας ἐπιτυχῶς μιά ἀγροτική μεταρρύθμιση. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ὁ γεωργικός τομέας τέθηκε στό πλαίσιο τῆς ἀγορᾶς. Τήν ἴδια περίοδο, ἡ Βουλγαρία ὑποβλήθηκε σέ μιά διαδικασία ἐκκαθάρισης τῆς ἰδιωτικῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας, τῶν θεσμῶν τῆς ἀγορᾶς καί τῆς παραδοσιακῆς ἀγροτικῆς καλλιέργειας. Σήμερα, σέ μιά περίοδο μεταρρυθμίσεων πού ἀκολούθησαν τήν πτώση τοῦ κομμουνισμοῦ καί ταυτόχρονα οἰκονομικῶν μετατροπῶν μέ φιλελεύθερη κατεύθυνση, ἕνα ἀπό τά προβλήματα τῆς Βουλγαρικῆς κοινωνίας, ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἡ ἀνασυγκρότηση τοῦ κατεστραμένου παραδοσιακοῦ συστήματος ἀξιών. Ἡ Ἰαπωνία εἶναι γνωστή ὡς χώρα γιά τό σεβασμό πού ἀνέκαθεν ἔτρεφε στίς παραδόσεις. Αὐτό ἰσχύει εἰδικά γιά τίς ἀγροτικές κοινωνίες καί κοινότητες. Ἄρκετοί μελετητές πιστεύουν ὅτι ὁ ἰδιαίτερος τρόπος τῶν Ἰαπώνων νά τηροῦν τίς παραδόσεις συνταιριάζοντάς τες, συγχρόνως, μέ τίς νέες ἀνάγκες, ἦταν ὁ καθοριστικός παράγοντας πού ἔπαιξε τόν μεγαλύτερο ρόλο γιά τόν γρήγορο ἐκσυγχρονισμό τῆς χώρας στήν μεταπολεμική περίοδο. Ἡ ἐπιτυχῆς ἐξέλιξή της μπορεῖ νά λειτουργήσῃ ὡς παράδειγμα γιά τοὺς Βουλγάρους, στήν προσπάθειά τους νά ἐφαρμόσουν κοινωνικές καί οἰκονομικές μεταρρυθμίσεις.

2. Ἕνα Σχεδιάγραμμα τῶν Προβλημάτων.

Ὁ ἀγροτικός πολιτισμός (farm culture) ἐκφράζει τήν ἔννοια τοῦ «νοήματος» τῶν ἀγρο-

τικῶν ἐργασιῶν: οἱ κοινῶς ἀποδεκτές κοινοτικές ἀξίες, στίς ὁποῖες βασίζεται ἡ ταυτότητα τῆς γεωργικῆς τάξης. Στό ἄρθρο αὐτό, ὁ ἀγροτικός πολιτισμός ἐξετάζεται ὑπό τό πρίσμα ἑνός κοινωνικο-πολιτιστικοῦ πλαισίου, στό ὁποῖο ἐνυπάρχουν οἰκονομικές σχέσεις γεωργικοῦ χαρακτῆρα κι ἀγροτικές δραστηριότητες. Ὁ ἀγροτικός πολιτισμός μπορεῖ νά ὀριστεῖ ὡς τό κυρίαρχο πρότυπο τῆς ὀργάνωσης σχεδίων δράσης, μέ σκοπό τήν ἐπίτευξη μιᾶς ἐπιτυχοῦς ἀνταπόκρισης στίς γεωργικές δραστηριότητες. Εἶναι τό ἀποτέλεσμα κοινωνικῶν, ἱστορικῶν, οἰκονομικῶν κι ἄλλων καθοριστικῶν παραγόντων. Ἕνα ἀπό τά πιό συζητημένα ζητήματα σέ ἐπίπεδο κοινωνικῆς θεωρίας, ἀφορᾷ στόν ρόλο τοῦ πολιτισμοῦ (culture) στήν οἰκονομική ζωή. Κοινωνιολόγοι κι ἐκπρόσωποι ἄλλων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν πιστεύουν ὅτι ἡ οἰκονομική δομή τῆς κοινωνίας προσδιορίζει τόν γενικό χαρακτῆρα τῆς πολιτιστικῆς ζωῆς. Ἄλλοι ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ ἰδέες, ὁ πολιτισμός καί οἱ παραδόσεις ἀσκοῦν μιά ἀνεξάρτητη ἐπίδραση στήν οἰκονομική δραστηριότητα. Τό ἐρώτημα εἶναι: ἀποτελεῖ ἡ «οἰκονομική συμπεριφορά» ἕνα οὐσιαστικό μέρος τοῦ πολιτισμοῦ ἢ οἱ «πολιτιστικο/συμβολικές» ἀντιλήψεις εἶναι εἰδικά συνακόλουθα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης;

Στό ἄρθρο αὐτό, θά ἐπικεντρωθῶ στά ἀκόλουθα θέματα:

I. στήν εξέταση τῆς Βουλγαρικῆς καί Ἰαπωνικῆς γεωργίας στό πλαίσιο τῆς κοινωνικο-ἱστορικῆς τους ἀνάπτυξης καί τήν ἐπίδραση τῆς κρατικῆς πολιτικῆς στίς ἀγροτικές δραστηριότητες.

II. στή διερεύνηση τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν προσδιορισμῶν τοῦ ἀγροτικοῦ συστήματος

καί τοῦ ἀγροτικοῦ πολιτισμοῦ στήν Βουλγαρία καί τήν Ἰαπωνία.

III. στήν ἀνάλυση τοῦ συστήματος ἀξιών καί τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀγροτῶν, καθῶς καί τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἀγροτικοῦ πολιτισμοῦ στίς δύο χῶρες.

Ἡ θεωρητική ἀνάλυση βασίζεται στά ἀποτελέσματα πού προκύπτουν ἀπό κοινωνιολογικές ἐπισκοπήσεις ἐμπειρικοῦ χαρακτῆρα τῶν Βουλγάρων καί τῶν Ἰαπῶνων ἀγροτῶν κι ἀγροτικῶν κοινοτήτων.

3. Βουλγαρικός καί Ἰαπωνικός ἀγροτικός πολιτισμός στό πλαίσιο τῆς ἱστορικής ἐξέλιξης.

Ἡ Βουλγαρία βρίσκεται στά σύνορα μεταξύ τῶν Δυτικῶν καί τῶν Ἀνατολικῶν πολιτισμῶν. Ἡ χώρα αὐτή, πολλές φορές στήν ἱστορία της, λειτούργησε ὡς γέφυρα μεταξύ τῶν Ἀνατολικῶν καί Δυτικῶν κοινωνιῶν. Τό γεγονός αὐτό ἐπηρέασε βαθειά τήν ἱστορία, τήν κοινωνία καί τόν πνευματικό πολιτισμό τῆς Βουλγαρίας. Κατά τά τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα, ἡ Βουλγαρία ὑποδουλώθηκε ἀπό τήν Ὄθωμανική αὐτοκρατορία, μέ ἀποτέλεσμα τήν καταστροφή τῶν Βουλγαρικῶν κρατικῶν θεσμῶν καί τήν ἐπιβολή τοῦ Ὄθωμανικοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος. Οἱ ἐμπορικές σχέσεις ἄρχισαν νά ἀναπτύσσονται στά τέλη τοῦ 17ου καί τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα, ὅμως τό ἰσχυρό τιμαριωτικό σύστημα ἐξακολούθησε νά φέρνει ἐμπόδια. Ἀφοῦ ἀπελευθερώθηκε ἀπό τήν Ὄθωμανική ἐξουσία τό 1878, θεσπίστηκαν στήν χώρα δημοκρατικοί θεσμοί, καί ἡ Βουλγαρία ἄρχισε νά ἐξελίσσεται ὑπό τίς συνθήκες μιᾶς μεσοαστικής κοινωνίας. Οἱ ἐμπορικές σχέσεις κυριάρχησαν στήν οἰκονομία.

Πρὶν ἀπό τήν κομμουνιστική «κολλεκτιβοποίηση» τῆς καλλιεργήσιμης γῆς (1945-1958), ἡ Βουλγαρική γεωργία βασιζόταν στήν κατοχή μικρῶν διάσπαρτων ἀγροτεμαχιῶν. Ἀπό ἱστορική πλευρά, ἡ γεωργική ἀνάπτυξη στή Βουλγαρία καί στήν Ἰαπωνία ἐπιτεύχθηκε μέσῳ ἀγροτικῆς ἀποταμίευσης καί ἐντατικοποίησης καί εἰσαγωγῆς τεχνολογίας στήν ἐργασία. Ἀντίθετα ἀπό τήν Ἰαπωνία, ἡ γεωργία στήν Βουλγαρία, πρὶν ἀπό τήν κομμουνιστική «κολλεκτιβοποίηση», εἶχε ὡς βάση τῆς τό σύστημα τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας. Ἡ μέση ἔκταση γαιοκτησίας ἦταν 3 ἑκτάρια ἀνά ἀγροτική οἰκογένεια (Kanew, 1933, 13-16). Τό παραδοσιακό πρότυπο κληρο-

νομιᾶς ἀποσκοποῦσε στήν ἴση διανομή τῆς ἰδιοκτησίας μεταξύ ὄλων τῶν κληρονόμων, κι ἐπέφερε μιᾶ διάσπαση τῆς καλλιεργήσιμης γῆς μέ ποσοστό 2,15% ἐτησίως. Πρὶν ἀπό τόν δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ἡ Βουλγαρία ἦταν μιᾶ ἀπό τίς φτωχότερες γεωργικές χῶρες στόν κόσμο — μέ βάση τά ἐτήσια εἰσοδήματα τῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν. Τό 90% τῆς καλλιεργήσιμης γῆς ἐκαλλιεργεῖτο ἀπό τοῦς ἰδιοκτῆτες της, καί μόνο τό 10% ἦταν μισθωμένο. Οἱ ἀγροτικές οἰκογένειες βασίζονταν κυρίως στήν ἐργασία τῶν μελῶν τους, καί μόνο σέ σπάνιες περιπτώσεις ἤ σέ περιόδους ὑψηλῆς γεωργικῆς ἀπασχόλησης βασίζονταν στήν ἐργασία μισθωμένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Οἱ πατριαρχικές σχέσεις καί οἱ τοπικές ἀγροτικές κοινότητες διατηρήθηκαν ἐξ αἰτίας τῶν δύσκολων ἱστορικῶν, κοινωνικῶν καί οἰκονομικῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦσαν στήν χώρα. Ἦταν οἱ ἐκτεταμένες πατριαρχικές οἰκογενειακές κοινότητες (οἱ ἀποκαλούμενες «zadruga») καί (σέ πιό πρόσφατες ἐποχές) οἱ χρηματικοί πόροι κοινῆς βοήθειας (οἱ «vzaimospomagatelnikasi») πού στήριξαν καί βοήθησαν τοῦς Βούλγαρους ἀγρότες στίς δύσκολες στιγμές. Οἱ ἄτυποι αὐτοὶ ὀργανισμοί ἰδρύθηκαν καί διευθύνονταν ἀπό τοῦς ἴδιους τοῦς χωρικούς, χωρίς καμμιά κρατική παρέμβαση, καί λειτουργοῦσαν στήν βάση τῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοίκησης. Μετά τό 1878, οἱ ὀργανισμοί αὐτοὶ λειτούργησαν ὡς βάση γιά τήν δημιουργία τῆς Γεωργικῆς καί Πιστωτικῆς Τράπεζας τῆς Βουλγαρίας, γεγονός πού βοήθησε ἐξαιρετικά τοῦς γεωργικούς συνεταιρισμούς. Ὁ πρῶτος γεωργικός συνεταιρισμός ἰδρύθηκε τό 1890, καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἡ Βουλγαρία ἦταν ἡ χώρα μέ τό πιό ἀνεπτυγμένο κίνημα συνεταιρισμῶν στή Βαλκανική χερσόνησο. Ἡ συμμετοχή στοῦς γεωργικούς συνεταιρισμούς ἦταν ἐθελοντική. Οἱ γαιοκτῆμονες ἐγγράφονταν σέ κάποιον συνεταιρισμό μόνο ἂν ἔκριναν ὅτι ἀνταποκρίνεται στά συμφέροντά τους. Διαφορετικά εἶδη συνεταιρισμῶν ὀργανώνονταν σύμφωνα μέ τήν ἰδιαιτερότητα τῶν ἀγροτικῶν ἀναγκῶν. Ὑπῆρχαν συνεταιρισμοί παραγωγῆς, συνεταιρισμοί πού λειτουργοῦσαν ὡς κοινωφελεῖς ὀργανισμοί, συνεταιρισμοί πίστωσης, συνεταιρισμοί ἀγοραστικοί καί ἐμπορικοί — κι ὅλοι τους λειτουργοῦσαν στηριζόμενοι στή βασική ἀρχή τῆς αὐτοδιαχείρισης, τῆς αὐτοδιοίκησης, τῆς ἐθελοντικῆς συμμετοχῆς καί τῆς δημοκρατίας. Καμμιά πίεση ἀπό κρατικῆς πλευρᾶς δέν ἀσκήθηκε. Οἱ γεωργικοί συνεταιρισμοί ἐκείνης τῆς ἐποχῆς λειτουργοῦσαν κάτω ἀπό οἰκονομικές συν-

θήκες αγροῶς. Οἱ ἀγρότες πού ἐπέλεγαν νά ἐγγραφοῦν σέ συνεταιρισμό προστάτευαν τήν κοινωνική τους θέση ἀπό τοὺς ἀνεξάρτητους γαιοκτῆμονες. Ἡ συμμετοχή τους στό συνεταιρισμό ἦταν ζήτημα ἐλεύθερης οικονομικῆς ἀπόφασης.

Τά χαρακτηριστικά τοῦ Βουλγαρικῆς ἀγροτικού συστήματος ἀντανακλοῦσαν τίς ἰδιαιτερότητες τοῦ ἐθνικοῦ ἀγροτικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Βουλγαρικὸς λαὸς ἔτρεφε ἀνεκαθεν βαθύ σεβασμό στήν σκληρή δουλειά καί στήν πρωτοβουλία. Ἀπό τήν στιγμή πού κυριάρχησαν κοινοτικές ἀξίες στήν χώρα, οἱ ἀγρότες βασίζονταν συνήθως στήν ὑποστήριξη τῶν γειτόνων τους, τῶν συγγενῶν τους καί τῶν συγχωριανῶν τους.

Γιά αἰῶνες τό Ἰαπωνικό χωριό ἦταν ἓνα σύμπαν, ὅπου ὁ καθένας ἐκτελοῦσε ἓναν καθορισμένο ρόλο σύμφωνα μέ τήν κοινωνική του θέση. Ἡ διαχείριση τῶν τοπικῶν υποθέσεων ἦταν στήν ἀρμοδιότητα τοῦ ἐκμισθωτῆ, ἐνῶ ἡ αὐτοδιοίκηση τοῦ χωριοῦ ἦταν τό πεδίο δράσης τῶν γαιοκτῆμόνων ἀγροτῶν τῆς ἀνώτατης τάξης. Οἱ κοινωνίες τῶν Ἰαπωνικῶν χωριῶν εἶχαν μιά ξεχωριστή ἱεραρχική ὀργάνωση, ἡ ὁποία ἦταν κατά πολύ ἐπηρεασμένη ἀπό τήν κοινωνική διάρθρωση πού δημιουργήσε τό σύστημα διακυβέρνησης τοῦ ἐκμισθωτῆ. Μετά τήν περίοδο Meiji (1868-1912), καθιερώθηκε μιά ἱεραρχία βάσει τῆς κοινωνικῆς θέσης. Ὑπῆρχαν ὅμως τρόποι γιά παράκαμψη τῶν δυσχερειῶν καί τήν ἐξασφάλιση μιᾶς κοινωνικῆς κινητικότητας. Οἱ ἀγροτικές οἰκογένειες μπορούσαν νά ἀκολουθήσουν ἀνοδική ἢ καθοδική πορεία στά πλαίσια αὐτῆς τῆς ἱεραρχίας. Παρά τίς ἀλλαγές αὐτές, τό ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας παρέμεινε χαμηλό. Ἡ κοινωνία τοῦ χωριοῦ, ἀντίθετα ἀπό τήν ἀντίστοιχη Βουλγαρική, δέν συνέβαλε στόν οικονομικό ἀνταγωνισμό. Στήν προπολεμική περίοδο, οἱ ἀγρότες, γενικά, ὀνομάζονταν «hyakusho», ὀνομασία σχεδόν συνώνυμη μέ τή φτώχεια. Στίς μέρες μας, ἡ εἰκόνα τῶν «hyakusho» συνήθως συνδέεται μέ τό χαμηλό κοινωνικό κύρος τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς καί τό μεγάλο βάρος τῶν ἀγροτικῶν δραστηριοτήτων. Στήν προπολεμική Ἰαπωνία, οἱ ὀνομαζόμενοι «nohonshugi» (ἐκπρόσωποι τοῦ ἰαπωνικοῦ ριζοσπαστικοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος) κληρονόμησαν, καί σέ μερικές περιπτώσεις ἐκμεταλλεύθηκαν, τήν παράδοση τοῦ φεουδαρχικοῦ ταξικῆς συστήματος, τό ὁποῖο, κατέτασσε τόν ἀγρότη ἀμέσως μετά τοὺς σαμουράι. Ἡ ἰδεολογία αὐτή εἶχε σκοπό τῆς νά ἀποζημιώσῃ τόν ἀγρότη γιά τό χαμηλό βιοτικό ἐπίπεδο καί τό βάρος τῆς ἐργασίας πού ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἀντέ-

ξει. Κατά τήν περίοδο τοῦ Tokugawa (1600-1868), οἱ ἀγρότες ἦταν ἀναγκασμένοι ἀπό τό σύστημα νά δουλεύουν σκληρά, παρ' ὅλο πού τά Ἰαπωνικά χωριά ἦταν βασισμένα σέ ἓνα κοινοτικό σύστημα ἐπίβλεψης καί εἶχαν κοινούς ἠθικούς κώδικες, ἐξαιτίας τῶν ὁποίων οἱ χωρικοί δέν μπορούσαν ἐπ' οὐδέν νά ξεφύγουν ἀπό τήν κοπιαστική καί μονότονη ἐργασία τῆς καθημερινῆς ζωῆς. «Ἡ καθαυτό σκληρή δουλειά λέγεται ὅτι προέρχεται ἀπό τίς παραδοσιακές καλλιέργειες ρυζιοῦ τῆς Ἰαπωνίας σέ κοινοτικές τοποθεσίες («mura» ἢ χωριό) [...]. Ἡ ἀνύψωση τῆς ἐργατικῆς ἀποδοτικότητας μέσω τῆς συνεργασίας μεταξύ τῶν ἀγροτῶν ἐπιτεύχθηκε, ἐπίσης, χάρις στήν κοινοτική δομή τῶν χωριῶν, στά ὁποία οἱ ἐπιδιώξεις ἦταν κοινές, καί ὅπου ὅλες σχεδόν οἱ οἰκογένειες συνδέονταν μέ συγγενικές σχέσεις. Σέ μιά τέτοια κοινωνία κοινοτικῆς μορφῆς (Gemeinschaft), ὁ κόσμος γνωρίζεται μεταξύ του, συχνά ὑπό τήν ἡγεσία ἑνός πατερναλιστικοῦ ἀρχηγοῦ. Ἐπικρατοῦσε μιά μεγάλη φιλαλληλία, ἓνα «ἐμεῖς» μεταξύ τῶν μελῶν, τά ὁποία ἦταν ἀνά πάσα στιγμή ἔτοιμα νά ἀλληλοβοηθοῦνται στίς δύσκολες περιστάσεις. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Ἰαπωνικός ὄρος γιά τήν λέξη «δουλειά», «hataraku», κυριολεκτικά σημαίνει «τό νά κάνει κάποιος τοὺς γύρω του νά αἰσθάνονται ἀνετα» (Nakano, 1992, 60).

Ὁ Ἰαπωνικὸς ἐκσυγχρονισμὸς ὀφείλεται κατά μεγάλο μέρος στήν ἰδεολογία Meiji. Σύμφωνα μέ τόν Hideichiro Nakano, ἡ ἔννοια κλειδί αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας ἦταν τό «houon» (ἡ ἐξόφληση τοῦ χρέους πού εἶχε κάποιος στοὺς γονεῖς του, στόν ἀφέντη του ἢ ἀκόμα καί στόν Ἄυτοκράτορά του). Μέ αὐτόν τόν τρόπο καθιερώθηκε μιά κοινοτική ἠθική, κατά τήν ὁποία οἱ ἄνθρωποι ἔπρεπε νά δουλεύουν σκληρά καί νά ἐξοφλήσουν τήν γενναιοδωρία, τήν ὁποία δέχτηκαν ἀπό τοὺς κυρίους τους ἢ ἀπό τήν «seken» (κοινότητα) (1992, 60). Στήν Βουλγαρία, ὅπως ἀναφέρθηκε, οἱ συγχωριανοὶ παρομοίως ἀλληλοὑποστηρίζονταν σέ δύσκολες περιόδους ἐκ παραδόσεως, ὁ καθένας, ὅμως, παρέμενε ἀνεξάρτητος παραγωγός.

Ὁ γεωργικὸς τομέας στήν Ἰαπωνία, στήν πραγματικότητα δέν ἐκαλλιεργεῖτο ἀποκλειστικά ἀπό μεμονωμένες οἰκογένειες. Ἦταν, περισσότερο, ἓνα σύστημα «κοινοτικῆς καλλιέργειας», ὅπου ὅλο τό χωριό διατηροῦσε τό ἔδαφός του, λειτουργώντας συνεταιρικά γύρω ἀπὸ αὐτό. Γιά παράδειγμα, ὁ τύπος τῆς ὁποίας καλλιέργειας καί σοδειᾶς στήν πραγματικότητα ἀποφασίζονταν ἀ-

πό κοινού, σύμφωνα με άγραφες κοινωνικές συμβάσεις.¹ Στην Ίαπωνική κοινωνία κανείς δεν μπορούσε να εξαιρεθεί από όρισμένους δεσμούς με κοινωνικές ομάδες, όπως ή οικογένεια, ή συντροφιά ή ή κοινότητα - οι άνθρωποι συχνά ώθουντο πιεστικά από τις ομάδες τους (οικογένεια, χωριό κτλ.) προς τήν έπιτυχία. Τό Ίαπωνικό ήθος στην έργασία συνδέονταν πολύ στενά με μία κοινοτική ήθική. Αυτό πού ώθουσε τούς Ίάπωνες άγρότες να δουλεύουν σκληρά ήταν μάλλον οι συλλογικές προδιαγραφές, παρά ή δική τους προσωπική έπιθυμία ή συμφέρον. Τό σημαντικό, ώστόσο, είναι ότι επικρατούσε ένα σύστημα αξιών, τό όποιο έτρεφε μεγάλη εκτίμηση στην «σκληρή δουλειά».

Στήν Βουλγαρία, και ειδικότερα στις Βουλγαρικές άγροτικές κοινότητες, τό κίνητρο τών ανθρώπων για τήν σκληρή δουλειά ήταν τό οικονομικό τους συμφέρον. Η σκληρή δουλειά και ή οικονομική ευημερία έθεωρούντο, κατά πρώτο, οικονομική αναγκαιότητα, και, κατά δεύτερο, άτομική και ήθική υποχρέωση κι ευθύνη ύψηλης αξίας άπέναντι στην ίδια τήν οικογένεια μεταξύ άλλων. Οι Βούλγαροι άγρότες, ακριβώς όπως οι αντίστοιχοι Ίάπωνες, ώθουντο στην δουλειά άπό διάφορα ανθρώπινα αισθήματα και κοινωνικές σχέσεις. Όπως διατυπώθηκε άπό τήν Ruth Benedict, στην Ίαπωνία, ή ντροπή («khaiji») υπήρξε σημαντικός ψυχολογικός παράγοντας στην κοινωνική συμπεριφορά τών Ίαπώνων (1993, 224-286). Τά παιδιά διδάχτηκαν ότι κάθε άποτυχία στην δουλειά τους θά ήταν μία προσωπική αλλά και οικογενειακή «ντροπή» - ότι θά έπρεπε να τήν άποφεύγουν. Στην Βουλγαρία, όπως και στην Ίαπωνία, ή ντροπή ήταν ένας ρυθμιστικός παράγοντας κοινωνικής συμπεριφοράς μεγάλης σημασίας. Με τήν Όρθόδοξη Χριστιανική παράδοση, όμως, ή ντροπή πήρε τήν μορφή ενός ισχυρού αισθήματος ένοχής.

Αντίθετα άπό τά Βουλγαρικά χωριά, όπου οι χωρικοί δεν ήταν ίσοι σε οικονομικούς όρους αλλά είχαν ίσα δικαιώματα, κάτω άπό τό Ίαπωνικό τοπικό σύστημα διακυβέρνησης ως τό τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, οι κάτοικοι κάθε περιοχής και χωριού δεν είχαν καθόλου ίσα δικαιώματα. Μόνο οι άντρες οι άνω τών 25 έτών, με δύο χρόνια διαμονής σε μία συγκεκριμένη περιοχή, και με καταβολή δύο ή περισσότερων γιέν σε τοπικούς ή εθνικούς φόρους, είχαν τό δικαίωμα τής πλήρους ιθαγένειας. Μόνο αυτοί οι συγκεκριμένοι χωρικοί, πού αντιπροσώπευαν τό 10% του συνολικού πληθυσμού, μπορούσαν να ψηφίσουν. Οι πολίτες με πλήρη δικαιώματα

και καθήκοντα, οι όποιοι εξέλεγαν αντιπροσώπους στο συμβούλιο του χωριού, χωρίζονταν με τήν σειρά τους σε δύο τάξεις, σύμφωνα με τό ποσό τών πληρωθέντων φόρων. Οι άποκαλούμενοι πολίτες πρώτης τάξης είχαν αρκετές φορές περισσότερη εκλογική δύναμη άπό τούς αντίστοιχους τής δεύτερης τάξης, κερδίζοντας άρα τήν μεγαλύτερη έπιρροή στις συμβουλευτικές εκλογές. Η συμμετοχή στην τοπική κυβέρνηση ποτέ δεν θεωρήθηκε δημοκρατικό δικαίωμα, αλλά καθήκον ή υποχρέωση προς τό κράτος. Η άπομόνωση άπό τόν έξω κόσμος, τό ισχυρό αίσθημα τής ένταξης σε κάποια ομάδα και ή στενή σχέση μεταξύ τών μελών τής ίδιας κοινότητας ήταν τά κύρια χαρακτηριστικά τής κοινωνικής ζωής στις άγροτικές περιοχές.

Ένώ στην Βουλγαρία ή γεωργία μέχρι τό τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ήταν άποκλειστικά σχεδόν ένα πεδίο σχέσεων ελεύθερης άγοράς, στην Ίαπωνία υπήρχε άνέκαθεν ένας στενός έλεγχος άπό κυβερνητικής πλευράς. Ός άποτέλεσμα τών φυσικών συνθηκών, του κλίματος, του άρδευτικού συστήματος, τής γαιοκτητικής δομής και του τύπου τής άγροτικής ανάπτυξης τής Ίαπωνίας, ή καλλιέργεια δεν ήταν τόσο ζήτημα άτομικής άπόφασης, αλλά μάλλον ύπακοης και τήρησης τών κρατικών έντολών. Ός τόν εκσυγχρονισμό τής περιόδου Meiji, ή καλλιέργεια ρυζιού ήταν ή μόνη σχεδόν γεωργική παραγωγή. Η καλλιέργεια άλλων προϊόντων ήταν δυνατή μόνο μετά άπό ειδική κυβερνητική άδεια. Ο αυστηρός αυτός κανονισμός έπεβλήθη εξαιτίας τής αναγκαιότητας να εξασφαλιστεί ή τροφική έπάρκεια τής Ίαπωνίας. Η καλλιέργεια ρυζιού βρίσκεται στο κέντρο τών Ίαπωνικών άγροκαλλιεργειών. Τό 1921 θεσπίστηκε ο Νόμος περί Ρυζιού. Έπέτρεπε στην κυβέρνηση να διαχειρίζεται τήν άγορά και πώληση ρυζιού σε κρίσιμες χρονικές περιόδους. Οι τιμές του ρυζιού έγιναν άρμοδιότητα κυβερνητικής άπόφασης, και ή συγκέντρωση τών σοδειών, όπως και ή διανομή τους στους καταναλωτές, τέθηκε υπό κρατικό έλεγχο. Τό σύστημα αυτό διατηρείται ως τις μέρες μας.

Οι Βούλγαροι άγρότες χρειάζονταν τήν στήριξη τών συνεταιρισμών για ένα μέρος τών γεωργικών δραστηριοτήτων παραγωγής. Αντίθετα, οι άγροτικές οικογένειες τής Ίαπωνίας εξαρτιόνταν ολοκληρωτικά άπό τήν βοήθεια τών άλλων μελών τής κοινότητας. Ο Νόμος Γεωργικής Σύμπραξης του 1899 και ο Νόμος Γεωργικών Συνεταιρισμών του 1900, οι όποιοι εισήγαγαν τό

μοντέλο της Γερμανικής νομοθεσίας, ήταν οι πίο σημαντικές νομοθετικές πράξεις που συνέβαλαν στον εκσυγχρονισμό της Ίαπωνικής γεωργίας.

4. Οί Μεταπολεμικές Άγροτικές Μεταρρυθμίσεις στην Βουλγαρία και στην Ίαπωνία: Κατευθύνσεις, Σκοποί κι Άποτελέσματα.

4.1. Τό Βουλγαρικό Μεταπολεμικό Σοσιαλιστικό Πείραμα

Μολονότι ή Βουλγαρία δέν υπήρξε (άντίθετα από τήν Ίαπωνία) υποδουλωμένη χώρα μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οί αποφάσεις τής Βουλγαρικής κυβέρνησης επιβάλλονταν εϋθέως από τήν Μόσχα. Ή Βουλγαρία ήταν ένα κράτος-δορυφόρος του Μεγάλου Άδερφου — τής Ε.Σ.Σ.Δ. Άποτέλεσμα ήταν ή καθιέρωση ενός γεωργικού συστήματος μέ πολλές ομοιότητες μέ τό Σοβιετικό. Τό Βουλγαρικό άγροτικό σύστημα, πού βασιζόταν στην οικογενειακή άγροκαλλιέργεια, καταστράφηκε. Κατά συνέπεια, άφανίστη-

κε ό παραδοσιακός άγροτικός πολιτισμός. Ήνας από τούς σκοπούς του ολοκληρωτικού κομμουνιστικού κράτους ήταν νά πλήξει τήν παραδοσιακή στάση των Βουλγάρων χωρικών προς τήν άγροκαλλιέργεια. Ή ισχυρή συναισθηματική προσκόλληση στην γή κτλ., θεωρήθηκε από τίς αρχές ως κάτι «όπισθοδρομικό» και «άσύμφωνο» προς τήν κρατικά ρυθμιζόμενη γεωργία.

Ή συντριπτική «κολλεκτιβοποίηση» τής καλλιεργήσιμης ιδιοκτησίας, συμπεριλαμβανομένων των κτημάτων, των κτιρίων, των μηχανημάτων, του άγροτικού έξοπλισμού, των ζωντανών κτλ., ολοκληρώθηκε στά τέλη τής δεκαετίας του 1950. Ή διαδικασία τής ενεργού κρατικοποίησης ονομάστηκε «συνεργασία». Δημιουργήθηκαν γεωργικές επιχειρήσεις που λειτουργούσαν υπό άυστηρό κρατικό σχεδιασμό. Ή ονομασία «συνεταιρισμοί» δημιούργησε τήν εντύπωση ότι ήταν τάχα δυνατή ή ύπαρξη ενός πραγματικού συνεταιρισμού υπό τίς συνθήκες μιās κατεστραμμένης ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Για μισό περίπου αιώνα, ή γεωργία άναπτυσσόταν στά πλαίσια μιās κεντρικώς σχεδιασμένης κρατικής οικονομίας. Ως άποτέλεσμα τής άπόλυτης παρέμβασής του κράτους στην οικονομική ζωή, τά συμφέροντα τής κυβερνώσας νομενκλατούρας κυριάρχησαν των συμφερόντων όλων των άλλων κοινωνικών ομάδων.

Ή κύρια μορφή οικονομικής δραστηριότητας γεωργικού χαρακτήρα ήταν ή μισθωτή εργασία, μέ τό κράτος νά είναι ό μόνος δυνατός (άρα και ύπαρκτός) εργοδότης. Οί χωρικοί έγιναν εϋλωτες του κράτους. Τά ήμερομίσθιά τους κανονίζονταν όχι σύμφωνα μέ τήν ικανότητα που είχε ό καθένας στην εργασία που εκτελούσε, αλλά σύμφωνα μέ τήν κυβερνητική άπόφαση στό συγκεκριμένο ζήτημα. Ή άγροτική εργασία θεωρείτο ότι είχε χαμηλότερο κοινωνικό κύρος από τήν βιομηχανική εργασία και ή γεωργία, αντίθετα από τήν βιομηχανία, δέν απολάμβανε τής παραμικρής προτεραιότητας στα πλαίσια τής εξέλιξης τής σοσιαλιστικής οικονομίας. Αϋτός ήταν ό λόγος για τόν όποιο τά ήμερομίσθια στον άγροτικό τομέα ήταν ανάμεσα στα χαμηλότερα τής χώρας. Τό 1989, τό ετήσιο εισόδημα των εργατών του γεωργικού τομέα ήταν 14% κάτω από τό ετήσιο εισόδημα αντίστοιχης εργασίας στον βιομηχανικό τομέα. (Βουλγαρία, Κρίση και Μετάβαση σε μιιά Οικονομία Άγοράς, 1991, 74).

Οί χωρικοί δούλευαν κάτω από τήν επίβλεψη ενός διοικητικού σώματος, τό όποιο αποφάσιζε πότε νά όργώσουν, πότε νά σπείρουν και πό-

τε νά θερίσουν τήν σοδειά. Βαθμιαία, ὁ ἰκανός πρὸς ἐργασία ἀγροτικός πληθυσμός μειώθηκε ἀριθμητικά καί οἱ γεωργικές ἐπιχειρήσεις χρεώθηκαν ἀπέναντι στό κράτος. Λόγω τῆς χαμηλῆς ἐπίδοσης τοῦ ἐξοπλισμοῦ καί τῆς τεχνολογίας πού χρησιμοποιήθηκαν, καθὼς καί λόγω τῶν μὴ ἀποτελεσματικῶν μορφῶν ὀργάνωσης τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς καὶ ἐργατικῆς δύναμης, ἡ γεωργία κατάντησε μιά καταδικασμένη ἐπιχείρηση. Ἡ κυβέρνηση κατέφυγε στήν βοήθεια τοῦ στρατιωτικοῦ προσωπικοῦ καί τῶν μαθητῶν γιά τόν θερισμό τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς.

Ἡ ἀγροτική καταστροφή δέν εἶχε μόνο κοινωνικές, οικονομικές, δομικές καὶ ὀργανωτικές διαστάσεις, ἀλλά ἐπίσης πολιτιστικές καί ψυχολογικές παραμέτρους. Ἡ ἀποξένωση ἀπὸ τήν γῆ, ἀπὸ τήν γεωργική ἐργασία καὶ ἀγροκαλλιέργεια, ἔγιναν τώρα τά χαρακτηριστικά τοῦ ἀγροτικοῦ πολιτισμοῦ στήν μεταπολεμική περίοδο. Ἡ κεντρικῶς σχεδιασμένη κρατική οἰκονομία δημιούργησε μιά νοοτροπία ἐξάρτησης ἀπὸ τό κράτος γιά τήν ἐξασφάλιση ἐργασίας, παραγωγῆς καί ἡμερομισθίου. Ἡ πρωτοβουλία καί τό κάποτε ἐπιχειρηματικό πνεῦμα εἶχαν καταστραφεῖ. Ὄντας ἰσχυρά ἐξαρτημένος ἀπὸ τό κράτος, ὁ γεωργός ἀπαλλάχθηκε, ἔτσι, ἀπὸ τήν ριψοκίνδυνη θέση τοῦ παραγωγοῦ.

Ἡ ἀντίληψη τῆς κοινωνικῆς ἰσότητος ὅσον ἀφορᾷ τήν ἰδιοκτησία καί τήν ἐργασία, κυριάρχησε στήν κοινωνική στάση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ γιά μισόν αἰῶνα. Αὐτή ἡ στάση συνδυάστηκε μέ τήν ὀλοκληρωτικά καί ἰδεολογικά μονόπλευρη ἀντίληψη ἰσότητος, στήν ὁποία κανεῖς δέν πίστευε, ἀλλά ἡ ὁποία, στήν οὐσία, ἦταν ἐπισημῶς ἀναγνωρισμένη. Σύμφωνα μέ τήν κυρίαρχη ἰδεολογία, στήν ὀλοκληρωτική σοσιαλιστική κοινωνία ὑπῆρχε ἰσότητα μεταξύ τῶν τάξεων, ἀφοῦ τά μέσα παραγωγῆς βρισκόνταν στήν κατοχή τοῦ κράτους καὶ ἄρα δέν ὑπῆρχε — ὑποτίθεται — ἡ παραμικρή πιθανότητα ἐκμετάλλευσης μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Στή νοοτροπία τῶν Βουλγάρων βρισκόταν χαραγμένη ἡ ἀποψη «φτωχός ἀλλά ἴσος». Ἡ ἀπουσία ὅμως τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας ἦταν ἀκριβῶς ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ἡ κυρίαρχη νομενκλατούρα εἶχε τόσο μεγάλη ἐξουσία — πολιτική καί οικονομική. Ἦταν κοινό μυστικό ὅτι οἱ «φορεῖς» τῆς ἀγροτικῆς νομενκλατούρας εἶχαν ἐλεύθερη πρόσβαση στή δημόσια περιουσία τῆς χώρας, τήν ὁποία περιουσία μποροῦσαν κάλλιστα νά καταχρασθοῦν, ἀποκομίζοντας ὠφέλη ἀνάλογα μέ τήν θέση τους στήν κοινωνική ἱεραρχία. Ὑπῆρχαν τεράστιες ἀνισό-

τητες μεταξύ αὐτῆς τῆς τάξης καί τῶν ἄλλων κοινωνικῶν ομάδων, καθὼς καί μεταξύ ἄλλων τάξεων στήν κοινωνική διαστρωμάτωση.

4.2 Ὁ Ἰαπωνικός Μεταπολεμικός Ἐκσυγχρονισμός

Τήν ἐποχή πού οἱ Βουλγαρικές ἀρχές κατέστρεφαν τό παραδοσιακό ἀγροτικό σύστημα ἐπιβάλλοντας ἕναν ξενόφερτο ἀγροτικό πολιτισμό, οἱ Ἰαπωνικές ἀρχές καθιέρωσαν θεσμούς, οἱ ὁποῖοι θά βοηθοῦσαν στήν ἀνάπτυξη τῆς οἰκογενειακῆς ἀγροκαλλιέργειας καί θά ἦταν κατάλληλοι γιά τό παραδοσιακό σύστημα ἀξιών. Ἀφοῦ ἡ Ἰαπωνία παραδόθηκε στίς Συμμαχικές Δυνάμεις τό 1945, ἡ διοίκηση περὶ τῶν γεωργικῶν θεμάτων καὶ ὁ κατοχικός στρατός ξεκίνησαν μιά ἀναμόρφωση τῆς γεωργικῆς γῆς, πού ἀπέβλεπε στήν κατάργηση τοῦ ἐκμισθωτικοῦ συστήματος. Μετά τόν Πρῶτο Ἀναδασμό τῆς Γῆς τό 1945, οἱ ἐκμισθωτές εἶχαν τό δικαίωμα νά διατηροῦν μιά ἕκταση καλλιεργήσιμης γῆς ὡς πέντε ἑκτάρια, μέ τήν συμφωνία ὅτι θά τοὺς ἀφαιρεῖτο τό 40% τῆς πακτωμένης γῆς μέσα σέ πέντε χρόνια. Κατά τήν διάρκεια τοῦ Δεύτερου Ἀναδασμοῦ τό 1946, τό κράτος εἶχε τήν δυνατότητα νά ἀγοράσει ἐξ ὀλοκληροῦ γῆ πού ἀνήκε σέ κτηματίες, οἱ ὁποῖοι κατοικοῦσαν μακριά ἀπὸ τό κτῆμα τους, καὶ ὅλη ἡ μισθωμένη γῆ πού ξεπερνοῦσε τό ἕνα ἑκτάριο περνοῦσε στήν κατοχή τῶν κτηματιῶν πού κατοικοῦσαν στό κτῆμα τους. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ἡ γῆ πού περνοῦσε στήν δικαιοδοσία τοῦ κράτους ἐπωλεῖτο σε χαμηλές τιμές στοὺς πακτωτές. Ἔτσι, ὁ ἀναδασμός τῆς γῆς μετέτρεψε τοὺς Ἰάπωνες καλλιεργητές σέ ἰδιοκτῆτες-ἀγρότες, διαδικασία πού ἔρχεται σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τή Βουλγαρική «κολλεκτιβοποίηση». Ἐνα σύστημα οἰκογενειακῆς ἰδιοκτησίας καί διαχείρισης, τό ὁποῖο εἶχε στήν κατοχή του σκόρπια ἀγροτεμάχια μικρῆς ἕκτασης, ἔγινε ἡ ἀρχή γιά τήν ἐπακόλουθη ἐξέλιξη τῶν ἀγροκτημάτων. Ἡ μεταρρύθμιση αὐτή ἐπίσης ἀπαγόρευε τήν πληρωμή τῶν μισθωμάτων σέ εἶδος. Ὅλα τά μισθώματα ἔπρεπε νά πληρωθοῦν μέ χρήματα. Ὁ Ἀναδασμός τῆς Γῆς τοῦ 1946 ἔδωσε ἀμέσως ἐρέθισμα γιά ὑψηλότερη παραγωγικότητα, διότι ἀπὸ τήν στιγμή πού ὁ ἀγρότης ἦταν καί ἰδιοκτῆτης τῆς γῆς του, δραστηριοποιήθηκε μέ κίνητρο τήν μεγαλύτερη παραγωγή. Ἀντίθετα, οἱ Βούλγαροι χωρικοί, ὄντας στερημένοι ἀπὸ τήν γῆ τους, δέν εἶχαν κάποιο κίνητρο γιά νά δουλέψουν σκληρά στά πλαίσια τῶν κρατικῶν γεωργικῶν συνεται-

ρισμών, διότι ο μόχθος τους δέν μπορούσε να αλλάξει τήν οικονομική τους θέση. Ακολουθώντας τό σχέδιο του αναδασμού, οι μεγαλύτερες σοδειές σήμαιναν μιά άμεση εισοδηματική αύξηση για τους Ίάπωνες αγρότες. Ο αναδασμός έδωσε τό κίνητρο, και οι αγρότες εργάστηκαν σκληρά στά πλαίσια τής μάθησης νέων γεωργικών τεχνικών, οργανώνοντας ομάδες μελέτης σέ όλόκληρη τή χώρα. Η κυβέρνηση καθιέρωσε τήν Ύπηρεσία Γεωργικής Έπέκτασης. Ο Ίαπωνικός Μεταπολεμικός Αναδασμός τής Γής και ή κρατική πολιτική όσον αφορά τήν γεωργία, αντίθετα από τήν περίπτωση τής Βουλγαρίας, κατάφερε επιτυχώς νά συνδυάσει τόν αγροτικό εκσυγχρονισμό μαζί μέ τήν διαφύλαξη τών παραδοσιακών στάσεων πρός τήν αγροκαλλιέργεια.

5. Ο Αγροτικός Πολιτισμός ένώπιον τών Νέων Οικονομικών Άπαιτήσεων.

5.1 Η δύσκολη έπαναφορά του Παραδοσιακού Αγροτικού Πολιτισμού τής Βουλγαρίας.

5.1.1 Η Βουλγαρική Γεωργική Μεταμόρφωση.

Μέ τήν κατάρρευση του κομμουνισμού τό 1989, τό ζήτημα τής αγροτικής αναμόρφωσης παρουσιάστηκε ως τό εισιτήριο τής εξέδου από τήν κρίση, τό όποιο θά δημιουργούσε, έτσι, ένα πέραςμα, μιά μετάβαση πρός μιά γεωργία μέ φιλελεύθερη κατεύθυνση. Τό 1991, τό Βουλγαρικό Κοινοβούλιο ένέκρινε τήν Πράξη Χρήσης και Ίδιοκτησίας Καλλιεργήσιμης Γής, τους κανόνες για τήν Έφαρμογή αυτής τής Πράξης, και τήν Πράξη τών Συνεταιρισμών, τά όποια έδωσαν τήν νομική βάση τής αγροτικής μεταρρύθμισης. Ο κύριος σκοπός αυτών τών Πράξεων ήταν νά αποκαταστήσουν τήν ιδιωτική ιδιοκτησία στον γεωργικό τομέα, και μέ αυτόν τόν τρόπο νά προαχθεί τό πέραςμα σέ μιά οικονομία ελεύθερης αγοράς. Η ολοκλήρωση αυτής τής μετατροπής θά έπρεπε κανονικά νά συνεισφέρει στό ξεπέραςμα τών κοινωνικο-οικονομικών συνεπειών του προηγούμενου κεντρικά σχεδιασμένου προτύπου διαχείρισης τής γεωργίας, οι όποιες είναι, στην ουσία, οι κοινωνικο-οικονομικές διαστάσεις τής γεωργικής κρίσης.

Η Βουλγαρική γεωργία, παρά τήν οικονομική κρίση και τήν επώδυνη μετάβαση σέ μιά αγοραστική οικονομία, υπήρξε κι εξακολουθεί νά αποτελεί έναν καιριο τομέα τής οικονομίας. Η

Βουλγαρία παράγει τρία κύρια είδη γεωργικών προϊόντων. Το κρέας και τά ζωικά προϊόντα αντιπροσωπεύουν τό μισό τής παραγωγής· τά δημητριακά και ειδικά τό σιτάρι αντιπροσωπεύουν τό 1/8 τής παραγωγής. Επίσης σημαντικά προϊόντα είναι τά φρούτα, τά λαχανικά κι ο καπνός. Το 1970, ο τομέας τής γεωργίας παρήγαγε τό 46% του Άκαθάριστου Έθνικού Προϊόντος, χρησιμοποιώντας τό 38% τής εργατικής δύναμης. Στα τέλη του 1990, ο αγροτικός τομέας τής Βουλγαρίας (έκτός τής δασονομίας και τής αγροτικής επεξεργασίας) παρείχε τό 10% του Άκαθάριστου Έθνικού Προϊόντος, χρησιμοποιώντας τό 22% τής ενεργού εργατικής δύναμης (Βουλγαρία, Κρίση και Μετάβαση σέ μιά Οικονομία Άγοράς). Στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι ή πτώση τής αγροτικής παραγωγής είναι μιά σταθερή τάση τά τελευταία χρόνια. Για παράδειγμα, σέ σύγκριση μέ τό 1989, ή μείωση στην εκτροφή βοοειδών και προβάτων τό 1992 έχει υπολογιστεί σέ 40%, στην εκτροφή πουλερικών σέ 51% και στην εκτροφή χοίρων σέ 38%. Για τήν ίδια περίοδο ή παραγωγή κρέατος έπεσε ως 40%, ή αντίστοιχη του γάλακτος ως 26%, των αυγών ως 40% (Σημειωματάριο Στατιστικών Στοιχείων, 1993, 120). Οι τιμές των προϊόντων αυτών εξακολουθούν νά αυξάνονται, γεγονός που αντανακλά στην κατανάλωση των ομάδων του πληθυσμού μέ χαμηλότερο εισόδημα — κατανάλωση που ούτως ή άλλως έχει μειωθεί. Με αυτόν τόν τρόπο, τά κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα τής γεωργίας επηρεάζουν τόν πληθυσμό σέ καταναλωτικό επίπεδο κι οδηγούν σέ νέα κοινωνικά προβλήματα, που συνδέονται μέ τήν επιβίωση όρισμένων ομάδων τής Βουλγαρικής κοινωνίας.

5.1.2 Ο Ρόλος του Κράτους στη Διαδικασία τής Μετατροπής.

Η βουλγαρική γεωργία προσπάθησε νά επιτύχει μετάβαση σέ μιά οικονομία αγοράς, ενώ συγχρόνως αντιμετώπιζε μιά επώδυνη έλλειψη θεσμών. Το κράτος είναι εκείνο που πρέπει νά προωθήσει καινούριους κανόνες. Στην περίπτωση τής Βουλγαρίας, ή διαδικασία αυτή υπαγορεύεται όχι μόνο από τήν ανθεκτικότητα των κληρονομηθέντων οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών θεσμών, όχι μόνο από τήν όποια ιδεολογική πειθώ τής κυβέρνησης, αλλά επίσης από τά ιδεολογικά, οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα. Φυσικά αυτά είναι τά συμφέροντα των πολιτικών δυνάμεων που κυβερνούν. Οι μετα-

κομμουνιστικές Βουλγαρικές κυβερνήσεις ένθουσιωδώς διακήρυτταν τά σλόγκαν τής «μετάβασης σέ μιά οίκονομία τής αγοράς», τής «πολιτικής τής οργανωμένης γύρω από συμφέροντα, δικαιοσύνη, ιδιωτική ιδιοκτησία και ίσες ευκαιρίες ανταγωνισμού» και τής «ἀποκατάστασης τής ιστορικής δικαιοσύνης». Υπό αυτές τες κοινωνικές συνθήκες «όλοι προτιμούσαν τήν αγορά (εκτός δηλαδή από τόν κομμουνισμό), αλλά καμιά κοινωνική ομάδα δέν φαινόταν νά οργανώνεται πολιτικώς ή οικονομικώς σύμφωνα μέ τες απαιτήσεις τών αγοραστικών συμφερόντων» (Ost, 1993, 454). Τό κράτος σταθεροποίησε τήν ισχυρή του θέση και ή πολιτική εξακολουθεί και τώρα νά εξουσιάζει τήν αγορά.

Η ἀποκατάσταση τής κάποτε κολλεκτιβοποιημένης καλλιεργήσιμης γής ἀποδείχτηκε ἀργή και δύσκολη διαδικασία. Ένα ειδικό χαρακτηριστικό τής βουλγαρικής αγροτικής μετατροπής είναι ότι οι ιδιοκτησίες πού κολλεκτιβοποιήθηκαν στό παρελθόν, τώρα ἀποκαθίστανται έντός τών προηγούμενων πραγματικών όρίων τους. Μόνο τό 59% τής γής ἀποκαταστάθηκε μέχρι τόν Δεκέμβριο του 1995 (Πληροφορίες του Υπουργείου Γεωργίας, 1996, 2). Τά χαρακτηριστικά τής αγροτικής ιδιοκτησίας πού πρόκειται νά ἀποκατασταθεί, είναι τά μικρά και σκόρπια σέ διάφορα μέρη αγροτεμάχια. Τό πρότυπο τής προπολεμικής έγγειου κληρονομιάς είχε ως ἀποτέλεσμα τήν πολυδιάσπαση τής γής και μιά μείωση στό εισόδημα του αγροτικού πληθυσμού. Τά στατιστικά στοιχεία μιās επισκόπησης του Έθνικού Ίδρύματος Στατιστικής (άντιπροσωπευτικό έθνικού επιπέδου) δείχνει τήν ακόλουθη εικόνα τής δομής τής ιδιοκτησίας πού αναμένεται νά εμφανιστεί στόν αγροτικό τομέα: 28,9% τών ιδιοκτητών θά κατέχουν έκταση ως 1,5 εκτάριο γής· 22,3% τών ιδιοκτητών από 1,6 ως 3,0 εκτάρια· 13,4% τών ιδιοκτητών από 3,1 ως 5,0 εκτάρια· 9,7% τών ιδιοκτητών από 5,1 ως 10,0 εκτάρια (Πληροφορίες από τό Έθνικό Ίδρυμα Στατιστικής σχετικά μέ τήν ἀποκατάσταση τών καλλιεργήσιμων εκτάσεων, 1992, 6).

5.1.3 Οι Άγροτικοί Συνεταιρισμοί στην Διαδικασία τής Μετατροπής.

Η ιδιαίτερη δομή τής ιδιωτικής ιδιοκτησίας στην Βουλγαρία καθορίζει τήν προτίμηση τής πλειοψηφίας τών γαιοκτημόνων για τούς αγροτικούς συνεταιρισμούς. Οι γαιοκτήμονες δέν έχουν κανένα μέσο παραγωγής πού θά μπορούσε νά τούς βοηθήσει νά οργανώσουν ένα δικό τους

οικογενειακό αγρόκτημα. Ούτε έχουν τά χρήματα πού απαιτούνται για νά αγοράσουν τόν εξοπλισμό και τά νεώτερα τεχνικά μέσα. Σύμφωνα μέ τες πληροφορίες του προαναφερθέντος Έθνικού Ίδρύματος Στατιστικής, 49,3% όλων τών γεωργών-ιδιοκτητών και κληρονόμων γής σκοπεύουν νά έγγραφούν σέ γεωργικό συνεταιρισμό, 14,9% θά οργανώσουν ένα οικογενειακό αγρόκτημα, και 13,4% θά τό παραχωρήσουν όταν λήξει ή περίοδος τής μίσθωσής του. Τά στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι μέχρι τό τέλος του 1995, ιδρύθηκαν 2815 γεωργικοί συνεταιρισμοί, οι περισσότεροι από τούς όποιους ειδικεύτηκαν στην παραγωγή σιταριού και δημητριακών (Πληροφορίες του Υπουργείου Γεωργίας, 1996). Αυτό τό πρότυπο εξειδίκευσης προσδιορίζεται από τό μέγεθος τής καλλιεργήσιμης γής, καθώς κι από τό διαθέσιμο σύστημα μηχανημάτων και διαχείρισης έργατικού δυναμικού. Θά φανεί παράδοξο, αλλά τό κράτος εξακολουθεί και σήμερα νά διαχειρίζεται τούς γεωργικούς συνεταιρισμούς, πράγμα πού σημαίνει ότι τό γεωργικό σύστημα τής προηγούμενης περιόδου ισχύει μέχρι σήμερα. Επίσης, τό γεγονός ότι οι γεωργικοί συνεταιρισμοί δέν είναι πλέον κρατική ιδιοκτησία, αλλά εξακολουθούν νά είναι κρατικώς διαχειριζόμενοι, τούς προσδίδει τόν χαρακτήρα ενός οργανισμού περισσότερο γραφειοκρατικού παρά επιχειρησιακού. Σέ λειτουργικούς όρους, οι νέοι γεωργικοί συνεταιρισμοί μοιάζουν μέ τες γεωργικές επιχειρήσεις του κομμουνιστικού παρελθόντος, τες όποιες διήύθυνε τό κράτος, κι όχι μέ τες ενώσεις τών παραδοσιακών προπολεμικών Βουλγαρικών συνεταιρισμών τών γαιοκτημόνων τής ανεξάρτητης γής.

Τό καλοκαίρι του 1992, διεξήγαγα μιά κοινωνιολογική έρευνα σχετικά μέ τούς «Βουλγαρικούς Γεωργικούς Συνεταιρισμούς σέ μιά Περίοδο Μετάβασης προς μιά Οίκονομία Άγοράς». Η έρευνα διεξήχθη σέ 13 χωριά και 30 γεωργικούς συνεταιρισμούς παραγωγής κοντά στην πόλη Plovdiv (Φιλιπούπολη). Ρωτήθηκαν δήμαρχοι, διευθυντές και μέλη συνεταιρισμών κι αγρότες. Συνολικά, διεξήχθησαν 152 συνεντεύξεις. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε μέσω τής μεθόδου μελέτης ανά μεμονωμένη περίπτωση (case study method), μέ τή χρήση άμεσων παρατηρήσεων, δομημένων ή μη δομημένων έρωτηματολογίων, καθώς και λεπτομερείς κι «έφ' όλης τής ύλης» συνεντεύξεις. Η έρευνα, επίσης, περιελάμβανε στατιστικά στοιχεία κι ανάλυση πληροφοριών άπογραφής. Τά αποτελέσματα δέν ήταν αντιπρο-

σωπτευτικά: περιορίστηκαν μόνο στους 30 γεωργικούς συνεταιρισμούς και στά 13 χωριά (κι άρα ισχύουν γι' αυτά μόνο), περιέγραψαν, όμως τίς πρόσφατες τάσεις τής βουλγαρικής γεωργίας. Τά αποτελέσματα τής έρευνας έδειξαν ότι οι διευθυντές τών γεωργικών συνεταιρισμών εξακολουθούν νά διορίζονται από τό κράτος κι όχι από τούς γαιοκτήμονες. Οι διευθυντές αυτοί τηρούσαν μιά στάση πού έμοιαζε περισσότερο μέ δημοσίου υπάλληλου, παρά μέ αντιπροσώπου τών γαιοκτημόνων. Σέ πολλές περιπτώσεις, οι διευθυντές τών συνεταιρισμών πού είχαν διοριστεί άπ' τό κράτος έπρατταν πρός τό δικό τους συμφέρον. Σέ τρία χωριά πού έρευνήθηκαν, οι πρόεδροι τών συνεταιρισμών είχαν οργανώσει ως και τούς δικούς τους συνεταιρισμούς. Χρησιμοποιούσαν δωρεάν έξοπλισμό, εργατικό δυναμικό και υπηρεσίες διαθέσιμες από τούς προηγούμενους κρατικούς συνεταιρισμούς πού διηύθυναν, οι όποιοι βρίσκονταν, τότε, στην διαδικασία τής μετατροπής. Αυτό ήταν ένα άδίκημα κατά του νόμου. Σέ πέντε χωριά πού έρευνήθηκαν, οι πρόεδροι τών προηγούμενων κρατικών γεωργικών συνεταιρισμών εκμεταλλεύθηκαν τήν διαδικασία άναδασμού τής καλλιεργήσιμης γής, διαλέγοντας τά πιό εύφορα άγροτεμάχια γιά δικά τους οικογενειακά κτήματα και συνεταιρισμούς. Έπίσης, σέ άλλα τρία χωριά, άγόρασαν γεωργικά μηχανήματα και έξοπλισμό από τούς προηγούμενους κρατικούς συνεταιρισμούς, σέ χαμηλές τιμές.

Σύμφωνα μέ δημοσκοπήση σέ εθνικό δίκτυο πού πραγματοποίησε ή ΝΟΕΜΑ, 44% τών έρωτηθέντων πιστεύουν ότι ή συγκεκριμένη ιδιωτικοποίηση είναι ένα φαινόμενο πού συχνά συναντάται στή Βουλγαρία (Δείκτης Κοινής Γνώμης, 1993, 15). Λόγω τής έλλειψης άνωνυμίας στις άγροτικές κοινότητες, και τής άνάλογης διαφάνειας τής κοινωνικο-οικονομικής ζωής του χωριού, οι διαδικασίες αυτές δέν μένουν μυστικές στον κόσμο τών άγροτικών περιοχών, σέ σύγκριση μέ τίς αστικές περιοχές όπου ή ιδιωτικοποίηση πραγματοποιείται μ' έναν πιό κεκαλυμμένο τρόπο.

5.1.4 Διαφορές στις Άστικές κι Άγροτικές Προοπτικές.

Οι κάτοικοι τών άγροτικών περιοχών θεωρούν τον άναδασμό τής καλλιεργήσιμης γής ως εύκαιρία έξασφάλισης τής βασικής άπασχόλησής τους και τής κύριας πηγής εισοδήματος. Όστόσο, ένας μεγάλος αριθμός πρώην γαιοκτημόνων και τών κληρονόμων τους μετακινήθηκαν, έδω

κι ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, στις πόλεις. Πρίν από 50 χρόνια περίπου, ή κολλεκτιβοποίηση έπηρέασε έναν πληθυσμό 1,5 εκατομμυρίου ατόμων, ενώ στις μέρες μας οι ιδιοκτήτες γεωργικών εκτάσεων και οι κληρονόμοι τους υπολογίζονται ότι είναι πάνω από 4 εκατομμύρια άτομα. Ό τόπος διαμονής τών ιδιοκτητών προσδιορίζει τίς διαφορετικές προοπτικές και προθέσεις σχετικά μέ τήν άγροτική ιδιοκτησία, πού βρίσκεται στην διαδικασία του άναδασμού. Στοιχεία από τήν έρευνα του Έθνικού Έδρύματος Στατιστικής δείχνουν ότι 35% τών γαιοκτημόνων, πού ζουν σέ αστικές περιοχές, σκοπεύουν νά συμπεριλάβουν τήν γή τους σέ γεωργικούς συνεταιρισμούς, ενώ τούς ίδιους σκοπούς έχει τό 63% τών γαιοκτημόνων πού ζουν σέ άγροτικές περιοχές (Πληροφορίες του Έθνικού Έδρύματος Στατιστικής, 1992, 8). Ένώ τό 20% τών γαιοκτημόνων πού ζουν στην πόλη σχεδιάζουν νά εκμισθώσουν τήν γή τους, μόνο τό 6,7% τών χωρικών φαίνεται ότι σκοπεύει νά ακολουθήσει τήν ίδια τακτική. Οι κάτοικοι τών αστικών περιοχών κυρίως προσβλέπουν στην γή, πού θά λάβουν από τον άναδασμό, ως πηγή επιπλέον εισοδήματος. Η πλειοψηφία αυτών δέν σκοπεύει νά τήν δουλέψει ή ίδια ή μέ τήν βοήθεια τής οικογένειας, αλλά μάλλον νά τήν μετατρέψει σέ μιά πηγή εισοδήματος. Αυτή είναι μιά πιθανή πηγή διαφωνιών και συγκρούσεων μεταξύ τής πλειοψηφίας τών κατοίκων τών πόλεων, πού διαθέτουν γή, και τών γαιοκτημόνων, πού κατοικούν μόνιμα στην ύπαιθρο, αλλά δέν είναι ικανοί νά έξασφαλίσουν τήν δική τους εργασία στα χωριά, όπως και οι κάτοικοι τών χωριών πού δέν έχουν γή.

5.1.5 Κοινοτικές στάσεις και κοινωνικο-οικονομικές διαφορές.

Αυτές οι διαδικασίες έρχονται σέ αντίθεση μέ τό έσωτερικό και τό κοινοτικό περιβάλλον του άγροτικού πληθυσμού, ό όποιος στά πρώτα βήματα τής μεταρρύθμισης ήταν ενάντιος στον άναδασμό τής άγροτικής ιδιοκτησίας στους γαιοκτήμονες εκείνους πού δέν μπορούσαν νά τήν δουλέψουν οι ίδιοι. Στοιχεία από μιά κοινωνιολογική έρευνα, πού διηύθυνε μιά έρευνητική ομάδα του συλλόγου τών «Έναλλακτικών» τον Άπρίλιο του 1990³, έπεσήμανε ότι 72% αυτών πού άπάντησαν, εργάτες και ειδικοί, τάχθηκαν κατά τής παράδοσης τής γής σ' εκείνους πού δέν μπορούν ή πού δέν πρόκειται νά τήν δουλέψουν — και 66% πιστεύουν ότι σ' αυτές τίς περιπτώσεις δέν θά έπρεπε καν νά επιτρέπεται στους πρώην

γαιοκτήμονες νά χρησιμοποιούν αγροτική ιδιοκτησία ως πηγή εισοδήματος (Chipev and Donchev, 1990, 3). Τά 50 χρόνια τής κρατικής ιδιοκτησίας στήν γεωργία, όπως και τών κομμουνιστικών στερεοτύπων στήν κοινή συνείδηση, δυσκόλεψαν τόν κόσμο στά πρώτα βήματα τής μεταρρύθμισης νά δεχθεί ότι μιά οικονομία ελεύθερης αγοράς ήταν όντως αδύνατη χωρίς τόν αναδασμό τής ιδιωτικής αγροτικής ιδιοκτησίας και ότι δέν ήταν δυνατό νά μετατρέψουν τήν μη αποτελεσματική κι αποτυχημένη γεωργία σέ μιά γεωργία επικερδή — και μέ έντονο ρυθμό εξέλιξι-σόμενη — χωρίς τήν εφαρμογή του αγροτικού αναδασμού. Αργότερα, μέ τήν καθιέρωση δημοκρατικών θεσμών, μέ τήν κατάρρευση τής κομμουνιστικής μυθολογίας και τήν επιδείνωση τής κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης, οι απόψεις και οι στάσεις αυτές υπέστησαν μιά αλλαγή. Παρά τήν μεταρρύθμιση αυτή, οι Βούλγαροι χωρικοί, όπως και οι όμόλογοί τους Ιάπωνες, συμερίζονται μάλλον συντηρητικές πολιτικές αξίες και στάσεις. Είναι πιστοί ψηφοφόροι του Βουλγαρικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (πρώην Κομμουνιστικού Κόμματος).

5.1.6 Η Αποκατάσταση τών Οικογενειακών Αγροκτημάτων.

Στήν Βουλγαρική γεωργική μεταρρύθμιση, όλες οι προσπάθειες επικεντρώνονται στό πρόβλημα του αναδασμού τής γής ή αλλιώς: στήν αγροτική μεταρρύθμιση. Όμως, ο αναδασμός τής γής είναι μόνο ένα μέρος τής αγροτικής μεταρρύθμισης. Η αποκατάσταση τής ιδιωτικής ιδιοκτησίας γής είναι μόνο ένα από τά προαπαιτούμενα για μιά επιτυχή μετάβαση σέ μιά φιλελεύθερη οικονομία. Για τό μάρκετινγκ και τίς γεωργικές υπηρεσίες, οι ιδιοκτήτες εκτάσεων μεσαίου και μικρού μεγέθους εξαρτώνται, κατά κανόνα, είτε από τήν οργάνωση τής αγοράς είτε από τούς συνεταιρισμούς. Τό γεγονός αυτό συμβάλλει στήν διαφύλαξη τών κρατικών επιτροπών οικονομίας, θεσμών κι οργανισμών που εξακολουθούν νά εξουσιάζουν τήν γεωργία όπως και στό παρελθόν. Έτσι, όσοι τολμούν νά ξεκινήσουν μιά αγροτική επιχείρηση, εξαρτώνται κατά πολύ από τίς κρατικές υπηρεσίες και τούς εμπορικούς οργανισμούς.

Η καθιέρωση τών οικογενειακών αγροκτημάτων, που λειτουργούν σύμφωνα μέ τίς αρχές τής ιδιωτικής ιδιοκτησίας γής, άρχισε στά τέλη του 1993. Ός τό 1989, υπήρχαν 9847 ιδιωτικά οικογενειακά αγροκτήματα, στά όποια δου-

λεύουν ήδη 21680 αγρότες (Kapitanski, 1994, 7). Τά αποτελέσματα από κοινωνιολογική έρευνα εμπειρικών δεδομένων δείχνουν ότι 12,3% τών αγροτών αυτών δέν επιθυμούν νά συνεχίσουν τήν αγροτική τους δραστηριότητα. 30,3% είπαν ότι ή απόφασή τους νά σταματήσουν τίς αγροτικές δραστηριότητες είναι αποτέλεσμα τών δυσμενών οικονομικών συνθηκών. 24,2% ήθελαν νά σταματήσουν τίς αγροτικές δραστηριότητες εξαιτίας τής έλλειψης νομοθετημένων κανόνων, οι όποιοι θα ευνουσαν τήν ανάπτυξη τής οικογενειακής αγροκαλλιέργειας. 24,2% έχουν μεγάλα προβλήματα χρηματοδότησης. 12,1% εξέφρασαν τήν άποψη ότι κανένας θεσμός ή οργάνωση δέν τούς βοηθά στήν προώθηση και τήν πώληση τής αγροτικής παραγωγής. Τά γεωργικά προϊόντα πρέπει νά τά πουλήσουν είτε από μόνοι τους, είτε μέσω μονοπωλιακών οργανισμών, οι όποιοι υπαγορεύουν τούς όρους για τήν παροχή τών υπηρεσιών τους.

Στήν Βουλγαρία, όσοι ασχολούνται παραδοσιακά μέ τήν γεωργία, κερδίζουν ένα μεγάλο μέρος του εισοδήματός τους μέσω επιπλέον εργασίας στα οικογενειακά αγροτεμάχια³. Υπό τίς συνθήκες τής κεντρικώς σχεδιασμένης κρατικής οικονομίας, ή μοναδική μορφή οικονομικής δραστηριότητας αγροτικού χαρακτήρα, που δέν περιελάμβανε μισθωμένο εργατικό δυναμικό, ήταν ή επιπλέον εργασία στα οικογενειακά αγροτεμάχια. Αυτός ο τύπος γεωργικής απασχόλησης ήταν χαρακτηριστικός σέ πολλές πρώην σοσιαλιστικές χώρες τής Ανατολικής Ευρώπης, και ήταν πολύ δημοφιλής, επίσης, στήν Βουλγαρία. Η βοηθητική εργασία στα οικογενειακά αγροτεμάχια είναι ένα είδος πρόσθετης γεωργικής απασχόλησης. Εφαρμόζεται κυρίως από ανθρώπους που ασχολούνται μέ τόν γεωργικό τομέα, καθώς κι από κείνους τών όποιων οι κύριες ασχολίες δέν είναι γεωργικής φύσεως. Μέ άλλα λόγια, στήν Βουλγαρία, ή καλλιέργεια ενός οικογενειακού αγροτεμαχίου είναι μιά εργασία μερικής απασχόλησης.

Τό οικογενειακό αγροτεμάχιο είναι βασική πηγή εισοδήματος για τόν προϋπολογισμό ενός νοικοκυριού, που απαρτίζεται από άτομα που ασχολούνται μέ τήν γεωργία και μέ άλλους κλάδους τής οικονομίας. Στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι, για κείνους που ασχολούνται μέ τήν γεωργία, τό εισόδημα που εισπράττουν από τό οικογενειακό αγροτεμάχιο είναι σχεδόν ισοδύναμο (ώς μερίδιο του ακαθάριστου εισοδήματος τής οικογένειας)⁴ μέ τούς μισθούς τών μελών τής οι-

κογένειας. Η τάση αυτή έγινε πιο έντονη τα τελευταία χρόνια και, το 1991, το μερίδιο του εισοδήματος από τα οικογενειακά αγροτεμάχια στην γενική δομή του εισοδήματος του αγροτικού πληθυσμού αυξήθηκε σε 39,2%, ενώ το μερίδιο των μισθών τους έφτασε το 31,8% (Οικογενειακός Προϋπολογισμός στην Δημοκρατία της Βουλγαρίας 1985-1991, 1992, 23). Το 1994, το μερίδιο του ακαθάριστου εισοδήματος για κάθε μέλος μιας οικογένειας στην χώρα, το οποίο προέρχεται από τα οικογενειακά αγροτεμάχια, έγινε 36 περίπου φορές μεγαλύτερο σε σύγκριση με το 1985 (Οικογενειακός Προϋπολογισμός στην Δημοκρατία της Βουλγαρίας 1985-1994, 1995, 8). Είναι αναμενόμενο στο μέλλον, ή αποκατάσταση της καλλιεργήσιμης γης και ή ολοκλήρωση του αγροτικού αναδασμού να καταστήσουν τα οικογενειακά αγροτεμάχια ως μία σημαντική πηγή εισοδήματος για τα όλοένα και αυξανόμενα βουλγαρικά νοικοκυριά. Μέχρι στιγμής, υπήρξε μία πηγή εισοδήματος σε είδος παρά σε χρήμα. Η έλλειψη μιας άρτια ανεπτυγμένης υποδομής, για την αγορά και την προώθηση των γεωργικών προϊόντων, είναι ένας σημαντικός λόγος για το μέχρι στιγμής χαμηλό εισόδημα που εισέπρατταν από τα οικογενειακά αγροτεμάχια. Τα τελευταία χρόνια, λόγω της επιδείνωσης της οικονομικής κρίσης και της ανύψωσης των τιμών (ειδικά των τροφίμων), ή «σε είδος» φύση του εισοδήματος παρέμεινε ένα διαχρονικό γνώρισμα της κοινωνίας.

Μέρος της γεωργικής παραγωγής των αγροτεμαχίων χρησιμοποιείται για κρέας κονσερβοποιημένο, λαχανικά και φρούτα — μοναδική παράδοση της βουλγαρικής οικογένειας. Άλλο μέρος της γεωργικής παραγωγής, όπως και τα χειροποίητα λαγήνια, δίνονται σε συγγενείς και φίλους που μένουν στις πόλεις και οι οποίοι συμμετέχουν και οι ίδιοι στην παραγωγή. Αυτή ή «κονσερβοποιημένη οικονομία», όπως αποκαλείται, είναι, κατ' αρχήν, μία παραδοσιακή παραγωγή της βουλγαρικής οικογένειας, που έχει σκοπό την εξασφάλιση της τροφικής αυτάρκειας. Δεύτερον, είναι ένα είδος φυσικής ανταλλαγής, στα πλαίσια της γεωργικής παραγωγής κι εργασίας, ανάμεσα σε όσους συμμετέχουν στην διαδικασία της παραγωγής. Τρίτον, είναι ένα ουσιαστικό στήριγμα για τους συγγενείς και φίλους. Τέλος, είναι ένας σημαντικός τρόπος διατήρησης των συγγενικών και φιλικών δεσμών.

Πολλοί εργάτες υποστηρίζουν ότι, στο παρελθόν, ο κύριος λόγος για την επιλογή της έρ-

γασίας τους σε μία γεωργική επιχείρηση ήταν ή πιθανότητα απόκτησης δικών τους αγροτεμαχίων. Η στάση τους προς την εργασία των οικογενειακών αγροτεμαχίων ήταν ολότελα διαφορετική από την στάση που τήρησαν προς την εργασία των κρατικών επιχειρήσεων. Με αυτόν τον τρόπο, οι χωρικοί κατόρθωσαν να διατηρήσουν το παραδοσιακό εργασιακό ήθος που διακρίνει τους Βούλγαρους, το οποίο χαρακτηρίζεται από μία συναισθηματική εξάρτηση προς την γη και προς την γεωργική εργασία, μέσω της σκληρής δουλειάς και του επιχειρησιακού πνεύματος. Τουτό, όμως, μόνο όσον αφορά τα αγροτεμάχια. Αυτά τα απομεινάρια μιας ψυχολογίας που κάποτε διακατείχε τους αγρότες, τώρα αποτελεί το σημείο εκκίνησης μιας διαδικασίας ανασυγκρότησης του κατεστραμένου συστήματος αξιών και στάσεων προς την αγροτική εργασία.

5.1.7 Μετατροπή της αγροτικής ιδιοκτησίας και κοινωνική διαστρωμάτωση.

Κατά την διαδικασία του αναδασμού της γης, το κράτος της μετα-κομμουνιστικής περιόδου πρέπει να δημιουργήσει τις συνθήκες για την αποκατάσταση της γεωργίας και την εξέλιξη των αγροτικών περιοχών. Άνάμεσα στους υπάρχοντες τρόπους ενίσχυσης της γεωργίας και των αγροτικών κοινοτήτων, είναι οι κρατικές επιχορηγήσεις, τα επιδόματα, ή ένδεδειγμένη κοινωνική πολιτική και ή αύξουσα αυτονομία των τοπικών διοικήσεων. Η βουλγαρική γεωργία χρειάζεται σύγχρονη υποδομή, κατάλληλη όργανωση για εμπόριο, αγορά και υπηρεσίες προμήθειας. Οι δραστηριότητες γεωργικής φύσεως πρέπει να τονωθούν, μέσω φορολογικών μειώσεων και οικονομικής βοήθειας. Μία από τις παραδοξότητες της μετάβασης σε μία οικονομία φιλελεύθερης κατεύθυνσης, χαρακτηριστική στον τομέα της γεωργίας όπως και σε άλλους κοινωνικούς τομείς, είναι ότι το κράτος διέγραψε τους κανονισμούς και τις λειτουργίες της δημόσιας ασφάλειας που ίσχυαν στο παρελθόν, αλλά έχει διατηρήσει τις οικονομικές εξουσίες άθικτες. Στην πράξη, το κράτος εξακολουθεί να αποφασίζει, να επιβάλλει και να διαχειρίζεται τις οργανικές δομές της οικονομίας. Αυτές οι τεράστιες εξουσίες, νομικά καλυμμένες, αναπόφευκτα δημιουργούν καταστάσεις διαφθοράς, όπως και συγκέντρωση χρημάτων και πλούτου σε όρισμένες κοινωνικές ομάδες. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, κάποιες κοινωνικές ομάδες εκμεταλλευόμενες την ύψηλή τους θέση στην διοικητική ιε-

ραρχία τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν καί τοῦ ἀγροτικού τομέα, μπόρεσαν νά ἀποκομίσουν ὠφέλη ἀπό τήν κρατική περιουσία καί νά συγκεντρώσουν κρατικό πλοῦτο. Οἱ πολιτικοί ἀγῶνες γιά δύναμη, ὅπως καί οἱ πάρα πολλές ἀτέλειες τοῦ νομικοῦ συστήματος καί ἡ πρακτικῶς ἄθικτη ἐξουσία τοῦ πρώην κομμουνιστικοῦ κόμματος, βοήθησαν τήν ἀγροτική νομενκλατούρα στίς προσπάθειές της νά ἰσχυροποιήσει τήν οἰκονομική δύναμη καί νά συγκεντρώσει μεγαλύτερο πλοῦτο. Ἡ προηγούμενη νομενκλατούρα μετέτρεψε τά χρήματα, πού συγκεντρῶσε ὅλο αὐτό τό διάστημα, καί προσανατολίστηκε στίς ἰδιωτικές ἐπιχειρήσεις. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅσοι εἶχαν πλουτίσει ἀπό τήν ἐργασία τους στά οἰκογενειακά ἀγροτεμάχια, κατάφεραν νά ἀγοράσουν ἐξοπλισμό κι ἄλλα μέσα παραγωγῆς πού χρειάζονταν σέ ἀκόμη χαμηλότερες τιμές. Πολλοί ἀπ' αὐτούς ἐπίσης, προτίμησαν νά ξεκινήσουν τήν δική τους ἐπιχείρηση. Μερικοί δημόσιοι ὑπάλληλοι, πού εἶχαν πάρει τήν θέση τῆς πρώην νομενκλατούρας τῆς ὑπαίθρου μετά τήν πτώση τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ καθεστώτος, ἐκμεταλλεύθηκαν ἐπίσης τήν κατάσταση, μέ τήν βοήθεια τῆς νομοθεσίας πού καθόριζε τήν ἰσχυρή κρατική παρέμβαση στήν γεωργική παραγωγή. Μ' αὐτόν τόν τρόπο, σχημάτισαν μιά ομάδα, ἑτερογενῆ στήν καταγωγή, ἡ ὁποία συγκεντρῶσε καί συνεχίζει νά συγκεντρώνει ἰδιοκτησία καί χρήματα, καί ἡ ὁποία θά γίνει ὁ πυρήνας τῆς αὐριανῆς τάξης τῶν μεγαλοοικητόνων. Τά συμφέροντα τῶν ομάδων αὐτῶν ἐξυπηρετοῦνται μέ τόν καλύτερο τρόπο ἀπό μιά καθυστέρηση στήν ἀγροτική μεταρρύθμιση, γι' αὐτό καί προεκτείνουν τήν μεταβατική περίοδο καί ἀυξάνουν τίς εὐκαιρίες γιά τήν συγκεντρῶση δύναμης καί πλούτου.

Ἡ διαδικασία αὐτή, μέ τήν σειρά της, προκαλεῖ φτώχεια στόν ἀντίθετο πόλο τῆς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης. Οἱ ἀνισότητες πού παρέμειναν λανθάνουσες κατά τήν διάρκεια περασμένων ἱστορικῶν περιόδων, ἔγιναν ἐμφανεῖς κι ἐπιδεινώθηκαν. Στήν Βουλγαρία δέν ὑπάρχουν οἰκονομικές καί πολιτικές συνθήκες γιά τήν δημιουργία κι ἀνάπτυξη μιᾶς μεσαίας ἀγροτικῆς τάξης.

Οἱ ἀγροτικές κοινότητες, ὅπως κι ὀλόκληρη ἡ κοινωνία ὡς σύνολο, προέβλεπαν ὅτι ὁ ἀγροτικός ἀναδασμός θά βελτίωνε τήν οἰκονομική καί κοινωνική κατάσταση στίς ἀγροτικές περιοχές, ὅτι θά ὀδηγοῦσε σέ μιά ἀύξηση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία θά κατέκλυε τήν ἀγορά μέ μιά μεγάλη ποικιλία κι ἀφθονία γεωργικῶν ἀ-

γαθῶν. Σέ τελική ἀνάλυση, ὁ σκοπός αὐτός δέν ἐπιτεύχθηκε κι ὁ κόσμος ἀπογοητεύτηκε ἀπό τήν μεταρρύθμιση.

5.2 Ὁ σύγχρονος ἰαπωνικός ἀγροτικός πολιτισμός

5.2.1 Ἰαπωνική γεωργία καί ἀγροτική ἀνάπτυξη: οἰκονομικές ἀπαιτήσεις καί κοινωνική ὀργάνωση.

Σέ οἰκονομικούς ὅρους, ἡ σημασία τῆς Ἰαπωνικῆς γεωργίας μειώθηκε ταχύτατα περίπου ἀπό τό 1960, ὅταν ξεκίνησε ἡ περίοδος τῆς μεγάλης οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Αὐτό συνάγεται ἀπό τήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ Ἀκαθάριστου Ἐθνικοῦ Προϊόντος πού ἀνῆκε στήν γεωργική παραγωγή. Τό ποσοστό του μειώθηκε ἀπό 9,0 γιά τό 1960 σέ 1,7 γιά τό 1991. Πολλοί ἀγρότες ἐγκατέλειψαν τήν γεωργία καί στράφηκαν σέ ἄλλα ἐπαγγέλματα. Οἱ γόνιοι τῶν οἰκογενειῶν πού ζοῦσαν στά χωριά, ἐξαιρουμένων τῶν κληρονόμων, ξεχύθηκαν στίς πόλεις. Ὅμως, οἱ μεγαλύτεροι γιοί τῶν οἰκογενειῶν, ἀκολουθώντας τήν ἰαπωνική παράδοση, παρέμειναν στά χωριά καί συνέχισαν νά καλλιεργοῦν τήν γῆ τους. Βαθμιαῖα, ὁ ἀριθμός τῶν οἰκογενειῶν πού ἀσχολοῦνταν μέ τίς ἀγροκαλλιέργειες ὡς μερική ἀπασχόληση, κι ἀνάμεσά τους οἰκογένειες πού εἶχαν ὡς δεύτερη ἀπασχόληση⁵ τήν γεωργία, τῶν ὁποίων τό εἰσόδημα προερχόταν κυρίως ἀπό μή γεωργική ἐργασία, αὐξήθηκε. Συνήθως αὐτή ἡ διπλή ἀπασχόληση στήν γεωργία ἀλλά καί σέ τομεῖς ἐξω-γεωργικούς, ὅπως ὁ μισθωτός ἐργαζόμενος ἢ ὁ αὐτοαπασχολούμενος, δέν εἶναι μόνο ζήτημα ἐπιλογῆς τύπου δραστηριότητας ἀπό τό ἄτομο, ἀλλά ἀπό ὀλόκληρο τό νοικοκυριό. «Ἡ πλειοψηφία τῶν ἰαπωνικῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν, στήν πραγματικότητα, δέν εἶναι πιά ἀγροτικές οἰκογένειες. Οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς πού ἀσχολοῦνται μέ τήν γεωργία στήν Ἰαπωνία, εἶναι μᾶλλον χωρικοί, παρά ἀγρότες. Ἔτσι, τοῦς εἶναι ἀναγκαῖο νά συνεργάζονται σέ θέματα ἀγροκαλλιέργειας καί καθημερινῆς ζωῆς, καί τά μικρά οἰκογενειακά ἀγροκτήματα, καθῶς καί οἱ χωρικοί, ἐξαρτῶνται κατά μεγάλο μέρος ἀπό τίς κοινωνικές ομάδες τους, τίς κοινότητές τους ἢ τοῦς συνεταιρισμούς» (Ogura, 1991, 160).

Ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τῆς τροφικῆς αὐτάρκειας εἶναι μιά σταθερή τάση, καί ἡ Ἰαπωνία εἶναι ὁ μεγαλύτερος εἰσαγωγέας γεωργικῶν προϊόντων παγκοσμίως. Μέ τήν ἐξέλιξη τῶν τε-

χνικῶν καλλιέργειας, ὥστόσο, ἐμφανίστηκε μιά ὑπερπαραγωγή, κι ἐφαρμόστηκε μιά προσαρμογή παραγωγῆς (μείωση τῆς καλλιεργήσιμης ἔκτασης) κατὰ τὸ δημοσιονομικὸ ἔτος 1971. Κατὰ τὸ δημοσιονομικὸ ἔτος 1993, ἡ μείωση ὅσον ἀφορᾶ τοὺς ὀρυζῶνες (ἐφαρμογή τῆς πολιτικῆς «gentan», ὅπως ἀποκαλεῖται) ἦταν 24%, ἢ 676.000 ἑκτάρια (Japan Almanac, 1994, 131). Στὴν Ἰαπωνία ὑπάρχει μιά συνεχῆς ἐπένδυση στὴν γεωργικὴ ὑποδομὴ, εἰδικά σέ ἐγγειοβελτιωτικά ἔργα⁶. Ἡ κυβέρνηση ἐπιχορήγησε τὴν παραγωγή γεωργικῶν προϊόντων, καί μέ αὐτὸ τὸν τρόπο προστάτεψε ὀρισμένα γεωργικά προϊόντα —κυρίως τὸ ρύζι— ἀπὸ τὸν διεθνή ἀνταγωνισμό. Οἱ φόροι μειώθηκαν καί καθιερώθηκε δυνατότητα εὐκαιριῶν μερικῆς ἀπασχόλησης. Αὐτὸ διατήρησε τὰ ἀγροτικά εἰσοδήματα στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μέ τοὺς βιομηχανικούς μισθοὺς τῶν ἀστών. Οἱ γεωργικὲς ἀγορὲς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ λειτούργησαν ὡς παράγοντες ἐξισορρόπησης στὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο, γιὰ τοὺς πελάτες τῆς ἰαπωνικῆς βιομηχανίας. Καθὼς οἱ Ἰάπωνες ἀγρότες χρησιμοποιοῦσαν περισσότερὴ ἐνέργεια ἀνὰ τετραγωνικὸ μέτρο γῆς ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλον ἀγρότη στὸν κόσμον, σήμερα τὸ δίλημμα εἶναι πῶς νὰ συνεχίσουν χωρὶς νὰ ξεπεράσουν τὰ πρέποντα ὅρια τῶν ἐπενδύσεων στὸν ἐκμηχανισμό τῆς γεωργίας.

Τὸ μερίδιο τῶν ἐργατῶν τῆς γῆς στὸν συνολικὸ ἐργαζόμενο πληθυσμὸ μειώθηκε ἀπὸ 26,8 γιὰ τὸ 1960 σέ 5,9 γιὰ τὸ 1991. Ὁ μέσος ὀρος ἡλικίας αὐξήθηκε, καί στὸ δημοσιονομικὸ ἔτος 1991 ἡ ἀναλογία τῶν ἀγροτῶν-ἐργατῶν ἡλικίας 65 χρονῶν ἢ παραπάνω ἔφτασε τὸ 31,8% (Japan Almanac, 1994, 126). Σέ σύγκριση μέ τίς περισσότερες βιομηχανοποιημένες χῶρες, ἓνα μεγάλο ποσοστὸ τοῦ ἰαπωνικοῦ πληθυσμοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσχολεῖται μέ τὴν ἀγροκαλλιέργεια, μολονότι τὸ εἰσοδήμα πού εἰσπράττει ἀπὸ αὐτὴν ὀλοένα καί περισσότερο συμπληρώνεται ἀπὸ μὴ ἀγροτικὴ ἐργασία, στὴν βιομηχανία (Kada, 1980, 44). Τὸ μερίδιο τοῦ μὴ ἀγροτικοῦ εἰσοδήματος ὑπερέβη τὸ μερίδιο τοῦ ἀγροτικοῦ εἰσοδήματος γιὰ πρώτη φορά τὸ 1963. Στατιστικὰ στοιχεῖα ἐπιβεβαιώνουν ὅτι οἱ ἀγροκαλλιέργειες εἶναι πολὺ δαπανηρές. Μέ βάση τὸν κατάλογο ἐξόδων τοῦ νοικοκυριοῦ (ἐκτός οἰκιακῶν δαπανῶν), τὰ ἐξόδα ἑνὸς ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ ἀνὰ ἄτομον ξεπερνῶν τὰ ἐξόδα ἑνὸς μὴ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ ἀπὸ τὸ δημοσιονομικὸ ἔτος 1972.

Ἡ Ἰαπωνικὴ γεωργία βασίζεται σέ οἰκογενειακὸ ἀγροτικὸ σύστημα μικρῆς κλίμακας οἰκο-

γενειακῆς μορφῆς. Τὸ μέσο μέγεθος ἔκτασης πού δικαιούται νὰ κατέχει ὁ γαιοκτήμονας εἶναι περίπου ἓνα ἑκτάριο. Οἱ ἀγρότες εἶναι συγχρόνως αὐτοαπασχολούμενοι καί μισθωτοί. Κατὰ τὸ δυτικὸ πρότυπο τῆς ἀγροκαλλιέργειας (ΗΠΑ καί Δυτικὴ Εὐρώπη), ἡ γῆ καί/ἢ τὸ κεφάλαιο, ἡ ἐργασία καί ἡ διοίκηση, συνήθως κατανέμονται μετὰξὺ διαφορετικῶν ἀτόμων κι ὀργανισμῶν. Στὴν Ἰαπωνία, οἱ περισσότερες ἐργατικὲς σχέσεις περιλαμβάνουν συγγενεῖς καί τὸ ποσοστὸ τῆς κινητικότητας ὡς πρὸς τὴν γαιοκτησία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ χαμηλό. Τὰ ἀγροτικά νοικοκυριά διαχειρίζονται δύο κύριους πόρους: τὴν γῆ πού λαμβάνεται ἀπὸ κληρονομιά ἑνὸς μοναδικοῦ κληρονόμου, καί τὴν ἐργασία πού ἀναπαράγεται καί μέσῳ συνένωσης νοικοκυριῶν. Ἡ ἰαπωνικὴ γεωργία ἔχει περισσότερο μητριαρχικὴ παρά πατριαρχικὴ μορφή. Σύμφωνα μέ τὴν ἀγροτικὴ ἀπογραφή τοῦ 1990, περισσότερα ἀπὸ τὰ μισὰ ἀγροτικά νοικοκυριά διευθύνονται ἀπὸ γυναῖκες (Γεωργία, Δασοκομία κι Ἀλιεῖα: Θεωρητικὲς Στατιστικὲς, 1994, 11). Οἱ οἰκονομικοὶ δεσμοὶ μετὰξὺ μελῶν τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν εἶναι ἰσχυρότεροι ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους δεσμοὺς μετὰξὺ ἀτόμων πού δὲν ἀσχολοῦνται μέ τὴν ἀγροκαλλιέργεια. Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη, τὰ μέλη τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν βρίσκονται σέ σχέση μεγάλης ἀλληλεξάρτησης, καί τὰ κοινὰ οἰκονομικά τους συμφέροντα τοὺς κρατοῦν δεμένους μέ τὴν γῆ. Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ θερισμοῦ, ὅπου ὑπάρχει ὑψηλότερη ἀπασχόληση, τὰ ἀγροτικά νοικοκυριά βασίζονται στὴν προσωπικὴ ἐργασία τῶν μελῶν τους καί —στὶς μέρες μας— στὴν οἰκονομικὴ τους βοήθεια ἐπίσης.

5.2.2 Ἡ Ἰαπωνικὴ Ἀγροτικὴ Κοινότητα: οἱ Ἀρχές τοῦ Συλλογικοῦ Πνεύματος.

Γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, οἱ κάτοικοι τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων στὴν Ἰαπωνία, βασιζόμενοι σ' ἓνα πνεῦμα συνεργατικὸ, διατήρησαν τὴν γεωργικὴ παραγωγή καί τὴν ἀγροτικὴ ζωὴ τους. Οἱ κοινοτικὲς ἀρχές ἀποτελοῦν τὴν βάση τῆς συμπεριφορᾶς τους ἀκόμα καί στὴν σύγχρονη ἐποχὴ. Αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς εὐκολὰ νὰ τὸ ἐντοπίσει σέ περιπτώσεις ὅπως εἶναι ἡ συντήρηση τῆς ὑδρευσης, τῶν ἀποχετευτικῶν συστημάτων, τῶν κοινόχρηστων ἀγροτικῶν δρόμων, θρησκευτικὲς δραστηριότητες, οἱ γιορτὲς πού σχετίζονται μέ τὴν γεωργία, καθὼς καί ἄλλες κοινοτικὲς δραστηριότητες. Τὰ βαθειὰ ριζωμένα αἰσθήματα γιὰ τὴν σταθερότητα τῆς οἰκογένειας καί τῆς γῆς ἀποτελοῦν σημαντικὲς ἀξίες. Μεγάλῃ ἐπίδραση ἀ-

σκοῦν, στίς σχέσεις ανάμεσα στό λαό καί τίς κοινωνικές ομάδες, οἱ ἠθικές ἀρχές, πού συμβάλλουν στήν ἐπίτευξη τῆς ἁρμονίας, τῆς ἐντιμότητας καί τῆς ἀλληλεγγύης ανάμεσα στούς χωρικούς. Τό ἰαπωνικό ἀγροτικό σύστημα ἐξαρτᾶται κατά πολύ ἀπό τούς μηχανισμούς τῆς κοινότητας, πού ἐκτελοῦνται ἀπό πολλές παραδοσιακές κοινωνικές ομάδες, ὅπως οἱ ὀργανισμοί διαχείρισης τῆς ἀρδεύσης. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ὁ βαθμός ἐλευθερίας πού ὑπάρχει στό ζήτημα τῆς διαχείρισης εἶναι περιορισμένος. Ἡ λήψη ἀποφάσεων ἀπό μέρος τῶν ὀργανισμῶν αὐτῶν δέν δύναται νά ἔχει καθαρῶς οἰκονομικό χαρακτήρα, ἀλλά ἀντισταθμίζεται ἀπό κοινωνικούς παράγοντες πού σχετίζονται μέ τήν κοινότητα. Αὐτό ἰσχύει κυρίως γιά τίς κοινότητες ὄρυζοκαλλιεργητῶν.

Μεταξύ Ὀκτωβρίου 1994 καί Μαρτίου 1995, διεξήγαγα μιά κοινωνιολογική ἔρευνα μέ θέμα τήν «Ἀγροτική δραστηριότητα καί κοινωνική διαστρωμάτωση στίς ἀγροτικές κοινωνίες τῆς Ἰαπωνίας». Ἡ ἔρευνα διεξήχθη σέ τρία χωριά τοῦ νομοῦ Shiga, σ' ἓνα χωριό κοντά στό Nagoya καί σ' ἓνα ἄλλο, στήν περιοχή Tamba, κοντά στό Kobe. Πῆρα συνολικά 30 συνεντεύξεις. Ρωτήθηκαν ἀνεπίσημοι ἡγέτες χωριῶν, ἐπικεφαλῆς συνεταιρισμῶν καί ἀγρότες μερικῆς καί πλήρους ἀπασχόλησης. Ἡ ἔρευνα βασίστηκε σέ «ὀριζόντιες» μεθόδους γιά ποσοτική ἐξέταση τῶν ἐρευνώμενων προβλημάτων, καθῶς καί σέ «κάθετες» μεθόδους, πού συνδυάζουν ἀνθρωπολογικές καί κοινωνιολογικές προσεγγίσεις. Ἡ πρώτη μεθοδολογία βασίστηκε στήν ἀνάλυση στατιστικῶν, οἰκονομικῶν καί ἄλλων διαθέσιμων πληροφοριῶν σχετικά μέ τά ἐρευνώμενα χωριά — τίς δραστηριότητες γεωργικῶν συνεταιρισμῶν, τήν δομή τους, τήν ὀργάνωση καί τήν διαχείρισή τους. Ἡ δεύτερη μεθοδολογία περιελάμβανε τεχνικές ποιοτικῆς ἔρευνας, τεχνικές ἀμεσης παρατήρησης, συλλογή πληροφοριῶν μῆ δομημένων αὐτοσχέδια κατευθυνόμενων, καί συνεντεύξεις βάθους. Οἱ πληροφορίες συλλέχθηκαν μέσω πέντε διαφορετικῶν ἐρωτηματολογίων, πού συντάχθηκαν σύμφωνα μέ τά χαρακτηριστικά τῶν ἐρωτηθέντων. Ἡ ἔρευνα βασίστηκε στήν μέθοδο μελέτης κατά περίπτωση (case study method). Μολονότι τά ἀποτελέσματά της, φυσικά, δέν ἦταν ἀντιπροσωπευτικά, βοήθησαν ἐν τούτοις στήν ἐξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων σχετικά μέ τίς τάσεις τῶν κοινωνικῶν ἐξελίξεων, καθῶς καί στήν κατανόηση τῶν κυρίων προβλημάτων πού ἀντιμετωπίζει ἡ Ἰαπωνία, ὅσον ἀφορᾶ τήν γεωργία καί στίς ἀγροτικές περιοχές.

Ἡ ἔρευνα περιελάμβανε τήν ἐξέταση χωριῶν διαφορετικῶν τύπων (παραδοσιακῶν καί βιομηχανοποιημένων), ἀγροτῶν διαφορετικῶν τύπων (μερικῆς ἢ πλήρους ἀπασχόλησης, παραδοσιακῶν ἀγροτῶν καί βιοκαλλιεργητῶν), καθῶς καί κληρονόμων ἀγροτῶν. Ἡ μέθοδος τῆς μελέτης κατά περίπτωση μᾶς προμήθευσε μέ χρήσιμες πληροφορίες καί μοναδικά στοιχεῖα σχετικά μέ τήν σημασία καί τήν ἐπίδραση πού ἀσκοῦν τά διαφορετικά εἶδη κινήτρων στήν ἀγροκαλλιέργεια, σχετικά μέ τόν αὐτοπροσδιορισμό τῶν ἀγροτῶν, μέ τά ἦθη τῆς ἐργασίας καί τό σύστημα ἀξιών.

Τά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας ἐπιβεβαίωσαν ὅτι ἡ λήψη ἀποφάσεων στίς ἀγροτικές κοινότητες τῆς Ἰαπωνίας δέν γίνεται βάσει μιᾶς πλειοψηφίας ἢ ἐκλογῶν, ἀλλά περισσότερο βάσει μιᾶς ὁμοφωνίας, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται κατόπιν παρατεταμένων συσκέψεων μεταξύ ὄλων τῶν κοινοτικῶν μελῶν. Αὐτή ἡ μέθοδος λήψης ἀποφάσεων ὀνομάζεται «Ἰαπωνική διαπραγματεύση».

Σχετικά μέ τήν διοίκηση, οἱ ἰαπωνικές ἀγροτικές περιοχές ἐθεωροῦντο ὅτι «χαρακτηρίζονταν ἀπό μιά ἐξαιρετικά ἀνεπαρκῆ ὀργανωτική δομή. Ἄρκετά συχνά, οἱ ἀγροτικές περιοχές ἐθεωροῦντο ἀκατανόητες ἀπό οἰκονομική ἀποψη, ἐθεωροῦντο παραδοσιακές, ὀπισθοδρομικές καί ἄρα παράλογες ἀπό ἀποψη συμπεριφοράς» (Kada, 1988, 45). Στά ἰαπωνικά χωριά ἐξακολουθεῖ νά κυριαρχεῖ ὁ παραδοσιακός τρόπος ζωῆς. «Εἶναι ἐκπληκτικό τό γεγονός, ὅτι ἡ ραγδαία οἰκονομική ἀνάπτυξη τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, ἐνῶ μετέβαλε ὅπωςδῆποτε τίς φυσικές καί ὕλικές συνθήκες τῆς ζωῆς στίς ἀγροτικές περιοχές, δέν μετέβαλε, παρά ταῦτα, τούς θεσμούς καί τίς κοινωνικές σχέσεις ἐντός τῶν κοινοτήτων» (Kada, 1988, 45). Ἡ διπλή κοινωνική δομή τους εἶναι ἓνα μείγμα μεταξύ μιᾶς ἐπίσημης καί μιᾶς ἀνεπίσημης, ἀλλά πολύ ἰσχυρῆς, κοινωνικῆς δομῆς. Ἐκτός ἀπό τήν ἐπίσημη διοίκηση τοῦ χωριοῦ, ὑπάρχει ἀκόμα τό ἄτυπο συμβούλιο τοῦ χωριοῦ μέ ἐπικεφαλῆς τόν ἄτυπο ἀρχηγό τοῦ χωριοῦ, τόν «*kusho san*», ὅπως ἀποκαλεῖται. Στίς μέρες μας, οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ χωρίζονται σέ δύο ἄτυπες ομάδες, ἀνάλογα μέ τήν θέση τους στήν ἄτυπη δομή τοῦ χωριοῦ: σ' ἐκείνους πού ἔχουν πλήρη ἰθαγένεια (τούς λεγόμενους «*Murairi*»), καί σ' ἐκείνους πού δέν ἔχουν πλήρη ἰθαγένεια. Τό ἰαπωνικό χωριό εἶναι μιά κοινότητα πολύ κλειστή πρὸς τούς ξένους. Μόνο οἱ χωρικοί πλήρους ἰθαγένειας («*murairi*») μποροῦν νά ψηφίσουν τούς ἐπικεφαλῆς τῶν νοικοκυριῶν, τό ἄτυπο συμβούλιο καί τόν ἐπικεφαλῆς τοῦ χωριοῦ

«*kusho san*». Είναι αναγκαίο για τους καινούριους χωρικούς να έχουν δύο χωρικούς ως έγγυητές, για να αποκτήσουν την ιδιότητα του μέλους («*murairi*»). Σ' ένα από τα έρευνηθέντα χωριά στο νομό Shiga, μέ έντονο παραδοσιακό χαρακτήρα, υπήρχαν ακόμα δύο νοικοκυριά χωρής «*murairi*». Τα νοικοκυριά αυτά είχαν εγκατασταθεί εκεί από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

5.2.3 Γαιοκτησία και άγροκαλλιέργεια υπό το πρίσμα του σύγχρονου ιαπωνικού αγροτικού πολιτισμού.

Από οικονομική άποψη, η γη στην Ίαπωνία είναι ένα πολύτιμο απόκτημα, εξαιτίας των τιμών της. Όμως, η γαιοκτησία καθορίζει επίσης το κοινωνικό γόητρο (*status*) των χωρικών, καθώς και την κοινωνική τους θέση στην κοινότητα του χωριού. Το γόητρο αυτό προσάπτεται μάλλον σέ όλόκληρο τό νοικοκυριό, και όχι μόνο στο άτομο. Όσοι Ίάπωνες αγρότες έρωτήθηκαν, εξέφρασαν την εκτίμηση ότι η γαιοκτησία είναι ένας τρόπος συνέχισης των παραδόσεων των νοικοκυριών. Οί αγρότες πλήρους άπασχόλησης μοιράζονταν σχεδόν τίς ίδιες στάσεις και αξίες προς την άγροκαλλιέργεια και την γαιοκτησία μέ τους αγρότες μερικώς άπασχόλησης. Είναι περήφανοι πού είναι γαιοκτήμονες. Πιστεύουν ότι η γαιοκτησία τους κρατά περισσότερο συνδεδεμένους μέ τίς προγονικές τους παραδόσεις, απ' όσο η άπλη άγροκαλλιέργεια.

Όσοι άπάντησαν, εξέφρασαν επίσης την άποψη ότι είναι πολύ σημαντικό γι' αυτούς κάθε οικογένεια να παράγει τό δικό της ρύζι. Η αυτάρκεια στο ρύζι στίς ιαπωνικές αγροτικές κοινότητες (όπως η βιομηχανία κονσερβοποίησης στά βουλγαρικά χωριά) δέν είναι άπλώς ένα μέσο είσπραξης είσοδήματος σέ είδος: θά μπορούσε επίσης να θεωρηθεί μέρος του συστήματος αξιών, πού έχουν οί κάτοικοι των αγροτικών περιοχών. Η σημασία πού έχει η παραγωγή ρυζιού από ένα νοικοκυριό, όπως και η αυτάρκεια σχετικά μέ άλλα προϊόντα διατροφής, συνδέεται άμεσα μέ τον τρόπο ζωής των αγροτών, μέ την στάση τους προς την σκληρή δουλειά, την άκεραιότητα του νοικοκυριού και την ζωτικότητα των συγγενικών δεσμών. Συνδέεται επίσης μέ τίς ιδέες τους σχετικά μέ την εξασφάλιση τροφής και την συνέχιση των οικογενειακών παραδόσεων. Οί περισσότεροι απ' αυτούς προσφέρουν ένα μέρος της γεωργικής τους παραγωγής (κυρίως ρύζι) σέ συγγενείς πού ζούν έξω απ' τό χωριό.

Άρκετοί Ίάπωνες αγρότες μερικώς άπασχόλησης θεωρούν τους έαυτούς τους γαιοκτήμονες, κι όχι αγρότες. Τα αποτελέσματα από την έμπειρική χαρακτηρισά κοινωνιολογική μου έρευνα δείχνουν, ότι η άγροκαλλιέργεια κυρίως θεωρείται ότι έχει μία οργανική έννοια, ενώ η γαιοκτησία θεωρείται ένα σύμβολο κοινωνικού γόητρου (*status*).

Οί αγρότες μερικώς άπασχόλησης πού ρωτήθηκαν, θεωρούν την άγροκαλλιέργεια ως μία πολύ σημαντική οικονομική στρατηγική για την είσπραξη επιπρόσθετου εισοδήματος. Αυτή η στρατηγική, σύμφωνα μέ την άποψη τους, είναι περισσότερο μία στρατηγική νοικοκυριού, παρά άτομική. Συνήθως και τά υπόλοιπα μέλη της οικογένειας βοηθούν τον επικεφαλής του νοικοκυριού στίς γεωργικές του δραστηριότητες, κατά τίς όποιες υπάρχει μία κατανομή της οικογενειακής εργασίας. Σύμφωνα μέ τά αποτελέσματα της έρευνας, η άγροκαλλιέργεια συνδέεται επίσης και μέ την αναγκαιότητα τήρησης των προδιαγραφών της κοινής γνώμης. Η άγροκαλλιέργεια καθαυτή δέν θεωρείται τρόπος συνέχισης των παραδόσεων ενός νοικοκυριού, αλλά μάλλον όρίζεται ως υποχρέωση προς τους προγόνους και προς την κοινότητα του χωριού. Όσοι αγρότες πλήρους άπασχόλησης ρωτήθηκαν, θεωρούν ότι η άγροκαλλιέργεια είναι κάτι παραπάνω από μία επιχείρηση. Δέν μπορούν να φανταστούν ότι θά μπορούσαν να στραφούν σέ μία πύο προσοδοφόρα οικονομική δραστηριότητα. Η άγροκαλλιέργεια είναι γι' αυτούς μία δραστηριότητα άπολύτως προσφιλής, αξία σεβασμού και αντάξιά τους. Αισθάνονται ότι έχουν ισχυρό συναισθηματικό δεσμό μαζί της, κι αισθάνονται περήφανοι πού είναι αγρότες. Οί αγρότες μερικώς άπασχόλησης μοιράζονται τίς ίδιες παραδοσιακές αξίες μέ τους αγρότες πλήρους άπασχόλησης, και θεωρούν ότι η επιβίωση της άγροκαλλιέργειας δέν είναι άπλώς και μόνο ένα οικονομικό ζήτημα, αλλά, πολύ περισσότερο, μία ήθική υποχρέωση για την διατήρηση των παραδόσεων και του συλλογικού πνεύματος.

Σύμφωνα μέ τά αποτελέσματα της έρευνας, υπάρχει μεγάλη διάσταση άπόψεων ανάμεσα στην αντίληψη πού έχουν οί αγρότες για τον έαυτό τους, και στην αντίληψη πού έχουν οί άστοί γι' αυτούς. Όσοι αγρότες ρωτήθηκαν, διαχώρισαν σαφώς την κοινωνική τους θέση και τό κοινωνικό τους γόητρο από τό αντίστοιχο των άστων. Συμφώνησαν από κοινού ότι οί άστοί προφανώς δέν κατανοούν την σημασία της άγροκαλ-

λιέργειας, ούτε ενδιαφέρονται για τήν γεωργία και για τὰ προβλήματα πού αντιμετωπίζει, και συνεπώς αισθάνονται ότι τούς υποτιμούν. Ίσχυρή ένδειξη του πολιτιστικού τους αυτοπροσδιορισμού, ως ξέχωρης κοινωνικής ομάδας, είναι τὸ γεγονός ότι ὅσοι αγρότες ρωτήθηκαν, πάντα ἀναφέρονταν στους αστούς ως «οἱ ἄλλοι». Πιστεύουν επίσης ότι οἱ ἄστοι θεωροῦν τήν ἀγροκαλλιέργεια ἐργασία τριῶν «Κ»: «kiken» (ἐπικίνδυνη), «kitanai» (βρώμικη), «kitsui» (δύσκολη). Ἡ ἀγροκαλλιέργεια είναι «dasai» (φτωχή δουλειά, ἀκαλαίσθητη, χωρίς ἀξία) και ἡ ζωὴ στὶς ἀγροτικές περιοχές θεωρεῖται — ἀπὸ τούς αστούς, σύμφωνα μέ τήν ἀποψη τῶν ἀγροτῶν — δυσάρεστη καὶ βαρετή.

Σύμφωνα μέ τίς ἀπαντήσεις πού μᾶς δόθηκαν, ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα προβλήματα γιὰ τούς Ἰάπωνες αγρότες, σήμερα, εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τῆς συνέχισης τῆς ἀγροτικῆς παράδοσης. Οἱ κληρονόμοι τῶν ἀγροτῶν τῆς σύγχρονης ἐποχῆς δέν εἶναι διατεθειμένοι νά ἀκολουθήσουν τήν συμπεριφορά τῶν γονέων τους. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτούς κάνουν πανεπιστημιακές σπουδές και δέν ἀσχολοῦνται μέ τήν ἀγροκαλλιέργεια. Οἱ νέοι προτιμοῦν νά ζοῦν στὶς πόλεις κι ὄχι στὶς ἀγροτικές περιοχές. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτούς ζοῦν ἀκόμα μέ τούς γονεῖς τους στά χωριά, δουλεύουν, ὅμως, σέ αστικές περιοχές. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τούς κληρονόμους, πού ρωτήθηκαν, συμφώνησαν ὅτι ἡ γενιά τους προτιμᾷ τίς ἐξω-ἀγροτικές ἀσχολίες και τόν αστικό τρόπο ζωῆς. Ὑπάρχουν, βέβαια, και περιπτώσεις, ὅπου νέοι θέλουν νά συνεχίσουν τίς παραδόσεις τῶν νοικοκυριῶν τους, μέ ἓναν διαφορετικό, ὅμως, τρόπο. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτούς δέν θέλουν στό μέλλον νά ἐμπλακοῦν μέ καμμιά ἀγροτική δραστηριότητα.

Ἄλλο ἓνα μεγάλο πρόβλημα γιὰ τίς ἀγροτικές οἰκογένειες — ὅπως και γιὰ τίς ἀγροτικές κοινότητες ἐν γένει — εἶναι ἡ «εὕρεση» νύφης γιὰ τούς νεαροὺς αγρότες. Οἱ νεαρές γυναῖκες στήν Ἰαπωνία ἀποφεύγουν μιά τέτοια δέσμευση, διότι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὸ μεγαλύτερο βάρος τῆς ἀγροκαλλιέργειας τὸ ἐπωμίζονται ἐκεῖνες.

5.2.4 Οἱ Ἰαπωνικοὶ γεωργικοὶ συνεταιρισμοὶ ἀνάμεσα στήν ἀγορά και τίς παραδόσεις.

Ἡ προαναφερθεῖσα κοινωνιολογική ἐρευνα ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ γεωργικός συνεταιρισμός ἀσκει μιά πολύ ἰσχυρή ἐπίδραση στὶς ἀγροτικές δραστηριότητες και τήν ἀγροτική ζωὴ. Οἱ μικρομεσαίες ἀγροτικές οἰκογένειες ἐξαρτῶνται κατά κἀνὸνα ἀπὸ τίς ὑπηρεσίες τοῦ συνεταιρισμοῦ (π.χ.

σέ θέματα πιστώσεων, ἀνταλλαγῶν, διαφήμισης, ἀποθήκευσης γεωργικῶν προϊόντων κτλ.). Ὁ γεωργικός συνεταιρισμός στήν Ἰαπωνία συχνά ἀποκαλεῖται «συνεταιρισμός ὑπηρεσιῶν», γιὰ νά ξεχωρίζει ἀπὸ τούς συνεταιρισμούς παραγωγῆς στήν Ἀνατολική Εὐρώπη (συμπεριλαμβανομένης τῆς Βουλγαρίας). Σύμφωνα μέ τούς κανονισμούς, οἱ σκοποὶ του εἶναι ἡ παροχὴ ἀγαθῶν, πρῶτων ὑλῶν, οἰκονομικῆς ὑποστήριξης, καθὼς και ἡ καθιέρωση ἀποταμιευτικῶν πόρων. Ἔχει τακτικά και πρόσεδρα μέλη. Τὰ πρόσεδρα μέλη δέν τὰ ἀποτελοῦν αγρότες, ἀλλὰ ἀπλοὶ κάτοικοι ἀγροτικῶν περιοχῶν. Ζοῦν στὶς ἀγροτικές περιοχές και χρησιμοποιοῦν τίς τράπεζες τοῦ συνεταιρισμοῦ, τὰ πρατήρια βενζίνης, τὰ πολυκαταστήματα κι ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη διευκολύνσεων πού παρέχει. Δέν εἶναι δυνατόν νά ζήσει κάποιος σέ ὅποιαδήποτε ἀγροτική κοινότητα χωρίς τίς ὑπηρεσίες του. Στήν πραγματικότητα, σύμφωνα μέ τούς κανονισμούς τοῦ συνεταιρισμοῦ, ὅλοι οἱ κάτοικοι τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν, οἱ αγρότες, ὅπως και κάποιοι μέ ἄλλες ἀσχολίες, πρέπει νά εἶναι μέλη του.

Πρόσφατα, λόγω τῆς φθίνουσας σημασίας πού ἔχει ἡ γεωργία γιὰ τήν ἰαπωνική οἰκονομία, οἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ συνεταιρισμοῦ στράφηκαν ἀπὸ τήν γεωργία σέ ἄλλες δραστηριότητες μὴ γεωργικές: γιὰ παράδειγμα τραπεζικές κι ἀσφαλιστικές ὑπηρεσίες. Ὁ κεντρικός αὐτός συνεταιρισμός εἶναι κυρίως ἓνας οἰκονομικός ὀργανισμός, βασίζεται ὅμως κι αὐτός στὶς παραδοσιακές ὀργανωτικές σχέσεις ἐντὸς τῆς κοινότητας. Οἱ δραστηριότητές του καλύπτουν ὅλο τὸ φάσμα τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς. Οἱ ἀγροτικές κοινότητες ἐλέγχουν τήν ἐσωτερική τους λειτουργία μέσῳ τῆς καλλιέργειας ρυζιοῦ. Στὶς μέρες μας, οἱ ἀγροτικές κοινότητες ὀργανώνονται σέ παρόμοιους εὐρύτερους συνεταιρισμούς. Φυσικά, οἱ εὐρύτεροι αὐτοὶ συνεταιρισμοὶ εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τόν κεντρικό συνεταιρισμό, μέσῳ τῶν δευτέρων ὅμως ὁ εὐρύτερος συνεταιρισμός στηρίζει τούς αγρότες. Οἱ ἀγροτικές κοινότητες ἀποτελοῦν ἐνόητες πού ἀσκοῦν ἀγροτικές δραστηριότητες και, ταυτοχρόνως, ἔχουν κοινὰ ἔθιμα και θρησκεία. Γι' αὐτὸ και οἱ Ἰάπωνες αγρότες πού ἐρωτήθηκαν, ἐκτιμοῦν πολύ τήν σημασία πού ἔχει ὁ συνεταιρισμός γιὰ τίς ἀγροτικές κοινότητες, σέ ζητήματα ὅπως τὰ ἔθιμα και ἡ θρησκεία. Ὅσοι αγρότες ἐρωτήθηκαν, ἐξέφρασαν τήν ἀποψη ὅτι οἱ συνεταιρισμοὶ βοηθοῦν πολύ τούς αγρότες, εἰδικά τούς αγρότες μερικῆς ἀπασχόλησης, ὑποστήριξαν, ὅμως, ὅτι στὶς μέρες μας ἔχουν ἀποκτήσει

έναν χαρακτήρα αρκετά γραφειοκρατικό. Οι αντιπρόσωποι της αγροτικής κοινότητας του χωριού (οί «nogyokumiai», όπως αποκαλούνται) και οι αντιπρόσωποι των αγροτών καθορίζουν την πολιτική «tensaku» στο χωριό. Η πολιτική «tensaku» σημαίνει την μεταβολή, την μετατόπιση της γεωργικής παραγωγής από το ρύζι σε κάποια άλλα είδη παραγωγής, λόγω χάρη λαχανικά. Τα αγροτικά προϊόντα, που κάθε αγρότης θά έπρεπε να παράγει, δεν εξαρτώνται απ' την προσωπική του απόφαση και το οικονομικό του συμφέρον, αλλά απ' το συλλογικό συμφέρον, που εκφράζεται μέσω της πολιτικής αυτής. Σύμφωνα με τον αρχηγό «nogyokumiai», σε ένα από τα χωριά που εξετάστηκαν, «μερικές φορές οι nogyokumiai έχουν να κάνουν μία μάλλον δυσάρεστη δουλειά. Η πολιτική tensaku δεν είναι αποτέλεσμα ιδιωτικής απόφασης των αγροτών, αλλά ζήτημα διαπραγμάτευσης».

Ο συνεταιρισμός βρίσκεται υπό τον έλεγχο του Υπουργείου Γεωργίας. Η διαδικασία βάσει της οποίας συνήθως λαμβάνονται οι αποφάσεις που σχετίζονται με τα ζητήματα του συνεταιρισμού, γίνεται εκ των άνω προς τα κάτω. Έτσι, τα ήγετικά στελέχη των νομαρχιακών και των τοπικών γραφείων του, που ρωτήθηκαν, εξέφρασαν την άποψη ότι «οι άρχές διαχείρισης του συνεταιρισμού δεν είναι δημοκρατικές. Βασίζονται στον παραδοσιακό τρόπο της ιαπωνικής διαπραγμάτευσης».

Ο κύριος σκοπός του συνεταιρισμού στις μέρες μας είναι να στηρίξει τους αγρότες στην συνολική διαδικασία της παραγωγής ρυζιού - από το στάδιο της σποράς και της σοδειάς μέχρι την πώληση και προώθηση του προϊόντος. Απ' την μία μεριά, ο κεντρικός συνεταιρισμός πρέπει να προστατεύει τις τιμές του ρυζιού και τα οικονομικά συμφέροντα του αγρότη, απ' την άλλη όμως οφείλει να υποστηρίξει και να προωθή την γεωργική πολιτική της κυβέρνησης. Αυτό το διπλό καθήκον της προστασίας των κυβερνητικών και των αγροτικών συμφερόντων ταυτοχρόνως, δεν είναι κάτι παράξενο για τον ιαπωνικό πολιτισμό. Είναι άμεσα συνδεδεμένο με το παραδοσιακό σύστημα αξιών της Ιαπωνίας, που διακατέχεται από το αίσθημα της αρμονίας, της άκεραιότητας και της αναγκαιότητας συμμόρφωσης στις παραδόσεις. Η κρατική γεωργική πολιτική στηρίζει τους αγρότες παρά τις απαιτήσεις της αγοράς και την πίεση των διεθνών παραγόντων, και οι Ιάπωνες αγρότες, μολονότι είναι ανεξάρτητοι παραγωγοί, ακολουθούν τις προδιαγραφές

και τους περιορισμούς που υπαγορεύει η κρατική γεωργική πολιτική. Ο ιαπωνικός τρόπος διαχείρισης της γεωργίας είναι απολύτως αντίθετος από τον αντίστοιχο βουλγαρικό. Στην Βουλγαρία, η γεωργία δεν λαμβάνει σοβαρή υποστήριξη από το κράτος κατά την δύσκολη μετάβαση σε μία οικονομία φιλελεύθερων βλέψεων.

5.2.5 Η Κυβερνητική αγροτική πολιτική και οι πολιτικές αξίες και στάσεις των Ιαπώνων αγροτών.

Ο πληθυσμός των αγροτικών περιοχών ήταν, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, η βάση του κυβερνώντος συντηρητικού κόμματος, του Φιλελεύθερου Δημοκρατικού Κόμματος (LDP). Οι αγρότες και τα μέλη των οικογενειών τους υπήρξαν αξιόπιστοι και σταθεροί ψηφοφόροι του LDP. Ως εκ τούτου, η πολιτική τους δύναμη υπήρξε αρκετά αποτελεσματική στην εξασφάλιση γεωργικής προστασίας και κοινοτικών μηχανισμών απέναντι στις υψηλές τιμές. Ωστόσο, η κατάσταση άλλαξε γοργά τα τελευταία χρόνια, καθώς η Ιαπωνία έγινε μία οικονομική υπερδύναμη, και η γεωργική πολιτική της προκάλεσε τεράστιες τριβές με τους βασικούς εμπορικούς της εταίρους. Φαίνεται να υπάρχει διάσταση απόψεων σχετικά με τον χειρισμό της γεωργίας και των αγροτικών περιοχών, και σχετικά με το κατά πόσο είναι όρθη ή συνέχιση της προστατευτικής πολιτικής στην γεωργία. Πιθανώς ένα από τα δεξύτερα δείγματα αυτής της διάστασης είναι η περίπτωση του ανοίγματος, που πραγματοποιείται στην αγορά ρυζιού, η οποία θεωρείται ότι ασκεί μία τεράστια επίδραση στην γεωργική παραγωγή, στην χρήση της γης και την διαχείριση των πόρων.

Οι προσδοκίες των έρωτηθέντων αγροτών, σχετικά με το μέλλον της ιαπωνικής γεωργίας, συνδέονται έντονα με την αγροτική πολιτική της κυβέρνησης. Θεώρησαν ότι αυτή η πολιτική θα καθορίσει το μέλλον της ιαπωνικής γεωργίας. Για μία επιτυχή διεκπεραίωση των αγροτικών τους δραστηριοτήτων βασίστηκαν στην κυβέρνηση για παροχή βοήθειας και υποστήριξης, και εξέφρασαν την επιθυμία για μεγαλύτερη προστασία και βοήθεια από μέρους της. Οι αγρότες δεν εμφανίστηκαν και τόσο διστακτικοί με όλο αυτό το άνοιγμα της ιαπωνικής αγροτικής αγοράς σε ξένα προϊόντα. Κάτι τέτοιο ήταν αναπόφευκτο κι αναγκαίο, είπαν. Όμως, σύμφωνα με την δική τους άποψη, η κυβέρνηση θά οφείλει να τους βοηθήσει να ανταπεξέλθουν σ' αυτήν την νέα κα-

τάσταση. Οί αγρότες έκριναν ότι ή κρατική ύποστήριξη «δέν είναι επαρκής». Όλοι οί έρωτηθέντες ανέμεναν ότι ή σημασία πού είχε ή γεωργία, για τήν οικονομική εξέλιξη τής Ίαπωνίας, θά έχανε έδαφος, κι όμως επέμεναν στην αναγκαιότητα τής διατήρησης τής παραγωγής ρυζιού. Γι' αυτούς, ή συνέχιση τής παραγωγής ρυζιού, ασχέτως από τίς πιέσεις τής αγοράς, αποτελεί προϋπόθεση για τήν διατήρηση τών παραδόσεων. Ό παραδοσιακός αγροτικός πολιτισμός τής Ίαπωνίας είναι επικεντρωμένος στό ιερό νόημα του ρυζιού και τής παραγωγής του. Οί περισσότερες γιορτές ευχαριστιών τής Ίαπωνίας, καθώς κι άλλες πολιτιστικές εκδηλώσεις, ακόμα και σήμερα συνδέονται μέ τήν καθολική επιθυμία για μία καλή σοδειά ρυζιού. Η αξία τής πολιτιστικής κληρονομιάς, στηριγμένη στό ρύζι, στους όρυζωνες και τίς αγροτικές κοινότητες, εξακολουθεί νά ζει για τήν σύγχρονη Ίαπωνία, παρά τόν έμφανη έκσυγχρονισμό (Kada 1988, 47).

Λαμβάνοντας ύπ' όψη τήν οικονομική στρατηγική τών νοικοκυριών, τίς στάσεις έναντι τής γεωργικής δραστηριότητας και τήν επίδραση πού ασκείται επί τής διαδικασίας λήψεων πολιτικών αποφάσεων, είναι δυνατό νά διακρίνουμε τέσσερις βασικούς τύπους αγροτικών νοικοκυριών στην σύγχρονη Ίαπωνία.

Κατ' αρχήν, υπάρχουν οί οικογένειες τών αγροτών πλήρους απασχόλησης, οί όποιοι πιστεύουν ότι ή γεωργία είναι ή μοναδική σημαντική οικογενειακή επιχείρηση πού θά συνεχιστεί στις μελλοντικές γενιές. Μολονότι ό αριθμός αυτών τών οικογενειακών αγροκτημάτων είναι πολύ μικρός, κι εξακολουθεί νά μειώνεται στό σύνολο του γεωργικού πληθυσμού, υπάρχουν οί «άληθινοί αγρότες», πού αναλαμβάνουν σύγχρονες μορφές γεωργίας έντάσεως κεφαλαίου, οί όποιες τούς καθιστούν σημαντικούς στην όλη ένότητα τής ιαπωνικής γεωργικής παραγωγής. Τό πρόβλημα, ώστόσο, είναι ότι, εξαιτίας του μικρού τους αριθμού δέν διαθέτουν μεγάλη πολιτική δύναμη κατά τίς διαδικασίες λήψης αποφάσεων.

Η δεύτερη ομάδα συμπεριλαμβάνει τά αγροτικά νοικοκυριά μερικώς απασχόλησης, τά όποια αντιπροσωπεύουν τήν πλειοψηφία του συνόλου τών αγροτικών νοικοκυριών. Έξαρτώνται κυρίως από εισοδήματα προερχόμενα από άλλες ασχολίες, και ό χρόνος πού διαθέτουν σέ έξω-γεωργικές δραστηριότητες έχει συντελέσει στην μετατόπιση τών ασχολιών τους προς τούς σύγχρονους τομείς τών πόλεων. Τό σημαντικό, όμως, είναι ότι, όσον αφορά τά ζητήματα πού σχε-

τίζονται μέ τήν γεωργική χρήση τής γής κι άλλων κοινοτικών προβλημάτων, τηρούν και πάλι μία στάση εξαιρετικά συντηρητική, και προσπαθούν νά διαφυλάξουν τούς παραδοσιακούς μηχανισμούς τής κοινότητας. Τουτό όφειλεται περισσότερο στις αντίληψεις τους σχετικά μέ τήν ιδιοκτησία και τήν κληρονομιά τών περιουσιακών στοιχείων, καθώς και μέ τό γόητρο έντός τής κοινότητας.

Η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει τίς οικογένειες πού αποτελούνται από άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, τά όποια ασχολούνται μέ τήν γεωργία ως μέσο επιβίωσης. Σύμφωνα μέ στατιστικά στοιχεία, περίπου 10% του συνόλου τών αγροτικών οικογενειών κατατάσσονται σ' αυτήν τήν κατηγορία, ή όποια, όμως, δέν είναι σημαντική για τήν γεωργική παραγωγή ή τήν πολιτική έξουσία στις αγροτικές περιοχές. Όστόσο, στην ηλικιακή πυραμίδα καταλαμβάνουν όλοένα και μεγαλύτερο ποσοστό οί ηλικιωμένοι και ως εκ τούτου ή σημασία αυτής τής κατηγορίας θά μεγαλώσει στό μέλλον. Υπάρχουν όλοένα και περισσότεροι μεσήλικες και συνταξιούχοι, πού επιστρέφουν στις αγροτικές περιοχές, αναλαμβάνοντας και πάλι τό νοικοκυριό πού εγκατέλειψαν στά νεανικά τους χρόνια. (Σχετικά μέ τούς τρεις αυτούς τύπους αγροτικών οικογενειών, βλ. Kada, 1988, 47).

Η τέταρτη ομάδα περιλαμβάνει τά αγροτικά νοικοκυριά τών λεγομένων «νέων αγροτών». Γι' αυτούς, ή αγροκαλλιέργεια είναι περισσότερο ένας τρόπος πραγματοποίησης τών ιδεών τους για μία ζωή άρμονική, παρά για μία συνέχιση τής αγροτικής παράδοσης. Συνήθως, είναι βιοκαλλιεργητές πλήρους απασχόλησης. Ό αριθμός τους είναι μικρός ακόμα. Από πολιτικής άποψης, συνδέονται μέ κάποιες οικολογικές οργανώσεις, και ή δημοτικότητα τους πρόσφατα παρουσιάστηκε αύξημένη, ειδικά ανάμεσα στους νέους ανθρώπους. Όσοι βιοκαλλιεργητές έρωτήθηκαν, δέν θεωρούν τήν οργανική αγροκαλλιέργεια απλώς μία μέθοδο γεωργικής παραγωγής, αλλά, επίσης, ως ένα κοινωνικό κίνημα. Κατανοούν τήν σημασία τής τροφικής εξασφάλισης και τής διαφύλαξης του περιβάλλοντος, καθώς και τήν σημασία μιας οικολογικής μεθόδου παραγωγής και τής οικολογικής συνείδησης. Προσπαθούν νά αναπτύξουν μεγάλα και ζωντανά δίκτυα ομάδων καταναλωτών, και είναι αρκετά δραστήριοι σέ τέτοιου είδους σχέσεις. Η βιοκαλλιέργειά τους αποτελεί γι' αυτούς μία πηγή αυτοπεποίθησης. Όσοι βιοκαλλιεργητές έρωτήθηκαν, έχουν πανεπιστημιακή μόρφωση, κι ελάχιστοι από αυτούς

δέν έχουν αγροτικές ρίζες. Γεννήθηκαν σέ πόλεις, επέλεξαν, όμως, νά γίνουν βιοκαλλιεργητές εξαιτίας τών περιβαλλοντικών τους πεποιθήσεων. Αποτελοῦν, φυσικά, μιά σπάνια κατηγορία γιά τίς αγροτικές περιοχές. Τό πρόβλημα τῆς μόλυνσης θεωρεῖται σοβαρό καί ἀπό τούς παραδοσιακούς αγρότες. Πιστεύουν, ὅμως, ὅτι δέν ὑπάρχει λύση. Εἶναι δύσκολη ἡ παραγωγή προϊόντων χωρίς τήν χρήση χημικῶν καί φαρμάκων. Στό σημείο αὐτό, ὑπάρχει σημαντική διαφορά ἀπόψεων μεταξύ ἐκείνης τών βιοκαλλιεργητῶν καί τῆς ἀντίστοιχης τών ἄλλων αγροτῶν.

6. Ἐπίλογος: Γενικά συμπεράσματα σχετικά μέ τίς ἰδιαιτερότητες τοῦ βουλγαρικοῦ καί τοῦ ἰαπωνικοῦ αγροτικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ Βουλγαρία καί ἡ Ἰαπωνία, καθῶς καί οἱ αγροτικές κοινότητες τους, ἐξελίσσονται σέ ἕνα τελείως διαφορετικό ἱστορικό, κοινωνικό, πολιτικό καί οικονομικό πλαίσιο. Τά προβλήματά τους ἔχουν διαφορετική καταγωγή, χαρακτηριστικά καί ἔκφραση. Ἡ ἰαπωνική γεωργία ἀντιμετωπίζει δυσκολίες, οἱ ὁποῖες εἶναι ἐντελῶς διαφορετικές ἀπό ἐκεῖνες πού ἀντιμετωπίζει ἡ ἀντίστοιχη βουλγαρική. Οἱ δύο αὐτές χῶρες ἔχουν διαφορετικά πρότυπα αγροτικοῦ πολιτισμοῦ καί παραδόσεις, ὅπως καί διαφορετικές στάσεις πρὸς τήν ἀγροτική ζωή. Ἐκτός, ὅμως, ἀπό τίς προφανείς ἐθνικές, οικονομικές, κοινωνικές καί πολιτιστικές ἰδιαιτερότητες, ὑπάρχουν, ἐπίσης, ἀξιοσημείωτα κοινά χαρακτηριστικά.

Καί στίς δύο χῶρες, οἱ δομές τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας αποτελοῦνται ἀπό μικρά καί σκόρπια αγροτεμάχια, ὁ μέσος ὅρος ἡλικίας τῶν ἐργατῶν ἔχει ἀυξηθεῖ καί ὁ γεωργικός τομέας βασίζεται κυρίως στήν ἐργασία τῶν γυναικῶν. Οἱ περισσότεροι Ἰάπωνες αγρότες εἶναι μερικῆς ἀπασχόλησης — αὐτή ἡ οικονομική στρατηγική εἶναι δημοφιλῆς καί στήν Βουλγαρία. Ἡ ἀγροκαλλιέργεια εἶναι δραστηριότητα περισσότερο τῶν νοικοκυριῶν παρά τῶν μεμονωμένων ἀτόμων, καί οἱ οικονομικοί δεσμοί μεταξύ γονέων καί παιδιῶν εἶναι συνήθως ἰσχυρότεροι στά ἀγροτικά νοικοκυριά, παρά στά ἀστικά. Στήν Ἰαπωνία, ἡ γεωργία δέν ἐκτιμᾶται ἀποκλειστικά μέ γνώμονα τό οικονομικό κέρδος καί τίς ἐπιχειρήσεις — ὅπως συμβαίνει ὡς ἐπί τό πλεῖστον στήν Βουλγαρία — ἀλλά περισσότερο σέ ἕνα πλαίσιο υποχρεώσεων καί παραδόσεων. Καί στίς δύο χῶρες,

οἱ αγρότες συχνά στηρίζουν τούς συγγενεῖς καί φίλους τους μέ αγροτικά προϊόντα, καί, ἀντιστοίχως, βασίζονται στήν βοήθεια καί τῶν τελευταίων. Οἱ συγγενικοί δεσμοί ἐξακολουθοῦν νά εἶναι πολύ ἰσχυροί στήν ἀγροτική Βουλγαρία καί Ἰαπωνία.

Σύμφωνα μέ τήν κλασσική θεμεριανή παράδοση, ἡ ἰαπωνική κοινωνία, τό σύστημα ἀξιών καί ὁ πολιτισμός, ὀρίζονται συνήθως (ἀντίθετα μέ τό δυτικό πρότυπο κοινωνίας, τό ὁποῖο θεωρεῖται ὅτι ὀργανώνεται σύμφωνα μέ τίς ἀρχές τοῦ «Δυτικοῦ ὀρθολογισμοῦ») ἔχοντας ὡς βάση τήν «Ἀνατολική συναισθηματικότητα». Ὁ ἐξισωτισμός ἀποτελεῖ τήν βάση καί τοῦ βουλγαρικοῦ καί τοῦ ἰαπωνικοῦ αγροτικοῦ πολιτισμοῦ, κατανοεῖται, ὡστόσο, διαφορετικά ἀπό τίς δύο χῶρες. Τό ἀναπτυξιακό σύστημα τοῦ ἰαπωνικοῦ αγροτικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἕνα συλλογικό πνεῦμα καί ἕνα ἰσχυρό «ἐμεῖς», ἀρχές ἀρμονίας καί ἀκεραιότητας. Ὁ βουλγαρικός αγροτικός πολιτισμός, ἀκόμη καί τήν περίοδο τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ, ἐκυριαρχεῖτο ἀπό ἕνα ἀτομιστικό σύστημα ἀξιών, τό ὁποῖο ἐρχόταν σέ σύγκρουση μέ τόν ἐπιβαλλόμενο κομμουνιστικό κολλεκτιβισμό. Ἐπίσης, κατά τήν περίοδο ἐκείνη, τό παραδοσιακό βουλγαρικό ἔθιμο τῆς συλλογικῆς υποστήριξης καί βοήθειας μεταξύ τῶν χωρικῶν καταστράφηκε.

Σέ μερικές περιπτώσεις, ἡ ἰαπωνική κρατική πολιτική προσπαθεῖ νά ἀναποκριθεῖ συγχρόνως στίς οικονομικές ἀπαιτήσεις καί στίς ἰδιαιτερότητες τοῦ αγροτικοῦ πολιτισμοῦ, ὅταν, γιά παράδειγμα, ἀντιστάθηκε στό ἄνοιγμα τῆς ἀγροτικῆς ἀγορᾶς σέ ξένα γεωργικά προϊόντα, εἰδικά γιά τό εἰσαγόμενο ρύζι. Σέ ἄλλες περιπτώσεις, ἡ κρατική γεωργική πολιτική κατάφερε πράγματι νά συνδυάσει τίς ἰδιαιτερότητες τοῦ αγροτικοῦ πολιτισμοῦ μέ τίς νέες οικονομικές ἀπαιτήσεις — ὅπως, γιά παράδειγμα, μέ τήν πολιτική τῆς μείωσης τῶν ὀρυζῶνων («gentaku»). Ἡ κρατική γεωργική πολιτική προσπαθεῖ νά ἰσορροπήσει τίς οικονομικές ἀπαιτήσεις καί τίς παραδοσιακές ἀξίες. Ὁ σκοπός αὐτῆς τῆς πολιτικῆς εἶναι νά ἐναρμονίσει τήν οικονομική καί κοινωνική ἀνάπτυξη μέ τήν ἰαπωνική νοοτροπία καί πνεῦμα.

Ὅπως εἶδαμε, ὁ βουλγαρικός δρόμος τῆς κοινωνικῆς καί εἰδικά τῆς ἀγροτικῆς ἀνάπτυξης εἶναι ἐντελῶς διαφορετικός. Στήν περίπτωση τῆς Βουλγαρίας, τά πολιτικά καί οικονομικά συμπεράσματα τοῦ κυβερνώντος κόμματος ἔχουν προτεραιότητα ἐναντι τῶν ἀντίστοιχων συμφερόντων τῆς ἀγροκαλλιέργειας καί τῶν ἰδιαιτεροτήτων τοῦ αγροτικοῦ πολιτισμοῦ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η παράδοση αυτή εξακολουθεί να ισχύει στην Ίαπωνική αγροτική κοινωνία. Στις μέρες μας συνδυάζεται με την όνομαζόμενη πολιτική «tensaku» (δές σελ. 76).

2. Η έρευνα αυτή είναι τυπολογική. Το δείγμα περιλαμβάνει 1600 γεωργούς και ειδικούς στά συνεταιρικά αγροκτήματα τριών αγροτικών κοινοτήτων.

3. Τα οικογενειακά αγροτεμάχια είναι τμήματα καλλιεργήσιμης γής, που οι γεωργικοί συνεταιρισμοί παρέχουν δωρεάν σε όσους επιθυμούν να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες ή να πουλήσουν τα αγαθά που παράγουν. Από το 1988, το μέγεθος των τεμαχίων που παρέχονται στους αγρότες είναι απεριόριστο. Το σύνηθες μέγεθος δέν ξεπερνά το μισό εκτάριο.

4. Το ακαθάριστο εισόδημα της οικογένειας περιλαμβάνει χρήμα (ρευστό) σύν το εκτιμηθέν εισόδημα σε είδος.

5. Σύμφωνα με τις πηγές εισοδημάτων, οι Ίάπωνες αγρότες χωρίζονται σε διαφορετικούς τύπους. Οι αγρότες πλήρους απασχόλησης λαμβάνουν όλο το εισόδημά τους από την γεωργία, ενώ οι αγρότες μερικώς απασχόλησης έχουν κι άλλους τύπους εισόδων.

6. Το χωριό Dainaka, το οποίο συμπεριελήφθη στην έρευνα, βρίσκεται σε άμφισβητούμενη περιοχή, κατασκευασμένο με βάση το κρατικό σχέδιο αναδάσμου. Προηγούμενος, όλη εκείνη η γεωργική περιοχή αποτελούσε μέρος της λίμνης Biwa, της μεγαλύτερης λίμνης της Ίαπωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Περίληψη στατιστικών σχετικά με την γεωργία, την δασοκομία και την αλιεία (1994), Τόκυο: Υπουργείο Γεωργίας, Δασοκομίας και Αλιείας, Κυβέρνηση της Ίαπωνίας.
 Benedict, Ruth ([1946] 1993), *Τό χρυσάνθεμο και τό ξίφος*, Τόκυο: Charles E. Tuttle Company.

Βουλγαρία, κρίση και μετάβαση σε μιá οικονομία αγοράς (1991), Β΄ Τόμος, Ουάσιγκτον: The World Bank.
 Chipev, Plamen και Stefan Donchev (1990), *Αποτελέσματα από εμπειρική κοινωνιολογική έρευνα πάνω σε όρισμένα προβλήματα αγροτικής αποκατάστασης στην Βουλγαρία*, *Society*, 10, 2-5.
Οικογενειακός προϋπολογισμός στην δημοκρατία της Βουλγαρίας 1985-1994 (1995), Σόφια: Έθνικό Ίδρυμα Στατιστικής.
Πληροφορίες του Υπουργείου Γεωργίας (1996), Σόφια: Υπουργείο Γεωργίας.
Πληροφορίες από τό Έθνικό Ίδρυμα Στατιστικών σχετικά με την αποκατάσταση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων (1992), Σόφια: Έθνικό Ίδρυμα Στατιστικής.
Japan Almanac (1994), Τόκυο: Asahi Shimbun.
 Kada, Ryohei (1988), *Απόψεις από την Ίαπωνία σχετικά με τις: Έθνικές αντιλήψεις και πολιτική σημασία των αγροτικών περιοχών*, Penn State University, 43-48.
 Kanev, Nicola (1933), *Συνεταιρική καλλιέργεια καλλιεργήσιμης γής και σύστημα έθνικου οικονομικού σχεδιασμού*, Σόφια: Zemedelie.
 Kapitanski, Yordan (1994), *Τά ιδιωτικά οικογενειακά αγροκτήματα μετά τις αλλαγές*, *Ikonomika*, 6, 7-10.
Δείκτης κοινής γνώμης (1993), Σόφια: πρακτορείο NO-EMA.
 Nakano, Hideichiro (1992), *Η εργασία στό κοινωνικοπολιτιστικό πλαίσιο της Ίαπωνίας*, *Kwansei Gakuin University Annual Studies*, Τόμος XLI, 59-70.
 Ogura, Takekazu (1991), *Πρίν και μετά*, Τόκυο: Έρευνητικό κέντρο τροφικής και γεωργικής πολιτικής.
 Ost, David (1993), *Η πολιτική του συμφέροντος στην μετα-κομμουνιστική Ανατολική Ευρώπη*, *Θεωρία και Κοινωνία*, 22, 453-486.
Σημειωματάριο στατιστικών στοιχείων (1993), Σόφια: Έθνικό Ίδρυμα Στατιστικής.

Δημοκρατία και γλώσσα

Ἀλέξανδρος Κόντος

Επικρατεῖ ἡ γνώμη, στίς χώρες πού ζοῦνε μέ βάση τόν εὐρωπαϊκό πολιτισμό, ὅτι ὁ πολιτισμός αὐτός ἔχει σάν πολίτευμα τήν δημοκρατία, ἐπειδή ἔτσι ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος. Δυστυχῶς ἡ δημοκρατία ἔχει τελείως παραχαραχθεῖ ἀπό τήν νεώτερη σκέψη καί πράξη, κι ἀπό αὐτήν δέν ἔχει ἀπομείνει σχεδόν τίποτε ἐκτός ἀπό τό σφετερισμένο ὄνομά της καί κάποια ἄλλα λεκτικά καί θεσμικά ἀπομεινάρια. Ἐλάχιστοι ἄνθρωποι γνωρίζουν σήμερα πῶς λειτούργησε ἡ δημοκρατία στόν τόπο πού ἐφευρέθηκε, τήν Ἑλλάδα, κι ἀκόμη λιγότεροι τήν ἀσπάζονται, ἰδιαίτερα ὅταν μάθουν ὅτι ἀπαγορεύει τήν ἐπαγγελματοποίηση στήν πολιτική, ἀποθαρρύνει τήν δημιουργία μεγάλων περιουσιῶν, δίνει προτεραιότητα στόν ταπεινό λαό, τόν Δῆμο, καί ἐνισχύει παντοῖοτροπα τόσο τήν συμμετοχή του στά κοινά, ὅσο καί τήν συμμετοχή του στίς δημόσιες πνευματικές καί ὑλικές ἀπολαύσεις καί γιορτές, χωρίς περιορισμούς, ἀποκλεισμούς ἢ ἀποκλίσεις. Μιά ἄλλη ἀποψη γιά τήν δημοκρατία προσπαθεῖ νά ἀποκαλύψει ἡ διατριβή τοῦ Ἀλέξανδρου Κόντου μέ θέμα «Θεμέλια τῆς δημοκρατίας: κοινωνίες ἀρχαίες καί σύγχρονα προβλήματα». Σέ προηγούμενο τεῦχος μέ τόν τίτλο Δημοκρατία καί Φορολογία δημοσιεύσαμε ἀπόσπασμα ἀπό τήν ἀνέκδοτη ἀκόμα αὐτή διατριβή, πού ἀφοροῦσε τήν δημοκρατική ἀντίληψη γιά τήν φορολογία. Στό τεῦχος αὐτό δημοσιεύουμε ἀπόσπασμα ὅπου διερευνᾶται ἡ ἐπίδραση τοῦ πολιτεύματος στήν γλώσσα γενικά καί, εἰδικότερα, ἡ ἐπίδραση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος στήν ἐλληνική γλώσσα.

1. Ἕνα βιο-κοινωνικο-πολιτικό φαινόμενο

Ἄφου ἐξετάσαμε τήν ἐφαρμογή τῆς κλήρωσης στήν καθημερινή κοινωνικο-πολιτική ζωή τῆς Ἀθήνας, κι ἀφού προσπαθήσαμε νά ἐξηγήσουμε θεωρητικά αὐτή τήν ἐφαρμογή, θά ἐπιχειρήσουμε τώρα νά δεῖξουμε καί νά ἀποδείξουμε τήν ἐπίδραση τῶν κοινωνικο-πολιτικῶν ἰδεῶν στήν γλώσσα, ἐπειδή ἀκριβῶς ἡ γλώσσα εἶναι τό πολιτιστικό φαινόμενο πού παρουσιάζεται πρῶτο σέ κάθε ἀνθρώπινη κοινωνία ἀλλά καί ἐπειδή ἀντανაკλᾶ τήν ἰδεολογία τῆς κοινωνίας, μιά καί μέ ὅ,τιδήποτε κι ἂν ἀσχοληθοῦν οἱ ἄνθρωποι, εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τό ἐκφράσουν μέ τήν γλώσσα τους πρῶτα.

Ἡ γλώσσα εἶναι κυρίως κοινωνικό φαινόμενο, προϋποθέτει τήν κοινωνία καί δέν εἶναι δυνατό νά ὑπάρξει ξεχωριστά καί ἔξω ἀπό αὐτή. Βέβαια, ἡ βιολογική κατασκευή τοῦ ἀνθρώπινου ὄν-

τος εἶναι ἐκείνη πού τό κάνει νά γεννιέται μέ τήν δυνατότητα νά ἀναπτύξει τήν ἱκανότητα γιά ὁμιλία, καί κυρίως ὁ ἐγκέφαλός του. Γιά νά μιληθεῖ ὅμως καί νά παραχθεῖ κάποια γλώσσα χρειάζεται νά ὑπάρχουν δύο τουλάχιστον ἄνθρωποι· ἀσφαλῶς ὁ Ροβινσώνας Κρούσος δέν θά μπορούσε ποτέ νά δημιουργήσει γλώσσα ὀλομόναχος πάνω στό νησί του. Ἄλλωστε καί γιά ποιό λόγο; Γιά νά μιλάει μόνος του μέ τόν ἑαυτό του; Χωρίς τήν κοινωνία του ὁ ἄνθρωπος ἀπό βιολογική πλευρά θά ἦταν ἱκανός μόνο νά βγάξει ἀναρθρες κραυγές, γιά νά ἐκφράζει τά συναισθήματά του σέ γενικές γραμμές, χωρίς φυσικά τόν πλοῦτο τῶν νοηματικῶν ἀποχρώσεων καί τῶν ἀφηρημένων σκέψεων πού ἡ γλώσσα τοῦ δίνει τήν δυνατότητα νά ἀναπτύξει.

Κάθε ἀνθρώπινο σύνολο λοιπόν, μικρό ἢ μεγάλο, ἔχει τήν γλώσσα του, ἡ ὁποία εἶναι τελείως ἱκανή νά ἐκφράσει τίς ἀνάγκες του. Ἡ Γλωσσολογία δέν δέχεται ὅτι κάποια γλώσσα εἶ-

— Ὁ Ἀλέξανδρος Κόντος εἶναι διπλωματοῦχος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῆς Ἀθήνας καί τῆς Π.Ο.Ε. (τμήμα: Δημόσιο Δίκαιο) τῆς Θεσσαλονίκης. Εἶναι εἰδικευμένος στήν Γλωσσολογία (μεταπτυχιακό στό Παρίσι), τήν ὁποία καί ἔχει διδάξει σέ Πανεπιστήμια τοῦ ἐξωτερικοῦ. Διδάσκει στήν Ἀθήνα στήν Μέση Ἐκπαίδευση καί στά Π.Ε.Κ.

* Οἱ παραπομπές, τόσο στό κύριο κείμενο ὅσο καί στίς σημειώσεις, ἂν δέν ἀναφέρεται ὁ συγγραφέας, εἶναι στόν Ἀριστοτέλη στήν Ἀθηναίων Πολιτεία καί στά Πολιτικά (Πολ.).

ναι περισσότερο ή λιγότερο τέλεια, ανώτερη ή κατώτερη, υπό την έννοια ότι μπορεί να εκφράσει ή όχι κάποιες σημασίες. Κάθε γλώσσα, από την στιγμή που μιλιέται, είναι παντελώς τέλεια και αποτελείται από τέσσερα συστήματα ή επίπεδα: α) τό φωνητικό-φωνολογικό, β) τό μορφολογικό, γ) τό συντακτικό και δ) τό σημασιολογικό^{1*}. Η γλώσσα ανταποκρίνεται πάντα και πλήρως στις πολιτιστικές ανάγκες της ανθρώπινης κοινότητας που την έχει δημιουργήσει, και είναι τελείως δευτερεύον αν γράφεται κιόλας ή αν είναι μόνο προφορική. Αν τό πολιτιστικό επίπεδο κάποιας ανθρώπινης κοινότητας δέν είναι ύψηλό και ή γλώσσα του δέν έχει εκείνες τίς λέξεις που εκφράζουν τίς αντίστοιχες ύψηλές έννοιες, αυτό δέν σημαίνει πώς ή γλώσσα αυτή είναι λιγότερο αναπτυγμένη και κατώτερη από κάποια άλλη που έχει αναπτύξει τίς έννοιες και έχει κατασκευάσει ή δανεισθεί τίς αντίστοιχες λέξεις. Τό πολιτιστικό επίπεδο κάποιας ανθρώπινης κοινότητας μπορεί να είναι ή να χαρακτηριστεί σαν πιο χαμηλό από εκείνο κάποιας άλλης ανθρώπινης κοινότητας· ποτέ όμως ή γλώσσα του· εκείνη, όπως και κάθε άλλη γλώσσα, θά διαθέτει πάντα τά τέσσερα συστήματα για τά όποια μιλήσαμε και γι' αυτό ή Γλωσσολογία θεωρεί ότι όλες οι γλώσσες είναι τό ίδιο αναπτυγμένες. Έτσι μόλις τό πολιτιστικό επίπεδο ανέβει, ή γλώσσα θά αναπτύξει και τίς λέξεις-όρους για να εκφράσει τίς καινούργιες πολιτιστικές έννοιες ή θά τίς πάρει έτοιμες, θά τίς δανεισθεί, από κάποια άλλη γλώσσα ή κοινότητα, της οποίας έχει αναπτύξει τίς πολιτιστικές έννοιες και ή γλώσσα απλώς τίς έχει εκφράσει. Τά δάνεια ανάμεσα στις γλώσσες είναι κάτι τό πολύ συνηθισμένο και συμβαίνει κυρίως στό σημασιολογικό επίπεδο, πολύ σπάνια στό συντακτικό και στό μορφολογικό, και δέν είναι δυνατό να υπάρξουν ή να διαπιστωθούν δάνεια ανάμεσα στις γλώσσες στό φωνητικό-φωνολογικό επίπεδο², αν και αυτό ακόμα είναι δυνατό να τροποποιηθεί με τό πέρασμα του χρόνου και την αλληλεπίδραση των πολιτισμών.

Η γλώσσα λοιπόν σαν φαινόμενο της ανθρώπινης κοινωνίας εκφράζει πάντα και την ιδεολογία της κοινωνίας που την παρήγαγε. Κάθε γλώσσα είναι ιδεολογικός φορέας, και επειδή, κατά βάση, δέν υπάρχουν παρά δύο μόνο ιδεολογίες, ή γυναικοκρατική και ή πατριαρχική, θά προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε την επίδραση της γυναικοκρατικής ιδεολογίας στην γλώσσα και, στην συνέχεια, την επίδραση της πατριαρχικής ιδεολογίας, που πάει να πει πώς θά προσπαθή-

σουμε να διαπιστώσουμε την διαμάχη των δύο φύλων στην γλώσσα. Και επειδή, καθώς τό έχουμε ήδη πει, θεωρούμε πώς ή Δημοκρατία είναι κόρη της Γυναικοκρατίας, ενώ ή Πατριαρχία γέννησε την Μοναρχία και την Όλιγαρχία, θά δούμε την επίδραση του δημοκρατικού πολιτευματος στην ελληνική γλώσσα και την επίδραση των μή δημοκρατικών πολιτευμάτων σ' άλλες γλώσσες παρμένες στην τύχη, αφού ξανασκεφθούμε πρώτα πώς τό φώνημα — φθόγγο τό ονόμασαν οι Άλεξανδρινοί — ήταν ελληνική ανακάλυψη και εμφανίστηκε μονάχα στον Έλληνικό Πολιτισμό, ο οποίος και του έδωσε την γραφική του μορφή, τό γράμμα³.

2. Η διακινητικότητα των όρων της ελληνικής πρότασης.

Η επικοινωνιακή λειτουργία είναι ή πιο σημαντική από τίς έξι λειτουργίες της γλώσσας· είναι ή λειτουργία με την όποια εκφράζεται μία ιδέα, δίνονται οι πληροφορίες, αγγέλεται ένα μήνυμα⁴. Έτσι μία σειρά από λέξεις, ένα σύνολο λέξεων μιας φυσικής γλώσσας, είναι δυνατό να θεωρηθεί πρόταση της γλώσσας αυτής, αν εκφράζει κάποιο μήνυμα⁵, δίνει κάποια πληροφορία, περιέχει κάποιο νόημα αντιληπτό από τους χρήστες της γλώσσας αυτής, και δέν έχει συντακτικά λάθη (σολοικισμούς) ή λεκτικά λάθη (βαρβαρισμούς).

Για τίς γλώσσες με περιορισμένη κλιτότητα, ο συντακτικός ρόλος των ονομάτων καθορίζεται συνήθως από την θέση τους στην πρόταση. Έτσι, στά γαλλικά, στά αγγλικά και σ' άλλες γλώσσες⁶ ή πτώση-υποκείμενο, ή ονομαστική, δίνεται από την θέση.

J'écris des lettres. I write letters.

(Γράφω γράμματα.)

Jean écrit des lettres. John writes letters.

(Ο Γιάννης γράφει γράμματα.)

Η κανονική σειρά των λέξεων στην αγγλική και την γαλλική πρόταση είναι: υποκείμενο-ρήμα-αντικείμενο (ΥΡΑ)⁷. Αυτή ή θεμελιώδης ιδιότητα της αγγλικής γλώσσας οδήγησε τους αγγλόφωνους να χάσουν — ή να μή δημιουργήσουν ποτέ — την έννοια της πτώσης, έννοια την όποια βρίσκουμε σε απομεινάρια — ή σε διαστακτική προσπάθεια εκπροσώπησης της — μόνο στό αντωνυμικό σύστημα της γλώσσας⁸.

Η απώλεια — ή μή δημιουργία — πτωτικού συστήματος στά αγγλικά οδήγησε τον Νόαμ

Τσόμσκι (τόν ὁποῖο ἀκολούθησαν καί οἱ ἀγγλόφωνοι γλωσσολόγοι γενικά, ἀλλά καί πολλοί ἀπό ἐκείνους τῶν ὁποίων ἡ γλῶσσα παρουσιάζει τήν ἴδια ἰδιαιτερότητα) νά πιστέψει πῶς τό σχῆμα Υ-ΡΑ εἶναι μιὰ «βαθειά δομή» γιά κάθε γλῶσσα, καί στήν συνέχεια νά ἐκπονήσει τήν θεωρία τῶν «βαθειῶν δομῶν» καί τῶν «δομῶν ἐπιφάνειας», οἱ ὁποῖες ἔχουν σά γενεσιουργό αἰτία τήν δομή τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκεφάλου. Κατά τόν Τσόμσκι, οἱ δομές βάθους καί οἱ δομές ἐπιφάνειας εἶναι ἔμφυτες στό ἀνθρώπινο ὄν, ὅπως ἡ ἰκανότητα τῆς ὀμιλίας⁹.

Στό ἐτήσιο περιοδικό ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ, Ἄθινα 1898, τ. 1, σ.σ. 99-107, στό ἄρθρο της «Προβλήματα σχετικά μέ τήν σειρά τῶν ὄρων στίς ἐλληνικές προτάσεις», ἡ γλωσσολόγος Εἰρήνη Φιλιππάκη προσπαθεῖ νά ἀποδείξει ὅτι τό σχῆμα ΥΡΑ δέν εἶναι ἡ βασική σειρά τῶν λέξεων στήν νεο-ἐλληνική πρόταση καί θεωρεῖ πῶς τό σχῆμα ΡΥΑ «αντιπροσωπεύει τήν πιό φυσική, ἀντικειμενική καί συναισθηματικά πιό οὐδέτερη παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τῆς πρότασης καί συνοδεύεται ἀπό τήν πιό οὐδέτερη ἐπιτόνηση» (σ. 100). Ἡ Ἑλληνίδα ἐρευνήτρια δέ χρησιμοποιοῦν τόν ὄρο «βασική σειρά» ἢ «βαθειά δομή», ἀλλά «οὐδέτερη παρουσίαση».

Πραγματικά, καμμιά δομή τῆς ἐλληνικῆς πρότασης δέν εἶναι δυνατό νά θεωρηθεῖ σά βασική μέ τήν ἔννοια ὅτι ἀνατρέχουμε συνειδητά ἢ ὑποσυνειδητά σ' αὐτή κάθε φορά πού μιλάμε ἢ γράφουμε. Βέβαια, κάποια δομή τῆς ἐλληνικῆς πρότασης μπορεῖ νά εἶναι στατιστικά πιό συχνή καί γι' αὐτό τό λόγο εἶναι καί συναισθηματικά πιό οὐδέτερη¹⁰, ποτέ ὅμως δέν εἶναι δυνατό νά θεωρηθεῖ βασική. Καί καμμιά, φυσικά, μορφή τῆς ἐλληνικῆς πρότασης δέ στάθηκε ποτέ τόσο συχνή, ὥστε νά θεωρηθεῖ πρωταρχικῆς σημασίας. Στίς γλῶσσες μέ πλούσια κλιτότητα οἱ συντακτικοί ὄροι ἢ — πιό σωστά — τά συντακτικά λεκτικά σύνολα, καί ἰδιαίτερα ἐκεῖνα πού δέν παίζουν τό ρόλο τοῦ ἀντικειμένου μποροῦν νά ὑποστοῦν ὁποιαδήποτε διακίνηση (permutation) μέσα στήν πρόταση¹¹. Στίς γλῶσσες αὐτές ἡ διακινητικότητα ὀφείλεται στήν ἀντίθεση ὀνομαστική-αἰτιατική, ἡ ὁποία ἐκφράζει τήν ἀντίθεση ὑποκείμενο-ἀντικείμενο. Δηλαδή ἀπό τήν μιὰ μεριά ξεχωριστές καταλήξεις ἐκφράζουν τήν κύρια ἀντίθεση: ὄνομα — καί γενικότερα πτωτικό¹² ρῆμα, καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ πτωτικές καταλήξεις ἐκφράζουν τήν δευτερεύουσα ἀντίθεση: ὀνομαστική-αἰτιατική. Ἡ πρώτη ἀντίθεση δίνει τήν δυνατότητα στους κύριους ὄρους τῆς πρότασης, ὑ-

ποκείμενο (Υ) καί ρῆμα (Ρ), νά ἐναλλαχθοῦν καί νά ἔχουμε τό σχῆμα ΥΡ ἢ ΡΥ, χωρίς ἀλλοίωση τῆς ἐπικοινωνιακῆς-ἀναφορικῆς λειτουργίας τῆς γλῶσσας. Ἡ δεύτερη ἀντίθεση ἐπιτρέπει τήν διακίνηση τοῦ ἀντικειμένου, τό σχῆμα ΥΡΑ δέν εἶναι πιά τό μοναδικό καί ἀπό κεῖ καί πέρα, ἀφοῦ οἱ κύριοι ὄροι τῆς πρότασης, τό ὑποκείμενο καί τό ρῆμα, καί ὁ πρῶτος ἀπό τούς δευτερεύοντες, τό ἀντικείμενο, διαθέτουν τέτοια διακινητικότητα, οἱ ἄλλοι ὄροι συμμορφώνονται σ' αὐτή τήν ἐλευθερία. Κι ἀκόμα μποροῦμε νά διαπιστώσουμε πῶς οἱ δευτερεύοντες ὄροι, ἐκτός ἀπό τό ἀντικείμενο, ἔχουν σημαντική διακινητικότητα καί στίς γλῶσσες μέ περιορισμένο κλιτικό σύστημα:

Yesterday I went to the cinema.
I went yesterday to the cinema.
I went to the cinema yesterday.

Ἄπό τίς γλῶσσες πού ἔχει ἐπικρατήσει νά τίς ἀποκαλοῦμε ἰνδοευρωπαϊκές (I.E.), ἡ ἐλληνική, τόσο ἡ ἀρχαία ὅσο καί ἡ νέα, μιὰ καί διαθέτουν πλούσιο κλιτικό σύστημα¹³, παρουσιάζουν καί μεγάλη ἐλευθερία στήν σειρά τῶν λέξεων γενικά καί εἰδικότερα στήν σειρά τῶν λεκτικῶν-συντακτικῶν συνόλων. Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσέας, στό ἔργο του «Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων» καί ἰδιαίτερα σά κεφάλαια Γ' - Ε' κάνει σαφές ὅτι ἡ σειρά τῶν λέξεων στήν ἐλληνική πρόταση δέν εἶναι αὐστηρή καί σταθερή, καί κάθε συγγραφέας ἔχει τήν δυνατότητα νά ἀξιοποιήσει τήν ιδιότητα αὐτῆς τῆς ἐλληνικῆς πρότασης καί νά δημιουργήσει ὕφος προσωπικό: στήν διαφορετική ἄλλωστε χρήση αὐτῆς τῆς ιδιότητας, κατά τόν Ἀλικαρνασσέα, ὀφείλεται καί ἡ διαφορετική ποιότητα τῶν συγγραφέων¹⁴.

Ἡ νεοελληνική δέν ἔχει τήν τυπολογική πτωτική ποικιλία τῆς ἀρχαίας καί ὑπολείπεται, γιά παράδειγμα, ἀπό τήν ρωσική¹⁵. Παρ' ὅλα αὐτά ὅμως, οἱ λέξεις, οἱ ὄροι, τά λεκτικά-συντακτικά σύνολα, ἔχουν τήν ἴδια — ἂν ὄχι μεγαλύτερη — διακινητικότητα μέ τήν ἀρχαία καί τοῦτο ὀφείλεται στό ὅτι ἡ ἔννοια τῶν πτώσεων ἔχει διατηρηθεῖ, γιά τούς ἴδιους πολιτικο-κοινωνικούς λόγους γιά τούς ὁποίους καί ἀναπτύχθηκε.

Εἶναι λοιπόν, ἡ σειρά τῶν ὄρων τῆς πρότασης, ἐλεύθερη στήν νεοελληνική. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ περισσότερες συντακτικές σχέσεις ἐκφράζονται μέ ἐπιπρόσθετες ἐκφράσεις στήν νεο-ἐλληνική, μιὰ καί ἡ τελευταία ἔχει περιορίσει σημαντικά τήν κληρονομημένη ἀπό τήν ἀρχαία πολυ-

τυπία στά πτωτικά κυρίως (καί στό ρήμα, κατά δεύτερο λόγο), είναι πιό σωστό νά μή μιλάμε πιά γιά συντακτικούς ὅρους τῆς πρότασης, ὅπως ἀλλωστε τό ἔχουμε ἤδη κάνει πιό πάνω, ἀλλά γιά λεκτικά-συντακτικά σύνολα· πιό ἀπλά, γιά λεκτικά σύνολα. Καί πρὶν συνεχίσουμε θά πρέπει ἴσως νά θυμηθοῦμε τί εἶναι ἀκριβῶς τά λεκτικά σύνολα, χάρη στήν διακινητικότητα τῶν ὁποίων ἡ πρόταση μπορεῖ νά πάρει πολλές μορφές, χωρίς τό κύριο νόημα, πού βασίζεται στήν ἐπικοινωνιακή-ἀναφορική-γνωστική λειτουργία τῆς γλώσσας, νά πάθει κάποια ἀλλοίωση.

Λεκτικό σύνολο στήν σύνταξη δέν μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε ὁποιοδήποτε σύνολο λέξεων, ἀλλά μόνο ἐκεῖνο πού ἐκπληρώνει τίς ἀκόλουθες προϋποθέσεις:

α) νά εἶναι δυνατό νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό ἄλλα λεκτικά σύνολα ἢ ἀπλές λέξεις πού εἶναι δυνατό νά καταταχθοῦν στόν κάθετο-παραδειγματικό γλωσσολογικό ἄξονα καί

β) νά ἐκφράζουν οἱ λέξεις πού τό ἀποτελοῦν ἐνιαῖο νόημα.

Τό λεκτικό σύνολο (ΛΣ) μπορεῖ νά ὑποστεῖ ὁποιαδήποτε διακίνηση (permutation) πάνω στόν ὀριζόντιο-συντακτικό¹⁶ ἄξονα. Μέ τήν διακίνηση αὐτή, ἡ πρόταση ἀλλάζει μορφή· πόσες λοιπόν μορφές μπορεῖ νά πάρει;

Ἄς πάρουμε, γιά παράδειγμα τήν πρόταση: Ἡ Ἑλένη θά ἔρθει σήμερα.

Χωρίζεται σέ τρία σύνολα: α) ἡ Ἑλένη, β) θά ἔρθει καί γ) σήμερα. Οἱ μορφές πού μπορεῖ νά πάρει ἡ πρόταση αὐτή εἶναι:

- 1) Ἡ Ἑλένη θά ἔρθει σήμερα.
- 2) Ἡ Ἑλένη σήμερα θά ἔρθει.
- 3) Θά ἔρθει ἡ Ἑλένη σήμερα.
- 4) Θά ἔρθει σήμερα ἡ Ἑλένη.
- 5) Σήμερα ἡ Ἑλένη θά ἔρθει.
- 6) Σήμερα θά ἔρθει ἡ Ἑλένη.

Ἄν ἡ πρόταση ἐπαυξηθεῖ μέ ἓνα ἀκόμη σύνολο ἢ λέξη, τότε οἱ δυνατές μορφές τῆς θά εἶναι:

- 1) Ἡ Ἑλένη θά ἔρθει σήμερα γρήγορα.
- 2) Ἡ Ἑλένη θά ἔρθει γρήγορα σήμερα.
- 3) Ἡ Ἑλένη γρήγορα θά ἔρθει σήμερα.
- 4) Γρήγορα ἡ Ἑλένη θά ἔρθει σήμερα.
- 5) Ἡ Ἑλένη σήμερα θά ἔρθει γρήγορα.
- 6) Ἡ Ἑλένη σήμερα γρήγορα θά ἔρθει.
- 7) Ἡ Ἑλένη γρήγορα σήμερα θά ἔρθει.
- 8) Γρήγορα ἡ Ἑλένη σήμερα θά ἔρθει.
- 9) Θά ἔρθει ἡ Ἑλένη σήμερα γρήγορα.
- 10) Θά ἔρθει ἡ Ἑλένη γρήγορα σήμερα.
- 11) Θά ἔρθει γρήγορα ἡ Ἑλένη σήμερα.
- 12) Γρήγορα θά ἔρθει ἡ Ἑλένη σήμερα.
- 13) Θά ἔρθει σήμερα ἡ Ἑλένη γρήγορα.
- 14) Θά ἔρθει σήμερα γρήγορα ἡ Ἑλένη.
- 15) Θά ἔρθει γρήγορα σήμερα ἡ Ἑλένη.
- 16) Γρήγορα θά ἔρθει σήμερα ἡ Ἑλένη.
- 17) Σήμερα ἡ Ἑλένη θά ἔρθει γρήγορα.
- 18) Σήμερα ἡ Ἑλένη γρήγορα θά ἔρθει.
- 19) Σήμερα γρήγορα ἡ Ἑλένη θά ἔρθει.
- 20) Γρήγορα σήμερα ἡ Ἑλένη θά ἔρθει.
- 21) Σήμερα θά ἔρθει ἡ Ἑλένη γρήγορα.
- 22) Σήμερα θά ἔρθει γρήγορα ἡ Ἑλένη.
- 23) Σήμερα γρήγορα θά ἔρθει ἡ Ἑλένη.
- 24) Γρήγορα σήμερα θά ἔρθει ἡ Ἑλένη.

Εἶναι ἀλήθεια πώς κάποιες ἀπό τίς 24 αὐτές μορφές τῆς πρότασης ἤχουν παράξενα στ' αὐτιά μας, κανεῖς ὅμως δέν θά μπορέσει νά πείσει κανένα πώς εἶναι σόλοικες, δηλαδή πώς συνακτικά δέν στέκουν, οὔτε ὅτι νοηματικά ὑστεροῦν.

Ἡ μαθηματική θεωρία (Παραγοντική Ἀνάλυση) λέει ὅτι, ἂν ἔχουμε ἓνα σύνολο πού ἀποτελεῖται ἀπό φ στοιχεῖα καταταγμένα στήν σειρά, τό ἓνα μετά τό ἄλλο, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει μέ

τήν κατάταξη τῶν ΛΣ στό συντακτικό ἄξονα, οἱ μορφές — ὁ ἀριθμός τῶν μορφῶν — πού μπορεί νά πάρει τό σύνολο αὐτό μέ βάση τήν διακίνηση τῶν στοιχείων του δίνονται ἀπό τόν «παραγοντικό» ϕ , ὁ ὁποῖος στά Μαθηματικά γράφεται $\phi!$ (φ θαυμαστικό) καί παρασταίνει τό γινόμενο πού συνθέτουν οἱ φυσικοὶ ἀριθμοὶ ἀπό τό 1 μέχρι τό φ, ὅταν πολλαπλασιαστοῦν μεταξύ τους. Κοντολογίς: μία πρόταση πού ἀποτελεῖται ἀπό ἓνα ΛΣ ἔχει $1!=1$ μορφή, μία πρόταση πού ἀποτελεῖται ἀπό δύο ΛΣ μπορεί νά πάρει $2!=1 \times 2=2$ μορφές, πρόταση μέ τρία σύνολα, ἔχει $3!=1 \times 2 \times 3=6$ μορφές, μέ τέσσερα σύνολα ἡ πρόταση θά πάρει $1 \times 2 \times 3 \times 4=24$ μορφές, μέ πέντε, $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5=120$ μορφές, μέ ἕξι $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6=720$ κ.λπ. Ἔτσι ἡ πρόταση:

- (1) (2) (3) (4) (5)

(A) Ἡ Ἑλένη / θά ἔρθει / σήμερα / γρήγορα / μέ τό δίφρο της.

ἔχει τήν δυνατότητα νά γραφεῖ μέ 120 τρόπους.

Αὐτές οἱ μορφές τῆς πρότασης εἶναι δυνατές κάθε φορά πού τό ΛΣ ἀποτελεῖται ἀπό μία μόνο λέξη εἴτε ἀπό δύο ἢ καί περισσότερες λέξεις, πού δέν μποροῦν ὅμως νά ἐναλλαχθοῦν μεταξύ τους, ἢ γενικότερα νά διακινηθοῦν μέσα στό ΛΣ. Τό ΛΣ /ἡ Ἑλένη/ δέν μπορεί νά πάρει ἄλλη μορφή καί νά γίνει /Ἑλένη ἡ/. Τό ΛΣ πάλι /μέ τό δίφρο της/ δέν μπορεί νά γίνει /τό μέ της δίφρο/ ἢ /της τό δίφρο μέ/ ἢ ὁποιαδήποτε ἀπό τίς 24 διακινήσεις πού μποροῦμε νά δώσουμε θεωρητικά στίς τέσσερις λέξεις τοῦ ΛΣ, γιατί αὐτό πού θά προκύψει θά εἶναι ἓνα σύνολο ἐλληνικῶν λέξεων, ἀλλά ἔκφραση ἐλληνική δέν θά εἶναι.

Ἐάν ἓνα ἢ περισσότερα ΛΣ ἀποτελοῦνται ἀπό λέξεις διακινήσιμες, τότε οἱ δυνατές μορφές τῆς πρότασης πολλαπλασιάζονται ἀνάλογα. Ἄς τροποποιήσουμε λίγο τήν πάρα πάνω πρόταση κι ἄς τήν κάνουμε:

- (1) (2) (3) (4)

(B) Ἡ Ἑλένη / θά ἔρθει / σήμερα τό πρωί / πολύ γρήγορα /

- (5) (6)

μέ ἓνα πολύ ὁμορφο δίφρο / στό μέγαρο τοῦ Πάρη.

Σέ πρώτη φάση ἡ πρόταση (B) θά πάρει 720 μορφές. Ὅμως τά ΛΣ 3, 4, 5 καί 6 εἶναι δυνατό νά τμηθοῦν σέ ὑποσύνολα καί νά πάρουν σύμφωνα μέ ὅσα εἴπαμε 2, 2, 2 καί 4 μορφές ἀντίστοιχα¹⁷. Ἔτσι ἡ πρόταση (B) μπορεί νά πάρει $720 \times 2 \times 2 \times 2 \times 4=23.040$ μορφές!

Βέβαια ἡ διακίνηση τῶν ΛΣ στό συντακτικό ἄξονα δέν εἶναι πάντα δυνατή χωρίς καμιά ἄλλη μεταβολή. Ἔτσι ἡ πρόταση:

Ἄς Ἰκτῖνος σχεδίασε τόν Παρθενώνα.

στίς μορφές, στίς ὁποῖες τό ἀντικείμενο συντάσσεται πρῖν ἀπό τό ρῆμα, ἀπαιτεῖται ἐπανάληψη του μέ τήν βοήθεια τῆς κλιτῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας, γιά νά εἶναι ἡ ἐπιτόνιση τό ἴδιο οὐδέτερη:

Τόν Παρθενώνα τόν σχεδίασε ὁ Ἰκτῖνος.

ὅπως ἐπισημαίνει καί ἡ Φιλιππάκη στό προαναφερμένο ἄρθρο της (σ. 103) (πρβλ. καί σημ. 16). Ὅσο ὅμως κι ἂν ὑπάρχουν μικρομεταβολές, τό βέβαιο εἶναι πώς κάθε πρόταση τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας μπορεί νά πάρει ἓνα μεγάλο ἀριθμό μορφῶν ἀνάλογο μέ τόν ἀριθμό τῶν ΛΣ της καί τόν ἀριθμό τῶν ὑποσυνόλων τοῦ κάθε ΛΣ, χωρίς νά γίνει ἡ πρόταση ἀντιγραμματική (σόλοιχη) ἢ νά ἀλλάξει τό μήνυμά της. Διαφοροποιεῖται ὅμως ἐνδεχόμενα ἡ ἐπιτόνιση καί ἀλλάζει ὅπωςδήποτε τό ὕφος. Κι αὐτό ἄλλωστε θέλει νά ἐπισημάνει τό κείμενο αὐτό, ὅτι στήν νεοελληνική γλώσσα μποροῦμε νά ἔχουμε μεγάλη πληθώρα ὕφων μέ τήν ἀξιοποίηση καί μόνο αὐτῆς τῆς ιδιότητος τῆς νεοελληνικῆς πρότασης. Γιατί βέβαια, ἂν κάποιος, γράφοντας ἢ καί μιλώντας, χρησιμοποιεῖ στίς προτάσεις του τήν ἴδια μορφή — γιά προτάσεις βέβαια πού ἔχουν τόν ἴδιο ἀριθμό ΛΣ — γρήγορα θά φανεῖ νά ἔχει κάποιο προσωπικό ὕφος· καί μόνο ἀπό αὐτήν τήν χρήση. Ἄν ἔχει κι ἄλλες ἱκανότητες στό λόγο, τότε βέβαια τό ὕφος του θά εἶναι ἀκόμα πιό ἔντονο. Θά εἶναι λοιπόν ἀρκετά χρήσιμη γιά κάθε συγγραφέα ἢ ὑφολόγο ἢ γενικότερα χρήστη τῆς νεοελληνικῆς ἢ γνώση τῆς μαθηματικῆς αὐτῆς σχέσης πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σέ μία νεοελληνική πρόταση καί τά λεκτικά της σύνολα¹⁸.

Ὅμως γιατί αὐτή ἡ τόσο μακριά γλωσσολογική εἰσαγωγή, θ' ἀναρωτιόταν κανείς, πιστεύοντας ἴσως πώς εἶναι περιττή καί ἄσχετη μέ τήν δημοκρατία. Δέν εἶναι ἔτσι· ἄς τό δοῦμε καλύτερα.

Ἄς ὑποθέσουμε πώς 6, 24 ἢ 23040 Ἑλληνες βρίσκονται κάπου καί, συζητῶντας, λένε τήν ἴδια φράση τήν ὁποία καί ἀναλύσαμε, ἀπαριθμῶντας τίς ἐνδεχόμενες μορφές της. Εἶναι δυνατό, στόν καθένα ἀπ' αὐτούς, νά χρησιμοποιήσει τήν προσωπική του μορφή πρότασης, νά μιλήσει κα-

θένας μέ τόν τρόπο του, κανένας δέν λέει τά ἴδια ἀκριβῶς μέ τούς ἄλλους συνομιλητές του — δέν ὑπάρχει πρότυπη μορφή πρότασης — καί, παρ' ὅλ' αὐτά, ἔχουν ὅλοι δίκιο, ὅλοι καταλαβαίνουν ὅλους καί ὅλοι ἐννοοῦν νά γίνονται ἀντιληπτοί ἀπό τούς ἄλλους. Παρατηροῦμε πώς μέσα σ' αὐτό τόν τρόπο ὁμιλίας ὑπάρχουν πέντε ἠθικές ἀρχές πού ἔλκουν τήν καταγωγή τους ἀπό τήν Δημοκρατία: α) ἰσηγορία, β) ἰσονομία, γ) δικαίωμα στήν διαφορά, δ) ἀνυπαρξία ἱεραρχίας μόνιμης καί τυποποιημένης, ε) ἀνυπαρξία αὐθεντικοῦ προτύπου.

3. Ἡ γλωσσική ἐκφραση τῶν δημοκρατικῶν ἠθικῶν ἀρχῶν.

α) Ἡ ἀρχή τῆς ἰσηγορίας

Ἄν ἡ ἴδια φράση μπορεῖ νά εἰπωθεῖ μέ πολλούς τρόπους, χωρίς νά ἀλλάζει σημασία¹⁹, χάρις στήν διακινητικότητα τῶν λέξεων μέσα στό ἴδιο τό λεκτικό σύνολο καί τήν διακινητικότητα τῶν λεκτικῶν συνόλων μέσα στήν πρόταση, γίνεται ἐμφανές ὅτι κάθε ὁμιλητής, κάθε πολίτης, ἔχει τήν δυνατότητα νά ἐκφρασθεῖ μέ τό δικό του τρόπο. Αὐτό σημαίνει πώς οἱ δομές τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, καθῶς καί κάθε ἄλλης γλώσσας πού εὐνοεῖ τήν διακινητικότητα, ἐνισχύουν τήν ἰδέα τῆς ἰσηγορίας, ὅχι μόνο ἐπειδὴ κανένας ὁμιλητής δέν αἰσθάνεται κατώτερος, ἀλλά ἐπειδὴ ἡ ἀποψή του ἀκούγεται τό ἴδιο, εἶναι τό ἴδιο σεβαστή, ὅπως καί κάθε ἄλλου. Καί πραγματικά ἡ ἰσηγορία δέν εἶναι μονάχα τό δικαίωμα νά μιλάει καθένας σάν ἴσος πρὸς ἴσο, ἀλλά ἀκόμα τό δικαίωμα τό νά ἀκούγεται κανένας σάν ἴσος πρὸς ἴσο.

β) Ἡ ἀρχή τῆς ἰσονομίας

Ἄν κάθε πολίτης βλέπει πώς ἡ γνώμη του καί ἡ ἐκφραση τῆς γνώμης του ἔχουν τό ἴδιο πολιτικο-κοινωνικό βάρος μέ τήν γνώμη καί τήν ἀντίστοιχη ἐκφρασή της ὁποιοῦδήποτε ἄλλου πολίτη, ἐπειδὴ ὅλοι λένε τό ἴδιο, ἀλλά καθένας μέ τόν τρόπο του καί τό ὕφος του, εἶναι εὐκολο νά γεννηθεῖ στόν καθένα ἡ ἰδέα πώς ἡ γνώμη τοῦ καθενός ἔχει τό ἴδιο βάρος στήν νομοθεσία. Κι αὐτό ἀποτελεῖ τό ἕνα μέρος τῆς ἰσονομίας. Γιατί ἰσονομία δέν σημαίνει μονάχα τό δικαίωμα νά δικάζεται κανείς μέ τούς ἴδιους νόμους, ἀλλά ἀκόμη τό δικαίωμα νά συμμετέχει κανείς σάν ἴσος πρὸς ἴσο καί στήν δημιουργία τῶν νόμων καί τῶν θεσμῶν.

γ) Ἡ ἀρχή τοῦ δικαίωματος στήν διαφορά

Τό γεγονός ὅτι ὅλες οἱ φράσεις, ὅλες οἱ γνώμες, γίνονται δεκτές, κι ἄς δίνουν τήν ἐντύπωση πώς πρόκειται γιά διαφορετικές, γεννᾶ τήν ἰδέα τοῦ δικαίωματος στήν διαφορά, τό ὁποῖο εἶναι δικαίωμα τυπικά δημοκρατικό, ὅπως ἐπισημαίνεται καί στόν «Ἐπιτάφιο» τοῦ Περικλή-Θουκυδίδη²⁰.

δ) Ἡ ἀρχή τῆς ἀνυπαρξίας ἱεραρχίας μόνιμης καί τυποποιημένης

Ὅταν ἡ σειρά τῶν λέξεων καί τῶν λεκτικῶν συνόλων δέν εἶναι οὔτε σταθερή οὔτε τυποποιημένη καί ὅλες σχεδόν οἱ λέξεις μέσα σ' ἕνα λεκτικό σύνολο καί ὅλα τά λεκτικά σύνολα μέσα στήν ἴδια πρόταση μποροῦν νά καταλάβουν ὅλες τίς θέσεις, κατὰ τήν διάθεση τοῦ ὁμιλητή, ὁ τελευταῖος ἔχει τό δικαίωμα νά σκεφθεῖ πώς δέν μπορεῖ κάποιος νά παίξει πάντα τό ρόλο τοῦ ἀρχηγοῦ καί ποτέ ἢ πολύ σπάνια τό ρόλο τοῦ ἀπλοῦ πολίτη. Ἄς δοῦμε αὐτήν τήν ἀποψη ἀνεστραμμένη: ἂν τό ὑποκείμενο παίρνει πάντα (ἢ σχεδόν πάντα) τήν πρώτη θέση μέσα στήν πρόταση, τό ρῆμα πάντα (ἢ σχεδόν πάντα) τήν δεύτερη θέση κ.λπ., τότε εἶναι πολύ ἐνδεχόμενο νά συμβεῖ ὁ χρήστης τῆς γλώσσας πού τηρεῖ τέτοιες δομές νά σχηματίσει τήν ἰδέα (ἢ τό ἰδεολόγημα) ὅτι ὁ ἀρχηγός πρέπει νά εἶναι πάντα τό ἴδιο πρόσωπο ἢ ὅτι ὁ ἀρχηγός δέν εἶναι δυνατό νά ἀλλάξει συχνά καί σέ τακτά διαστήματα. Οἱ λαοί πού μιλοῦν γλώσσες, τῶν ὁποίων οἱ προτάσεις βασίζονται σέ αὐστηρή σειρά τῶν λέξεων, ἀφήνονται πιό εὐκολο νά πεισθοῦν ὅτι δέν μποροῦν νά ζήσουν χωρίς βασιλιά ἢ ἄλλο ἄρχοντα ἰσόβιο ἢ σχεδόν ἰσόβιο.

Ἡ βάση τῆς δημοκρατίας εἶναι: **νά ἄρχεις καί νά ἄρχεσαι μέ τήν σειρά σου**, αὐτό δέν πρέπει ποτέ νά τό ξεχνᾶμε. Καί ἡ διακινητικότητα τῶν ὄρων τῆς πρότασης τό κάνει αὐτό πραγματικότητα καί μέσα στήν γλώσσα.

ε) Ἡ ἀρχή τῆς ἀνυπαρξίας αὐθεντικοῦ προτύπου

Ἡ διακινητικότητα τῶν ὄρων τῆς πρότασης δημιουργεῖ ἐπίσης τήν ἀποψη ὅτι δέν ὑπάρχει πρόταση-πρότυπο αὐθεντικό, τό ὁποῖο πρέπει νά χρησιμοποιεῖ κάθε χρήστης τῆς δοσμένης γλώσσας, ἂν θέλει νά χειρίζεται σωστά τήν γλώσσα

αυτή. Η περίφημη φράση του αμερικανού μαθηματικού και γλωσσολόγου Νόαμ Τσόμσκι

«Colorless green ideas sleep furiously:»
[΄Αχρωμες πράσινες ιδέες κοιμούνται μανιωδώς]

στά ελληνικά μπορεί να πάρει τουλάχιστο 36 μορφές από τις όποιες όλες είναι γραμματικές και καμιά δεν μπορεί να θεωρηθεί μορφή πρότυπη, αρχική, «βάθους». Αν ο αμερικανός μαθηματικός μιλούσε τά ελληνικά σάν γλώσσα μητρική, θά ήταν πολύ άπίθανο να δημιουργήσει την γλωσσολογική θεωρία των βαθειών και επιφανειακών μορφών και να μιλήσει για προτάσεις-πρότυπα.

Ξέρουμε πολύ καλά πώς η δημοκρατία απεχθάνεται τά πρότυπα, τίς αυθεντίες, τούς αρχηγούς· δεν θέτει κριτήρια, μέ βάση τά όποια θά δημιουργούνταν κάποια πρότυπα, οί αυθεντίες, οί αρχηγοί. Γι' αυτό άλλωστε καταφεύγει σχεδόν πάντα στην κλήρωση.

4. Κάποια σχόλια.

Δέν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι η δημοκρατία υποχρέωσε, θά λέγαμε, την ελληνική γλώσσα να αναπτύξει τόσο πλούσια κλιτότητα και ανάλογο πολυμορφισμό. Όμως έχουμε κάθε δικαίωμα να σκεφθούμε πώς η ανυπαρξία ενιαίου κράτους, ο μεγάλος αριθμός πόλεων-κρατών και διαλέκτων, τό δημοκρατικό πνεύμα μέ ό,τι αυτό συνεπάγεται, ευνόησαν την κλιτότητα, τόν πολυμορφισμό, την διακινητικότητα της ελληνικής γλώσσας, επειδή όλα αυτά τά γλωσσικά φαινόμενα επιτρέπουν πίο εύκολα την ελεύθερη έκφραση της γνώμης. Από την άλλη μεριά, η ανυπαρξία δημοκρατίας στά μή δημοκρατικά καθεστώτα κατάργησε την κλιτότητα των ονομάτων και φτώχυνε τά συστήματα των συζυγιών και των προσώπων του ρήματος, αντικατασταίνοντας την διακινητικότητα μέ την αυστηρή σειρά των λέξεων. Η έννοια της αυστηρής ιεραρχίας των μή δημοκρατικών πολιτευμάτων πέρασε στην συνέχεια της γλώσσας και, αφού καθιερώθηκε η αυστηρή σειρά των λέξεων, η αυστηρή ιεράρχηση των συντακτικών όρων, όταν πιά μέσα στην πρόταση τό υποκείμενο, τό αντικείμενο και οί άλλες συντακτικές έννοιες αποδόθηκαν μέ την αυστηρή θέση της λέξης, καταργήθηκαν οί πτώσεις, οί προσωπικές καταλήξεις του ρήματος, οί πλάγιες ἐγκλίσεις, γιατί οί έννοιες πού εκφράζανε όλα αυτά τά γλωσσικά φαινόμενα ήταν πλεονασμός, τόν όποιο τόν αποφεύγει συνήθως η γλώσσα.

Τό πνεύμα της ισότητας και της δημοκρατίας βρήκε την πολιτική του έκφραση στην διακινητικότητα των όρων της πρότασης. Η δημοκρατία καθοδήγησε τούς Έλληνες να δημιουργήσουν έναν πολιτισμό πού δέν πίστευε στην έννοια του μεγάλου αρχηγού, πού έβλεπε τόν αρχηγό σάν υπηρέτη του δήμου. Η δημοκρατία δέν ανέπτυξε την έννοια του απαγορευμένου, του ταμπού. Όπως η κλήρωση καθορίζει τό ελληνικό πολίτευμα, έτσι και η διακινητικότητα καθορίζει την ελληνική γλώσσα. Η κλήρωση και η διακινητικότητα είναι ακρογωνιαίοι λίθοι του πολιτικού και του γλωσσικού, αντίστοιχα, οικοδομήματος στον ελληνικό χώρο.

Όμως η γλώσσα είναι τό κυρίαρχο πνευματικό δημιούργημα κάθε δοσμένης ανθρώπινης κοινωνίας και γι' αυτό εκφράζει και την ιδεολογία βάσης της κάθε δοσμένης κοινωνίας και την διαιωνίζει. Αν λοιπόν λέγαμε πώς οί Έλληνες μαθαίνουν την δημοκρατία μέσα από την γλώσσα τους δέ θά ήταν, ίσως, υπερβολή. Μπορούμε άλλωστε εύκολα να βρούμε κι άλλες συμπληρωματικές αποδείξεις, πού δείχνουν τό πέρασμα της δημοκρατικής ιδεολογίας και γενικά τό πέρασμα της πολιτικής ιδεολογίας στην γλώσσα.

5. Άλλες πολιτικές παρεμβάσεις στην γλώσσα.

α) Ο πληθυντικός της ευγένειας

Όλες οί γλώσσες έχουν αναπτύξει αυτό πού συνήθως αποκαλούμε πληθυντικό ευγένειας. Στην ουσία δέν πρόκειται για έκφραση ευγένειας, αλλά για τρόπο όμιλίας επιβεβλημένο από τόν πολιτικο-κοινωνικό πίο ισχυρό στον πίο αδύνατο. Οί πίο πολλές γλώσσες χρησιμοποιούν τό δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο. Τό χρησιμοποιούν στά γαλλικά, στά ελληνικά, στά ρωσικά και σέ άλλες γλώσσες. Στά αγγλικά έχει καταργηθεί ο ενικός στό δεύτερο πρόσωπο²¹. Στά γερμανικά χρησιμοποιείται τό τρίτο πληθυντικό πρόσωπο για να εκφραστεί η ευγένεια, ενώ στά ιταλικά τό τρίτο ενικό. Στά ισπανικά η έκφραση της ευγένειας δίνει την δυνατότητα να μιλάει κανείς στον πληθυντικό, μέ ευγένεια, είτε απευθύνεται σ' ένα μόνο πρόσωπο είτε σέ πολλά.

Ο τρόπος αυτός της όμιλίας πρέπει να πρωτοεφαρμόστηκε κατά τόν Μεσαίωνα στην Δυτική Ευρώπη. Φαίνεται πώς οί φεουδάρχες λογάριζαν τόν έαυτό τους όχι για έναν, αλλά για πολλούς!..

Ἀντίθετα ὁ πληθυντικός τῆς εὐγένειας στά ἑλληνικά εἶναι κατ' οὐσίαν ἄγνωστος. Οἱ ἥρωες τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου μιλάνε μεταξύ τους στόν ἐνικό ἀπό τόν καιρό τοῦ Θέσπη (μέσα τοῦ βου αἰ. π.Χ.) μέχρι σχεδόν τά μέσα τοῦ 19ου αἰ. Οἱ βασιλιάδες καί γενικά τά διάφορα ἀξιοσέβαστα πρόσωπα ἀπό τήν μιά μεριά καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ ἀπλοῖ πολίτες, οἱ στρατιῶτες, οἱ δοῦλοι μιλάνε μεταξύ τους στόν ἐνικό, σ' ὅλη τήν ἑλληνική λογοτεχνία, ἀπό τόν Ὅμηρο μέχρι τά μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅπως εἶπαμε γιά τό θέατρο. Οἱ Ἕλληνες, πού μοιράζονταν μεταξύ τους τήν διαχείριση τῆς ἐξουσίας μέ τήν κλήρωση, δέν γνώρισαν ποτέ μοναρχία ἀνατολικοῦ τύπου²² καί δέν ἀνάπτυξαν ποτέ τρόπο ὁμιλίας πού νά δηλώνει τήν ἀνισότητα τῶν ὁμιλητῶν. Ὁ ἀκροατής τῶν ὁμηρικῶν ραψωδιῶν, ὁ θεατής τοῦ θεάτρου στήν Ἀθήνα ἢ ἄλλου θά θεωροῦσε προφανῶς τουλάχιστο ἀνήκουστο — ἢ ἀκόμα γελοῖο — ἕναν ἄλλο τρόπο συζήτησης ἐκτός ἀπό τό δεύτερο ἐνικό πρόσωπο. Οἱ τάχα ἐκφράσεις εὐγένειας ἐμφανίστηκαν σέ πολιτεύματα καί ἐποχές μὴ δημοκρατικές, κατὰ τίς ὁποῖες λίγοι μόνο ἄνθρωποι ἢ ἕνας μόνο ἀπολάμβαναν τήν ἐξουσία. Οἱ Ἕλληνες πολῖτες δέ θά μπορούσαν ποτέ νά καταλήξουν, γιά νά ανταλλάξουν τίς ἀπόψεις τους, σέ ἐκφράσεις πού ἔχουν δημιουργήσει καί ἐπιβάλλει οἱ διάφορες ἐξουσίες σέ πολλές χώρες, γιά νά ὑποχρεώσουν τούς ὑπηκόους τους νά ἐκτελέσουν τίς ἐντολές τους. Οἱ γλώσσες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἄρχισαν νά ἀναπτύσσονται τίς ἐκφράσεις εὐγένειας, ὅταν ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν ἑλληνικῶν — ἐπίδραση πού εἶχαν ὑποστεί μέσω τῆς λατινικῆς γλώσσας — ὅταν τό φεουδαρχικό σύστημα ἐγκαταστάθηκε στήν Εὐρώπη. Παρ' ὅλα αὐτά, στόν τομέα τῆς ἐπικοινωνίας μέ τό θεῖο, οἱ εὐρωπαϊκές γλώσσες διατήρησαν γενικά τόν ἐνικό, μιά καί οἱ πρῶτες τους προσευχές ἦταν μεταφράσεις τῶν ἑλληνικῶν προσευχῶν πού εἶχαν μεταφρασθεῖ στά λατινικά. Στίς ἑλληνικές προσευχές, χριστιανικές ἢ προχριστιανικές, ὁ πληθυντικός τῆς εὐγένειας ἢ ἀνωτερότητας ἦταν βέβαια ἄγνωστος, ὅπως καί σ' ὅλη τήν ἑλληνική φιλολογία.

Ἡ νεοελληνική ἄρχισε νά ἀναπτύσσει τόν πληθυντικό τῆς εὐγένειας τό 19ο αἰῶνα, μετά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 κι ὅταν εἶπαμε πώς πρέπει νά ἐξευρωπαϊσθοῦμε καί νά ἐκσυγχρονισθοῦμε. Ὁ πληθυντικός τῆς εὐγένειας εἶναι ἡ πρώτη προσπάθεια ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Ὁ «ἐκσυγχρονισμός» ἐγινε μέ βάση τήν γαλλική γλώσσα καί τόν εἰσήγαγαν οἱ

Φαναριῶτες, πού γύριζαν στίς Εὐρώπες καί γνώριζαν καί ξένες γλώσσες καί κυρίως γαλλικά. Ἡ Ἀπόλυτη Μοναρχία, πού ἐπέβαλαν οἱ «Προστάτριες» Δυνάμεις, Ἀγγλία, Γαλλία καί Ρωσία, στήν χώρα μας, παρά τήν θέληση τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, ἐνίσχυσε αὐτόν τόν «ἐκσυγχρονισμό» πού, στήν οὐσία καλλιεργεῖ τήν κοινωνικο-πολιτική ἀνισότητα καί τήν ψυχική ψυχρότητα ἀνάμεσα στούς χρήστες μιᾶς γλώσσας. Ἦταν ἴσως τό λιγότερο ὀδυνηρό ἀπό τά κακά πού ἐπέφερε ἡ Μοναρχία στόν λαό μας καί στήν χώρα μας. Παρ' ὅλα αὐτά ὅλοι μας ξέρουμε πόσο εὐκόλα οἱ Ἕλληνες στίς καθημερινές μας σχέσεις ἐγκαταλείπουμε τόν ξενόφερτο πληθυντικό καί χρησιμοποιοῦμε τόν ἐνικό, ὅπως τόν χρησιμοποιοῦσαν οἱ ὁμηρικοί ἥρωες, τά πρόσωπα τῆς τραγωδίας καί τῆς κωμῳδίας, οἱ ρήτορες καί ὅλοι τέλος πάντων οἱ Ἕλληνες ὄλων τῶν αἰῶνων. Πάντως καί οἱ ἄλλοι λαοί χρησιμοποιοῦν τόν ἐνικό στό φιλικό τους περιβάλλον.

β) Φύλο καί γλώσσα

Ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνει τήν ἐπίδραση τῆς Πατριαρχίας στήν γλώσσα, ὅταν ἀναλύσαμε τίς γλωσσολογικές ἔννοιες γλωσσολογική μονάδα σημασμένη καί μὴ σημασμένη. Ὅταν λέμε: «Ἡ Ἑλένη, ἡ Ἰσμήνη καί ὁ Ἀρίωνας εἶναι ὑποχρεωμένοι νά...» βάζουμε τήν μετοχή τοῦ Παρακειμένου στόν πληθυντικό καί στό ἀρσενικό. Ἡ Σύγχρονη Γλωσσολογία μιλάει γιά μονάδες σημασμένες καί μὴ σημασμένες· ὁμως ἡ Παραδοσιακή Γραμματική μιλάει γιά μονάδες πῶς ἰσχυρές καί λιγότερο ἰσχυρές καί θεωρεῖ τό ἀρσενικό γένος σάν μονάδα πῶς ἰσχυρή ἀπό τό θηλυκό. Καί ἔχει δίκιο. Βέβαια κανεῖς δέν θά ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ ἔννοια «ἰσχυρό» στήν Παραδοσιακή Γραμματική ἀναφέρεται στό μυϊκό σύστημα τοῦ ἀνδρα, ἀλλά στήν κοινωνική του θέση. Γιατί φαίνεται πῶς ἡ Πατριαρχία ἐπέβαλε τόν δικό της τρόπο ὁμιλίας, ἐκχωρώντας στόν ἀνδρα περισσότερο δικαιώματα σχετικά μέ τήν γλώσσα καί τήν ὁμιλία. Δέν γνωρίζουμε κοινωνίες γυναικοκρατικές μέ γλώσσα γραπτῆ καί ἐκτεταμένα κείμενα, ἔτσι ὥστε νά ἔχουμε τήν δυνατότητα νά μελετήσουμε καλύτερα γλώσσα καί ὁμιλία. Οἱ διαβασμένες, ἀποκωδικοποιημένες γραφές καί τά ἐκτεταμένα κείμενα ἀφοροῦν πατριαρχικές κοινωνίες, σάν τίς σημερινές, κι αὐτό μᾶς δυσκολεύει νά διακρίνουμε μέ σαφήνεια τήν ἐπίδραση τῆς Γυναικοκρατίας στήν γλώσσα, μιά καί οἱ πατριαρχικές, θά λέγαμε, συντάξεις μας μᾶς φαίνονται, σάν οἱ μόνες

κανονικές²³. Έτσι μπορούμε να διαπιστώσουμε τήν γλωσσική ανδρική-πατριαρχική πρωτοκαθεδρία, πού έρχεται να ενισχύσει τήν θέση του άνδρα-πατριάρχη στην γλώσσα· γιατί αυτή είναι πού επιβάλλει στην σύνταξη όλων των γλωσσών πού διακρίνουν τά γένη, να θέτει τήν μετοχή ή τό επίθετο στό άρσενικό γένος, και αυτή επιβάλλει να χρησιμοποιείται ή «πατριαρχική» σύνταξη από όλους τούς χρήστες μιās γλώσσας, ανεξάρτητα από τό φύλο τους, όπως στό προηγούμενο παράδειγμα.

Άς δούμε τώρα σε διάφορες γλώσσες τά Μέρη του Λόγου πού σχηματίζουν γένη.

Τό άρθρο. Στά νεοελληνικά. Καθώς υπάρχουν πτώσεις, τό άρθρο παίζει ρόλο ένδεικτικό της πτώσης — αλλά και συχνά του γένους — τόσο στον ένικό όσο και στον πληθυντικό. Βέβαια στον πληθυντικό, τό άρσενικό και τό θηλυκό εκφράζονται με τον τύπο του άρσενικού, υπάρχει δηλαδή επικράτηση του άρσενικού.

Στά γαλλικά και στα γερμανικά. Ένώ στον ένικό αριθμό υπάρχει διαφορετικό άρθρο για κάθε γένος (ή γαλλική έχει μόνο άρσενικό και θηλυκό, ή γερμανική έχει και τά τρία γένη), δέν υπάρχει διαφοροποίηση των γενών στον πληθυντικό· όλα χρησιμοποιούν τον τύπο του άρσενικού.

Στά ιταλικά και στα ισπανικά. Υπάρχουν δύο γένη και διαφοροποίηση του άρσενικού και του θηλυκού και στους δύο αριθμούς.

Τό επίθετο. Στά νεοελληνικά, στα γαλλικά, στα ισπανικά και στα ιταλικά τά γένη διαφοροποιούνται και στους δύο αριθμούς. Στά γερμανικά και στα ρωσικά τό επίθετο στον πληθυντικό εκφράζει και τά τρία γένη (και τά ρωσικά έχουν τρία γένη) με τον τύπο του άρσενικού. Τά ρωσικά μάλιστα εφαρμόζουν αυτόν τον κανόνα και στους παρελθοντικούς χρόνους, μιά και τό ρωσικό ρήμα στό παρελθόν εκφράζει τό γένος του υποκειμένου και όχι τό πρόσωπο· αυτό τό τελευταίο τό εκφράζουν οι προσωπικές άντωνυμίες, όπως και σε άλλες γλώσσες.

Οί άντωνυμίες και οι μετοχές ακολουθούν τούς κανόνες του άρθρου τόσο στις γλώσσες με μεγάλη κλιτότητα (έλληνικά, γερμανικά, ρωσικά) όσο και στις γλώσσες με μικρότερη κλιτότητα (γαλλικά, ισπανικά, ιταλικά).

Τό επώνυμο. Γενικά τό επώνυμο πού δίνεται στα παιδιά είναι τό επώνυμο του άνδρα, του πατέρα· αυτό συμβαίνει στις περισσότερες γλώσσες και, με ελάχιστες εξαιρέσεις, και στις αντίστοιχες κοινωνίες. Η γυναίκα παίρνει τό επώνυμο του συζύγου της. Πρόσφατα ό φεμινισμός μπό-

ρεσε να θεσπίσει στις πιό εξελιγμένες κοινωνίες τήν διατήρηση από τήν γυναίκα του πατρικού της επωνύμου και μετά τον γάμο· τό επώνυμο αυτό βέβαια είναι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, εκείνο του πατέρα της. Σε κάθε περίπτωση, ό άνδρας δέν πήρε ποτέ τό επώνυμο της γυναίκας του, με μοναδική εξαίρεση, απ' όσο ξέρω, τό ζεύγος Ζολιό-Κιουρί. Στις γυναικοκρατικές κοινωνίες ή σε εκείνες πού διατηρούσαν κάποιες επιβιώσεις γυναικοκρατικές, τά παιδιά έπαιρναν τό επώνυμο της μητέρας και στα μικτά ζεύγη²⁴ τά παιδιά είχαν πολιτικά δικαιώματα, αν μέλος της πολιτικής κοινωνίας ήταν ή γυναίκα και όχι ό άνδρας.

Στά νέα έλληνικά, όπως ξέρουμε, ή γενική κτητική του επωνύμου του πατέρα δίνεται στην κόρη, ενώ ό γιός κρατάει τήν ονομαστική. Με τον νόμο 1329/83 ή γυναίκα κρατάει υποχρεωτικά τό πατρικό της επώνυμο, πού μπορεί, αν συμφωνεί και ό σύζυγός της, να τό δώσει και στα παιδιά της, μιά και ό νόμος αυτός επιτρέπει τά παιδιά να παίρνουν τό επίθετο ή του άνδρα ή της γυναίκας ή και τά δύο.

Στά ρωσικά ή κατάληξη **-α** δίνει στο επώνυμο του συζύγου ή του πατέρα τήν θηλυκή του μορφή: Πέτροφ-Πέτροβα.

Τά επαγγελματικά είναι γενικά άρσενικά, εκτός αν τό επάγγελμα ασκείται αποκλειστικά (ή σχεδόν) από γυναίκες, μιά και οι επίσημες διάλεκτοι διστάζουν να δημιουργήσουν νέους όρους, μολοντί οι γυναίκες ασκούν ήδη όλα σχεδόν τά επαγγέλματα και με αποτελεσματικότητα ίδια με τούς άνδρες. Οι λαϊκές διάλεκτοι είναι πιό τολμηρές, γιατί είναι διάλεκτοι πού μιλιούνται, ενώ οι επίσημες διάλεκτοι ακολουθούν τούς κανόνες της γραπτής γλώσσας, ή όποια δέν συνηθίζει να ένθαρρύνει τις αλλαγές. Οι φεμινίστριες προσπαθούν να βρουν νέους όρους, όπως salesperson και chairperson αντί salesman και chairman (πρόσωπο πού πουλάει, πρόσωπο πού προεδρεύει). Όμως ή γλώσσα ακολουθεί μάλλον τούς πολιτικούς θεσμούς και δέν σχηματίζει τήν όρολογία της μόνη της. Για να αλλάξει ή όρολογία, θά πρέπει πρώτα ή πατριαρχική κοινωνία να εκχωρήσει στην γυναίκα ίσα με τον άνδρα πολιτικο-κοινωνικά δικαιώματα αρχίζοντας, κατά πρώτο λόγο, από τήν επωνυμία των παιδιών και, κατά δεύτερο, από τήν ιερατική έξουσία.

Και για να υπάρχει ισότητα, ως προς τήν επωνυμία των παιδιών, θά πρέπει με νόμο να παίρνουν τά αγόρια τό επώνυμο (και τήν θρησκεία, σε περίπτωση διαφορετικής θρησκείας) της μη-

τέρας και τά κορίτσια αντίστοιχα τοῦ πατέρα. Ἔτσι τό ἐπώνυμο τῆς γυναίκας δέν θά χάνεται και οἱ πατέρες — ἀλλά και οἱ πατριαρχικές μητέρες — ξέροντας πώς τό ἐπώνυμό τους θά μεταδίδεται ἀπό τήν κόρη, θά ἀλλάξουν νοσοτροπία ὡς πρὸς τό κορίτσι και θά πάψουν νά χωρίζονται τά ἐλληνόπουλα σέ παιδιά και κορίτσια (καμιά φορά και: «Μέ τό συμπάθειο!»). Ὡς πρὸς τήν ἱερατική ἐξουσία, μπορούμε νά πούμε πώς δέν θά ὑπάρξει ἰσότητα ἀνάμεσα στά δύο φύλα, ἂν δέν ἐκχωρηθεῖ και στίς γυναῖκες τό δικαίωμα νά ἀσκοῦν ὅλα τά ἱερατικά ἀξιώματα ἀπό ἐκεῖνο τοῦ διακόνου μέρι τοῦ ἐπισκόπου και τοῦ πατριάρχη.

Ἡ ἀττική σύνταξη στάθηκε ἴσως ἓνα γυναικοκρατικό ἀπομεινάρι.

Προηγουμένως μιλήσαμε γιά τήν κάπως ἰσόρροπη ἀνάμεσα στό ἀρσενικό και τό θηλυκό γένος σύνταξη τῆς νέας ἐλληνικής. Θά προσπαθήσουμε τώρα μία ἐρμηνεία τῆς ἀττικής σύνταξης, ἢ ὁποία ἄλλωστε δέν εἶναι ἀποκλειστικότητα τῆς ἐλληνικής.

Νά θυμίσουμε γιά ὅσους τό ἔχουν ξεχάσει τί εἶναι ἡ ἀττική σύνταξη. Κανονικά τό ὑποκείμενο συμφωνεῖ μέ τό ρῆμα ὡς πρὸς τόν ἀριθμό· ἔτσι λέμε:

Οἱ ἄνθρωποι ἔρχονται.

Ὅταν ὅμως τό ὑποκείμενο εἶναι οὐδέτερο στόν πληθυντικό, και στήν ἀττική διάλεκτο ἀλλά και γενικότερα στά ἀρχαῖα ἐλληνικά τό ρῆμα πάει στόν ἐνικό.

Τά φύλλα πίπτει.

Ἡ ἐξήγηση πού δίνουν σ' αὐτό τό φαινόμενο εἶναι ὅτι ἡ λέξη «φύλλα» ἦταν μία λέξη ἐνικού ἀριθμοῦ μέ ἔννοια περιεκτική, πληθυντική, ὅπως ἡ λέξη «φύλλωμα», ἀλλά γένους θηλυκοῦ· γι' αὐτό και τό ρῆμα πήγαινε στόν ἐνικό²⁵.

Ἄς δοῦμε τό φαινόμενο πιό καλά. Ὁ σχηματισμός τῶν δύο γραμματικῶν γενῶν, τοῦ ἀρσενικοῦ και τοῦ θηλυκοῦ, σέ κάθε γλῶσσα εἶναι τελειῶς κανονικός· δέν κάνει παρά νά ἀντιγράφει τήν φύση, τά δύο φύλα. Ὁ πολυθεϊσμός, ἢ προσωποποίηση και θεοποίηση ὄλων τῶν ζώων, τῶν φυτῶν, τῶν ἀψυχῶν ἀντικειμένων ἀλλά και ἐννοιῶν ἀφηρημένων, ὑποχρεώνουν τήν γλῶσσα — κάθε γλῶσσα, κατὰ κανόνα, πού ἡ κοινότητά της δέχεται τόν πολυθεϊσμό — νά ἀποδίδει φύλο και γραμματικό γένος σέ κάθε ζῶο, φυτό, πρᾶγμα,

ἀφηρημένη ἔννοια. «Ἡ γλῶσσα εἶναι μορφή» λέει ὁ Σωσύρ²⁶. Ἐπομένως κάθε λέξη πού εἶναι ὄνομα οὐσιαστικό πρέπει νά ἔχει κάποιο γένος, ἀρσενικό ἢ θηλυκό, ἂν ἡ δοσμένη γλῶσσα δέν ἔχει παρά δύο μόνο γένη, ἢ και οὐδέτερο, ἂν ἡ δοσμένη γλῶσσα διαθέτει και τό οὐδέτερο γένος. Ἡ ἐπιλογή τοῦ γένους συχνά ἀκολουθεῖ τίς θεοποιητικές προτιμήσεις τῆς δοσμένης γλωσσικής κοινότητας· γιά παράδειγμα, τά ὀνόματα τῶν ποταμῶν στήν ἐλληνική εἶναι ἀρσενικά, γιατί στήν ἐλληνική ἀρχαιότητα οἱ ποταμοί ἀντιπροσωπεύονταν ἀπό ἄνδρες-θεούς, ἐνῶ τά ὀνόματα τῶν δέντρων στήν ἀρχαία ἐλληνική εἶναι θηλυκά, γιατί ἀντιπροσωπεύονταν ἀπό νύμφες, γυναικεῖες θεότητες. Συχνά ἀκόμη ἡ ἐπιλογή τοῦ γένους εἶναι αὐθαίρετη, σύμφωνα μέ τήν γνωστή γλωσσολογική ἀρχή τοῦ αὐθαίρετου, πού εἶναι γνωστή ἤδη στόν Κρατύλο τοῦ Πλάτωνα (384d) και ἐκπροσωπεῖται ἀπό τόν σοφιστή Ἐρμογένη· τήν ἀρχή αὐτήν τήν ἔχει ἐνστερνισθεῖ στήν σύγχρονη ἐποχή και ὁ Σωσύρ και γενικότερα ἡ Σύγχρονη Γλωσσολογία²⁷. Κάθε ἄλλη θεωρία φαίνεται ἀνεπαρκής και ἀστήρικτη, ἀτεκμηρίωτη.

Κάθε γένος στά ἐλληνικά — ἀλλά συχνά και σέ ἄλλες γλῶσσες — σχηματίζει τίς δικές του καταλήξεις· κάτι πού εἶναι ἐμφανές στό ἄρθρο κυρίως ἀλλά και στά οὐσιαστικά, τά ἐπίθετα, τίς μετοχές και τίς ἀντωνυμίες, ἂν και μέ λιγότερη ἐμφαση. Στά οὐσιαστικά τό γένος τῆς λέξης εἶναι γνωστό κυρίως ἀπό τήν σημασία της (ἢ ὁποία ἐπισημαίνει τό γένος-φύλο τῆς λέξης) και λιγότερο ἀπό τήν κατάληξή της· τό γένος τῶν ἐπιθέτων και τῶν ἄλλων πτωτικῶν ἐξαρτᾶται ἀπό τό οὐσιαστικό στό ὅποιο ἀναφέρονται τά ἐπίθετα ἢ τά ἄλλα πτωτικά. Ἀντίθετα τό ἄρθρο, ἐπειδή δέν ἔχει ἄλλη λειτουργία ἐκτός ἀπό τό νά ἐπισημαίνει τό γένος, τόν ἀριθμό και τήν πτώση, ἐπιμένει στήν διαφοροποίηση τῶν καταλήξεων του.

Ἄς θυμηθοῦμε ὅμως τό ἀρσενικό και τό θηλυκό ἄρθρο και στά ἀρχαῖα:

Ἐνικός, ὄνομ. ὁ, γεν. τοῦ, τῆς, δοτ. τῶ, τῆ, αἰτ. τόν, τήν.

Πληθ., ὄνομ. οἱ, αἱ, γεν. τῶν, δοτ. τοῖς, ταῖς, αἰτ. τούς, τάς.

Ἡ κλητική φυσικά δέν ἔχει ἄρθρο.

Τό οὐδέτερο γένος εἶναι νεωτερισμός τῆς γλῶσσας και ἔγινε, προφανῶς, ὅταν κι ἀφοῦ ἡ γλῶσσα εἶχε πιά αἰσθανθεῖ και ἐκφράσει τήν ἀντίθεση ἔμψυχο-ἄψυχο²⁸. Ἔχουμε πάντα τό δικαίωμα νά ὑποψιαζόμαστε ὅτι τό οὐδέτερο (πού σημαίνει ἄλλωστε, οὔτε τό ἓνα [γένος] οὔτε τό

άλλο, όρίζεται δηλαδή άρνητικά σέ αντίθεση μέ τά άλλα δύο γένη), έπειδή άκριβώς ήταν άψυχο, δέν έπαιζε — τουλάχιστον στην άρχή — τόν ρόλο κάποιου προσώπου²⁹, τό ρόλο κάποιου άνθρώπου, τό ρόλο του ύποκειμένου· ύποκείμενο δέν μπορούσε νά είναι παρά μόνο άνθρωπος ή έννοια ή πράγμα άνθρωποποιημένο. Καί δέν «κατέκτησε» τό δικαίωμα νά είναι ύποκείμενο τό ούδέτερο — καί συνεπώς τίς εύθειες πτώσεις, δηλαδή τήν όνομαστική καί τήν κλητική, πού είναι καί οί πτώσεις των συνομιλητών — παρά πολύ άργότερα. Η πρώτη λοιπόν πτώση πού είχε τό ούδέτερο ήταν ή αίτιατική, όπως προτείνει καί ό Ζάν Έμπερ (βλ. τήν σημ. 25). Τί κατάληξη θά ήταν τό πιό πιθανό νά πάρει τό νεογέννητο γένος; Η σημασία του, πού ήταν άψυχη καί άπροσδιόριστη, τό πιθανότερο είναι νά τό είχε ώθήσει πρós τήν κατάληξη -α³⁰ του θηλυκού, έπειδή ή έποχή ήταν άκόμη **γυναικοκρατική** καί τό γένος τό πιό ισχυρό γραμματικά ήταν τό θηλυκό. Άργότερα, όταν τό ούδέτερο απέκτησε τό δικαίωμα νά είναι ύποκείμενο καί συνομιλητής, δηλαδή όταν πήρε ένεργότερο μέρος στην σύνταξη, συμπληρώθηκε μέ τίς πτώσεις τής όνομαστικής καί τής κλητικής, χωρίς νά αλλάξει κατάληξη³¹, μένοντας πάντα στον ένικό αλλά μέ έννοια περιεκτική, πληθυντική³². Γι' αυτό τό ρήμα στην άττική διάλεκτο, πού ήταν καί πιό συντηρητική, θά συνταχθεί στον ένικό, άν τό ύποκείμενό του είναι ούδέτερο πληθυντικού. Άργότερα τό καινούργιο γένος θά αναπτυχθεί περισσότερο καί θά άρχίσει νά κλίνεται καί στις άλλες πτώσεις, πού θά τίς δανεισθεί όμως από τό άρσενικό είτε μέσα στό πνεύμα τής ισότητας, πού διέπει τήν **Γυναικοκρατία**(!), είτε γιατί είχε πιά συντελεσθεί τό πέρασμα στην **Πατριαρχία** καί τό ισχυρό γραμματικά γένος, δηλαδή ή μή σημασμένη μονάδα, ήταν τό άρσενικό. Γι' αυτό οί κατάληξεις τής γενικής καί τής δοτικής του άρσενικού καί του ούδετέρου είναι ίδιες τόσο στον ένικό όσο καί στον πληθυντικό. Όμως οί τρεις όμοιες πτώσεις του πληθυντικού του ούδετέρου ύποχρέωσαν, φαίνεται, καί τόν ένικό νά σχηματισθεί όμοιόμορφα σ' αυτές, μέ βάση τήν αίτιατική του άρσενικού. Η κατάληξη -α λοιπόν χρησιμοποιήθηκε για τίς τρεις όμοιες πτώσεις του πληθυντικού, μία καί τό θηλυκό θεωρούνταν πώς εκφράζει τήν περιεκτικότητα καί τό πλήθος από τήν φύση του³³, ένώ ό ένικός μπορεί νά θεωρηθεί άνδρικής έμπνευσης — αλλά μέσα στην γυναικοκρατική κοινωνία ήδη — καί ό άτομικισμός πατριαρχικός νεωτερισμός.

Νά λοιπόν πώς σχηματίστηκαν τελικά οί κατάληξεις του άρθρου τής άρχαίας ελληνικής στό ούδέτερο.

Ένικός, όνομ. τό, γεν. του, δοτ. τῷ, αίτ. τό.

Πληθ., όνομ. τά, γεν. των, δοτ. τοῖς, αίτ. τά.

γ) Η στιξη. Τά ελληνικά γράφονται εδώ καί τρεισήμισι χιλιάδες χρόνια, μία καί ή γραμμική γραφή Β (1400 π.Χ.) πού είναι συλλαβική, άποκάλυψε ελληνική γλώσσα στην μυκηναϊκή της μορφή. Όταν ή ελληνική γραφή πήρε τήν φωνητική της μορφή, άρχισε νά ακολουθεί τήν μορφή πού είχε ή γλώσσα τήν έποχή εκείνη, ή όποία δέν ήταν διαφορετική από τήν γλώσσα πού μιλιόταν. Η έφεύρεση τής διχοτομίας ανάμεσα στην γραπτή καί τήν γλώσσα πού μιλιόταν, δέν είχε μαρτυρηθεί καί καλλιεργηθεί για πρώτη φορά παρά μόνο από τόν Άττικισμό καί τήν άνοδο του Χριστιανισμού στην έξουσία³⁴. Η γραφή, έπειδή υπηρέτησε τήν ελληνική γλώσσα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα, ύποχρεώθηκε νά αλλάξει συνέχεια, έτσι ώστε νά παρακολουθεί τίς αλλαγές τής ίδιας τής γλώσσας. Γι' αυτόν τόν λόγο ακολουθεί τήν «έλευθερία» τής γλώσσας. Η όρθογραφία δέν είναι σταθερή καί μπορούμε νά βρούμε συχνά δύο τρόπους για νά γράψουμε (ή καί νά προφέρουμε) μία λέξη μέσα στην ίδια χρονική περίοδο τής ίδιας διαλέκτου, όπως, για παράδειγμα, οί λέξεις ΗΙΠΠΗΣ // ΗΙΠΠΕΙΣ (ίππεις), ΘΑΛΑΣΣΑ // ΘΑΛΑΤΤΑ³⁵. Αυτή ή πολυμορφία είναι πολύ πιό όρατή στην νεοελληνική.

δ) Η χρήση τής άποστρόφου. Νά μείνουμε για λίγο στην χρήση τής άποστρόφου μία καί πολλές γλώσσες τήν χρησιμοποιούν, καί νά δούμε καί εκεί τήν έλεύθερη καί προαιρετική χρήση της.

Γράφουμε λοιπόν καί λέμε στά νέα ελληνικά: **από τόν...** αλλά καί **απ' τόν...**, **τό άλλο** αλλά καί **τ' άλλο**, **σέ ούρανό** αλλά καί **σ' ούρανό**.

Στά γαλλικά καί στά ιταλικά ή χρήση τής άποστρόφου είναι ύποχρεωτική. Στά γαλλικά θά πούμε καί θά γράψουμε πάντα: **l' autre** καί ποτέ **le autre**.

Στά ιταλικά θά πούμε καί θά γράψουμε πάντα: **l' altero** ή **l' altera** καί ποτέ **il altero** ή **lo altero** ή **la altera**.

Στά ισπανικά δέ χρησιμοποιείται ή άπόστροφος καί θά πούμε καί θά γράψουμε πάντα: **la empresa**. Νά σημειώσουμε πώς λέμε: **el agua**, χρησιμοποιώντας τό άρσενικό άρθρο μέ θηλυκό όνομα πρós άποφυγή τής κακοφωνίας των δύο συνεχών **a** στό κανονικό **la agua**.

ε) Οί έννοιες: έλίτ-έλιτισμός. Οί έννοιες αυτές δέν υπήρξαν στην άρχαία ελληνική, γι' αυτό

δέν προτάθηκε και αντίστοιχη λέξη. Ἡ λέξη ἀριστοκρατία δέν σημαίνει τό ἴδιο πράγμα και δέν ἀποδίδει τόν ἐλιτισμό. Πραγματικά φαίνεται πώς ἡ δημοκρατία και ἡ κλήρωση ἐμπόδισαν τήν δημιουργία ἐνός τέτοιου ὅρου, ἀφοῦ ἡ δημιουργία τῆς ἐννοιας αὐτῆς ἦταν ἀδύνατη στό δημοκρατικό πολίτευμα και γιά τήν δημοκρατική σκέψη. Κι ἔτσι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά χρησιμοποιοῦμε τούς ξένους ὅρους, γιά νά ἐκφράσουμε αὐτές τίς ἐννοίες.

Μ' ὄλα αὐτά βλέπουμε τήν ἐλευθεριότητα πού ὑπάρχει στήν χρήση τῆς γλώσσας και τῆς γραφῆς. Καί ποιός θά μπορούσε νά ἀρνηθεῖ πώς ὄλα αὐτά δέν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δημοκρατίας;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τό Φωνητικό-Φωνολογικό σύστημα ἔχει σάν μονάδα του τό φώνημα (ἤ και τόν φθόγγο) και περιλαμβάνει ὅλους τούς φθόγγους-φωνήματα και τούς νόμους πού τά διέπουν. Τό Μορφολογικό ἢ Τυπικό ἢ Τυπολογικό ἔχει σάν μονάδα τό μόρφημα. Εἶναι δηλαδή τό μόρφημα ἓνα σύνολο φωνημάτων πού περικλείει κάποια ἐννοια. Μορφήματα εἶναι οἱ μικρές ἀπλές λέξεις, τά προσφύματα και οἱ καταλήξεις, ὅταν περικλείουν μία μόνο ἐννοια π.χ. τήν ἐννοια ἀριθμός, ἢ τήν ἐννοια γένος· συνήθως οἱ καταλήξεις εἶναι ἀμαλγάματα ἐννοιῶν. Τό Μορφολογικό σύστημα περιλαμβάνει τά μορφήματα τῆς γλώσσας σάν μορφές και τούς νόμους πού τίς διέπουν· εἶναι αὐτό πού συνήθως ὀνομάζουμε Γραμματική μιᾶς γλώσσας. Τό Συντακτικό περιλαμβάνει τούς κανόνες σύνταξης· μονάδα του εἶναι ἡ πρόταση, δηλαδή σύνολο λέξεων πού περικλείουν κάποιο νόημα. Τό Σημσιολογικό ἢ Ἐννοιολογικό περιλαμβάνει τίς λέξεις τῆς γλώσσας σάν ἐννοίες πιά.

2. Ἐτσι ἡ λατινική ἔχει δανεισθεῖ πλῆθος λέξεων ἀπό τήν ἀρχαία ἐλληνική και οἱ εὐρωπαϊκές γλώσσες ἔχουν δανεισθεῖ πλῆθος λέξεων ἀπό τήν ἐλληνική, εἴτε μέσω τῆς λατινικῆς, εἴτε κατ' εὐθείαν ἀπό τήν ἐλληνική, σέ χρόνους μεταγενέστερους, και γιά νά ἐκφράσουν ὅρους τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης, τεχνολογίας, κ.λπ. Φυσικά και ἡ ἐλληνική ἔχει δανεισθεῖ ἀρκετές λέξεις, τόσο ἀπό τήν λατινική ὅσο και ἀπό ἄλλες γλώσσες κατά τήν διάρκεια τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους.

3. Νά θυμίσουμε πάλι πώς, ἐνῶ ἰδεογράμματα, δηλαδή ἀπεικονίσεις ἀντικειμένων, ἰδεῶν, ἐννοιῶν, ἡ πρώτη μορφή γραφῆς, και συλλαβογράμματα, ἀπεικονίσεις συλλαβῶν, (σύμφωνο + φωνῆεν), ἡ δεύτερη μορφή γραφῆς, ἔχουν βρεθεῖ και σέ ἄλλους πολιτισμούς, γράμματα δηλαδή ἀπεικονίσεις φθόγων-φωνημάτων συμφώνων ἢ φωνηέντων, ἡ τρίτη και ἀποτελεσματικότερη μορφή γραφῆς, μόνο στόν ἐλληνικό πολιτισμό ἔχει παρουσιασθεῖ.

4. Ἐξί εἶναι οἱ παράγοντες πού μετέχουν στήν ἐπικοινωνία πού πραγματοποιεῖται μέ τίς φυσικές γλώσσες. (Στήν ἐποχή τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά κάνουμε τήν διάκριση ἀνάμεσα στίς φυσικές γλώσσες, ἐλληνικά, ἰσπανικά, ἰταλικά κ.λπ. και τίς γλώσσες τῶν ὑπολογιστῶν, γλώσσες τῆς μηχανῆς, basic,

cobol κ.λπ.). Οἱ παράγοντες αὐτοί εἶναι: α) τό μήνυμα, β) ὁ πομπός, γ) ὁ δέκτης, δ) ἡ ἐπαφή ἀνάμεσα στόν πομπό και τόν δέκτη, ε) ὁ ἴδιος ὁ κώδικας, ἡ γλώσσα και ζ) ἡ ἐπικοινωνιακή ἐπαφή. Καθένας ἀπό τούς ἔξι αὐτούς παράγοντες, σέ σχέση μέ τό μήνυμα, ὑποχρεῶνουν τήν γλώσσα νά πραγματοποιεῖ μία λειτουργία. Ἐτσι κάθε φυσική γλώσσα ἔχει ἔξι διαφορετικές λειτουργίες, οἱ ὁποῖες συσχετίζονται μέ τό μήνυμα. Ἡ πρώτη λειτουργία ἀφορᾶ τήν σχέση τοῦ μηνύματος μέ τόν ἑαυτό του, αὐτή εἶναι ἡ ποιητική [ἢ αἰσθητική] λειτουργία τῆς γλώσσας. Ἡ δεύτερη λειτουργία ἀφορᾶ τήν σχέση ἀνάμεσα στό μήνυμα και τόν πομπό· αὐτή εἶναι ἡ συναισθηματική λειτουργία τῆς γλώσσας. Ἡ λειτουργία ἀφορᾶ τήν σχέση ἀνάμεσα στό μήνυμα και τόν δέκτη· αὐτή εἶναι ἡ βουλευτική λειτουργία τῆς γλώσσας. Ἡ τέταρτη λειτουργία ἀφορᾶ τήν σχέση πού προσπαθοῦν νά δημιουργήσουν μεταξύ τους, μέσω τοῦ μηνύματος, ὁ πομπός και ὁ δέκτης· αὐτή εἶναι ἡ φατική [ἢ ἐπαφική] λειτουργία τῆς γλώσσας. Ἡ πέμπτη λειτουργία ἀφορᾶ τήν σχέση ἀνάμεσα στίς διάφορες λέξεις τοῦ μηνύματος και τό μήνυμα στό σύνολό του· αὐτή εἶναι ἡ μεταγλωσσική λειτουργία τοῦ μηνύματος. Τέλος, ἡ ἕκτη λειτουργία ἀφορᾶ τήν σχέση ἀνάμεσα στό μήνυμα και τήν πληροφορία πού ἀναφέρει αὐτό. Πρόκειται γιά τήν ἐπικοινωνιακή [ἢ ἀναφορική ἢ γνωστική] λειτουργία τῆς γλώσσας. Αὐτή ἡ τελευταία εἶναι ἡ πρωταρχική λειτουργία τῆς γλώσσας και ἂν τήν ἀφήσαμε τελευταία τό κάναμε γιά νά μείνει ἐντυπωμένη καλύτερα στόν ἀναγνώστη. Βλ. R. Jakobson, *Essais de linguistique générale*. Ed. de Minuit. Paris 1963 p.p. 214-220 et P. Guiraud, *La Sémiologie*. Ed. P.U.F. Collection «Que sais-je?» no 1421, p.p. 10-13. Καί τά σχολικά βιβλία τοῦ λυκείου Ἐκφραση - Ἐκθεση, τεῦχος α', βιβλίο τοῦ μαθητῆ σ. 31, βιβλίο τοῦ καθηγητῆ σ.σ. 13-15.

5. Σάν πρόταση μιᾶς γλώσσας δέν μπορούμε νά δεχτοῦμε μία σειρά ἀπό λέξεις τῆς γλώσσας αὐτῆς πού δέν ἐκφράζουν κάποιο νόημα, ὅπως δέν μπορούμε νά θεωρήσουμε σάν λέξη ἓνα σύνολο φωνημάτων τῆς γλώσσας πού δέν σημαίνουν τίποτα. Παρ' ὅλ' αὐτά ὁ ἀμερικανός μαθηματικός-γλωσσολόγος Νόαμ Τσόμσκι (Noam Chomsky) προσπάθησε νά ἀποσυνδέσει τήν σύνταξη ἀπό τήν σημασία και θεώρησε πώς μία φράση εἶναι γραμματικά σωστή ἀρκεῖ νά τηρεῖται ἡ σύνταξη, ἀδιαφορώντας γιά τήν σημασία. Ἐτσι ἔφτιαξε τήν περίφημη φράση του:

«Colorless green ideas sleep furiously»
(Ἀχρωμες πράσινες ἰδέες κοιμούνται μανιωδῶς.)

Ἡ φράση αὐτή κατ' ἐκείνον εἶναι σωστή μία και τηροῦνται οἱ ἀγγλικοί συντακτικοί κανόνες πού ἀπαιτοῦν νά πηγαίνει τό ἐπίθετο πρῖν ἀπό τό ὄνομα, τό ὑποκείμενο στήν ἀρχή, νά ἀκολουθεῖ τό ρῆμα και μετά τό ἐπίρρημα. Ὅμως ὁ ἀμερικανός γλωσσολόγος δέν σκέφτηκε, φαίνεται, πώς ἡ λέξη «colorless» εἶναι ἐπίθετο, γιατί ἔχει μία συγκεκριμένη σημασία· τό ἴδιο φυσικά συμβαίνει και μέ ὅλες τίς ἄλλες λέξεις τῆς φράσης: ἀνήκουν καθεμίᾶ τους σέ ἓνα ὀρισμένο μέρος τοῦ λόγου ὄχι γιατί ἔχουν κάποια μορφή, ἀλλά κάποια συγκεκριμένη σημασία. Ὁ Τσόμσκι γρήγορα κατάλαβε τό λάθος του και «ἀνέκρουσε πρῦμαν». Βλ. N. Chomsky, *Structures syntaxiques*. Traduit de l' américain (ἔη. 1957) par Michel Braudeau aux éditions du Seuil, Paris 1969, p. 17 et *Aspects of the Theory of Syntax*. Id. The M.I.T. Press, p. 149. Τό ἔργο τοῦ Ν. Τσόμσκι

Syntactic Structures έχει μεταφρασθεί και στα ελληνικά από τις εκδόσεις «Νεφέλη».

6. Αναφερόμαστε κυρίως στις λεγόμενες Ίαπετικές ή Ίνδο-Ευρωπαϊκές (I.E.) γλώσσες, μιά και οι γνώσεις μας για τις μη-I.E. γλώσσες είναι πολύ ανεπαρκείς.

7. Βέβαια υπάρχουν πάντα εξαιρέσεις στον κανόνα αυτό, που δεν κάνουν παρά να επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Έτσι μπορεί να βρούμε σε διαφορετικές περιπτώσεις παράθεση της προτασιακής μορφής ΥΡΑ, ειδικά όταν το ρήμα είναι αμετάβατο και έπομένως δεν υπάρχει αντικείμενο και η φράση αντί να πάρει την κανονική μορφή ΥΡ έχει την μορφή ΡΥ, γιατί βέβαια, καθώς δεν υπάρχει αντικείμενο δεν υπάρχει κίνδυνος σύγχυσης. Νά ένα παράδειγμα:

«Avant les évocations d' Achille ou de Patrocle, avant le deuil de Priame ou d' Andromaque, viennent le choix de ces personnages et la manière de les caractériser».

στό βιβλίο της Ζακλίν ντε Ρομιγί (Jacqueline de Romilly), *Pourquoi la Grèce?* [Γιατί η Ελλάδα;] *Id. de Fallois, Paris 1992, p. 84.* Η αναστροφή ρήματος και υποκειμένου είναι κανονική στην ερωτηματική πρόταση, γαλλική και αγγλική. Αντίθετα το αντικείμενο όταν είναι ουσιαστικό, πάει κανονικά μετά το ρήμα. Παραδείγματα στα γαλλικά:

Écris la lettre! (Γράψε το γράμμα!)

Γιά την σειρά των λέξεων στα αρχαία ελληνικά, βλ. επίσης Jean Humbert, *Syntaxe grecque*. Είναι μεταφρασμένο και στα ελληνικά από τον πανεπιστημιακό καθηγητή Γιώργο Κουρμούλη, με βάση την δεύτερη γαλλική (1954) έκδοση. Αθήνα 1957. Παράγραφοι 145-147.

8. **I**, είναι η ονομαστική ένικου, **my** ή **mine**, είναι η γενική ένικου και **me** είναι η αιτιατική ένικου, ενώ **we**, **our** και **us** είναι οι αντίστοιχοι τύποι των πτώσεων του πληθυντικού. Η αιτιατική συχνά εκφράζει και την έννοια της δοτικής. Παράδειγμα: Give me. Give us. [Δώσε μου, δώσε μας. Είναι αξιοσημείωτο πώς στα ελληνικά του νότου, Στερεά Ελλάδα και κάτω, η έννοια της δοτικής στον ένικο εκφράζεται με την γενική, ενώ στο πληθυντικό εκφράζεται πάλι με την αιτιατική. Από την Θεσσαλία και πάνω είναι γενικευμένη η χρήση της αιτιατικής: δώσε με, δώσε μας.] Πρβλ. και τα γαλλικά: je, me, moi, nous. Κλιτικό σύστημα βρίσκουμε σε πολλές ινδοευρωπαϊκές γλώσσες σύγχρονες, ειδικά στις σλάβικες.

9. Κατά τον Τσόμκι και τον Μίλερ (Miller), άλλο άμερικανό γλωσσολόγο, η ικανότητα για όμιλία είναι έμφυτη στον άνθρωπο και ο άνθρωπος γεννιέται με δομές γραμματικές τελείως καθορισμένες μέσα στον εγκέφαλό του που διαμορφώνονται κατά τη διαδικασία της ώριμησης. «Οι άνθρωποι και οι πιό ήλιθοι μαθαίνουν να μιλάνε, ενώ οι πιθήκοι και οι πιό έξυπνοι δεν τά καταφέρνουν», σημειώνουν οι δύο άμερικανοί γλωσσολόγοι (βλ. Nicolas Ruwet, *Introduction à la Grammaire Générative*. Plon, Paris 1968, σελ. 367, κολ. 1).

Όμως η υπόθεση των δύο άμερικανών γλωσσολόγων δεν ισχύει καθόλου. Είναι φυσικά ολότελα βέβαιο πώς κανένας πιθήκος δεν θά μπορέσει ποτέ να αρθρώσει ανθρώπινο λόγο, όμως όχι μονάχα γιατί δεν έχει τον ανθρώπινο εγκέφαλο, αλλά και γιατί δεν διαθέτει όργανα κατάλληλα για την αναπαραγωγή της ανθρώπινης όμιλίας. Αντίθετα, άλλα ζώα, παπαγάλοι, μάνιες, κοτσύφια, μπορούν να αναπαραγάουν την ανθρώπινη όμιλία, αλλά βέβαια, δεν μπορούμε

νά πούμε πώς διαμορφώνουν γλώσσα, για νά συνεννοούνται μεταξύ τους ή με τον άνθρωπο. Από την άλλη μεριά πάλι έχουμε περιπτώσεις παιδιών που ανατράφηκαν από λύκους, που δεν μπόρεσαν ποτέ νά μιλήσουν κι' όταν ακόμη ήρθαν σε έπαφή με τους ανθρώπους. Μιά ακόμη απόδειξη κατά της υπόθεσης του Τσόμκι είναι τό γεγονός πώς εύκολα μπορούμε νά διαπιστώσουμε ότι κάθε ανθρώπινο όν, άν, στην νηπιακή του ήλικία, πριν μιλήσει, δεν ακούσει νά μιλάνε κάποιες γλώσσες, θά έχει δυσκολίες, καμμία φορά ανυπέβλητες, νά αναπαράγει τά φωνήματα αυτών των γλωσσών, εκτός άν τά έχει και ή δική του γλώσσα. Η όμιλία λοιπόν δεν είναι αποκλειστικά βιολογικό φαινόμενο για τον άνθρωπο, όπως είναι τό νιαούρισμα για την γάτα ή τό γαύγισμα για τό σκύλο. Αντίστοιχο στις φωνές των διαφόρων ζώων είναι οι άναρθρες κραυγές που μπορεί νά βγάξει ό άνθρωπος. Είναι όμως και βιολογικό φαινόμενο, με την έννοια ότι ό άνθρωπος διαθέτει εγκέφαλο και ήχητικά όργανα ικανά νά αναπαράγουν την όμιλία, αλλά είναι και κοινωνικό φαινόμενο, γιατί χωρίς νά βρεθεί σε κάποια ανθρώπινη κοινότητα δεν μπορεί νά αποκτήσει γλώσσα. Η βιολογική συνθήκη λοιπόν είναι ικανή αλλά όχι άρκετή για νά δημιουργηθεί κάποια ανθρώπινη λαλιά: άρκετή είναι μόνο ή κοινωνική. Και δεν είναι έμφυτες οι γλωσσικές δομές στον άνθρωπο, αλλά επίκτητες. Γι' αυτό, άλλωστε, όποιοςδήποτε άνθρωπος μπορεί νά μιλήσει όποιαδήποτε γλώσσα, άρκει νά την ακούσει στην νηπιακή του ήλικία: δηλαδή ό άνθρωπος, ανεξάρτητα από φύλο ή φυλή, ή χρώμα δέρματος, ματιών ή μαλλιών, θά αναπτύξει επίκτητες τις γλωσσικές δομές των ανθρώπων που θά τον αναθρέψουν. Όποιοδήποτε Έλληνόπουλο, Ρωσόπουλο ή Άγγλόπουλο δεν θά πει ούτε λέξη ελληνική, ρωσική ή αγγλική, άν περιέλθει μόλις γεννηθεί σε χέρια Κινέζων, Μαορί ή Μάγιας, αλλά θά μιλήσει άσφαλώς την κινέζικη, την μαορί, την μάγιας: καμμία γραμματική και γενικότερα γλωσσική δομή δεν του είναι έμφυτη. Βέβαια υπάρχουν όρισμένα στοιχεία κοινά σ' όλες ή σε πολλές γλώσσες, αυτά που στην Γλωσσολογία τά αποκαλούμε, ή όρολογία άνήκει στον Τσόμκι, *universalia*: θά κρατήσω για την ελληνική τον όρο κοινά. Τέτοια κοινά θά βρούμε και στα τέσσερα συστήματα ή επίπεδα κάθε γλώσσας: τό φωνολογικό, τό μορφολογικό, τό συντακτικό και τό σημασιολογικό. Είναι δηλαδή δυνατό νά βρούμε τά ίδια φωνήματα, τις ίδιες καταλήξεις, τους ίδιους συντακτικούς κανόνες, τις ίδιες έννοιες σε πολλές γλώσσες, ακόμα ή άν άνήκουν σε τελείως διαφορετικές γλωσσικές ομάδες. Στο Διεθνές Φωνητικό Άλφάβητο (ΔΦΑ), (International Phonetic Alphabet, IPA), έχουν καταγραφεί εκατό (100) περίπου φωνήματα: ανάμεσά τους θά βρούμε τά φωνήματα όλων των καταγραμμένων γλωσσών (βλ. *Le guide des langues*. [Ό οδηγός των γλωσσών] Ed. BPIREEL (Bibliothèque Publique d' Information Centre Georges Pompidou - Centre d' Information et de Recherche pour l' Enseignement et l' Emploi des Langues, 1983). Κάθε γλώσσα χρησιμοποιεί 20-40 από αυτά. Είναι άλήθεια πώς στον αναφερόμενο οδηγό είναι καταγραμμένες μόνο 115 γλώσσες, ενώ υπολογίζουμε πώς σ' όλο τον κόσμο υπάρχουν 3000-4000 γλώσσες και διάλεκτοι. Παρ' όλα αυτά, νομίζω πώς τό δείγμα είναι άρκετά πειστικό, γιατί περιέχει τις πιό γνωστές και σε χρήση γλώσσες. Έτσι άνετα μπορούμε νά δεχτούμε πώς πολλές γλώσσες χρησιμοποιούν τά ίδια φωνήματα. Είναι δυνατό νά δεχτούμε πώς κάθε ανθρώπινο όν γεννιέται με φυτευμένα στο κεφάλι του κάποια φωνήματα;

Καί ποιά ἀπό τά ἑκατό; Καί γιατί αὐτά καί ὄχι ἐκεῖνα; Κι ἂν ἓνα νεογενήνητο μετακινήθῃ ἀπό τήν γενέτειρά του, μετακινεῖται μέ τά φωνήματά του μαζί; Καί τί θά γίνει μέ τά φωνήματα τῆς γλώσσας τῆς νέας χώρας; Οἱ ἴδιες ἐρωτήσεις εἶναι δυνατό νά τεθοῦν γιά ὅλα τά συστήματα-ἐπίπεδα τῆς γλώσσας τῆς ἀφετηρίας καί τῆς γλώσσας τῆς ἀφίξης. Βέβαια ὑπάρχουν τά κοινά, ἀλλά ἡ ὑπαρξή τους εἶναι ὀλότελα τυχαία: ὁ ἰσομορφισμός ἀνάμεσα στίς γλώσσες εἶναι πάντα περιορισμένος. Ὅμως ἡ ὑπόθεση τοῦ Τσόμσκι γιά τά ἔμφυτα ἐγγράμματα ἐπαναφέρει στό προσκήνιο τό παλιό φιλοσοφικό πρόβλημα, ἂν ἡ γνώση εἶναι ἀνάμνηση (Πλάτωνας, ἰδέες, Κάντ ἀπριορισμός [a priori]), θέση ἰδεαλιστική, ἢ ἂν ὁ ἄνθρωπος γεννιέται σάν ἀγραφος πίνακας (ἐμπειρισμός-Ἀριστοτέλης, ὕλισμός), θέση ὕλιστική.

Κι ἔπειτα μπορούμε νά ποῦμε πώς τό δίλημμα ἰδεαλισμός ἢ ὕλισμός δέν εἶναι ἡ τελευταία συνέπεια τῆς τσομιστικής ὑπόθεσης. Γιά κείνον πού ἀρκεῖται στά χριστιανικά δόγματα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπό τόν Θεό, τά ἔμφυτα ἐγγράμματα εἶναι κάτι τό πιθανό· ὁ Θεός πρέπει νά τά ἐμφύτευσε στόν ἄνθρωπο τήν στιγμή πού τόν ἐπλαθε κατά τήν ἑκτη μέρα τῆς Δημιουργίας τοῦ Κόσμου. Ὅμως, γιά τούς πιστούς τῆς δαρβινικής θεωρίας καί γενικά τῆς θεωρίας τῆς Ἐξέλιξης τῶν Εἰδῶν, γεννιέται λογικά ἡ ἀπορία: πότε τά ἐγγράμματα ἐγγράφηκαν; Σέ ποῖο στάδιο τῆς ἀνθρώπινης εξέλιξης; Στήν ἐποχή τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ Νεάντερταλ ἢ στήν ἐποχή τοῦ Ἑμφρον Ἀνθρώπου; Γιατί οἱ ἐγκεφαλικές κοιλότητες δείχνουν ὅτι ἡ ἱκανότητα τῆς ὀμιλίας εἶναι ἀπόκτημα τοῦ τελευταίου σταδίου εξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου. Κι ὑπάρχει ἀκόμα μία ἀπορία: πότε πραγματοποιήθηκαν ὅλα αὐτά τά ἐγγράμματα; Ἡ ἀπάντησή δέν εἶναι εὐκόλη ὑπόθεση.

Τελικά, τό μόνο πού μπορούμε νά ποῦμε γιά τόν ἄνθρωπο καί τήν ὀμιλία του εἶναι πώς γιά τήν ἱκανότητα τῆς ἐπικοινωνίας ἰσχύει, ὅ,τι καί γιά τήν ἱκανότητα τῆς ἐπιβίωσης: ὁ ἄνθρωπος γεννιέται, χωρίς εἰδικευση ἐπικοινωνιακή, ἀλλά χάρις στόν ἐγκεφαλικό του φλοιό, μέσα στήν κοινωνία του, μαζί μέ τούς συνανθρώπους του ἔχει φθάσει σέ ἐπικοινωνιακά κατορθώματα ἀσύγκριτα. Ἐτσι, στόν τομέα τῆς ἐπιβίωσης ὁ ἄνθρωπος γεννιέται γυμνός, χωρίς ἐργαλεῖα ἢ ὄπλα ἰδιαίτερα, ἀλλά ἀναπτύσσει τεχνολογία πολυδύναμη, ἐνῶ στόν τομέα τῆς ἐπικοινωνίας, ὁ ἄνθρωπος γεννιέται χωρίς ὄργανα ἐπικοινωνίας ἰδιαίτερα, ἀλλά ἀναπτύσσει σύστημα ἐπικοινωνίας πολύ πύ ἀποτελεσματικό, ἀπό τά ἀντίστοιχα τῶν ἄλλων ζώων.

10. Κατά τά πορίσματα τῆς σύγχρονης Γλωσσολογίας, ἂν δύο γλωσσικές μονάδες [φωνήματα, λέξεις] βρίσκονται σέ ἀντίθεση στόν παραδειγματικό ἄξονα ὡς πρὸς κάποια πληροφορία — γιά παράδειγμα: οἱ λέξεις γάτος-γάτα βρίσκονται σέ ἀντίθεση ὡς πρὸς τήν πληροφορία γένους — ἡ μονάδα πού συναντιέται συχνότερα εἶναι ἐξουδετερωμένη ὡς πρὸς τήν πληροφορία αὐτή. Ἐτσι στό παράδειγμά μας, ὅταν λέμε «Οἱ γάτες τῆς γειτονιάς» συμπεριλαμβάμε τὰ θηλυκά ἀλλά καί τὰ ἀρσενικά γατιά· δηλαδή στό θηλυκό τύπο τῆς λέξης γάτα ἡ πληροφορία γένους-φύλο, σ' αὐτήν τήν συγκεκριμένη περίπτωση, ἔχει ἐξουδετερωθεῖ, ἔχει χαθεῖ, ἐπειδή ὁ ὅρος γάτα χρησιμοποιεῖται περισσότερο. Ἀντίθετα, ἂν πῶ «Οἱ γάτοι τῆς γειτονιάς», ἐννοοῦμε μόνο τὰ ἀρσενικά γατιά· δηλαδή ἡ πληροφορία γένους-φύλο δέν ἐξουδετερώνεται ποτέ, ἀλλά ὑπάρχει πάντα, ἐπειδή ἀκριβῶς ὁ ὅρος γάτος χρησιμοποιεῖται λιγότερο συχνά. Τό ἴδιο συμβαίνει μέ τούς ὄρους: ἄνθρωποι, γελάδες-γελάδια,

κατσίκια-γίδες, κότες, πρόβατα, κ.ἄ. Ἡ μονάδα μέ τήν μεγαλύτερη πληροφόρηση λέγεται **σημασμένη** (marqué) καί ἡ ἄλλη **μὴ σημασμένη** (non marqué). Κατ' ἐπέκταση, ἂν δύο μονάδες μποροῦν νά ἐναλλαχθοῦν μεταξύ τους στόν παραδειγματικό ἄξονα, ἡ συχνότερη δίνει τήν πύ οὐδέτερη μορφή. Ἐτσι μιά συντακτική δομή, πού στατιστικά εἶναι πύ συχνή, ἔχει καί τήν πύ οὐδέτερη φόρτιση καί συνεπῶς τό μήνυμά της δέν τελεῖ παρά τήν ἀναφορική ἢ γνωστική λειτουργία τῆς γλώσσας. Πρὸβλ. J. Lyons, *Linguistique générale, Introduction à la linguistique théorique*. Traduction de F. Dubois - Charlier et D. Robinson, Librairie Larousse, Paris 1970, παράγραφοι 2.3.7, 3.3.10, 7.5.1, 7.5.2, 7.5.6, 7.6.3, 8.1.2, 8.3.5, 9.3.5, 10.2.6, 10.3.6.

11. Οἱ σλάβικες γλώσσες ἔχουν κι αὐτές πλούσιο κλιτικό σύστημα καί κατά συνέπεια ἡ πρότασή τους εἶναι πολύ εὐκαμπτη. Ἐτσι, δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ Σχολή τῆς Πράγας, βασισμένη στήν εὐκαμπτη πρόταση τῶν σλαβικών γλωσσῶν, εἰσήγαγε τήν θεωρία τῆς Λειτουργικῆς Προτασιακῆς Προοπτικῆς (Functional Sentence Perspective), πού ἐπισημαίνει τήν διακινητικότητα τῶν ὄρων τῆς πρότασης ἀνάλογα μέ τήν συναισθηματική ἐπιτόνισή. Ἀντίθετα ὁ Νόαμ Τσόμσκι καί οἱ ἀμερικανοὶ γενετιστές, βασισμένοι στήν δύσκαμπτη πρόταση τῆς πολύ περιορισμένης σέ κλιτότητα ἀγγλικῆς γλώσσας, κατέληξαν στήν θεωρία ὅτι ὅλες οἱ προτάσεις, οἱ συντακτικές δομές, εἶναι μετασχηματισμοὶ μιᾶς καί μόνο πρότασης, μιᾶς καί μόνῃς συντακτικῆς δομῆς, τῆς βασικῆς ἢ βαθιάς δομῆς (deep structure), πού εἶναι στά ἀγγλικά ἡ πύ συνηθισμένη — καί σχεδόν μοναδική — μορφή πρότασης καί ἔχει τό σχῆμα ὑποκειμένο-ρῆμα-ἀντικείμενο (ΥΡΑ). Δές καί τό σχετικό ἄρθρο τῆς Ε. Φίλιππάκη.

12. Μέ τόν ὄρο «πτωτικό» ἐννοοῦμε, φυσικά, κάθε μέρος τοῦ λόγου, πού στήν ἑλληνική σχηματίζει πτώσεις, δηλαδή τό ἄρθρο, τό ὄνομα (οὐσιαστικό ἐπίθετο), τήν ἀντωνυμία καί τήν μετοχή. Ὁ ὄρος γιά τήν ἀγγλική ἢ γιά ἄλλες γλώσσες χρησιμοποιεῖται καταχρηστικά, γιατί ἀπό ὅλα αὐτά τά μέρη τοῦ λόγου μόνο ὁρισμένες προσωπικές ἀντωνυμίες διαθέτουν τύπους ἰδιαίτερους γιά κάποιες πτώσεις. Βλ. καί πύ πάνω σημ. 7.

13. Ἡ ἑλληνική καί ἡ λατινική ἦταν οἱ μόνες πού διέθεταν ξεχωριστό τύπο γιά τήν κλητική πτώση. Τήν ἰδιαιτερότητα αὐτή τήν κληρονόμησε καί ἡ νέα ἑλληνική ἀπό τήν ἀρχαία στά ἀρσενικά της σέ -ος. Καί φυσικά τήν ἔνοια τῆς κλητικῆς σ' ὅλα τά ὄνοματα καί τά ἐπίθετα.

14. Διονύσιου Ἀλικαρνασσεῶ, *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* (Μετάφρ. Γερ. Σπαταλά), Δίφρος, Ἀθήνα, 1963.

15. Ἡ νέα ἑλληνική ἔχει, ἀπό ἀποψη ἔννοιας, πέντε πτώσεις: ὀνομαστική, γενική, ὁτική, αἰτιατική, κλητική. Αὐτές ὅμως οἱ πέντε πτώσεις ἀποδίδονται συνήθως μέ δύο τύπους. Γιά παράδειγμα. Στήν λέξη πατέρας ὑπάρχει ἓνας τύπος πού ἐκφέρει τήν ὀνομαστική καί ὅλες οἱ ἄλλες πτώσεις ἐκφέρονται μέ τόν ἴδιο τύπο, ἐνῶ ἡ διαφοροποίηση τῆς ἔννοιας ἀφῆγεται στό ἄρθρο. Τό τελευταῖο δέν ὑπάρχει στήν κλητική καί στήν ὁτική, διαφοροποιεῖται μέ τήν βοήθεια τῆς πρόθεσης σέ: ὁ πατέρας, τοῦ πατέρα, στόν πατέρα, τόν πατέρα, πατέρα. Ἡ ὁτική ἐκφέρεται, συχνά, ἢ καί διαζευκτικά καί μέ τόν ἴδιο τύπο τῆς ἀπρόθετης γενικῆς ἢ τῆς ἀπρόθετης αἰτιατικῆς. Εἶπα στήν Δανάη. -Εἶπα τῆς Δανάης. Τοῦ εἶπα. -Τόν εἶπα. -Τούς εἶπα.

Τὰ ἀρσενικά σέ -ος διατηροῦν βέβαια πλουσιότερο τυπολογικό σύστημα.

Στήν ρωσική οι κατ' έννοια πτώσεις είναι έξι: *όνομα-στική, γενική, δοτική, αίτιατική, κλητική, οργανική*. Έκφέρονται όμως μέ τρεις - πέντε τύπους.

16. Χρησιμοποιώ τόν όρο *συντακτικός* και όχι *συνταγματικός*. Τό επίθετο από τό ρήμα *συντάσσω* και τό ουσιαστικό *σύνταξη* είναι *συντακτικός*. Οι λέξεις *συντάσσονται* πάνω στόν όρίζοντιό άξονα. Ό όρος *συνταγματικός* είναι μετάφραση τού ξένου όρου *syntagmatique*, πού έγινε μέ βάση τήν ελληνική λέξη *σύνταγμα* και πήρε στούς ξένους τήν μορφή *syntagme*, και τής έδωσαν σημασία γλωσσολογική, σημαίνει τό λεκτικό-συντακτικό σύνολο. Στά ελληνικά ή λέξη *σύνταγμα* έχει τήν γνωστή πολιτική και στρατιωτική σημασία, όχι όμως γλωσσολογική.

17. Τό σύνολο */σήμερα τό πρωί/* μπορεί νά γίνει και */τό πρωί σήμερα/*, τό */πολύ γρήγορα/* μπορεί νά γίνει και */γρήγορα πολύ/*, τό */μ' ένα πολύ όμορφο όφρο/* μπορεί νά χωριστεί σέ τρία ύποσύνολα: */μ' ένα/*, */πολύ όμορφο/* και */όφρο/*. Τό πρώτο δέν είναι διακινήσιμο κι ούτε μπορεί νά αλλάξει έσωτερικά. Τό δεύτερο και τό τρίτο μπορούν νά εναλλαχθούν μεταξύ τους και τό δεύτερο μπορεί νά αλλάξει έσωτερικά. Τό δεύτερο και τό τρίτο μπορούν νά εναλλαχθούν μεταξύ τους και τό δεύτερο μπορεί νά πάρει δύο μορφές. Τελικά τό όλο σύνολο (5) μπορεί νά πάρει 2x2=4 μορφές.

Η διακινήτικότητα τών λέξεων σέ τούτο τό σύνολο όφείλεται στό άόριστο άρθρο «ένα». Τό όριστικό άρθρο δέν δίνει αὐτή τήν δυνατότητα: μπορούμε όμως και εκεί νά έχουμε άναστροφή μέ επανάληψη τού άρθρου. Έτσι τό σύνολο */τό πράσινο βιβλίο/* μπορεί νά γίνει */τό βιβλίό τό πράσινο/*.

18. Βλ. και Ά. Κόντος, *Η διακινήτικότητα τών όρων τής νεοελληνικής πρότασης*, στό ΓΛΩΣΣΑ, περιοδική έκδοση γλωσσικής παιδείας. Έτος έβδομο, άριθ. τεύχ. 19, Αθήνα, χειμώνας 1989.

19. Τό μήνυμα δέν αλλάζει: δέν μπορούμε νά πούμε όμως τό ίδιο πράγμα και γιά τό ύφος: αὐτό βέβαια αλλάζει.

20. Θουκ. Β, 37. Στό εδάφιο αὐτό ό Περικλής-Θουκυδίδης δείχνει νά είναι περήφανος γιά τό πολίτευμα τής γενέτειράς του, τό όποιο δίδασκε και πρόσφερε στούς πολίτες όχι μόνο τίς ίσες πιθανότητες γιά τόν καθένα νά ασκήσει κάποιο κάριο άξίωμα μέσα στήν επικράτεια τής πόλης, αλλά ακόμα τούς δίδασκε και νά άνέχονται τίς ιδιορρυθμίες τού κάθε συμπολίτη τους, χωρίς αὐτό νά σημαίνει πώς κατέληγαν νά είναι άδιάφοροι, ιδιαίτερα μάλιστα, άν κάποιος είχε άδικηθεί. Πρβλ. Άριστοτ. *Η πολιτεία τών Αθηναίων*, 9, 1.

21. Στ' άγγλικά ό πληθυντικός έχει τόσο κυριαρχήσει, ώστε ό ένικός έχει εξαφανισθεί τελείως στό δεύτερο πρόσωπο και θεωρείται πιά άρχαϊσμός. Οι τύποι τής προσωπικής άνωθυμίας στό δεύτερο ένικό πρόσωπο thou, thy, thine, thee, δέν βρίσκονται παρά σέ παλιά κείμενα, όπως στόν Ούιλιαμ Σαίξπηρ. Στήν *Τρικυμία*, γιά παράδειγμα, ό ναυτικός μιλάει στόν ένικό στόν άνεμο ή στούς συναδέλφους του:

ΛΟΣΤΡΟΜΟΣ: *Φύσα τόν άνεμό σου, Τρικυμία, στ' άπέραντα πλάτια τής θάλασσας, μέχρι νά σκάσεις.*

Άντίθετα, ό λοστρόμος μιλάει στόν πληθυντικό, όταν άπευθύνεται στούς ευγενείς:

ΛΟΣΤΡΟΜΟΣ (μιλάει στόν Άντώνιο): *Δέν τόν άκούτε;*

Και ό ευγενής τού μιλάει στόν ένικό:

ΓΟΝΖΑΛΟ (μιλάει στό λοστρόμο): *Καλά. Νά θυμάσαι όμως ποιόν έχεις στό πλοίο.*

Φυσικά μεταξύ τους οι ευγενείς μιλάνε στόν πληθυντικό (2η πράξη, 1η σκηνή) ή στόν ένικό (5η πράξη, 1η σκηνή), άνάλογα μέ τήν περίπτωση.

Νομίζω πώς ανάμεσα στούς τελευταίους στίχους στόν ένικό είναι οι άκόλουθοι στίχοι τού άγγλου ποιητή Φράνσις Τόμσον (Francis Thomson, 1859-1907), ό όποιος είναι ποιητής θρησκευτικός κυρίως. Τό ποίημα έχει τόν τίτλο *Ό λαγός τού Ούρανού*.

Έσύ αναδίνεις άγάπη από σένα, έσύ πού μέ έλκεις

Οι Άγγλοσάξωνες στίς προσευχές τους χρησιμοποιούν γενικά τόν ένικό, έτσι μπορούμε νά πούμε πώς τό μόνο πρόσωπο στό όποιο μιλάνε στόν ένικό οι Άγγλοσάξωνες είναι ό Θεός.

22. Ό Μανόλης Άνδρόνικος είναι εκείνος πού έχει κάνει τήν δήλωση ότι ή μοναρχία άνατολικού τύπου, δηλαδή ή άπόλυτη μοναρχία, όπου ό μονάρχης έχει δικαίωμα ζωής και θανάτου πάνω σέ κάθε ύπήκό του — ό θάνατος επιφέρεται καμιά φορά και μέ τό ίδιο τό χέρι τού μονάρχη — δέν είδε ποτέ τό φώς στήν Ελλάδα. (Έφημ. ΤΟ ΒΗΜΑ, 25-5-1985). Βέβαια τέτοιες μοναρχίες δέν ύπήρξαν μόνο στήν άνατολή, παρά τήν προσωθυμία τους, και δέν έπαψαν νά ύπάρχουν μέ συγκαλυμμένο βέβαια τρόπο, ακόμα και σήμερα.

23. Η γραμμική γραφή Β, πού έχει διαβαστεί και είναι ελληνική, δέν μπορεί νά μάς δώσει πολλά στοιχεία σχετικά μέ τήν σύνταξη τής ελληνικής γλώσσας, επειδή δέν μάς δίνει έκτεταμένα κείμενα αλλά κυρίως καταλόγους μέ έμπορεύματα. Κι έπειτα τό γεγονός ότι χρησιμοποιείται και από ένα γυναικοκρατικό καθεστώς, εκείνο τής Κρήτης, και από άλλα πατριαρχικά, τών διαφόρων πόλεων τής μυκηναϊκής Ελλάδας, δέν θά μπορούσε νά μάς δώσει πληροφορίες άρκετά σαφείς σχετικά μέ τήν επίδραση τής Γυναικοκρατίας ή τής Πατριαρχίας στήν γλώσσα. Τό ότι μάλιστα πρόκειται γιά γραφή συλλαβική κι όχι αλφαβητική δυσχεραίνει κι άλλο τήν άπόδοση τής ελληνικής γλώσσας.

24. Μέ τόν όρο *«μικτό ζεύγος»* έννοούμε νά θεωρείται τό ένα μέλος τού άνδρόγυνου μέλος τής κοινωνίας και τό άλλο όχι. Γιά παράδειγμα, στήν άρχαία Αθήνα γινόταν κανείς πολίτης Αθηναίος, άν ήταν πολίτης τουλάχιστον ό πατέρας του. Αν ήταν μόνο ή μητέρα του, και ό πατέρας του ήταν μέτοικος ή κάτι άλλο, τό κορίτσι δέν θά θεωριόταν ποτέ άστή Αθηναία και τό άγόρι δέν θά αποκτούσε ποτέ πολιτικά δικαιώματα. Άντίθετα στό μικτό ζεύγος στήν Λυκία, όπου ίσχυε ή μητρογραμμία, τά παιδιά αποκτούσαν τήν ιδιότητα τού Λύκιου μόνο άν ή μητέρα ήταν Λυκία. (Ηρόδ. Α, 173).

25. Βλ. Άχιλλέα Τζάρτζανου, *Συντακτικόν τής άρχαίας ελληνικής γλώσσας*, (ΟΕΔΒ, Αθήνα 1947, σελ. 12 και Ζάν Έμπέρ (Jean Humbert), *Έλληνική Σύνταξη*. Μετφρ. στά έλλ. Γ. Κουρμούλης, Αθήνα 1957, παράγρ. 23.

26. Βλ. Φερδινάνδος Σωσύρ (Ferdinand de Saussure), *Cours de linguistique générale*. Ed. Payot, Paris 1971 σσ. 157 και 169. Τό έργο είναι μεταφρασμένο και στά έλ-

ληνικά. Τό γεγονός ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι μορφή μπαίνει μέ χαρακτηριστικό τρόπο στό πρόβλημα τοῦ φύλου τοῦ ἑνός ἢ τῶν πολλῶν θεῶν. Κάθε θεότητα πρέπει νά εἶναι ἀρσενική ἢ θηλυκή, ἄνδρας ἢ γυναίκα, σέ κάθε γλῶσσα. Ἄν ὑπάρχει ἢ δέν ὑπάρχει θεός εἶναι θέμα ἐπιστημολογικό, ἄν ὁ θεός εἶναι ἕνας ἢ πολλοί εἶναι θέμα θεολογικό, ἄν ὅμως ὁ ἕνας θεός ἢ ὁ ἀρχηγός τῶν θεῶν εἶναι ἄνδρας ἢ γυναίκα εἶναι θέμα κοινωνιολογικό. Σ' ἕνα καθεστῶς γυναικοκρατικό, ὁ μοναδικός θεός ἢ ὁ ἀρχηγός τῶν θεῶν θά εἶναι γυναίκα· σέ καθεστῶς πατριαρχικό ὁ θεός αὐτός θά εἶναι ἄνδρας. Στίς γνωστές σύγχρονες μονοθεϊστικές θρησκείες ὁ θεός εἶναι ἄνδρας, ἄν καί οἱ φεμινίστριες διάφορων αἰρέσεων διαμαρτυρομένων ἔχουν ἀρχίσει νά ἀποδίδουν διπλό... φύλο στόν χριστιανικό θεό καί οἱ πιστοί καί οἱ πιστές τους μεταφράζουν τό γνωστό «Πάτερ ἡμῶν...» σέ «Our father and our mother». [Πατέρα μας καί μητέρα μας...]

27. Τό ἄρθρο στήν νέα ἑλληνική, προσδιορίζοντας πτώση, γένος καί ἀριθμό, ἔχει προφανῶς συμβάλει σέ μεγάλο βαθμό στήν ἀπλοποίηση τῶν καταλήξεων, ἰδιαίτερα τῶν οὐσιαστικῶν ἀλλά καί τῶν ἄλλων πτωτικῶν. Ἐτσι τό νεοελληνικό οὐσιαστικό ἔχει, τό πιό συχνά, δύο τύπους, τόσο στόν ἐνικό ὅσο καί στόν πληθυντικό, γιά νά ἐκφράσει καί τίς πέντε πτώσεις (ὀνομαστική, γενική, δοτική, αἰτιατική, κλητική). Νά σημειώσουμε ὅτι ἡ δοτική ἀποδίδεται μέ τήν βοήθεια τῆς πρόθεσης σέ καί τήν αἰτιατική ἢ τήν ἀπλή αἰτιατική ἢ τήν γενική: δίνω σ' αὐτόν... τόν δίνω..., τοῦ δίνω...

28. Πολλές γλῶσσες κάνουν τήν διάκριση ἔμφυχο-ἄψυχο, ἀντί νά σχηματίζουν τά τρία γένη ἀρσενικό-θηλυκό-οὐδέτερο ἢ καί παράλληλα μ' αὐτά. Ἐτσι στ' ἀρχαία ἑλληνικά ἡ πρόταση: «Πλίνθοι (θῆλ.), λίθοι (θῆλ.), κέραμοι (ἀρσ.) ἀτάκτως ἐρριμένα (οὐδ.)»

δείχνει συγγένεια ἀνάμεσα στό ἄψυχο καί τό οὐδέτερο, ἐνῶ τά ἄψυχα χωρίζονται σέ ἀρσενικά καί θηλυκά.

Περαιτέρω γιά τήν ἀντίθεση ἔμφυχο-ἄψυχο μπορεῖ νά βρεῖ κανεῖς στό βιβλίο τοῦ Ζάν Ἐμπέρ, παράγρ. 3-9 καί στό Lyons (John), *General Linguistics, Introduction to Theoric Linguistics*, Cambridge University Press 1968. Εἶναι μεταφρασμένο καί στά ἑλληνικά. Δές παράγρ. 4.3.3, 7.4.3, 7.4.5, 8.1.5, 8.2.4, 8.2.5, 8.2.6.

29. Θά πρέπει νά θυμηθοῦμε πῶς τά ρήματα πού δέν ἔχουν ὑποκείμενο κάποιο πρόσωπο, κάποιον ἄνθρωπο, ὀνομάζονται ἀπρόσωπα. Τό τυπικό ὑποκείμενο αὐτῶν τῶν ρημάτων εἶναι κάποια πρόταση ἢ κάποιο πρόσωπο γενικό καί ἄοριστο· σέ διάφορες γλῶσσες εἶναι τό οὐδέτερο τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας ἢ τό ἀρσενικό στήν θέση τοῦ οὐδέτερου, ἄν ἡ γλῶσσα δέν ἔχει καί τό οὐδέτερο γένος (it στά ἀγγλικά· il στά γαλλικά):

«βρέχει. it rains. il pleut»

30. Καί βέβαια τά ἐπίθετα, οἱ ἀντωνυμίες καί οἱ μετοχές τῆς ἑλληνικῆς καί τῆς λατινικῆς ἔχουν κανονικά τήν ἴδια κατάληξη γιά τό θηλυκό στήν ὀνομαστική τοῦ ἐνικού καί τίς τρεῖς ὅμοιες πτώσεις τοῦ οὐδέτερου στόν πληθυντικό, τήν ὀνομαστική, τήν αἰτιατική καί τήν κλητική· οἱ δεικτικές, ἡ ὀριστική, οἱ ἄοριστες καί οἱ ἀναφορικές ἀντωνυμίες τῆς λατινικῆς ἀποδεικνύουν πολύ πειστικά αὐτήν τήν θεωρία: hic (ἀρσ.), haec (θῆλ.), hoc (οὐδ.), καί qui (ἀρσ.) quae (θῆλ.), quod (οὐδ.)· οἱ ἀντίστοιχες ὀνομαστικές καί αἰτιατικές τοῦ πληθυντικού εἶναι: haec καί quae.

Ἡ ἄοριστη ἀντωνυμία aliquis (μορφή ἐπιθετική aliqui) (ἀρσ.), aliqua (θῆλ.), aliquid (μορφή ἐπιθετική aliquod) (οὐδ.), [σύνθεση τοῦ προσφύματος ali+τῆν ἀναφ. ἀντων.] ἐπανέρχεται στήν κατάληξη -ο τήν ὁποία καί χρησιμοποιεῖ γιά τό σχηματισμό τῶν ἀντίστοιχων ὀνομαστικῶν καί αἰτιατικῶν τοῦ οὐδέτερου στόν πληθυντικό, ὅπως μποροῦμε νά τό ἐξακριβώσουμε σέ ὁποιαδήποτε Γραμματική τῆς λατινικῆς γλῶσσας.

31. Ἐτσι, φαίνεται, γεννήθηκε ὁ γραμματικός κανόνας ὅτι τό οὐδέτερο ἔχει τρεῖς πτώσεις ὅμοιες, τήν ὀνομαστική, τήν αἰτιατική καί τήν κλητική.

32. Πιστεύω πῶς ἔχουμε τό δικαίωμα νά ὑποθέσουμε ὅτι στήν ἀρχή δημιουργήθηκε ἡ αἰτιατική τοῦ οὐδέτερου γένους, ἡ ὁποία δέν δῆλωνε ἀριθμό, ὅπως τό προτείνει ὁ Ζάν Ἐμπέρ, πού ἀναφέραμε ἤδη. Στήν συνέχεια γεννήθηκε ἡ ἀντίθεση ἐνικός-πληθυντικός, στήν ἀντωνυμία καί τό ἄρθρο· ὁ πληθυντικός εἶχε τήν κατάληξη τοῦ θηλυκοῦ -α καί ὁ ἐνικός τήν κατάληξη -οδ γιά τήν ἑλληνική καί -od γιά τήν λατινική. Οἱ τρεῖς ὅμοιες πτώσεις στάθηκαν τό τρίτο στάδιο στήν ἀνάπτυξη τοῦ οὐδέτερου μέ τό ἀρσενικό τό τέταρτο στάδιο.

33. Ἡ γυναίκα καί ἡ γῆ, τά κατ' ἐξοχή θηλυκά, θεωροῦνταν πῶς ἐκφράζανε τόν πληθυντικό ἀπό τή φύση τους, ἡ μία γιατί εἶχε παιδιά μέσα τῆς καί ἡ ἄλλη γιατί περιεῖχε ὅλα τά φυτά καί τούς καρπούς.

34. Ὁ Ἀττικισμός στάθηκε κίνημα ἐλιτίστικο κοινωνιο-γλωσσολογικό, τό ὁποῖο γεννήθηκε βέβαια τό δεύτερο αἰῶνα π.Χ. στόν Ἑλληνικό Χῶρο καί κυρίως στήν Ἀλεξάνδρεια, ἀλλά ἐνηλικιώθηκε τό δεύτερο αἰῶνα π.Χ. καί ἔχουμε βάσιμους λόγους νά πιστεύουμε πῶς ἦταν ἀντίπαλος τοῦ Χριστιανισμοῦ, πού ἀρχισε τήν ζωή του σάν λαϊκό κίνημα κατά τῆς κεντρικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, βαθιά ἐμβαπτισμένος στά νόματα τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατικῆς σκέψης. Δέν εἶναι τυχαῖο πῶς ἡ κυριότερη ἐπίδραση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στό Χριστιανισμό εἶναι ἡ εἰσαγωγή τῆς λατρείας τῆς γυναίκας, κάτι πού ἦταν ἀπεμπολημένο στόν ἰουδαϊκό μονοθεϊσμό.

Ὁ Ἀττικισμός ἤθελε νά ἀναστήσει τήν ἀττική διάλεκτο, τήν ὁποία θεωροῦσε σάν τή μόνη σωστή ἑλληνική γλῶσσα καί κατέληξε νά γίνει ὁ αἴτιος τῆς διγλωσσικῆς καθοδαιμονίας στό νεοελληνικό κράτος. Παρ' ὅλ' αὐτά πρέπει νά τοῦ ἀναγνωρίσουμε πῶς συνέβαλε σέ πολύ μεγάλο βαθμό νά δημιουργηθεῖ νεοελληνική ὁρολογία καί νά ξεκαθαριστεῖ ἡ νεοελληνική ἀπό τό πλήθος τῶν ξένων δανειῶν καί νά ἀντικατασταθοῦν μέ ἀρχαιολογικές λέξεις ἢ νεοελληνικούς νεολογισμούς.

Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Γρηγόριος ἀπό τήν Νύσσα, Ὁριγένης, Τερτυλιανός, Εἰρηναῖος ἀπό τήν Λυόν, Ἰγνάτιος ὁ Ἀντιοχεύς, Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρῆας καί ἄλλοι στάθηκαν ἄνθρωποι μορφωμένοι καί μεγάλοι ἐλληνοστές ἀλλά καί γνώστες τῆς λατινικῆς, τουλάχιστο ἐκεῖνοι πού κατοικοῦσαν στό δυτικό μέρος τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, καί ὅταν κατέκτησαν τήν κρατική ἐξουσία, χάρη στό μεγάλο ἀριθμό καί τό φανατισμό τῶν Χριστιανῶν καθώς καί τό συμβιβασμό τους μέ τόν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο, ἡ λαϊκή καταγωγή τοῦ Χριστιανισμοῦ ξεχάστηκε τελείως καί ἡ ἑλληνική γλῶσσα ἔχει, πρώτη αὐτή, ὑποστῆ τίς συνέπειες. Ἡ Μοναρχία καί ἡ συμβιβασμένη πιά ἐκκλησία βάδιζαν ἀπό τό Χριστιανισμό καί τήν Μοναρχία. Στήν Ἀνατολή, ἐπίσημη γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας, τῆς «ὕψηλης» διανοήσης καί τοῦ Κράτους στάθηκε ἡ ἀττικίζουσα διάλεκτος,

τήν όποία εξακολουθεί νά χρησιμοποιεί και σήμερα ή ελληνική Ανατολικο-Ορθόδοξη Έκκλησία μέ τήν μορφή τής καθαρεύουσας. Στην Δύση, επίσημη γλώσσα τής Έκκλησίας, τής «ύψηλής» διανόησης και του Κράτους στάθηκε ή λατινική. Στην Ανατολή, τό πρωτο-βυζαντινό λατινίζον Κράτος και ή πάντα άττικίζουσα Έκκλησία δέν ενθάρρυναν ποτέ τήν λογοτεχνία στην εκάστοτε σύγχρονη γλώσσα. Όμως, παρ' όλ' αυτά, ό πληθυσμός χρησιμοποιούσε πάντα τήν ελληνική στην εκάστοτε σύγχρονη και τοπική μορφή τής και δέν έπαψε ποτέ νά δημιουργεί ύψηλή αισθητικά λογοτεχνία στις διαλέκτους του, οι όποιες ήταν ή φυσική εξέλιξη τής αρχαίας ελληνικής Κοινής που κι αυτή μέ τή σειρά τής προερχόταν από τήν άττική διάλεκτο, μέ προσλήψεις και από τίς άλλες ελληνικές διαλέκτους και ιδιαίτερα τήν μακεδονική δωρική. Έτσι γρήγορα τό Κράτος υποχρεώθηκε νά εγκαταλείψει τήν λατινική και νά προσφύγει σέ μιá ελληνική που ολοένα και λιγότερο αρχαί-ζε. Η διανόηση τής εποχής, μέ λίγες εξαιρέσεις, άρκέστηκε σέ μιá λογοτεχνία σέ γλώσσα άττικίζουσα πολύ αδύναμης αισθητικής αξίας. Η Ανατολικο-Ορθόδοξη Έκκλησία υποχρεώθηκε κι εκείνη νά εγκαταλείψει τήν αυστηρά άττικίζουσα διάλεκτο και νά καταλήξει στην γνωστή εκκλησιαστική καθαρεύουσα, που μέ τόση γλαφυρότητα χρησιμοποιήσε και ό Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης κατά τήν ώριμη περίοδο τής λογοτεχνικής του σταδιοδρομίας.

Στήν Δύση, ή Ρωμαιο-Καθολική Έκκλησία και τά νεο-μοναρχικά ευρωπαϊκά Κράτη, προσπαθώντας νά κρατήσουν τούς πληθυσμούς σ' έναν ένοποιό σκοταδισμό, ύποστήριξαν τήν λατινική γλώσσα και αποθάρρυναν, αν δέν έμπόδισαν, τήν ανάπτυξη των νέων ευρωπαϊκών γλωσσών. Η λαϊκή, όμως, ευρωπαϊκή λογοτεχνία δημιούργησε τά Chansons de geste et de pèlerinage (Τραγούδια κατορθωμάτων και ταξιδιών στους Άγιους Τόπους, έπη και χατζητραγούδα(!)) και τά Carmina burana (Τραγούδια μη εκκλησιαστικά) και ή προσωπική ποίηση άφησε αρκετά έργα. Πάντως ό Πετράρχης και ό Δάντης έγραψαν στην σύγχρονή τους διάλεκτο, ίσως περισσότερο από ανεπαρκή γνώση τής λατινικής και λιγότερο από θαυμασμό στην μητρική τους γλώσσα. Πάντως μπορούν νά θεωρηθούν, και δίκαια, σαν είσηγητές μιáς νέας εποχής στην Ευρώπη, από τό γεγονός και μόνο ότι χρησιμοποίησαν τήν δημοτική γλώσσα τής περιοχής τους.

Πρώτη επίσημη χρήση ευρωπαϊκής γλώσσας στάθηκε ή μετάφραση στα γερμανικά τής Άγίας Γραφής από τόν Λούθηρο. Η εγκαινίαση γραφής τής Βίβλου σέ σύγχρονη γλώσσα υπήρξε ή ουσιοδέστερη συμβολή του μεγάλου μεταρρυθμιστή στην Αναγέννηση και στον Πολιτισμό. Μπορούμε νά πούμε πώς, χάρη στην τόλμη του Λούθηρου, ή γερμανική γλώσσα πρώτα και στην συνέχεια όλες οι άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες άρχισαν νά εμφανίζονται πιο τολμηρά στην λογοτεχνία και νά εγκαινιάζονται και στην επιστημονική γραφή. Η γαλλική, για παράδειγμα, άρχισε νά χρησιμοποιείται διστακτικά και ανεπίσημα στα μαθηματικά, στην ιστορία, στην ιατρική και τό 1539 ό γάλλος Βασιλιάς Φραγκίσκος Α' εξέδωσε διάταγμα νά γράφονται στα γαλλικά και τά δικανικά πρακτικά και οι αποφάσεις. Ήταν όμως τόσο ισχυρή ακόμα ή επιρροή τής Καθολικής Έκκλησίας που ήθελε τά λατινικά, ώστε τό διάταγμα ανακλήθηκε και μονάχα τό 1640 ό πρωθυπουργός Ρισελιέ εξέδωσε ένα άλλο διάταγμα που έγινε αρχή νά επιβληθεί ή γαλλική γλώσσα και επίσημα.

Ό άγγλος μαρξιστής ιστορικός Έρικ Χομπσμπάουμ (Eric Hobsbaum) δέν δέχεται πώς ή γλώσσα μπορεί νά είναι τό κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα κάθε έθνους. Όμως ή ιστορία φαίνεται νά έχει διαφορετική από εκείνον αντίληψη, τόν διαψεύδει: ό έθνικισμός αρχίζει νά γεννιέται κατά τήν Αναγέννηση, τουλάχιστον στην Ευρώπη, ακριβώς επειδή ή τυπογραφία ενόησε τήν ανάπτυξη των έθνικών γλωσσών και απώθησε και περιόρισε τά λατινικά.

35. Η διαφορετική γραφή από διάλεκτο σέ διάλεκτο όφειλόταν στην διαφορετική προφορά τής ίδιας λέξης από διάλεκτο σέ διάλεκτο: έτσι, ενώ οι Άθηναίοι έγραφαν και πρόφεραν ΘΕΟΣ, οι Σπαρτιάτες έγραφαν και πρόφεραν ΣΙΟΣ. Γράφουμε μέ κεφαλαία, μιá και οι άρχαίοι Έλληνες, στην κλαστική περίοδο, έγραφαν μόνο μέ κεφαλαία, δέν είχαν ακόμα εφεύρει τήν μικρογράμματη γραφή, ούτε τά σημεία τής στίξης, ούτε τούς τόνους και τά πνεύματα.

Οι Κινέζοι γράφουν τήν ίδια λέξη, σ' όλη τήν άπέραντη χώρα τους, μέ τόν ίδιο τρόπο, αλλά τήν προφέρουν διαφορετικά σέ τρόπο που νά μήν καταλαβαίνονται προφορικά, αλλά μόνο γραπτά, από έπαρχία σέ έπαρχία. Έτσι, τά ιδιογράμματά τους από τήν μιá μεριά είναι παράγοντας ενότητας και συνενόησης στα γραπτά — γι' αυτό και δέ θέλουν νά τά αντικαταστήσουν μέ τό αλφάβητο —, και από τήν άλλη δυσκολεύουν τήν ανάπτυξη τής τυπογραφίας.

Ἐνοποιήσεις καί κατακερματισμοί τῶν κρατικῶν ὀργανισμῶν στό πέρασμα τῆς ἱστορίας

Δημήτρης Παπανδρέου

Εϋρύτερα γνωστή εἶναι ἡ θεωρία πού ἐπισημαίνει ὅτι τά πολιτειακά σχήματα πού παρουσιάζουν σοβαρές πιθανότητες διαλύσεως ἢ ἀποσχίσεως ἑνός ἢ περισσότερων τμημάτων τους εἶναι τά συστήματα διακυβέρνησης πού ὀνομάστηκαν, γιά μιá σειρά αἰτιῶν, αὐτοκρατορίες. Αὐτό τό εἶδος κρατικῆς συγκρότησης, τό ὁποῖο μπόρεσε σέ κάποια φάση τῆς ἱστορικῆς του πορείας νά ἐμφανίσει ὑψηλές κλίμακες ἐνοποιητικῶν τάσεων καί συσπειρωτικῶν ρευμάτων, ὅταν ἐκλείπουν οἱ παράγοντες πού εὐνοοῦν αὐτές τίς τάσεις, προχωροῦν στό ἐπόμενο στάδιο τῆς ἐξέλιξής τους, τήν ἐμφάνιση δηλαδή μιᾶς γενικότερης συμπτωματολογίας χαλάρωσης τῶν συνεκτικῶν τους δεσμῶν, ἐνῶ στή συνέχεια εἶναι ἀναμενόμενος ὁ φυσικός τους μαρasmus πού ἀναγγέλλει τήν λήξη τοῦ ἐνοποιητικοῦ τους δυναμικοῦ καί ἰσχύος. Οἱ Μεγάλες Αὐτοκρατορίες, πού ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους στόν εὐρύτερο εὐρωπαϊκό καί μεσογειακό χῶρο, βρέθηκαν στήν τροχιά μιᾶς ἰσχυρῆς ὅσο καί ἀναπόφευκτης ἀλληλεπίδρασης, τήν ὁποία ἡ ἐπιβλητική παρουσία καί σημασία τῆς Μεσογείου¹ ἐπέβαλλε. Ἔτσι, ἂν παραβλέψουμε γιά λίγο τήν προσήλωσή μας στήν καταχρηστική ὑπόδειξη τοῦ ὄρου Αὐτοκρατορία, θά δοῦμε ὅτι ἡ πρώτη ἀπόπειρα καταλύσεως τοῦ κατακερματισμοῦ τῆς Μεσογείου καί τῆς διασπορᾶς τῶν στρατηγικῶν τῆς σημείων πραγματοποιεῖται μέ τήν ἐγκαθίδρυση τῆς ρωμαϊκῆς ἰσχύος, ἡ ὁποία ἐξουδετερώνει τήν μακεδονική ἀντίσταση καί τήν ἀναιμική ἀντίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ μικρόκοσμου τῶν πόλεων-κρατῶν, γιά νά προχωρήσει ἀργότερα στήν ἐπέκταση τῆς ἐξουσίας τῆς μέ τή συντριβή τῶν Καρχηδονίων, τῶν Γαλατῶν καί τῶν μικρότερων θυλάκων πού ἐπέμεναν νά ἀρνοῦνται τήν ἀποτελεσματικότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ Κέντρου. Εἶναι, στήν οὐσία, ἡ πρώτη

ἐνοποίηση τῆς Μεσογειακῆς Εὐρώπης, ἐνῶ στήν προοπτική καί στήν ἐπιθυμία τῶν Ρωμαίων δέν ἔλειπε καί ἡ ἀναζήτηση τῶν στοιχείων πού θά ἐνέδιδαν τή στρατιωτική τους δύναμη μέ πολιτειακούς θεσμούς. Ἦταν ἔντονη ἡ θέληση τῆς Ρώμης νά ἀξιοποιήσει αὐτήν τήν ἐνοποίηση πού τελικά προέκυψε ὡς τό ἀποτέλεσμα τῆς στρατιωτικῆς τῆς δράσης, δεδομένου ὅτι, μετά τήν ἄρση τῆς προκατάληψης κατά τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τῆς σαρωτικῆς του ἐπικράτησης στόν χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, οἱ ἰθύνοντες τοῦ κέντρου ἀναζητοῦν στή νέα θρησκεία τόν νέο ἐνοποιητικό πόλο πού θά συνδέσει τήν ἐπικίνδυνη ἤδη πολυμέρεια τῶν περιφερειακῶν πόλεων μέ τήν πρωτεύουσα. Ὑπό αὐτές τίς συνθῆκες, ἡ νομιμοποίηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς τῆς περισσότερο δημοφιλοῦς θρησκείας ἐρχεται νά ἀποτελέσει τή νέα προσφορά τῶν Ρωμαίων Βασιλέων τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Εὐρώπης, μέ σκοπό τή διαίωνα τῆς ρωμαϊκῆς σύλληψης τῆς ἐνοποιημένης Μεσογείου. Στό ἐρώτημα γιατί ἡ Ρώμη ἐπέμεινε, παρά τίς ἀντίθετες ἐνδείξεις, στήν προβολή τῶν ἐνωτικῶν ἰδεῶν, μπορούμε νά ἐντοπίσουμε τήν ἐντύπωση πού θά εἶχε προξενήσει στους ἀνθρώπους τῆς ἡ προηγούμενη ἐνοποιητική ἀπόπειρα τοῦ ἑλληνικοῦ μέ τόν ἀνατολικό κόσμο, πού ὁ Μ. Ἀλέξανδρος στήριξε στήν πολιτιστική ἀκτινοβολία τοῦ ἑλληνισμοῦ καί στήν καθολική του ἀποδοχή στόν εὐρύτερο χῶρο. Τό κράτος πού ὁ Βασιλιάς τῆς Μακεδονίας ἐπεξέτεινε ὡς τίς Ἰνδίες, στό ὄνομα τῆς διάδοσης τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καί τῆς προσφορᾶς ἑνός νέου εὐαγγελίου στους λαούς, στόχευε στήν ἐξασφάλιση τῆς εἰρήνης στόν γεωπολιτικό χῶρο, ἀπό ὅπου προέρχονταν οἱ ἀπειλές κατά τῆς Εὐρώπης καί τοῦ προκεχωρημένου φυλακίου τῆς, τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ πολι-

— Ὁ Δημήτρης Παπανδρέου γεννήθηκε τό 1967 στό Ἀργίνο. Σπούδασε στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στήν Σορβόνη στήν Βυζαντινή Ἱστορία. Ὑπηρετεῖ στό διπλωματικό σῶμα.

τική και οι συμβολικές κινήσεις του Μακεδόνα βασιλιά υπήρξαν χαρακτηριστικές. Δέν επιθυμούσε τόν υπερτονισμό ακραίων και μονομερών θέσεων, αλλά προέτρεψε τήν αλληλογνωριμία, τήν κατάργηση των φραγμών, μεταξύ έχθρικά διακειμένων μεταξύ τους έθνων, μέσω των μέτρων πού ελάμβανε.

Ο Άλεξάνδρος προέβη στην πρώτη στην ιστορία ευρωπαϊκής προέλευσης πολιτική κατάργησης των συνόρων, πού μέ τή ιδιαίτερότητα και τίς ιδιομορφίες του αρχαίου κόσμου δέν μπορούσε νά υλοποιηθεί παρά μέ τήν συνδρομή στρατιωτικών δυνάμεων, πού δέν είχαν όμως τήν πρόθεση υποδούλωσης των φρονημάτων των λαών. Ήταν, δηλαδή, δύσκολη ή προώθηση των οραμάτων τής μακεδονικής πολιτικής μέ τήν υιοθέτηση ενός άκατανόητου για τούς ανθρώπους τής εποχής πράγματος οικονομικής και κοινωνικής ολοκλήρωσης.

Συνεπώς, οι συνθήκες αστάθειας πού επικρατούσαν κατά τήν εκτίμηση των ανθρώπων του Μ. Άλεξάνδρου στον έλληνικό χώρο και ή διαπίστωση ότι κατέστη άνεδαφική και χωρίς διέξοδο ή διεύρυνση των διαφορών μεταξύ του άμυνόμενου ελληνικού κόσμου και του Περσικού Βα-

σιλείου, ήταν αυτή πού οδήγησε στην εκπόνηση και τελικά στην υλοποίηση τής εκπολιτιστικής επεκτατικής πολιτικής του Μ. Άλεξάνδρου, του οποίου οι διάδοχοι στην Πέργαμο, στην Αίγυπτο και στη Μακεδονία δέν κατάφεραν νά εμπλουτίσουν τό περιεχόμενό της. Η λογική λοιπόν των ρωμαϊκών προβληματισμών εκτίμησε ότι ή πρόσληψη τής κοινής αποδοχής έπιτευγμάτων του ελληνικού πνεύματος και ή συνύπαρξή τους μέ τήν πολιτική θεωρία τής πόλης του Τίβερη θά κυφορούσε ένα νέο αποτέλεσμα πού θά συνέβαλλε στην ευημερία των λαών τής Μεσογείου. Όμως, οι διαλυτικές τάσεις δέν θ' άργήσουν κι εδώ νά εμφανιστούν. Η έκρηξη και ή διάδοση του χριστιανικού ευαγγελίου θά υπερβεί τίς εγχόσμιες και πεπερασμένες πολιτειολογικές θεωρίες και τούς πειραματισμούς του παλαιού κόσμου, πού κατά τήν κρίση του Μ. Κωνσταντίνου δέν μπορούν νά επιβιώσουν παρά μόνο μέ τήν εφαρμογή μιās νέας γραμμής. Ο διαχωρισμός του ένιαίου Ρωμαϊκού Κράτους σέ Δυτικό και Άνατολικό εγκαινιάζει τήν πρώτη ευρωπαϊκή διάσπαση και τήν αποδοχή τής πεποίθησης ότι είναι δύσκολος ό έλεγχος από ένα μόνο Κέντρο τής τύχης των ανθρώπων. Από τό 395 μ.Χ. και έξής, έ-

νας νέος τεχνητός σχηματισμός, με άσφαείς άκόμη στόχους αλλά πλούσιος σέ ιδέες, παρελθόν και μέ άρκετή έμπειρία, αναγγέλλει στους κατοίκους τής Ανατολικής Μεσογείου ότι στή συνέχεια θά πρέπει νά γνωρίζουν ότι τά συμφέροντά τους προστατεύονται από τους θεσμούς πού εγκαινιάζει και φιλοδοξεί νά εξυψώσει ή Κωνσταντινούπολη ή Νέα Ρώμη. Φυσικά, αυτό δέν σήμαινε ότι έχαρασσετο κάποια συνοριακή γραμμή μεταξύ Δυτικού και Ανατολικού τμήματος, αλλά επέβάλλετο γενικός διακανονισμός τής σύγχυσης πού επέφερε τό ρωμαϊκό πείραμα, και αυτή ή διαίρεση θεωρήθηκε ότι θά συνέβαλλε σέ μιά χαλάρωση.

Η Αυτοκρατορία του Βυζαντίου, ή καλύτερα ή μετέπειτα εξελληνισμένη Χριστιανική Αυτοκρατορία τής Κωνσταντινούπολης, έλέγχει τήν ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων ως τόν Δούναβη, τήν Ανατολική Μεσόγειο και ένα μεγάλο βάθος των εκτάσεων τής Μ. Ασίας και τής Έγγυς Ανατολής. Ο κρατικός αυτός σχηματισμός συνυπάρχει μέ τήν εμφάνιση ενός νέου λαού, των Αράβων, οι οποίοι δημιουργούν και αυτοί μιά τεράστια κρατική υποδομή μέ πρόχειρες όμως και παροδικές δομές, πού εκτείνεται ως τήν Ισπανία. Οι λαοί πού θά άσπαστούν τό Ισλάμ, τήν νέα μονοθεϊστική θρησκεία, έρχονται σέ μετωπική πλέον αντιπαράθεση μέ τους ύπερασπιστές τής χριστιανικής Ευρώπης, επιτιθέμενοι από τίς πύλες τής Μ. Ασίας και τής Ισπανίας. Οι πρώτες θ' άντέξουν, οι δεύτερες θά καταρρεύσουν. Η συνέπεια αυτής τής μεταβολής ήταν ή απάντηση του χριστιανικού κόσμου, απάντηση πού εκφράζεται μέ τήν επίδειξη τής ενότητάς του απέναντι στό Ισλάμ. Η διαφορά είναι ότι ο χριστιανισμός εξέφρασε αυτήν τήν ενότητα από δύο πλέον Κέντρα, τήν Ρώμη και τήν Κωνσταντινούπολη, πού θά καταστούν οι δύο βασικοί άξονες τής διακίνησης του χριστιανικού μηνύματος στον κόσμο. Καθολικισμός και Ορθοδοξία δραστηριοποιούνται μέ έλάχιστη χρονική διαφορά, και ή μέν Δύση αναζητεί στό πρόσωπο του Charlemagne τόν ύποστηρικτή τής πού θά ένοποιήσει όλους τους χριστιανικούς λαούς τής Δ. Ευρώπης, υπό τήν εξουσία τής νέας Ρωμαϊκής Χριστιανικής Αυτοκρατορίας, ενώ ή Ανατολή διαδίδει τό μήνυμα του Ευαγγελίου στους λαούς τής Κεντρικής Ευρώπης, τους οποίους φιλοδοξεί νά θέσει στήν πολιτιστική τής τροχιά. Έτσι, Χριστιανισμός και Ισλάμ συγκρούονται μετωπικά σέ δύο μέτωπα, σέ δύο εύκολα αντιληπτούς πόλους του ευρωπαϊκού πολιτισμού, οι

οποίοι καλλιεργούν ο καθένας τήν δική του ενότητα στον χώρο έπιρροής του. Η ανάγκη δέ προβολής αντίστασης στον έξωτερικό έχθρό προτάσσει τήν γρήγορη διευθέτηση ασφαλών συνοριακών μεθορίων, οι οποίοι θά δώσουν και τήν έμπνευση στήν χριστιανική πλέον Ευρώπη του 9ου αιώνα νά αντιμετωπίσει και αυτή σοβαρά τό ένδεχόμενο μόνιμων συνοριακών διακανονισμών μέ τήν Ανατολή. Από αυτήν τήν περίοδο θ' αρχίσει νά διευρύνεται τό χάσμα ανάμεσα στους δύο κόσμους, τό οποίο θά παράγει έναν μεγάλο αριθμό προκαταλήψεων και στερεοτύπων, οι διαστάσεις των οποίων θά φωτιστούν άργότερα. Όσο για τήν ενότητα του Ισλάμ, θά κληθεί και αυτή ενόπιον τής προοπτικής του κατακερματισμού, πείθοντας άρκετούς δύσπιστους πώς ή πολυεθνική συγκρότηση μόνο προσωρινές λύσεις μπορεί νά ύποδεικνύει.

Η εξέλιξη αυτής τής αντίληψης θά οδηγήσει στον σχηματισμό των Έθνικών Κρατών τής Ευρώπης, τής Αγγλίας και τής Γαλλίας, ενώ τά Βαλκάνια θά βρεθούν υπό τόν έλεγχο μιάς νέας πολυεθνικής αυτοκρατορίας, διαδόχου τής Βυζαντινής, αλλά μέ σαφείς άντιευρωπαϊκούς προσανατολισμούς, και ισλαμικής αντίληψης κρατικής θεωρίας. Η διαφορά του ένοποιητικού μηνύματος πού ευαγγελίζεται ή Όθωμανική Αυτοκρατορία έγκειται στήν εκλεκτική προτίμηση των ύπηκόων τής μέ θρησκευτικά κριτήρια, κάτι πού θά τής στοιχίσει τήν κατάλληλη στιγμή. Τήν ίδια στιγμή στήν Ευρώπη, και μέ βάση τό διαλεκτικό σχήμα ένοποιήσεις-κατακερματισμός, ή κατάσταση παρουσιάζει τήν έξής μορφή: μιά νέα πολυεθνική αυτοκρατορία, αυτή των Αψβούργων, καταφέρνει νά δημιουργήσει μιά σύγκλιση των συμφερόντων των λαών πού περιλαμβάνει στον έλεγχο τής, ενώ παράλληλα ή Ρωσία έλέγχει όλη τήν περιοχή πού αρχίζει από τό τμήμα πού παύει νά έλέγχει ή Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Στήν Ιταλική Χερσόνησο, ή κατάσταση θυμίζει τόν μικρόκοσμο των πόλεων-κρατών τής Αρχαίας Ελλάδας, για τόν λόγο ότι εδώ τό κριτήριο τής διαφοροποίησης είναι οικονομικό, κάτι πού άρχισε για τή Φλωρεντία, τή Γένοβα, τήν Πίζα, τή Βενετία, τό Μιλάνο, για νά εξασφαλίζει τήν αυτάρκειά τους. Οι Γερμανοί ήγεμόνες προσπαθούν νά ανοικοδομήσουν τά έρείπια πού άφησαν οι συνέπειες του πρώτου στή Δυτική Ευρώπη διακρατικού πολέμου για λόγους θρησκευτικούς, στους οποίους συμμετείχε και τό ισχυρό βασίλειο τής Σουηδίας, τό οποίο κυριαρχούσε στους λαούς τής σκανδιναβικής έκτασης.

Ὁ ἐπονομαζόμενος Νέος Κόσμος ἀπό τούς Εὐρωπαίους, γεωγραφικός χώρος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἐνοποιεῖται μέσῳ τοῦ κινήματος ἀνεξαρτησίας του ἀπό τό Βρεταννικό Στέμμα, κάτι πού ἀπετέλεσε τήν πρώτη δυναμική ἀμφισβήτηση τῆς παντοδυναμίας τοῦ ἀκέραιου τοῦ ἀποικιακοῦ δικτύου τῆς Ἀγγλίας. Ὡς ὀνομάσουμε Ἀμερικανική Ἐνοποίηση τό κίνημα τῆς αὐτοδιάθεσης τῶν κατοίκων, πού πραγματοποιεῖται μέ κίνητρα οἰκονομικά στό πλαίσιο τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν ἐσωτερικῶν συνδυασμῶν τοῦ πολιτικοῦ συστήματος σύνδεσης τῶν εὐρισκομένων ὑπό ἀγγλικό ἔλεγχο διεσπαρμένων ἀποικιακῶν κέντρων. Ἡ Οἰκονομική Κοινότητα τῶν Ἀμερικανικῶν Πολιτειῶν προβάλλει σάν τό πιό πρωτοποριακό ἐξω-εὐρωπαϊκό ἐνοποιημένο σχῆμα, τοῦ ὁποῖου ἡ σύσταση καί οἱ ἐθνολογικές του ἐκφάνσεις προέρχονται ἀπό τήν Εὐρώπη. Δέν θά μπορέσουν ὅμως οἱ Πολιτείες νά ἀποφύγουν τόν κατακερματισμό, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐνδοαμερικανική σύγκρουση τῶν ἐτῶν 1861-65 ὑπῆρξε τό ἐπακόλουθο. Ἡ ἀσυνεννοησία καί οἱ παρεξηγήσεις σέ συνδυασμό μέ τήν γενικότερη ἀμηχανία γύρω ἀπό τούς πραγματικούς λόγους πού ὀδήγησαν στήν Ἀνεξαρτησία, ἀπέδειξαν ὅτι τά χρόνια πού

ἔχουν περάσει δέν εἶχαν τήν ἀνάλογη καί φυσιολογική συνοχή. Οἱ Ἀμερικανοί ἐξακολουθοῦσαν ν' ἀγνοοῦν ἂν ἀποτελοῦσαν ἕναν συμπαγῆ κρατικό σχηματισμό, παρόμοιο μέ τούς εὐρωπαϊκούς, καί ἀναζητοῦσαν στήν οἰκονομική καί μόνο ἔνωση τῶν συμφερόντων τους τά κίνητρα τῆς ἐνοποιημένης τους στάσης ἔναντι τῶν Εὐρωπαίων. Τό σύνθημα ὅτι ἦταν ἀρνητικά προσκείμενοι πρὸς τήν μοναρχικά διοικούμενη Εὐρώπη ἐξανειμίστηκε καί ἔχασε τήν ἀποτελεσματικότητά του, μέ ἀποτέλεσμα ἡ σύγχυση νά βρεῖ διέξοδο στό ζήτημα τῶν φυλετικῶν διακρίσεων. Τό ἀμερικανικό προηγούμενο θά λειτουργεῖ ὡς προειδοποίηση πρὸς τίς ἐθνότητες καί τά κράτη πού συγκροτοῦν βιαστικά πολιτειακές ἐνώσεις μέ ἔλλιπῆ τήν στοιχειώδη δομή τους καί πρὸς ἀνασφαλεῖς κατευθύνσεις τόν προσανατολισμό τῆς ἐθνικῆς τους πολιτικῆς. Τελικά ἡ ἐμπειρία τῶν ἐτῶν 1861-65 θά χρησιμεύσει στούς Ἀμερικανούς τουλάχιστον ὡς πρὸς τήν ἐξασφάλιση τῆς ἀνοχῆς καί τῆς ἀποδοχῆς τῆς συνύπαρξης τῶν Πολιτειῶν στήν βάση τῆς ἀλληλεγγύης καί τοῦ συντονισμοῦ στούς τομεῖς τῆς ἄμυνας, τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς διοίκησης.

Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση², αὐτός ὁ κοινός

παρονομαστής των ευρωπαϊκών φαινομένων του 19ου αιώνα, υπήρξε υπεύθυνη για την ποιοτική στό εξέλιξη διεύρυνση και διεξόδυση του ιδεολογικού παράγοντα, πού θά αποτελέσει τόν άξονα συναντήσεως των ένοποιητικων αντιλήψεων των λαων. Ο έθνικισμός και η προσήλωση στην κατεύθυνση της έθνικης ολοκληρώσεως ενός έθνους είναι τό μήνυμα πού μετέφερε στους ευρωπαϊκούς λαούς διαρκούντος του 19ου αιώνα η Έπανάσταση της Γαλλίας, άμφισβητώντας τις μέχρι τότε ισχύουσες συνταγματικές δομές, προβάλλοντας την άνοικτη πλουραλιστική κοινωνία ως στοιχείο ένότητας των συμφερόντων των λαων. Η τεχνολογική εξέλιξη και οι συνέπειές της, οι κοινωνιολογικές θεωρίες πού ανήγγειλαν τόν επικείμενο πολλαπλασιασμό των όρισμων και προσεγγίσεων της ανθρώπινης κοινωνίας, περιέπλεξαν τις εκτιμήσεις της κοινής λογικής και λειτουργήσαν ως ενδιάμεσοι σταθμοί κάθε φορά πού οι ένοποιητικές και οι άποσχιστικές τάσεις των λαων και των κρατων βρίσκονταν σε κίνηση. Έτσι, ο εργατικός διεθνισμός, πού προσπαθούσε να διαδώσει τό κομμουνιστικό Μανιφέστο, προβάλλει σαν η καινοτόμος ιδεολογία πού προπαγανδίζει την κατάργηση των έθνικων φραγμων και την αδελφσύνη των άπανταχού προλεταρίων, όπως ονομάζει τους εργαζόμενους πέρα από κρατικούς περιορισμούς. Η Έπανάσταση της Ρωσίας ήταν τό έπιστέγασμα των προσπαθειων αυτων των ανθρώπων πού επιχειρήσαν να ιδρύσουν μία νέα κοινωνία, αρκετά μηχανιστική στις επιλογές της, κοινωνία ολοκληρωτική, όπου τό άτομικό υποχωρούσε για να υπερισχύσει η προάσπιση των ιδεωδων του κομμουνισμού. Άπέναντι σε αυτον τον κόσμο βρίσκεται η άλλη κοινωνία των δημοκρατικων ελευθεριων, των καχύποπτων μεταξύ τους έθνικων κρατων, των προστατευτικων δασμων και της ανασφάλειας. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, άρχισε η περίοδος της ώριμάνσης του κλίματος για την οικονομική πλέον ολοκλήρωση των ευρωπαϊκων κρατων, αντιτιθέμενης προς την λογική των τετελεσμένων γεγονότων και των κοσμογονικων και αποκραυγαλλωμένων εξελίξεων, πού διετεινετο πώς προωθούσε τό πολυεθνικό συγκρότημα της Σοβιετικής Ένωσης. Ο φαινομενικά ένοποιημένος χώρος της Ανατολικής Ευρώπης ήταν τόσο κατακερματισμένος ψυχικά και κοινωνικά, ενώ την ίδια περίοδο η Δύση επεξεργαζόταν τις ένωτικές της ροπές με επιτυχία.

Τό 1989 ξεκίνησε η διαδικασία πού γρήγορα θά θέσει τέλος στό τεχνικά ένοποιημένο σχήμα

και άκανόνιστα όριοθετημένο του κομμουνιστικού κόσμου, αποδεικνύοντας πώς οι τεχνητές και επιβαλλόμενες συσπειρώσεις δύσκολα μπορούν να επιβιώσουν. Σχεδόν ταυτόχρονα δέ ξεκίνησε και η επιμέρους διαίρεση των μελων του ένοποιημένου και αλληλέγγυου μόνο κατά γραμμα ανατολικού κόσμου. Η Γιουγκοσλαβία και η Ε.Ε.Σ.Δ. διαλύονται με ταχείς και γρήγορους αλλά και καθόλου για την πρώτη αναίμακτους ρυθμούς, κάτι πού έχει προκαλέσει ένα πλήθος ανησυχιων στον όδεύοντα προς την οικονομική του και πολιτική του ένοποίηση δυτικό κόσμο.

Πώς μπορεί να δοθεί ικανοποιητική απάντηση στο έρώτημα πού τίθεται σχετικά με την προβληματική και την αιτιολόγηση του κρατικού κατακερματισμού; Σέ αυτην την ρυθμική σύγκρουση και αλληλοδιείσδυση των δύο τάσεων, θά έβλεπε κανείς έναν έθνοκεντρισμό η γεωγραφικό τοπικισμό ανάλογο προς την έξαρση ενός έσωστρεφους άτομισμού και, κατ' επέκταση, μιας αντίληψης πού πιστεύει σε μία νέα και εξελιγμένη αντιμετώπιση του θέματος. Πιστεύουμε πώς οι λαοί πού επέλεξαν αυτην την όδο, επειδή θεώρησαν πώς η συνύπαρξη τους για λόγους ευκαιριακούς με μία συγγενή προς τά συμφέροντά τους εθνότητα υπήρξε υπεύθυνη για την περιστολή των δυνατοτήτων τους, πού προκάλεσε ανεπανόρθωτα τραύματα, πού η επούλωσή τους μόνο με την ρήξη μπορεί να πραγματοποιηθεί. Πρόκειται δηλαδή για μία μορφή φιλοδοξίας και αναζήτησης ενός νέου ρόλου του έθνους πού αποχωρεί από την ομάδα κρατων, πού εκφράζεται με ισχυρές πιέσεις από τις βάσεις της κοινής γνώμης ως τις κορυφές της κρατικής μηχανής.

Προχωρήσαμε σε μία έκτεταμένη, ίσως και υπερβολική συνεξέταση διαφορετικων στό περιεχόμενο, αλλά με όμοιότητες ως προς την διάταξη ιστορικων τετελεσμένων, πού προκάλεσαν τέτοιες φορτίσεις στις σχέσεις των έθνων και των κρατων, με αποτέλεσμα την ποιοτική εξέλιξη του σχήματος πού εξετάζουμε. Η γραμμική ανάλυση των σημαντικότερων δεδομένων του ιστορικού άξονα συμβάλλει σε μία καλύτερη, πιστεύουμε, κατανόηση γενικων αιτιων, για τά όποια η κριτική δέν θά σταματήσει να αναζητά ικανοποιητικότερους τρόπους εξέγησής τους. Χωρίς να κάνουμε λόγο για κυκλική και περιοδική εμφάνιση όρισμένων γεγονότων, θεωρούμε πώς η πρωτοτυπία του ιστορικού γεγονότος, για την όποια οι ίδιοι οι συντελεστές του έγγυώνται, δέν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων πού οδηγούν σε στερεότυπες εκτιμήσεις. Είναι δύσκολο

δηλαδή κανείς να αντιμετωπίσει την τελευταία γερμανική ένοποιήση ως ένα φυσιολογικό αποτέλεσμα που θέλει τον κατακερματισμένο γερμανικό κόσμο να ενώνεται σχετικά γρήγορα. Η ανάλυση των ιστορικών για κάθε εποχή παραγόντων παραδίδει προς αξιολόγηση μία διαφορετική για κάθε περίπτωση αιτιότητα, την οποία σχηματίζει ο εξωτερικός περίγυρος, τα τρέχοντα κοινωνικά ρεύματα, ή τεχνολογική υποδομή, ή κατάσταση της παιδείας. Όλοι αυτοί οι παράγοντες προκαλούν έσωτερικές και εξωτερικές μεταβολές που στην κατάλληλη στιγμή θα οδηγήσουν στο αποτέλεσμα.

Είναι ωστόσο κρίσιμη ή εκτίμηση ότι οι ένοποιήσεις και οι κατακερματισμοί θα συνεχίζονται με αρκετό δυναμισμό, επειδή ακριβώς είναι δύσκολο να παραβλέψουμε το γεγονός πως η δύναμη της Ιστορίας είναι αυτή που επιλέγει τις εποχές αυτές όπου κρίνεται αναγκαία ή συνάντηση ή απόσταση μεταξύ των εθνών, ως στοιχείο διαμόρφωσης των ισορροπιών που θα επικρατήσουν. Όσο για αυτούς που αναζητούν την κατάτμηση της αφηρημένης έννοιας που ονομά-

ζεται Δύναμη της Ιστορίας, θα απαντήσουμε ότι αυτήν την οικειοποιούνται οι κατά καιρούς ισχυρότεροι επί της γης και αυτοί που τό πολιτιστικό τους όπλοστάσιο τους αφήνει πολλά περιθώρια αιτιολόγησης των μεθόδων τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ένας από τους πιο αξιόλογους μελετητές της μεσογειακής πραγματικότητας ως λίκνου πολιτισμών και φορέα αξιών και ιδεών είναι ο F. Braudel, του οποίου οι απόψεις για την θάλασσα των συναντήσεων των λαών παρατίθενται στο δίτομο έργο με τίτλο:

α) F. Braudel, Maurice Aymard, Filippo Coavelli, *Η Μεσόγειος: Ο χώρος και η Ιστορία*, εκδόσεις 'Αλεξάνδρεια, 'Αθήνα, 1991.

β) F. Braudel, G. Duby, R. Aymard, J. Gaudemet, P. Solinas, *Η Μεσόγειος: Άνθρωποι και πολιτισμική κληρονομιά*, idid.

2. Ο τρόπος με τον οποίο εξαπλώνονται τα γεγονότα στην Ευρώπη στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, τα οποία οι λαοί της Ευρώπης απέδωσαν στην ευθύνη της Γαλλικής Επανάστασης, αναλύεται από τον Άγγλο ιστορικό E.J. Hobsbawm στο βιβλίο του με τίτλο *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Έκδόσεις MIET, Αθήνα 1990.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΦΙΛΙΣΤΩΡ» :

Ἡ γεωπολιτική τῆς ὀρθοδοξίας*

François Thual
Μετάφραση - Ἐπιμέλεια:
Νίκος Μαραντζίδης

Ἡ ὀρθοδοξία καί ἡ σύγκρουση Ἐνατολῆς-Δύσης

Ἀπό τό 1946, μόλις πέρασε ἡ εὐφορία τῆς νίκης, ὁ ὀρθόδοξος κόσμος, ὁ ὁποῖος εἶχε σέ γενικές γραμμές ὑποστει τήν κατοχή τῶν δυνάμεων τοῦ ἄξονα, θά βρεθεῖ μέσα στήν δίνη τῆς σύγκρουσης Ἐνατολῆς-Δύσης, σύγκρουση πού θά τόν διαιρέσει στά δύο. Ἀπό τήν μιά οἱ κομμουνιστικές χώρες, ἡ ΕΣΣΔ, ἡ Βουλγαρία, ἡ Ρουμανία, ἡ Γιουγκοσλαβία, ἡ Ἄλβανία ὅπου οἱ ὀρθόδοξες ἐκκλησίες θά ὑποταχθοῦν γρήγορα στήν γενική σοβιετικοποίηση τῶν κοινωνιῶν καί θά γίνουν οἱ περισσότερες ἀπό αὐτές ἐξαρτήματα αὐτῆς τῆς σοβιετικοποίησης· ἀπό τήν ἄλλη, ἡ Ἑλλάδα, τό Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, τά Πατριαρχεῖα τῆς Ἐνατολῆς, καί ἡ διασπορά τῆς Ἀμερικῆς καί τῆς Εὐρώπης, χοντρικά ὁ Ἑλληνισμός στόν ὅποιο οἱ θέσεις καί οἱ ἱεραρχίες θά στρατολογηθοῦν γιά τήν υπεράσπιση τοῦ δυτικοῦ κόσμου μέσα στήν περίοδο τοῦ ψυχροῦ πολέμου.

Ἀπό τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '40, ὁ ὀρθόδοξος κόσμος θά βρεθεῖ λοιπόν διαιρεμένος σέ δύο στρατόπεδα, διαίρεση πού θά θέσει ἐπί τάπητος, γιά μιά ἀκόμη φορά, τήν αἰώνια σύγκρουση ἀνάμεσα στήν Μόσχα καί τήν Κωνσταντινούπολη. Οἱ ὀρθόδοξες δυνάμεις θά δραστηριοποιηθοῦν στά πλαίσια τοῦ ψυχροῦ πολέμου, ἔχοντας πάντως δευτερεύουσα σημασία, καί θά βρεθοῦν κυκλωμένες ἀπό γεωπολιτικές λογικές σύγκρουσης, λογικές οἱ ὁποῖες θά προστεθοῦν στίς συγκρούσεις τοῦ παρελθόντος ἀνάμεσα στήν σλαβική ὀρθοδοξία καί τήν ἐλληνική ὀρθοδοξία. Τό μεγάλο ἐσωτερικό σχίσμα τῆς ὀρθοδοξίας τοῦ 18ου αἰῶνα θά συνεχίσει ν' ἀναπαράγεται κάτω ἀπό μιά νέα μορφή, αὐτῆς τοῦ ἀγώνα γύρω ἀπό τό σοβιετικό μπλόκ. Πολύ γρήγορα οἱ ὕβρεις, οἱ ὑπαινιγμοί, καί οἱ πολεμικές θά πάρουν τήν θέση τῶν θεολογικῶν ἐπιχειρημάτων. Ἀπό τήν πλευρά τοῦ ὀρθόδοξου ἐλληνικοῦ κόσμου, πού παρέ-

μεινε στό δυτικό στρατόπεδο, στιγματίζονται οἱ ὑποδουλωμένες καί συνεργάτιδες στόν ἄθεο κομμουνισμό σλαβικές καί βαλκανικές ἱεραρχίες. Ἀπό τήν δική του πλευρά, τό Πατριαρχεῖο τῆς Μόσχας καί τά ἄλλα Πατριαρχεῖα, πού βρίσκονταν μέσα στό κομμουνιστικό στρατόπεδο, κατήγγελλαν τήν ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης καί τίς ἐλληνικές ἐκκλησίες σάν πράκτορες τοῦ ἀμερικανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Ἡ χαλιναγώγηση τῶν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν στίς λαϊκές δημοκρατίες ἔγινε μέ βίαιο τρόπο, ἀλλά μέ τήν διαφορά τῆς δεκαετίας τοῦ '30 στήν ΕΣΣΔ, δέν ὑπῆρξε ἡ διάθεση συστηματικῆς καταστροφῆς. Αὐτό, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἐξηγεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι αὐτές οἱ ἐκκλησίες εἶχαν παίξει ἓνα σοβαρό ρόλο στό παρελθόν στήν διαδικασία ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης τῶν λαῶν καί εἶχαν μείνει ἀρκετά κοντά στούς πληθυσμούς αὐτούς. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, ἡ πλειοψηφία αὐτῶν τῶν ὀρθόδοξων χωρῶν ἀντιτάχθηκαν στόν Χίτλερ καί συμμετεῖχαν στήν ἀντίσταση ἐναντία στούς ναζί κατακτητές.

Κατά τήν διάρκεια τοῦ ψυχροῦ πολέμου, οἱ ἐσωτερικές ἀντιθέσεις στά πλαίσια τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου ἦταν ἰδιαίτερα βαθεῖες. Ἀπό τήν μιά πλευρά οἱ ἐκκλησίες πού βρίσκονταν στίς μή κομμουνιστικές χώρες δέν σταματοῦν νά ἐπαναλαμβάνουν τίς κατηγορίες γιά τίς διώξεις καί τοῦς συμβιβασμούς, εἰδικά στήν Ἑλλάδα ὅπου τά τραύματα ἀπό τόν ἐμφύλιο πόλεμο, πού διήρκεσε ἀπό τό 1945 μέχρι τό 1948¹, ἦταν βαθιά καί ἐπίπονα. Ἡ διάσπαση στά δύο τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου θά ἔχει συνέπειες ὄχι μόνο στήν ἐσωτερική ὀργάνωση καί τίς σχέσεις τῶν ἐκκλησιῶν, ἀλλά καί στόν προσδιορισμό τοῦ τί εἶναι ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Γιά νά χρησιμοποιήσουμε μιά ἔννοια προερχόμενη ἀπό τήν θεολογία, οἱ διενέξεις τοῦ ψυχροῦ πολέμου θά δώσουν ζωή σέ δύο διαφορετικές ἐκκλησιολογικές εἰκόνες. Ἡ ἐκκλησιολογία εἶναι ὁ τομέας ἐκεῖνος τῆς θεολογικῆς σκέψης πού ἀσχολεῖται μέ τόν προσδιορι-

* Μετάφραση ἀπό τό βιβλίο τοῦ François Thual, *Géopolitique de l'Orthodoxie*, Παρίσι, Dunod, 1993, 124 σελ. Μετάφραση ἄλλων κεφαλαίων τοῦ ἴδιου βιβλίου μέ πρόλογο τοῦ μεταφραστῆ δημοσιεύτηκε στήν «Νέα Κοινωνιολογία», τ. 21, Ἀνοιξη 1996, σσ. 88-98.

σμό του ρόλου, της φύσης και της αποστολής της εκκλησίας. Έτσι, μπροστά στο φαινόμενο της αύξησης της έντασης ανάμεσα στις δύο ὀρθόδοξες μητροπόλεις, θά δοῦμε τό Πατριαρχεῖο της Κωνσταντινούπολης νά θέτει σταδιακά μπροστά τόν ρόλο του Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, *primus inter pares*², καί νά ἐπιμένει στόν ἡγετικό του ρόλο στό πλαίσιο του συνόλου του ὀρθόδοξου κόσμου στό ὄνομα μιᾶς τιμητικῆς πρωτοκαθεδρίας πού γιά τήν Κωνσταντινούπολη θεμελιώνει τήν ἀλήθεια της οἰκουμενικῆς ἐκκλησίας. Σέ ἀπάντηση, ἡ Μόσχα θά καταγγεῖλει τόν νεο-παπισμό του Οἰκουμενικοῦ θρόνου, πού σύμφωνα μ' αὐτήν ἦταν ἐμπνευσμένος ἀπό τήν ἀπώλεια της πραγματικῆς ἐξουσίας του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης κάτω ἀπό τό λαϊκό κράτος της Τουρκίας, καί ἐπίσης ἀπό τήν ἐπιθυμία νά διευθύνει τό σύνολο του ὀρθόδοξου κόσμου σέ βάρος του Πατριαρχείου της Μόσχας καί πρὸς ὄφελος τῶν κύκλων πού τό ἐπιβουλεύονταν. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἀπάντησε πῶς ἡ ὑποτιθέμενη φεντεραλιστική ἀντίληψη του Πατριαρχείου της Μόσχας δέν μπορεῖ νά κρύψει τήν ἐπιθυμία της ρωσικῆς ὀρθοδοξίας, πού ἦταν καί ἡ σημαντικότερη σέ ἀριθμό πιστῶν, νά ἡγεμονεύσει στό σύνολο του ὀρθόδοξου κόσμου, καί πού ἐπιπλέον ἔχει περάσει ἐξ ὀλοκλήρου στό χέριο τῶν σοβιετικῶν ὑπηρεσιῶν. Αὐτές τίς σημαντικότερες διαφορές ανάμεσα στό δύο σκέλη της ὀρθοδοξίας, τήν σλαβική καί τήν ἑλληνική, θά τίς ξαναβροῦμε στήν στάση τῶν ὀρθόδοξων ἀπέναντι στήν καθολική ἐκκλησία κατά τήν διάρκεια του ψυχροῦ πολέμου.

Ἡ σοβιετοποίηση της ἀνατολικῆς Εὐρώπης καί ἡ νίκη της ΕΣΣΔ ἐνάντια στις δυνάμεις του ἄξονα σηματοδεύτηκαν στό ἐσωτερικό της ΕΣΣΔ ἀπό μιᾶ ἰδιαίτερα σπάνια σκλήρυνση ἀπέναντι στό Βατικανό καί μερικῆς καθολικῆς κοινότητες πού εἶχαν ἐπιβιώσει στήν χώρα. Ἀπό τήν δεκαετία του '50, οἱ πολεμικῆς ἐνάντια στόν παπισμό πού κατηγοροῦνταν ὅτι εἶχε ὑποστηρίξει τίς φασιστικές δυνάμεις καί ὅτι ἦταν ὀλοκληρωτικά στήν ὑπηρεσία του ἀμερικανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, πού ἀγωνιζόταν ἐνάντια στήν πατρίδα τῶν ἐργαζομένων καί στήν οἰκοδόμηση του σοσιαλισμοῦ, ἐντατικοποιήθηκαν. Σέ αὐτές τίς βίαιες ἐπιδόσεις, σχεδόν συκοφαντίες, προστίθεται καί μιᾶ φυσική βία ἐνάντια στήν καθολική ἐκκλησία στις κομμουνιστικές χώρες, ἰδιαίτερα στήν Οὐκρανία, τήν Σλοβακία, τήν Ρουμανία καί τήν Ἰπερκαυκασία, ὅπου κατεδαφίστηκαν οἱ ἐκκλησίες της Οὐνίας. Μέσα σ' αὐτήν τήν ὀπτική πρέπει νά ὑπεν-

θυμίσουμε ἐκ νέου τί ἀκριβῶς ἦταν ἡ Οὐνία. Στόν 16ο αἰῶνα μέσα στό πλαίσιο της ἀντιμεταρρύθμισης καί τό ἐνδιαφέρον νά ἐνοποιηθεῖ ἡ χριστιανισμένη πρὸς ὄφελός της, ἡ καθολική ἐκκλησία, στηριγμένη ἀπό τίς μεγάλες δυνάμεις της ἐποχῆς, ὅπως ἦταν ἡ Αὐστρία καί ἡ Πολωνία, ἐπιχείρησαν νά καταλάβουν ὀλοκληρῆς ὀρθόδοξες περιοχές. Ὁ μηχανισμός ἦταν ἀρκετά ἀπλός: σέ ἀντάλλαγμα μ' ἕναν ἀριθμό πλεονεκτημάτων πού παραχωροῦνταν στους πιστούς ἀπό τά καθολικά κράτη, οἱ πιστοὶ ἔπρεπε νά ἀναγνωρίσουν τά πρωτεῖα της Ρώμης, διατηρῶντας ταυτόχρονα τό σύνολο τῶν παραδόσεων, τῶν συνηθειῶν, τῶν ἐθίμων καί τῶν λειτουργικῶν τους. Οἱ περιοχές πού ἀφοροῦσε αὐτό τό γεγονός δέν ἦταν μόνο οἱ συνοριακές περιοχές της ἀνατολικῆς Εὐρώπης, πού παραδοσιακά εἶδαν τήν σύγκρουση του καθολικισμοῦ μέ τήν ὀρθοδοξία, ἀλλά ἦταν καί τά ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα της Μέσης Ἀνατολῆς καί οἱ μονοφυσικῆς ἐκκλησίες (κοπτικές καί συριακές) αὐτῶν τῶν περιοχῶν. Γιά νά ξαναγυρίσουμε στις ἐκκλησίες της Οὐνίας της ζώνης τῶν Λαϊκῶν Δημοκρατιῶν, τό πρόσχημα γιά τήν ἐξάλειψή τους ἦταν ἀρκετά ἀπλό καί ἀφοροῦσε τήν καταγγελία της συνεργασίας ἀνάμεσα στις οὐνιτικές ἐκκλησίες καί τά φασιστικά καθεστώτα της Οὐγγαρίας, της Ἰταλίας, της Γερμανίας καί της Ρουμανίας. Ἀπό αὐτήν τήν στιγμή, καί κάτω ἀπό τήν διπλή καταδίκη του ἐθνικισμοῦ καί της φασιστικῆς συνεργασίας, αὐτές οἱ οὐνιτικές ἐκκλησίες ὑποχρεώθηκαν βιαίως μετά ἀπό κάποιες τοπικές Συνόδους νά ἐνσωματωθοῦν στις ὑπάρχουσες ὀρθόδοξες ἐκκλησίες. Εἶναι περιττό νά ποῦμε πῶς οἱ οὐνίτες ἱερεῖς πού ἀρνήθηκαν ν' ἀποδεχτοῦν αὐτήν τήν λύση ἐξαφανίστηκαν στό στρατόπεδο συγκέντρωσης. Ἐάν οἱ ἐκκλησίες του ἀνατολικοῦ μπλόκ ἔμειναν γιά καιρό μετά τήν ἀποσταλινοποίηση ἐχθρικές ἀπέναντι στήν καθολική ἐκκλησία, ἡ ἐκκλησία της Κωνσταντινούπολης, εὐαίσθητη στό ζήτημα της οἰκουμενικότητας πού τέθηκαν στήν Σύνοδο του Βατικανό II, δέν δίστασε νά προσεγγίσει τόν καθολικό κόσμο. Ἡ συμμαχία αὐτή ἀποτέλεσε τήν εὐκαιρία γιά μιᾶ νέα καταγγελία ἐκ μέρους τῶν ρωσικῶν ὀρθόδοξων ἀρχῶν ἐναντίον τῶν δυνάμεων πού συνωμοτοῦν ἐναντίον του σοσιαλισμοῦ. Τό βλέπουμε καθαρά πῶς ὁ ψυχρός πόλεμος εἶχε μιᾶ σημαντική ἀντανάκλαση στήν ἐσωτερική γεωπολιτική της ὀρθοδοξίας. Ἡ διάσπαση μέσα στό ὀρθόδοξο σύμπαν ἐπιβλήθηκε ἀπό στρατηγικούς παράγοντες πού προστέθηκαν σέ αὐτόν τόν γεμάτο, ἐδῶ καί πολύ καιρό, ἀνταγω-

νιστικά ρεύματα κόσμο. Μετά τό εθνικό φαινόμενο, τό κομμουνιστικό φαινόμενο θά ἔρθει γιά νά αναταράξει τήν οἰκουμενικότητα τῆς ὀρθόδοξίας.

Στήν ἐπιθυμία τῆς νά ἡγηθεῖ καί νά ροκανίσει τήν ἐξουσία τῆς Κωνσταντινούπολης, ἡ Μόσχα, στά χρόνια μετά τόν πόλεμο, ἄσκησε μιά πολιτική ἀναγνώρισης τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνεξαρτητοποιήσεων, μέ σκοπό νά θίξει τό οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. Ἔτσι, ἀναγνωρίζοντας μερικές αὐτοκέφαλες ἐκκλησίες, τό Πατριαρχεῖο τῆς Μόσχας προσπαθοῦσε νά ὑποσκάψει τήν ἤδη φθίνουσα κυριαρχία τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινούπολης. Βέβαια ὅλα αὐτά ἐντάσσονταν μέσα στά πλαίσια ἐνός ἀγώνα πού δέν ἦταν μόνο θρησκευτικός, ἀλλά ἦταν καί πολιτικός. Ἔτσι, ἡ Μόσχα ἀναγνώρισε τό αὐτοκέφαλο τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας τῆς Τσεχοσλοβακίας τό 1945· τό 1957 ἀναγνωρίζει τήν αὐτονομία, πού βρίσκεται ἕνα σκαλοπάτι χαμηλότερα ἀπό τό αὐτοκέφαλο, στήν ἐκκλησία τῆς Κίνας καί τῆς Ἰαπωνίας. Καί τέλος, τό πιό ἰσχυρό “χτύπημα” τῆς Μόσχας ἦταν ἡ ἄμεση ἀποδοχή τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας τῆς Ἀμερικῆς στά 1972 — πού διάφορες ἐκκλησίες εἶχαν ἐνωθεῖ γιά νά δημιουργήσουν μιά ἐκκλησιαστική ὄντοτητα μετά ἀπό ἀπευθείας συνομιλίες³. Ὁ στόχος ἦταν προφανής, νά ἐπιδειχθεῖ ταυτοχρόνως ὁ φιλελευθερισμός καί ἡ καλή διάθεση τῆς Μόσχας καί, τό κυριότερο, νά ἐξασθενήσει ὁ ἔλεγχος τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινούπολης πάνω στήν σημαντική ἀριθμητική ὀρθόδοξη διασπορά τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Μέ αὐτήν τήν ἔννοια ἡ πολιτική τοῦ ἀπόλυτου αὐτοκέφαλου, πού ἀκολούθησε τό Πατριαρχεῖο τῆς Μόσχας, ἦταν ἡ ἀπάντηση μέ τό ἴδιο νόμισμα, ἦταν ἡ ἀπάντηση στήν πολιτική πού τό Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης ἀκολούθησε στόν μεσοπόλεμο, τήν χειρότερη περίοδο τῆς σοβιετοποίησης, ἐνάντια στό Πατριαρχεῖο τῆς Μόσχας, παραχωρώντας τόν μέγιστο βαθμό ἀνεξαρτησίας, τό αὐτοκέφαλο, στίς ἐκκλησίες πού προέρχονταν ἀπό τά ἐδάφη τῆς παλιάς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι ἔγιναν αὐτοκέφαλες οἱ ὀρθόδοξες ἐκκλησίες τῆς Πολωνίας, τῆς Λετονίας, τῆς Ἑσθονίας καί τῆς Οὐκρανίας.

Σέ αὐτές τίς συνθήκες, ἡ σύγκρουση Ἀνατολῆς-Δύσης ἐπέτρεψε νά ξαναχρησιμοποιηθοῦν, ὅπως στόν παλιό καλό καιρό, οἱ ἐκκλησίες καί οἱ ἐκκλησιαστικές δομές ἀπό τό κράτος, μόνο πού αὐτήν τήν φορά ἦταν τό κομμουνιστικό κράτος πού τίς χρησιμοποιοῦσε. Τά μετα-σταλινικά καί μετα-κρουσοφικά χρόνια — δέν πρέπει νά ξεχνᾶ-

με ὅτι ὁ Κρουσόφ, στήν μέριμνα τοῦ νά ἐπιταχύνει τό πέρασμα στόν κομμουνισμό, ἔκλεισε μέσα σέ μιά μέρα δέκα χιλιάδες ἐκκλησίες — σημάδεψαν μιά σχετική τακτοποίηση τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στό σοβιετικό κράτος καί τήν ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Αὐτό ἀποτελέσει τήν εὐκαιρία γιά τό σοβιετικό κομμουνιστικό κόμμα νά χρησιμοποιήσει τόν ἐκκλησιαστικό μηχανισμό, κυρίως τήν ἀνώτερη ὀρθόδοξη ἱεραρχία, γιά νά παρουσιάσει τίς θέσεις του γιά τήν εἰρήνη στόν κόσμο καί τήν ὀργάνωση τῶν διεθνῶν σχέσεων μέσα στούς κόλπους ἐνός ὅσο τό δυνατόν μεγαλύτερου ἀριθμοῦ διπλωματικῶν χώρων καί παγκόσμιων ὀργανισμῶν. Εἶδαμε ἔτσι στά χρόνια τοῦ '70 ὅλο καί περισσότερους ὀρθόδοξους ἱεράρχες νά ἐπισκέπτονται διάφορες διεθνεῖς ἀρχές ὅπως ὁ ΟΗΕ, ἡ ΟΥΝΕΣΚΟ καί ἄλλους διεθνεῖς ὀργανισμούς. Αὐτό τό ἀνοιγμα τοῦ ρωσικοῦ ὀρθόδοξου κόσμου καί τῶν πατριαρχείων δορυφόρων του ἔγινε αἰσθητό στό ἐπίπεδο τῶν ἐσωτερικῶν σχέσεων τῆς χριστιανοσύνης. Ὅσο στήν ἀρχή ἡ ρωσική ἐκκλησία ἀντιτίθονταν στήν Οἰκουμενικότητα, βλέποντας σ' αὐτήν ραδιουργίες ἐναντίον τῆς, τόσο ἡ ἐπιτυχία τῆς προσέγγισης ἀνάμεσα στήν Κωνσταντινούπολη καί τήν Ρώμη ὀδήγησε τίς ἀρχές τοῦ Πατριαρχείου τῆς Μόσχας, σέ συμφωνία βέβαια μέ τήν σοβιετική ἐξουσία, ν' ἀλλάξουν στάση ἀπέναντι στό οἰκουμενικό κίνημα. Ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70, τό Παγκόσμιο Συμβούλιο τῶν Ἐκκλησιῶν, πού εἶναι ἕνα εἶδος μικροῦ ΟΗΕ τοῦ συνόλου, ἐξαιρουμένης τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, τῶν χριστιανικῶν δογμάτων, εἶδε τό αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Μόσχας. Πράγματι, τό Παγκόσμιο Συμβούλιο τῶν Ἐκκλησιῶν, συγκεντρώνοντας τά πολυάριθμα δόγματα τῶν χωρῶν τοῦ τρίτου κόσμου, μποροῦσε νά ἀντηγεῖ σέ σημαντικό βαθμό τήν σοβιετική προπαγάνδα πού διέδιδαν οἱ ἱεράρχες τῆς Μόσχας.

Ἡ οἰκουμενικότητα τῆς Μόσχας πῆρε ἐπίσης μιά ἀπροσδόκητη μορφή, πού χρησίμευσε ὡς ἕνα εἶδος συνοδείας σέ μερικές διπλωματικές ἐπιθέσεις τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης στόν τρίτο κόσμο. Πρόκειται γιά τίς λεγόμενες μονοφυσικῆς ἐκκλησίες. Πρέπει νά θυμηθοῦμε πῶς, στόν 4ο αἰῶνα, ἕνας ἀριθμός ἀπό περιοχές πού βρίσκονταν σέ σύγκρουση μέ τόν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα, βρῆκαν τήν εὐκαιρία τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνος γιά νά διαχωρίσουν τήν θέση τους ἀπό τίς διάφορες θεολογικές ἀποφάσεις πού εἶχαν ληφθεῖ, καί ν' ἀκολουθήσουν τόν δρόμο μιάς σχετικῆς πολιτικῆς αὐτονομίας διά μέσου τῆς μεθό-

δου τῆς θεολογικῆς ἀμφισβήτησης. Ἡ ἄρνηση σέ χριστολογικὸ ἐπίπεδο τῶν ἀποφάσεων τῆς Χαλκηδόνος γέννησε τίς ἐκκλησίες πού ὀνομάστηκαν μονοφυσιτικές, γιατί δέν ἀναγνώριζαν στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ τήν θεϊκή του φύση. Αὐτές οἱ ἐκκλησίες εἶναι τῆς Ἀρμενίας, ἡ ἐκκλησία τῶν κοπτῶν τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Αἰθιοπίας, ἡ ἐκκλησία τῆς Συρίας καί ἡ προέκτασή της στήν Ἰνδία, ἡ ἐκκλησία τῶν Μαλαμπάρ — ἡ ἀκτὴ τῶν Μαλαμπάρ ἐκχριστιανίστηκε ἀπὸ ἐμπόρους πού εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὴν Συρία πού διέδιδαν τὸν μονοφυσιτισμό. Αὐτές οἱ ἐκκλησίες περιστοιχίσθηκαν ὡς ἕναν βαθμό, τὴν στιγμὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀποικιοκρατικῆς κατάκτησης, ἀπὸ τὸν λατινικὸ οὐνιτισμό. Στὴν δεκαετία τοῦ '70, στήν ἐπιθυμία τους νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν αἰώνια ἀπομόνωσή τους, οἱ ἐκκλησίες αὐτές ἀνοίξαν διάλογο μέ τὴν Ρώμη καί μέ τὴν ἀγγλικανικὴ ἐκκλησία. Μπροστά σέ αὐτὴν τὴν κατάσταση, τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Μόσχας ἀποφάσισε νὰ παίξει ἕναν πρωταγωνιστικὸ ρόλο γιὰ τὴν ἐπίλυση τῆς διάσπασης καί ἀνέλαβε νὰ διεξάγει θεολογικὲς συζητήσεις πού εἶχαν πολὺ μεγάλη σημασία γιὰ τὸ σοβιετικὸ κράτος, γιατί οἱ ἐκκλησίες αὐτές βρισκόνταν σέ χώρες φιλικές πρὸς τὴν Σοβιετικὴ Ἐνωση. Χωρὶς ν' ἀναφερθοῦμε στήν Ἀρμενία, πού ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ σοβιετικοῦ ἐδάφους, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Συρία, ἡ Ἰνδία καί ἡ αἰθιοπικὴ προέκταση τῆς κοπτικῆς ἐκκλησίας τῆς Αἰγύπτου, πού ἔγινε ἀργότερα αἰθιοπικὴ ἐκκλησία, ἦταν στρατηγικὲς ζῶνες πολὺ μεγάλης σημασίας γιὰ τὴν σοβιετικὴ διπλωματία. Εἶδαμε λοιπὸν σύμφωνα μέ τὸν παλιὸ τρόπο γεωπολιτικῆς λειτουργίας τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, τὸ κράτος, στήν προκειμένη περίπτωση τὸ ἄθεο κράτος, νὰ ὑποδεικνύει τοὺς δρόμους τῆς θεολογικῆς συμφιλίωσης ἀνάμεσα στίς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες, χρησιμοποιοῦντας ἔτσι γιὰ δικούς του σκοποὺς ἕνα ὄχι ἀμελητέο μέσο διείσδυσης.

Θά μπορούσαμε νὰ γράψουμε πολλές σελίδες γύρω ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη πολιτικὴ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου. Λαμβάνοντας ὁμῶς ὑπ' ὄψιν τὴν φύση αὐτῆς τῆς ἐργασίας, πού ἀναζητᾶ νὰ ἐντοπίσει τίς σχέσεις ἐξουσίας καί τοὺς προσανατολισμούς τόσο τῆς ἐκκλησίας ὅσο καί τοῦ κράτους σέ μιά ἀρκετὰ σύντομη περίοδο, θά σταματήσουμε ἐδῶ τὴν ἀρίθμηση τῶν συνεπειῶν τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου πάνω στήν λειτουργία τῶν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν καί, ἐάν μπορούμε νὰ ἐκφραστοῦμε ἔτσι, τῶν συνεπειῶν τῆς λειτουργίας τῶν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν πάνω στίς λειτουργίες τοῦ κράτους κατὰ τὴν περίοδο τοῦ

Ψυχροῦ Πολέμου. Τό γενικὸ χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἦταν ὅτι οἱ ὀρθόδοξες ἐκκλησίες ἐνεπλάκησαν σέ μιά πλανητικὴ σύγκρουση, μέ μιά περισσότερη ἢ λιγότερη συγκεκριμένη ἀποστολή, χωρὶς ὥστόσο νὰ γίνουν οἱ πρωταγωνιστὲς τῆς διεθνοῦς σκηνῆς. Ἡ ἔλευση τῆς δεκαετίας τοῦ '90, τὸ τέλος τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων καί τοῦ δεύτερου Ψυχροῦ Πολέμου, θά δημιουργήσουν μιά νέα σημαντικὴ περίοδο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, αὐτῆς τοῦ μετα-κομμουνισμοῦ.

Οἱ Ἀλβανοὶ ὀρθόδοξοι

Ἡ ἀλβανικὴ ἀναγέννηση ἀποτελέσει τὸ τελευταῖο ἐθνικοαπελευθερωτικὸ κίνημα, πού εἶδε τὸ φῶς τῆς ἡμέρας μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ λόγος σχετίζεται πιθανότατα μέ τὴν μεγάλη οἰκονομικὴ καί κοινωνικὴ καθυστέρηση τῶν περιοχῶν αὐτῶν, τῶν ὁποίων οἱ κοινωνικὲς δομὲς ἀποκάλυπταν στήν πραγματικότητα μιά φυλετικὴ συνομοσπονδία. Στὸν μεσαῖωνα, τὰ σύνορα ἀνάμεσα στό Βυζάντιο καί τὴν λατινικὴ δύση βρισκόνταν στήν μέση περίπου τῶν ἀλβανικῶν φυλῶν· οἱ Γκέγκηδες τοῦ νότου ἦταν ὀρθόδοξοι, ἐνῶ οἱ Τόσκηδες τοῦ Βορρᾶ στήν πλειοψηφία τους καθολικοί. Ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία ὀδήγησε σέ μαζικοὺς προσηλυτισμούς πρὸς τὸ Ἰσλάμ, πού διήρκεσαν μέχρι καί τὸν 18ο αἰώνα. Ἐκτός ἀπ' τοὺς Σουνίτες, στήν Ἀλβανία ὑπῆρχε καί μιά μυστικὴ σιίτικὴ σέκτα, οἱ Μπεκτασήδες. Ἔτσι, τὴν στιγμὴ πού ἐκκολλάφθηκε ἡ ἐπιθυμία γιὰ ἀνεξαρτησία, στήν Ἀλβανία συνυπῆρχαν πολλὲς θρησκείες: ὀρθόδοξοι, καθολικοί, σουνίτες καί Μπεκτασήδες⁴. Αὐτὸς ὁ κληρονομημένος ἀπὸ τὴν ἱστορία πλουραλισμός ἀποτελέσει ἕνα φρένο στήν ἀνάπτυξη ἑνός ἐθνικοῦ μοντέλου, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν στιγμὴ πού αὐτὸ τὸ τελευταῖο διείσδυσε στήν χώρα, οἱ θρησκευτικὲς διαφορὲς δέν μπόρεσαν νὰ σταματήσουν τὴν ἐξάπλωσή του.

Οἱ Ἀλβανοὶ ὀρθόδοξοι στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἦταν ἀρκετὰ λίγοι, ἀποτελοῦσαν ἐντούτοις τὴν ἐλίτ ἑνός ἀρκετὰ σημαντικοῦ ἀριθμοῦ μεταναστῶν στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Καί εἶναι βασικά στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, γύρω κυρίως ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἐπισκόπου Φάν Νόλη⁵, πού θά σφυρηλατηθεῖ ἡ ἰδέα τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ συνόλου τῆς Ἀλβανίας, χωρὶς νὰ ἔχουν σημασία τὰ θρησκευτικὰ πιστεύω τῶν Ἀλβανῶν. Αὐτὸ τὸ ἐθνικὸ μοντέλο, πού προωθήθηκε ὡς ἕνα βαθμὸ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ, παρουσιάζει θρησκευτικὲς ὀψεις τελειῶς ἰδιαίτερες· τὸ ἐθνι-

κο-απελευθερωτικό κίνημα της Ἀλβανίας συγκροτήθηκε, τουλάχιστον στην αρχική του φάση, γύρω από την ιδέα μιᾶς ανεξαρτησίας όχι μόνο απέναντι στο Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀλλά καί σέ σχέση μέ τόν ἑλληνικό κληροπού ἦταν παρών στό νότιο τμήμα τῆς χώρας. Εἶναι περιττό ν' αναφέρουμε ὅτι τά γεγονότα αὐτά, πού τοποθετοῦνται χρονικά πρὶν ἀπ' τὴν ὀριστική ἀνεξαρτησία τῆς Ἀλβανίας τὸ 1913, προσέλκυσαν τὴν προσοχὴ τῆς Ρωσσίας, πού ἐνδιαφερόταν πάντοτε ν' ἀποκλείσει ταυτόχρονα τοὺς Ἕλληνες, τοὺς Τούρκους, καί τὴν συγκεκριμένη ἐπίσης περίπτωση τοὺς Ἀλβανούς καθολικούς. Ἡ Ἀλβανία καί κυρίως οἱ ὀρθόδοξες περιοχές τῆς Ἀλβανίας προσέφεραν στὴν Ἁγία Πετρούπολη ἕνα σημαντικό πλεονέκτημα: ἦταν τοποθετημένες στὰ ὅρια τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἡ ρωσικὴ ἐκκλησία στήριξε λοιπὸν μέ ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς τὴν δημιουργία μιᾶς ἀνεξάρτητης ἀλβανικῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας στό ἐξωτερικό.

Στά 1918, μετὰ ἀπὸ ἀρκετοὺς δισταγμούς, τὰ σύνορά τῆς καθορίστηκαν προοδευτικά χωρὶς πάντως νά λυθοῦν ὅλα τὰ ἐπίδικα ἐδαφικά ζητήματα, κυρίως μέ τὴν Ἑλλάδα στὸν νότο, δηλαδή στὶς ὀρθόδοξες περιοχές. Ὁ ἐπίσκοπος Φάν Νόλη, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, ἀνέλαβε τὴν διακυβέρνηση τῆς Ἀλβανίας. Ἡ ρωσσοφιλία του δημιούργησε τὴν ἐντύπωση πὼς ἦταν προσκείμενος στὴν ΕΣΣΔ καί, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ἐπίσκεψή του στὴν χώρα αὐτή, ἀνατράπηκε ἀπὸ ἕνα πραξικόπημα, πού ὁδήγησε στὴν ἐξουσία τὸν Ἀχμέτ Ζόγκ, μελλοντικὸ βασιλέα τῆς Ἀλβανίας. Ἔτσι, ἡ ἱστορία τῆς Ἀλβανίας εἶναι συνδεδεμένη, ὅπως στὴν πλειοψηφία τῶν βαλκανικῶν χωρῶν, μέ τὴν ὀρθοδοξία, ἀκόμη κι' ἂν ἡ ὀρθοδοξία εἶναι μειοψηφία μέσα στὸν λαό. Ἀπ' τὴν ἐθνικο-θρησκευτικὴ ὄψη τῶν πραγμάτων, τὸ ἀλβανικὸ ζήτημα περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὴν ἐξάλειψη τῶν Ἑλλήνων πρὸς ὄφελος μιᾶς ἐθνικῆς ὀρθοδοξίας ἐλεγχομένης ἀπὸ τὴν ρωσικὴ κυβέρνηση καί ἐκκλησία· ἐθνικὴ ὀρθοδοξία πού ἀποτελέσσει ἕνα ἀπὸ τὰ λίκνα τοῦ ἀλβανικοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἐν τέλει, κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου, ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία κατάφερε ν' ἀποσχιστεῖ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης.

Στά 1939, ἡ ἰταλικὴ κατοχὴ σηματοδύθηκε ἀπὸ μιὰ ἀρκετὰ ἐπιθετικὴ παρουσία τῶν καθολικῶν ἀποστολῶν εἰς ἕνα μέρος τῶν μουσουλμάνων καί κυρίως τῶν ὀρθοδόξων. Ἀπὸ τὸ 1945, καί κυρίως ἀπὸ τὸ 1948, ἡ σοβιετοποίηση τῆς Ἀλβανίας πραγματοποιήθηκε μέ διαφορετικὸ τρόπο ἐξαιτίας τῆς γιουγκοσλαβικῆς κρίσης, κατὰ τὴν

διάρκεια τῆς ὁποίας τὰ Τίρανα, ἀπὸ φόβο μήπως ἀπορροφηθοῦν ἀπὸ τὸ Βελιγράδι, προσέγγισαν τὸν Στάλιν. Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία, πού καταδιώχτηκε ἀπὸ τὸ μουσολινικὸ καθεστῶς, συγκατοίκησε ἱκανοποιητικά, παρά τὶς ὅποιες ἐκκαθαρίσεις, μέ τὶς κομμουνιστικὲς ἀρχές. Ἀλλὰ στὰ 1967, τὸ σύστημα τῶν Τιράνων ξεκίνησε ἀπὸ πίστη στὸν σταλινισμό μιὰ πολιτιστικὴ ἐπανάσταση, μαοϊκῆς ἔμπνευσης, καί ἀνακηρύχθηκε σάν τὸ πρῶτο ἄθεο κράτος στὸν κόσμο. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νά ἐξαφανιστοῦν οἱ θρησκείες καί οἱ λειτουργοὶ τῶν θρησκευμάτων νά φυλακιστοῦν ἢ νά ἐκτελεστοῦν. Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία, ὅπως καί τὰ ὑπόλοιπα δόγματα στὴν Ἀλβανία, ἐπιβίωσε μέσα στὶς κατακόμβες. Τὸ τέλος τοῦ κομμουνισμοῦ στὴν Ἀλβανία στὰ ἔτη 1990-1991 σηματοδύθηκε ἀπὸ τὴν ἐπανεμφάνιση τῶν θρησκειῶν καί κυρίως τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας.

Αὐτὴ, μετὰ ἀπὸ μιὰ μεγάλη περίοδο πού βρισκόταν στὸν γῦψο, ἐπανεμφανίστηκε μέ τὴν ἴδια ἐθνικὴ προβληματικὴ. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι πὼς ξεσηκώθηκαν ἀντιδράσεις ὅταν στὰ 1993 τοποθετήθηκε μιὰ νέα ὀρθόδοξη ἱεραρχία, ἡ ὁποία ἦταν πάνω κάτω ἑλληνικῆς καταγωγῆς. Ἡ σοβιετοποίηση τῆς Ἀλβανίας κι' ἔπειτα ἡ μαοποίηση τῆς δέν ἔλυσαν τὰ ἐθνικο-θρησκευτικὰ προβλήματα. Ἔτσι, στὶς μέρες μας, ἡ πάντοτε μειοψηφικὴ ὀρθόδοξη ἀλβανικὴ ἐκκλησία, συνεχίζει νά πιστεύει πὼς ἡ ὑπαρξὴ τῆς περνάει μέσα ἀπὸ τὸν ἀφελληνισμό τῆς. Αὐτὸ τὸ πρόβλημα δέν ἀποτελεῖ ἀπλᾶ ἕνα ζήτημα ἱστορικῆς γνώσης. Πρέπει νά γνωρίζουμε πὼς τὰ νότια σύνορα, αὐτὰ πού ἀφοροῦν δηλαδή τὶς περιοχές ὅπου ζοῦν οἱ ὀρθόδοξοι, δέν ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὴν Ἀλβανία καί τὴν Ἑλλάδα· ἡ Ἑλλάδα διεκδικῶντας⁶ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀργυροκάστρου καί ἡ Ἀλβανία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς, καταγγέλλοντας τὴν χάραξη τῶν σημερινῶν συνόρων. Στὴν Ἀλβανία τοῦ 1993, τὰ κληρονομημένα προβλήματα αἰῶνων στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης μποροῦν ν' ἀποτελέσουν ἕνα παράγοντα ὄξυνσης, ἐπιδείνωσης τῆς τοπικῆς κρίσης.

Ἡ Ρουμανία καί ἡ ὀρθοδοξία

Στὸ 19ο αἰῶνα, τὸ ρουμανικὸ ἔδαφος μοιραζόταν ἀνάμεσα σέ τρεῖς αὐτοκρατορίες: τὴν ὀθωμανικὴ, τὴν αὐστριακὴ καί τὴν ρωσικὴ. Οἱ παραδουνάβιες περιοχές, ἡ Μολδαβία καί ἡ Βλαχία, ἦταν ὑποτελεῖς στὴν Πύλη, ἀλλὰ δέν ἦταν μέ τὴν καθαρὴ σημασία τῆς λέξης προσαρτημένες στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἡ ὑποτελεῖα αὐ-

τή, ήδη από τον 17ο αιώνα, είχε ως συνέπεια τον έλεγχο από τους Φαναριώτες των τομέων-κλειδιών των δύο αυτών πλούσιων περιοχών, πού επιπλέον είχαν και στρατηγική σημασία εξαιτίας του ότι έλεγχαν τον Δούναβη και τις εκβολές του. Αυτή είναι και η αιτία πού τά πρώτα μορφώματα μιās ρουμανικής εθνικής συνείδησης εμφανίζονται μέσα στην ορθόδοξη εκκλησία, πού αγωνιζόταν αδυσώπητα ενάντια στον αυξανόμενο εξελληνισμό της. Αυτός ο αγώνας για την υπεράσπιση της εθνικής ταυτότητας από την εκκλησία και διά μέσου αυτής συνάντησε τό ενδιαφέρον της Ρωσσίας, πού επιθυμούσε νά επεκταθεί στα Βαλκάνια ήδη από τά χρόνια της Αικατερίνης Β', πού ενίσχυε όλα τά ανθελληνικά κινήματα στους κόλπους της ορθόδοξης εκκλησίας με τέτοιο τρόπο ώστε νά μπορέσει νά εξασφαλίσει τον έλεγχο αυτού του παραδουνάβιου κυκλικού διαδρόμου πού σχηματίζουν τά πριγκιπάτα της Μολδοβλαχίας. Ο ρωσικός στρατός κυριέψε αλλεπάλληλες φορές αυτά τά πριγκιπάτα, χωρίς όμως νά μπορέσει ποτέ νά τά διατηρήσει εξαιτίας της αντίδρασης των μεγάλων δυνάμεων της εποχής. Έντούτοις, οί Ρώσοι πράκτορες ενίσχυναν άσταμάτητα τους καινούριους και νέους Ρουμάνους πατριώτες, όπως επίσης και τον κατώτερο κλήρο, πού επιθυμούσαν νά απαλλαχθούν από τους Φαναριώτες, οί όποιοι εκμεταλλεύονταν την χώρα για λογαριασμό δικό τους και του Σουλτάνου. Αυτό τό σχήμα διατηρήθηκε σέ όλο τό 18ο και 19ο αιώνα και ενισχύθηκε από την εκκλόαψη μιās εθνικής συνείδησης παραγόμενης από τό μοντέλο του Κράτους-Έθνους, και επηρεασμένης από την Δύση και κυρίως από την Γαλλική επανάσταση.

Τήν στιγμή εκείνη, ή εξέλιξη της ρουμανικής εθνικής συνείδησης υπέστη μιā σημαντική αλλαγή: τό κίνημα των ρουμανικών εθνοτήτων, καθώς εκλαϊκεύονταν, μετά την οχύρωσή του σέ ανθελληνικές θέσεις, αναδιπλώθηκε μέσα στην συνειδητοποίηση μιās λατινικής καταγωγής. Από αυτήν ήδη την εποχή, οί Ρουμάνοι διανοούμενοι, ιστορικοί και πολιτικοί, προσπαθοῦσαν μετά μανίας ν' αποδείξουν ότι ήταν οί απόγονοι των Ρωμαίων αποίκων των πρώτων χριστιανικών χρόνων. Αυτή ή ουσιαστική αιτία, της ρουμανικής λατινικότητας, ενισχυόταν από έναν αδυσώπητο θρησκευτικό πόλεμο ανάμεσα στην ορθόδοξη και την καθολική εκκλησία. Πράγματι, εάν οί Ρουμάνοι πού διέμεναν εκτός των ορίων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, στην Ρωσσία, δηλαδή στην Βεσσαραβία, δέν έπαιξαν έναν ιδιαίτερο ρόλο στην

πολιτική συνειδητοποίηση, αυτοί της Τρανσυλβανίας έπαιξαν έναν καθοριστικό ρόλο. Από τον 18ο αιώνα ή καθολική εκκλησία της Ουνίας, στην προσπάθειά της νά επανακτήσει τις ορθόδοξες περιοχές, ενίσχυσε την δημιουργία μιās ελίτ Ρουμάνων διανοουμένων, επικεντρωμένης γύρω από την γλωσσική αναγέννηση και την έξυψωση της ρουμανικής λατινικότητας. Έτσι τό ζήτημα της λατινικής καταγωγής προωθείτο από την μιā, από τους Ρουμάνους ούνιτες της Τρανσυλβανίας, και από την άλλη, από τους πολιτικούς των νέων ανεξάρτητων πριγκιπάτων πού στηριζόταν από την Γαλλία του Ναπολέοντα Γ'. Τό ζήτημα του περιεχομένου της ταυτότητας της ρουμανικής ανεξαρτησίας ήταν άδιαχώριστα συνδεδεμένο με τό θρησκευτικό ζήτημα, δηλαδή με τό ορθόδοξο ζήτημα. Ούνιτες και Ορθόδοξοι, έστω κι αν συγκρούονταν, εξέπεμπαν τον ίδιο λόγο: ή αρχαιότητα της Ρουμανίας, ή αναγκαιότητα γι' αυτήν ν' απαλλαχτεί από τους Έλληνες και τους Τούρκους ριζώνοντας μ' έναν τρόπο περισσότερο ή λιγότερο μυθικό στην λατινική δύση. Η δημιουργία, απ' την μιā πλευρά, των ενωμένων πριγκιπάτων, μετέπειτα του Βασιλείου της Ρουμανίας, και από την άλλη πλευρά, ή έντατικοποίηση, μετά την δημιουργία της διπλής αυστρο-ουγγρικής μοναρχίας, του αγώνα στην Τρανσυλβανία ανάμεσα στους Ούγγρους ευγενείς και τους Ρουμάνους αγρότες, χαρακτηρίζουν την πολιτική ιστορία της Ρουμανίας στα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Αυτό πού ήταν ενδιαφέρον από αυστρο-ουγγρικής πλευράς, βρίσκεται στό γεγονός της στήριξης των Ρουμάνων ούνιτων από την Βιέννη, πού έβρισκε έτσι τον τρόπο νά σταματήσει λίγο τις φιλοδοξίες της Βουδαπέστης. Από την μιā πλευρά ο τρανσυλβανικός ούνιτισμός υποστηριζόμενος από την Αυστρία, από την άλλη ο εθνικισμός του ανεξάρτητου βασιλείου, πού έτροφοδοτείτο ταυτοχρόνως από την ορθόδοξη εκκλησία και από κύκλους λαϊκών, μετέτρεπαν τό ρουμανικό ζήτημα σέ μιā πυριτιδαποθήκη, γιατί φυσικά πίσω από την ορθόδοξη εκκλησία της Ρουμανίας βρισκόταν διακριτικά, αλλά σταθερά, ή ρωσική αυτοκρατορία.

Τό ρουμανικό μοντέλο εθνικής χειραφέτησης αποδείχτηκε ιδιαίτερα πολύπλοκο, γιατί έμπλεκόταν σ' αυτό ζητήματα κοσμικά και αγώνες θρησκευτικοί. Για μιā φορά ακόμη μπορούμε νά διαπιστώσουμε πώς στις χώρες του ορθόδοξου πολιτισμού, τό εθνικό ζήτημα ήταν άδιαχώριστο με τό θρησκευτικό και αντίστροφα. Στο σύνολο του ορθόδοξου κόσμου και κυρίως στα Βαλκάνια,

αυτή ή συνύπαρξη του έθνικου μέ τό θρησκευτικό στοιχείο εξηγγείται από τό γεγονός πώς άπέναντι στον, από τον 15ο αιώνα, Τουρκο κατακτητή, ή εκκλησία αποτέλεσε, εξαιτίας της έγγύτητάς της μέ τον λαό, τον μόνο πρακτικά συντηρητή της έθνικης ταυτότητας και κυρίως της γλώσσας. Από αυτήν την κατάσταση προέκυψε στους σύγχρονους καιρούς ή ιδιαίτερη μορφή του άγωνα για την έθνικη χειραφέτηση των βαλκανικών λαών, πού ήταν πάντα ένας άγώνας μέσα, από, και για την όρθόδοξη εκκλησία. Στην ρουμανική περίπτωση, ή ιδιαιτερότητα αυτής της πάλης έγκειται στον μικτό πολιτικό, ιστορικό και γεωγραφικό χαρακτήρα της Ρουμανίας, πού άνήκει ταυτοχρόνως στον βαλκανικό κόσμο διά μέσου των πριγκηπάτων της Μολδοβλαχίας και στην Κεντρική Ευρώπη διά μέσου της Τρανσυλβανίας και της Βουκοβίνης. Από την μία ένας κόσμος κληρονόμος του Βυζαντίου και ύποταγμένος στους Όθωμανούς, και από την άλλη ένας κόσμος πού έτεινε από καιρό νά είναι ύποτελής στην Αυστρο-ουγγαρία. Πίσω άπ' τις δύο αυτές όντότητες συγκρούονταν δύο μεγάλοι πρωταγωνιστές, ή Αγία Πετρούπολη και ή Βιέννη, πού καθεμιά έπιθυμούσε νά έλέγχει για λογαριασμό της όλόκληρη την Ρουμανία, είτε διά της μεθόδου της δορυφοροποίησης, είτε μέ μία άπλη και καθαρή προσάρτηση. Η είσοδος του Βουκουρεστίου στον πόλεμο τό 1916, στό πλευρό των συμμάχων, αποτέλεσε την κορωνίδα της αυστρο-ρωσικής σύρραξης, μία πού σήμερα καταλαβαίνουμε πώς καθεμιά άπ' τις δύο αυτοκρατορίες στόχευε, στην περίπτωση πού θά νικούσε, στην προσάρτηση της Ρουμανίας. Η Αγία Πετρούπολη θά τό έκανε στό όνομα της πανορθοδοξίας και ή Βιέννη στό όνομα μιας έδαφικής επέκτασης, βασισμένης στην άρχή της δυναστείας πού έξυπηρετούσε την έξάπλωση του Ρωμαιοκαθολικισμού.

Όπως κι άν θά μπορούσαν νά εξελιχθούν τά πράγματα, ή Ρουμανία ξεφυγε άπ' τους δύο αυτούς ίμπεριαλισμούς και βρέθηκε στην πλευρά των συμμάχων, πού μετά από άρκετές διαπραγματεύσεις της έδωσαν την άδεια νά συγκεντρώσει τό σύνολο των ρουμανικών έδαφών και νά δημιουργήσει μία σημαντική χώρα. Η Γαλλία έπαιξε έναν σημαντικό ρόλο στην δημιουργία της μεγάλης Ρουμανίας, γιατί έβλεπε ταυτοχρόνως σ' αυτήν ένα αντίβαρο στον γερμανικό επεκτατισμό στα Βαλκάνια και ένα έμπόδιο στην σοβιετική ώθηση σέ αυτήν την ζώνη. Λίγο μετά από αυτά τά γεγονότα και όμοια μ' αυτό πού έγινε στην Γιουγκοσλαβία, ιδρύθηκε ένα ρουμανικό Πατριαρχείο,

πού θά συγκέντρωνε γύρω του τις διάφορες εκκλησίες των περιοχών πού είχαν ένωθει. Στην νέα Ρουμανία, παρά τον έθνικό και θρησκευτικό πλουραλισμό πού υπήρχε, ή όρθόδοξη εκκλησία συνέχισε νά παίζει έναν πρωταγωνιστικό ρόλο στην εμφύσηση του ρουμανικού έθνικισμού και στην διεύθυνση της χώρας. Ο ρουμανικός έθνικισμός, έμπλουτισμένος και ένθαρρυσμένος από την συμμετοχή του στην νίκη των συμμάχων, θ' αποκτήσει ένα ιδιαίτερο βάρος στις είρηνευτικές συνομιλίες. Πράγματι, για ένα χρονικό διάστημα, οι νικήτριες χώρες στόχευαν νά μετατρέψουν την Τρανσυλβανία μέ τις τέσσερις κοινότητές της (γερμανική, έβραϊκή, ουγγρική και ρουμανική), πού ανήκε στο παρελθόν στην Βουδαπέστη, σέ ένα είδος Έλβετίας. Οι Ρουμάνοι της περιοχής, τόσο οι Ούνιτες όσο κι οι Όρθόδοξοι έπιθυμούσαν διακαώς νά ένωθούν μέ τό βασίλειο της Ρουμανίας, στο όνομα ενός έθνικισμού πού είχε ταυτοχρόνως ούνιτικές και όρθόδοξες ρίζες. Άπ' την μία πλευρά, αυτή των Όρθόδοξων, τό κίνητρο ήταν αυτονόητο: επρόκειτο για την δημιουργία, στο όνομα ενός όρθόδοξου παν-ρουμανισμού, μιας μεγάλης χώρας. Πράγματι, διά μέσου αυτής της ένοποίησης, ή Ρουμανία γινόταν, μέ αριθμητικά δεδομένα, ή δεύτερη πιό σημαντική χώρα της όρθοδοξίας. Από την πλευρά των Ούνιτων, οι έπιδιώξεις ήταν λίγο περισσότερες σύνθετες. Πραγματικά, μερικοί κύκλοι πίστευαν πώς μία ρουμανική εκκλησία ούνιτική, ένσωματωμένη σέ μία μεγάλη όρθόδοξη Ρουμανία, θά μπορούσε πιό εύκολα νά έπιτύχει τον στόχο της, πού ήταν ή έπανάκτηση των όρθόδοξων περιοχών, σέ κάθε περίπτωση. Τό έργο αυτό θά ήταν πιό εύκολο, άπ' όσο άν κλεινόταν σέ ένα μικρό τρανσυλβανικό κράτος. Από τό 1920 μέχρι τό 1948, χρονιά της σοβιετικής επικράτησης, ό όρθόδοξος πόλος παρέμεινε στενά δεμένος μέ τον ρουμανικό έθνικισμό, περιλαμβανομένων και των πιό άμφισβητήσιμων μορφών του, όπως αυτών του άντισημιτισμού.

Η επικράτηση των σοβιετών στην χώρα είχε ως αποτέλεσμα, σέ θρησκευτικό επίπεδο, την άμεση απαγόρευση της εκκλησίας της Ουνίας και την ένσωμάτωσή της στην όρθόδοξη εκκλησία. Περιέργως, ή επιστροφή της άθεης Σοβιετικής Ρωσίας στις ύποθέσεις της Ρουμανίας συνδυάστηκε μέ την ενίσχυση του ρόλου της όρθόδοξης εκκλησίας, δεόντως ύποταγμένης κατά τ' άλλα στο καθεστώς. Κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου, ή όρθόδοξη εκκλησία περιορίστηκε αυστηρά στον θρησκευτικό της ρόλο και στο έργο της βοηθητικό του συστήματος. Άλλά, μέ την έξής

διαφορά, σέ σχέση μέ αυτό πού συνέβη στήν ΕΣΣΔ: ή εκκλησία κρατικοποιήθηκε και οι ιερείς πληρώνονταν από τό κράτος. Παρά τίς καταχρήσεις του κομμουνιστικού συστήματος και κυρίως του συστήματος του Τσαουσέσκου, ή εκκλησία, μέσα σέ συνθήκες ύποδούλωσης, δέν καταδιώχτηκε ιδιαίτερα. Οι Ρουμάνοι παρέμεναν άφοσιωμένοι στήν εκκλησία τους, γιατί, μέσα στήν συνείδησή τους, ή εκκλησία παρέμενε τό σύμβολο του ρουμανικού έθνους και τό σύστημα δέν επιθυμούσε νά δημιουργήσει άχρείαστες θρησκευτικές συγκρούσεις. Νομιμοποιημένη από τό καινούριο σύστημα, ή εκκλησία τής Ουνίας διεκδίκησε άμέσως τήν περιουσία πού τής είχε κατασχεθεί τό 1948. Σήμερα ή διαμάχη ανάμεσα στήν εκκλησία τής Ουνίας και τήν Όρθοδοξία δηλητηριάζει τήν πολιτική και δημόσια ζωή τής πρώην κομμουνιστικής νέας Ρουμανίας του Ίλιέσκου⁷.

Δίχως άλλο, τό όρθόδοξο φαινόμενο ως πραγματικότητα κοινωνικο-πολιτική, παρά τήν τουρκική κατοχή και τά σαράντα χρόνια του κομμουνιστικού συστήματος, παραμένει, περισσότερο από εκατό χρόνια μετά τήν ανακήρυξη τής ανεξαρτησίας, ένας παράγοντας άμετάβλητος τής έσωτερικής γεωπολιτικής τής μετα-σοσιαλιστικής Ρουμανίας.

Αυτή ή ισχύς επιβεβαιώνεται από τήν σύγκρουση στήν Δημοκρατία τής Μολδαβίας, πού θέτει άντιμέτωπες τήν ιεραρχία του πατριαρχείου τής Μόσχας και αυτήν πού τοποθετείται εκεί τό 1993 από τό πατριαρχείο του Βουκουρεστίου.

Η Μολδαβία, πού μετατράπηκε μετά τήν διάλυση τής ΕΣΣΔ σέ Μολντόβα, είναι μία ρουμανική περιοχή πού εδώ κι εκατό χρόνια δέν σταμάτησε νά παραδέρνει ανάμεσα στήν Ρουμανία και τήν Ρωσία. Για νά σταθούμε μόνο στον 20ό αιώνα, ή Βεσσαραβία (αυτό ήταν τό όνομα τής περιοχής στις αρχές του αιώνα) ήταν ρωσική μέχρι τό 1918, ρουμανική από τό '18 μέχρι τό '45, έπειτα εκ νέου σοβιετική, για νά γίνει τέλος ανεξάρτητη τό 1992.

Στίς μέρες μας, ό πληθυσμός είναι διαιρεμένος ανάμεσα στους όπαδούς τής ανεξαρτησίας και τους όπαδούς τής ένωσης μέ τήν Ρουμανία. Αυτή ή πολιτική σύγκρουση συνιστά πάνω άπ' όλα ένα εθνολογικό ζήτημα. Οι Μολδαβοί αποτελούν ένα ξεχωριστό έθνος ή είναι άπλως Ρουμάνοι τής Ανατολής; Χωρίς νά θέλουμε νά λύσουμε ένα εύαισθητο πρόβλημα, ό παρατηρητής είναι ύποχρεωμένος νά διαπιστώσει ότι, όπως και στήν πλειοψηφία των όρθόδοξων περιοχών, και εδώ γίνεται προσπάθεια νά διευθετηθεί τό πρό-

βλημα επάνω σέ θρησκευτικό πλάνο. Οι ύποστηρικτές τής ανεξαρτησίας παίζουν τό χαρτί τής ιεραρχίας πού τοποθετήθηκε από τό Πατριαρχείο τής Μόσχας και χρησιμοποιεί εύρέως τήν μολδαβική γλώσσα (έκσλαβισμένη ρουμανική διάλεκτο), ενώ οι όπαδοί τής ένωσης παίζουν τό χαρτί τής νέας φιλορουμανικής ιεραρχίας πού τοποθετήθηκε από τό Βουκουρέστι.

Τό βλέπουμε γι' άλλη μία φορά: άπ' τήν στιγμή πού ύπάρχει ένα εθνολογικό πρόβλημα μέσα στήν σφαίρα τής όρθοδοξίας, τά πρόβλημα προβάλλεται μέσα στό θρησκευτικό, τό όποιο έρχεται μέ τήν σειρά του νά στερεώσει τό πολιτικό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1.(Σ.τ.Μ.) Πρόκειται για λάθος του συγγραφέα, μά και ό ελληνικός έμφύλιος κράτησε μέρι τίς 29 Αυγούστου 1949.

2.(Σ.τ.Μ.) Πρώτο ανάμεσα σέ ίσους.

3.(Σ.τ.Μ.) Πρόκειται για σφάλμα του συγγραφέα. Η όρθόδοξη Αρχιεπισκοπή Βορείου και Νοτίου Αμερικής ποτέ δέν μετεβλήθη σέ Πατριαρχείο. Πράγματι έγινε μία άπόπειρα τήν εποχή εκείνη, αλλά απέτυχε και ή όρθοδοξία τής Αμερικής παρέμεινε υπό τό Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

4.(Σ.τ.Μ.) «Βασική είναι ή διάκριση μεταξύ σουνιτών και μπεκτασήδων στήν Αλβανία. Οι τελευταίοι, πού έχουν ξεχωριστό αρχηγό από τους σουνίτες, ανήκουν στό μοναχικό τάγμα των Μπεκτασήδων πού ιδρύθηκε στήν Μικρά Ασία τό 13ο αιώνα και συμπεριέλαβε στις τάξεις του άρκετους αίρετικούς νεστοριανούς και παυλικιανούς. Οι μπεκτασήςδες θεωρούνται αίρετικοί και εντάσσονται στήν αίρεση των αλεβήδων-κιζιλμάσσηδων πού στήν Τουρκία αριθμούν άρκετά εκατομμύρια πιστών. Σημαντικός αριθμός μπεκτασήδων συμπεριλαμβάνεται επίσης στήν μουσουλμανική μειονότητα τής Θράκης στήν Ελλάδα. Τά Τίρανα είναι τό παγκόσμιο κέντρο των μπεκτασήδων πού δέχονταν χριστιανούς στις τάξεις τους, αναγνωρίζουν όρισμένους χριστιανούς άγίους και άρνούνται νά προσευχηθούν στα τζαμιά, χρησιμοποιώντας ειδικούς χώρους τους λεγόμενους Τεκκεδες». Στο Σταμάτης Γεωργούλης, «Η όρθοδοξία στήν Αλβανία», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 16/9/1994, σελ. 30-31.

5.(Σ.τ.Μ.) «Πληθωρική και άμφιλεγόμενη προσωπικότητα πού γεννήθηκε στήν Ανδριανούπολη και σπούδασε στήν Αθήνα Θεολογία. Χρίσθηκε ιερέας και επίσκοπος στήν όρθόδοξη αλβανική κοινότητα τής Βοστώνης και επέστρεψε στήν Αλβανία, όπου πρωτοστάτησε στήν ανακήρυξη του Αύτοκέφαλου και τήν μετάφραση του Ευαγγελίου στήν Αλβανική. Ανέτρεψε τό Βασίλεια Ζώγου και παρέμεινε στήν εξουσία για έξι μήνες». Ο.π.

6.(Σ.τ.Μ.) Τό ζήτημα των συνόρων Ελλάδας - Αλβανίας είναι περισσότερο πολύπλοκο άπ' όσο τό διακρίνει ό συγγραφέας. Η έπίσημη, για παράδειγμα, έξωτερική πολιτική τής Ελλάδας δέν θέτει θέμα άλλαγής των συνοριακών γραμμών, ενώ από τήν άλλη ύπάρχει μία συναισθηματικού αλλά και ιστορικού χαρακτήρα αίσθηση περι τής ελληνικότητας τής Βορείου Ηπείρου.

7. Πρόεδρος τής Ρουμανίας.

ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΣΙΓΓΑΝΟΠΑΙΔΩΝ ΗΛΙΚΙΑΣ 11-13 ΕΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ – Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

της ANNAΣ ΛΥΔΑΚΗ

Βασισμένη σέ επιτόπια έρευνα, συμμετοχική παρατήρηση, μή δομημένες συνεντεύξεις και άφηγήσεις ζωής, αυτή ή διδακτορική διατριβή άσχολεύται μέ τό θέμα τής ταυτότητας τών τσιγγανοπαίδων στή σύγχρονη πόλη.

Οί Τσιγγάνοι ή τουλάχιστον οί περισσότεροι από αυτούς δέν είναι πιά νομάδες, αλλά έγκατεστημένοι στήν σύγχρονη πόλη, μέσα σέ ένα άστικό περιβάλλον πού όρίζει και καθορίζει έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής, τόν άστικό, έξοβελίζοντας κάθε τι πού σημασιοδοτεί διαφορά.

Η έργασία αποτελείται από τρία μέρη:

α. Εισαγωγή. Έδώ παρατίθεται μιά σύντομη επισκόπηση της πορείας τών Τσιγγάνων πού ξεκίνησαν από τίς Ίνδιες για νά περιπλανηθούν άπάτριδες σέ όλον τόν κόσμο και τελικά νά αποφασίσουν νά έγκατασταθούν — οί περισσότεροι από αυτούς — στήν σύγχρονη πόλη. Όμως συνθήκες και όροι άπαράβατοι καθορίζουν τόν τρόπο συνύπαρξής τους μέ τούς «άλλους», τούς γκατζέ, όπως όνομάζονται από τούς Τσιγγάνους οί μή-τσιγγάνοι.

Πεδίο τής έρευνας αποτελεί ή Άγία Βαρβάρα, μιά περιοχή στήν όποία έγκαθίστανται μόνιμα Τσιγγάνοι από τό 1940 περίπου, οί περισσότεροι μικρασιατικής καταγωγής. Υπόθεση τής έρευνας είναι: Τά τσιγγανόπουλα τής Άγίας Βαρβάρας, παρά τήν μόνιμη έγκατάσταση τών γονιών τους και τών παππούδων τους στήν περιοχή αυτή πάνω από 50 χρόνια και παρά τήν γεινίαση και τόν συγχρωτισμό τους μέ τούς «άλλους», εξακολουθούν νά όρίζουν έαυτούς ως Τσιγγάνους, κληρονομώντας τήν ταυτότητα τών δικών. Η περιρρέουσα άτμόσφαιρα τής σύγχρονης πόλης δέν καταφέρνει νά έξοβελίσει τά μύχια στοιχεία τής ταυτότητάς τους και οί όμοιότητες πού τυχόν έμφανίζονται στόν τρόπο ζωής τους δέν είναι παρά ή έπιφάνεια τών πραγμάτων στά πλαίσια τών προσπαθειών πού καταβάλλουν για νά αποσείσουν τό στίγμα του διαφορετικού.

Οί τεχνικές πού χρησιμοποιήθηκαν ήταν: συμμετοχική παρατήρηση, μή - δομημένες συνεντεύξεις και άφηγήσεις ζωής. Έρωτηματολόγια και σφυγμομετρήσεις άποφεύχθηκαν ως μέσα πού δέν καταστούν δυνατή τήν θέαση τής συνολικής άποψης τών ανθρώπων για τόν έαυτό τους, τίς σχέσεις τους, τήν ζωή τους, τόν τρόπο μέ τόν όποιο αντιλαμβάνονται τόν κόσμο. Αυτό μπορεί νά τό δει κανείς μόνο αν ζήσει μαζί τους, αν βιώσει τήν αλήθεια και τό ψέμμα τους — και τά δύο αποτελούν μέρος τής πραγματικότητάς τους, όπως αυτή προσλαμβάνεται από τούς ίδιους, αν συνάψει μαζί τους ειλικρινείς σχέσεις. Αυτή τήν σχέση προσπάθησε νά συνάψει ή συγγραφέας μαζί τους: αν και «άλλη» νά γίνει, κατά κάποιον τρόπο, δική. Οί Τσιγγάνοι τήν τίμησαν μέ τήν άποδοχή τους και σ' αυτήν άκριβώς τήν άποδοχή όφειλεται ή διεκπεραίωση τής έρευνας και ή συγγραφή τής μελέτης.

Κεφάλαιο 1. Ο χώρος: Ο χώρος δέν είναι ποτέ ουδέτερος. Πάντα είναι πολυσήμαντος και φανερώνει πολλά χαρακτηριστικά τών ανθρώπων πού ζούν σ' αυτόν. Τά σπίτια τών Τσιγγάνων στήν Άγία Βαρβάρα, άλλοτε φτωχικά και άλλοτε πολυτελούς κατασκευής και μέ ακριβά έπιπλα, δίνουν πάντα στοιχεία τής ταυτότητάς τους, τής ζωής τους και κάνουν έμφανή τόν άπόηχο μιάς μακρής διάρκειας, ενός πρόσφατου άκόμη παρελθόντος πού όρίζει τήν καθημερινότητά τους.

Οί Τσιγγάνοι, όπως και ό καθένας πού νιώθει κυνηγημένος, θέλουν νά είναι «μαζί». Έτσι σχηματίζουν τίς τσιγγάνικες γειτονιές πού θυμίζουν ελληνική έπαρχία παλαιότερων χρόνων. Ο κοινός τόπος ένώνει και διαιωνίζει ταυτότητες.

Κεφάλαιο 2. Οί άνθρωποι. Στο κεφάλαιο αυτό δίνεται μιά εικόνα τών Τσιγγάνων τής Άγίας Βαρβάρας. Μέσα από τίς σχέσεις πού αναπτύχθηκαν, τίς μαρτυρίες τών Τσιγγάνων και τήν ανάλυση περιεχομένου του λόγου τους πα-

ρουσιάζονται και σχολιάζονται: ή γλώσσα, ή ένδυσμασία, ή οίκογένεια, ό κοινωνικός έλεγχος, ή επαγγελματική ένασχόληση και ή οικονομική ζωή, ή κοινωνική ζωή, ό Κεραυνός (ποδοσφαιρική ομάδα της Αγίας Βαρβάρας), ή ταυτότητα τών Τσιγγάνων της Αγίας Βαρβάρας.

Κεφάλαιο 3. Μεγαλώνοντας στην Αγία Βαρβάρα. Έδω γίνεται φανερός ό τρόπος μέ τόν όποιο μεγαλώνουν τά τσιγγανόπουλα της Αγίας Βαρβάρας μέσα στην διευρυμένη οίκογένεια, ανάμεσα σε ένα πλήθος δικών πού μπαίνουν και βγαίνουν από τίς ανοιχτές πόρτες τών τσιγγάνικων σπιτιών. Τό σχολείο, ό κατ' έξοχήν κοινωνικοποιητικός μηχανισμός — μηχανισμός όμοιορφοποίησης και κομφορμισμού στην ουσία — δέν φαίνεται ικανός νά έξοβελίσει τήν ταυτότητα του Τσιγγάνου πού αποκτάται κατά τήν πρωτογενή κοινωνικοποίησή του. Άλλωστε, τίς περισσότερες φορές, ό Τσιγγάνος πού δυσκολεύεται νά έκφραστει στά έλληνικά — μεγαλώνει μαθαίνοντας δύο γλώσσες: ρομανές (τσιγγάνικα) και έλληνικά — στιγματίζεται ως «κακός μαθητής»,

πού «δέν παίρνει τά γράμματα». Έτσι μέ τήν πρώτη ευκαιρία αφήνει τό σχολείο για νά «βγει στην δουλειά».

Οί ένότητες πού συναποτελοϋν τό κεφάλαιο αυτό είναι: Τά τσιγγανόπουλα της Αγίας Βαρβάρας, τά τσιγγανόπουλα στά δημοτικά σχολεία της Αγίας Βαρβάρας, ό κοινός λόγος (μαρτυρίες), σχολική επίδοση, τά έλληνικά, οί άπουσίες, τά κίνητρα, ή στάση της οίκογένειας άπέναντι στό σχολείο, ή κοινωνική συμπεριφορά τών τσιγγανόπουλων στό σχολείο, τσιγγανόπουλα πού διέκοψαν τήν φοίτησή τους στό σχολείο, ή ταυτότητα τών τσιγγανόπαιδων και ό ρόλος του σχολείου στον σχηματισμό της.

Υστερόγραφο. Ένα ύστερόγραφο επέχει θέση επιλόγου ή τών καθιερωμένων σε μιά διδακτορική διατριβή συμπερασμάτων. Έδω έν κατακλείδι αναφέρεται ότι οί Τσιγγάνοι επιμένουν στην διατήρηση της ταυτότητάς τους παρά τίς αντίξοες συνθήκες της σύγχρονης πόλης, πού δέχεται και αποδέχεται ό,τι δέν αποκλίνει από τό κυρίαρχο πολιτισμικό της πρότυπο.

Βιβλιο- φορίες

Επιμέλεια: Δημήτρης Τσατσούλης

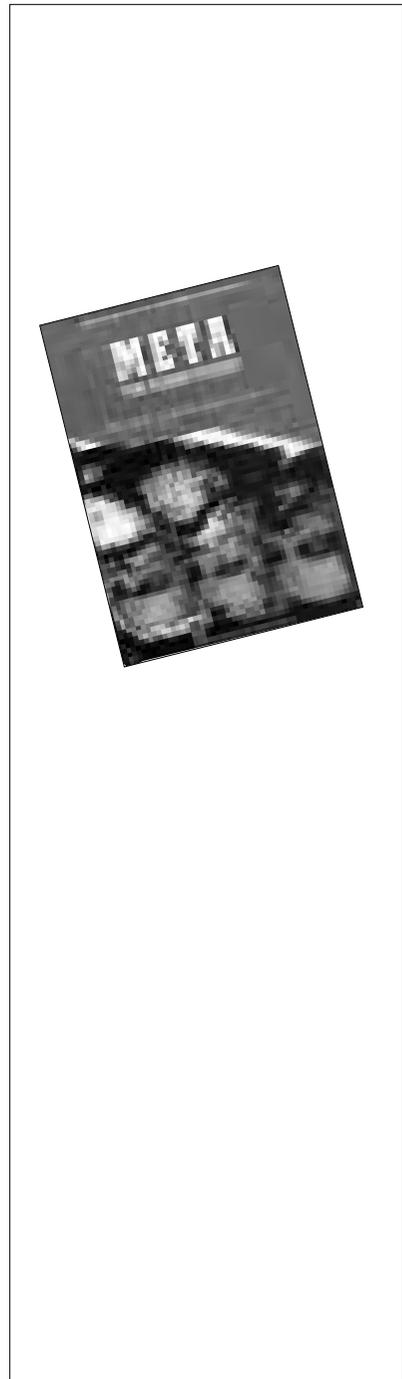
Πολυκριτική

Συλλογικό έργο: Μετά τόν κομμουνισμό. Έπιμέλεια: Guy HAARSCHER, Mario TELO, Έκδόσεις Παπαζήση, σελ. 260, Άθήνα 1997.

Γράφουν: G. Haarscher: «Ή κατάρρευση τού κομμουνισμού: μακκιαβελισμός, διαφωνίες και παθητικότητα τής Δύσης», Mario Telo: «Άπό τή μυθική δημοκρατία στην τεχνική δημοκρατία», Maurice Laguerre: «Ή ιδεολογική σημασία τής κατάρρευσης τής σοβιετικής αυτοκρατορίας», Philippe Nemo: «Ή ήθικός θρίαμβος τής δύσεως», Immanuel Wallerstein: «Ή μαρξισμός - λενισμός απέθανε. Ζήτω τί;», Helmut Dubiel: «Ή κληρονομιά τής κριτικής θεωρίας τής Σχολής τής Φρανκφούρτης και ή πτώση τού κομμουνισμού», Furio Cerutti: «Είναί εφικτή μιά υπερεθνική ταυτότητα;», Peter Glotz: «Έθνος και Δημοκρατία στην νέα Εύρώπη», Furio Cerutti: «Ήθική και πολιτική στην πυρηνική εποχή. Τό τέλος τής αποτροπής;», Γ. Κοντογώργης: «Γιά μιά νέα προσέγγιση τής δημοκρατίας στην αρχαιότητα και στην εποχή μας», Philippe Van Parijs: «Ή δικαιοσύνη και ή δημοκρατία είναι ασυμβίβαστες;», Erhard Eppler: «Κρίση και ανανέωση τού δημοκρατικού σοσιαλισμού στην Εύρώπη μετά τό θάνατο τού κομμουνισμού».

1. Άφετηρία συζήτησης περισσότερο, παρά γνωστικό αντικείμενο καθ' έαυτό, αποτελούν ή πτώση τού κομμουνισμού και οί συνέπειές της στην περίπτωση τού ανά χείρας συλλογικού έργου. Ή προβληματική επεκτείνεται σέ πληθώρα ζητημάτων θεωρητικών, φιλοσοφικών, επιστημολογικών, πολιτικών ή ιδεολογικών. Οί απόψεις πού εκτίθενται διαφέρουν όχι μόνον ως πρός τήν όπτική γωνία υπό τήν όποία εξετάζουν αυτά τά ζητήματα, αλλά και ως πρός τό βάρος και τήν σημασία πού αποδίδουν στό καθένα απ' αυτά. Άποτελεί λοιπόν τό έργο αυτό μάλλον χώρο διαλόγου και ενέχει τόν χαρακτήρα μιάς δημόσιας αντιπαράθεσης διανοουμένων, παρά μιά κοινή προσπάθεια έρευνητικής ενός μείζονος πολιτικού και κοινωνικού φαινομένου.

Ή πτώση, ή καλύτερα ή θορυβώδης κατάρρευση τού κομμουνιστικού συστήματος πραγματοποιήθηκε μέ ποικίλους τρόπους στίς διάφορες «ύπαρκτησοσιαλιστικές» χώρες: άλλου μέ λαϊκή επανάσταση, άλλου μέ άνωθεν μεταβολές, άλλου μέ όμαλότερες και πιο θεσμολογικές

ημένες διαδικασίες. Σέ κάθε περίπτωση, βαρύνοντα ρόλο διεδραμάτισε ή κοινωνική δομή και ή πολιτική ιστορία κάθε χώρας, τό οικονομικό της επίπεδο, ή γεωπολιτική της θέση κλπ. Η διαδικασία αυτή δέν έχει ολοκληρωθεί: ή Ανατολική Εύρώπη βρίσκεται σ' ένα εξόχως ρευστό και μεταβατικό στάδιο, μέ σημεία μάλιστα παλινδρόμησης. Δέν διαθέτουμε λοιπόν τήν δυνατότητα νά εξετάσουμε ως ολοκληρωμένο ιστορικό φαινόμενο τήν διαδικασία πού συντελείται.

Άλλωστε, δέν είναι ακόμη εμφανής ή κατάληξη, ούτε καν ή κατεύθυνση αυτής τής θυελλώδους μεταβολής: πού οδεύουν οί πρώην κομμουνιστικές χώρες, πρὸς τόν καπιταλισμό και τήν αστική δημοκρατία; πρὸς τόν εθνικισμό και τήν θεοκρατία; ή πρὸς κάποια ἄλλη, ἄγνωστη σήμερα σ' ἐμάς, κατεύθυνση;

Πιό προσιτή είναι ή διερεύνηση τῶν αἰτιῶν τῆς κομμουνιστικῆς κατάρρευσης: ὑπό τήν ἔννοια ὅτι, ἂν δέν μπορούμε νά ἀναλύσουμε τό ὀμιγλῶδες σήμερα, μπορούμε πάντως νά προσπαθήσουμε νά ἀναλύσουμε τήν ιστορική δυναμική τοῦ κομμουνισμού. Πράγματι, ὁ κομμουνισμός ἀποτελεῖ ἤδη ολοκληρωμένο ιστορικό φαινόμενο· διένυσε μία πορεία, ἀπό τό 1917 ἕως τό 1989, μέ ἀρχή, μέση και τέλος. Τυχόν ἐπανεμφάνισή του δέν μπορεί νά ἐνταχθεῖ στήν ἴδια ιστορική κατηγορία. Αὐτή ή δυναμική ἐπτά κομμουνιστικῶν δεκαετιῶν, μέ τήν γνωστή πλέον κατάληξη, ἀποτελεῖ ἕνα ἐφικτό ἐρευνητικό ζητούμενο.

Όχι πὸς μπορούμε, ἀπό σήμερα, νά ἐκφέρουμε μία ὀριστική ἱστοριογραφική ἐτυμιογραφία. Πολλές δεκαετίες ἐρευνας, ἀποκαλύψεων, ἐκπλήξεων σχετικά μέ τά ιστορικά γεγονότα τοῦ 1989 σίγουρα θά ἀκολουθήσουν. Ἀκόμα και σήμερα ἀποκαλύπτονται νέα στοιχεία γιά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, και ἐκφράζονται νέες θεωρίες γιά σκοτεινές ἱστορίες τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου. Γιά νά μήν μιλήσουμε γιά μείζονα ιστορικά ἐρωτηματικά, πού παραμένουν ἐντελῶς ἄλυτα.

Ποιός ἦταν ὁ ρόλος τῶν δυτικῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν στήν πολωνική ἐξέγερση; ποιοί ἦσαν οί πραγματικοί σκοποί τοῦ Γκορμπάτσεφ; τί συζητήθηκε και ἐνδεχομένως συμφωνήθηκε στήν συνάντηση Ρέγκαν-Γκορμπάτσεφ στήν Μάλτα;

Ἔτσι, μόνον κάποιες πρῶτες ἀποτιμήσεις μπορούμε νά κάνουμε. Κυρίως μπορούμε νά συζητήσουμε τίς βαθύτερες ρίζες τῆς πτώσης τοῦ κομμουνισμού, νά τίς ἀναζητήσουμε στήν ἴδια του τήν φύση, νά τίς συσχετίσουμε μέ τήν μαρξιστική λενινιστική ἰδεολογία, ἀλλά και μέ τό γεωπολιτικό του πλαίσιο.

Ἐκινώντας ως σφοδρή ἀλλά συστηματική κριτική τοῦ καπιταλισμοῦ, ὁ μαρξισμός ὑπῆρξε ταυτόχρονα ἐπαναστατικό πολιτικό πρόγραμμα και ἰδεαλιστική οὐτοπία. Θεμελίωσε τίς προβλέψεις του σε μία ἐξελικτική — ἰουδαιοχριστιανικοῦ τύπου — και νομοτελειακή φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, μέ ἀπώτατη και ἀναπόφευκτη κατάληξη τό ἰδεῶδες τῆς ἀταξικῆς κοινωνίας. Πρόσφερε στά ἀπογοητευμένα προλεταριοποιημένα και ἀπαθλιωμένα κοινωνικά στρώματα-θύματα τῆς ἐκβιομηχάνισης, ἀλλά και στούς αἰσθητικά ή ἠθικά ἀντίθετους πρὸς τόν στερούμενο ἥρωισμοῦ και ἄδικο καπιταλιστικό τρόπο ζωῆς ἀριστοκράτες και ἀστούς, μία ἄλλη κοινωνική προοπτική.

Η μαρξιστική θεωρία, πού προσπάθησε νά συμπεριλάβει ἐρμηνείες ὄλων τῶν κοινωνικῶν, πολιτικῶν, φιλοσοφικῶν και ἠθικῶν ζητημάτων, ἔπεσε θύμα τοῦ ἴδιου τῆς τοῦ εὗρους: διαφοροποιήθηκε ἐσω-

Βιβλιοεπισημάνσεις

★ Κυκλοφόρησαν τά **Πρακτικά** ἡμερίδας πού εἶχε ὀργανωθεί, τόν Νοέμβριο τοῦ 1996, στήν Παλιά Βουλή, μέ τήν εὐκαιρία συμπλήρωσης **60** χρόνων ἀπό τήν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Στήν ἡμερίδα εἶχαν πάρει μέρος οί Δημήτρης Μιχαλόπουλος, διευθυντής τοῦ Μουσείου τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου, ἱστορικός· Νικ. Θ. Χολέβας, ἀναπληρωτής καθηγητής τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου και Θεόδωρος Παπακωνσταντίνου, καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Οί Δ. Μιχαλόπουλος και Χαρίκλεια Δημακοπούλου ἀσχολήθηκαν μέ τό ζήτημα τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ τῶν ἐτῶν 1915-1917 και, μέ στοιχεία τά ὁποῖα πηγάζουν ἀπό ἐρευνα σέ πηγές ἀνέκδοτες και δημοσιευμένες, κατορθώνουν νά φωτίσουν

τερικά, μετελλάχθηκε, παρερμηνεύθηκε, διαστρεβλώθηκε, έγινε αντικείμενο ενδομαρξιστικής διαμάχης, χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο κομματικών σκοπιμοτήτων για περισσότερο από έναν αιώνα. Η εφαρμογή της κατέδειξε για άλλη μιά φορά την τεράστια απόσταση που χωρίζει τις Ίδεες από την Πράξη: αντί ή Έπανάσταση να λάβει χώρα, ως αποτέλεσμα των αντιφάσεων του καπιταλισμού, σε μία βιομηχανικά ανεπτυγμένη χώρα, πραγματοποιήθηκε στην αγροτική και καθυστερημένη Ρωσία. Άλλωστε, δεν πρόκειτο καν περί Έπανάστασης: ή λαϊκή εξέγερση του Φεβρουαρίου ήταν γενική, διαταξική και καθόλου ελεγχόμενη από το ρωσικό Κομμουνιστικό Κόμμα, γι' αυτό και ή μεταγενέστερη σοβιετική ιστοριογραφία σχεδόν την διέγραψε. Η «Οκτωβριανή Έπανάσταση», αντίθετα, δεν ήταν παρά τό τεχνικά άρτια οργανωμένο πραξικόπημα των κομμουνιστών, και μάλιστα μιάς μικρής ομάδας τους υπό τον Λένιν.

Άλλά και ή συνέχεια έδειξε την αυτονομία της Ιστορίας έναντι των ανθρωπίνων ιδεοληψιών: ή μέν «Έπανάσταση» ούδόλως γενικεύθηκε, αν και τό αίτήθηκε ως μόνη προοπτική επιβίωσής της ό Τρότσκι διαυγώς, στην δέ νεοπαή Σοβιετική Ένωση τά μέσα παραγωγής κρατικοποιήθηκαν μέν, αλλά την ουσιαστική κατοχή τους απέκτησε ή πλέον αυταρχική, σκληρή και άδικη, ολοκληρωτική και άρτιο-σκληρωτική ολιγαρχία του Εικοστού Αιώνα, ή «νομενκλατούρα» του Κομμουνιστικού Κόμματος. Τελικώς, τό όλο σύστημα απέδειχθη οικονομικώς ανεπαρκές, ό δέ μαρξισμός-λενινισμός ως αντίληψη της έξουσίας ένσαρκώθηκε στην σταλινική θηριωδία, στον τρόπο διακυβέρνησης μέ στρατόπεδα συγκεντρώσεως, μαζικά πογκρόμ, τερατώδεις οικολογικές καταστροφές, τρομακτική και επιστημονικά οργανωμένη καταστολή και έλεγχος των συνειδήσεων, και ένα επίπεδο διαβίωσης τουλάχιστον προβληματικό.

Πέρα από τις ψευδεπίγραφες διακηρύξεις, ό μαρξισμός τελικώς χρησιμοποιήθηκε ως συνεκτικός ιστός μιάς άχανους αυτοκρατορίας, της Ρωσικής, ακριβώς όπως ό Χριστιανισμός αναζωογόνησε και άνασυγκρότησε σε μιά νέα βάση την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η διαφορά είναι ότι, στην δεύτερη περίπτωση, παρήχθη τό Βυζάντιο, τό όποιο υπήρξε θύλακας πολιτισμού σε περίοδο γενικευμένης βαρβαρότητας, ενώ ή Σοβιετική Ένωση υπήρξε χώρος κοινωνικής δυστυχίας σε μιά πρωτοφανή περίοδο ευημερίας. Άλλωστε, ή Ρώμη, έκχριστιανιζόμενη, έζησε χίλια έκατό χρόνια, ως Βυζάντιο, ενώ ή Ρωσία, υπό μαρξιστικό μανδύα, έπέβωσε άλλες έπτά δεκαετίες.

Γιατί περί αυτού πρόκειται: ή Σοβιετική Ένωση έξήγαγε στην συνέχεια την ιδεολογία της όχι για να άπελευθερώσει κοινωνικά καταπιεσμένους από την τάξη των καπιταλιστών λαούς, αλλά για να κατακτήσει στρατιωτικά και πολιτικά κοινωνίες αγροτικές ή περιφερειακές και να τις εντάξει στην αυτοκρατορία της. Τό όλο άλλωστε οικοδόμημα της μαρξιστικής ορθοδοξίας χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να άποκτήσει διεθνή έρείσματα ή σοβιετική διπλωματία, αλλά και για να λειτουργήσει αποτελεσματικώτερα ό έλεγχος των άποικιών και κρατών-δορυφόρων της Σοβιετικής Ένώσεως, καθώς επίσης και ως μοχλός πολιτικής διεύθυνσης σε χώρες μή κομμουνιστικές. Η σημασία άλλωστε του λεγόμενου ορθόδοξου μαρξισμού για την σοβιετική πολιτική φαίνεται και από την σφοδρότητα και τό ποιόν των επιθέσε-

πηγές άγνωστες έως τώρα του μεγάλου δράματος και να δώσουν νέες διαστάσεις στην όλη ύπόθεση. Οι Νικ. Θ. Χολέβας και Θ. Παπακωνσταντίνου, άλλωστε, παρουσιάζουν μέ ενάργεια την εικόνα των αρχιτεκτονικών επιλογών του Έλευθερίου Βενιζέλου, καθώς και της εκπαιδευτικής του πολιτικής.

Ό τόμος όπου παρουσιάζονται αυτές οι μελέτες είναι ώραία τυπωμένος στό πολυτονικό σύστημα: προσφέρεται δωρεάν στην Λέσχη Φιλελευθέρων, Χρήστου Λαδά 2 (τηλ. 3221.254). Πρόκειται για έργο τό όποιο αξίζει να διαβαστεί από όσους ενδιαφέρονται για την πρόσφατη Ιστορία του τόπου μας.

★ **Χρήστου Τσουντα, Ιστορία της Αρχαίας Έλληνικής Τέχνης.** Μετά 575 εικόνων. Άθήνα, Έπικαιρότητα, χ.χ. (1997) σ. 592.

Πρόκειται για τή φωτοτυπική αναπαραγωγή της έκδοσης του 1928 από την Έκδοτική Έταιρία ΑΘΗΝΑ ενός έργου που έχει δίκαια θεωρηθεί ως σημαντική συνθετική εργασία και έγκυρη επιστημονική μελέτη, γραμμένη από τον αρχαιολόγο και ακαδημαϊκό Χρήστο Τσουντα. Καλύπτει την αρχαιοελληνική τέχνη από τους προϊστορικούς χρόνους, εξετάζει τή γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή, περνά στους κλασικούς χρόνους για να φθάσει μέχρι τους έλληνοιστικούς και τους ρωμαϊκούς, καλύπτοντας όλες τις μορφές τέχνης, αρχιτεκτονική / πλα-

ων τών «γνήσιων εκπροσώπων» τής σοβιετικής ὀρθοδοξίας ἐναντίον τών μὴ ὀρθοδόξων μαρξιστῶν, ἀναθεωρητῶν, νεομαρξιστῶν κλπ., δηλαδή τών σκεπτομένων καὶ προβληματιζομένων ἐλευθέρων πνευμάτων.

Ποιά ἦσαν τὰ σπέρματα τής αὐτοδιάλυσης, μέσα στήν ὅλη κομμουνιστική δομή; Ἄν δεχθούμε ὅτι ἡ θορυβώδης πτώση τοῦ κομμουνισμού δέν ἦταν προῖον συγκυρίας, αὐτῆς τοῦ 1989, ἀλλά γεγονός μέ βαθύτερες ρίζες, πρέπει πρῶτα νά λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τήν μετάλλαξη τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ Μάρξ εἶχε προβλέψει τήν παταγώδη ἀποτυχία καὶ τήν κατάρρευση, λόγω ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων, ἐνός συγκεκριμένου τύπου καπιταλισμοῦ. Αὐτός ὅμως ὁ τύπος καπιταλισμοῦ μεταλλάχθηκε σέ ἄλλον, λόγω ἰδεολογικῶν ἀμφισβητήσεων, λόγω ἀνάπτυξης τοῦ συνδικαλισμοῦ, λόγω ἐσωτερικῶν κρίσεων καὶ τής ἀνάγκης γιά κοινωνικά ἀνοίγματα πού ὁ Κένυς κατέδειξε, λόγω τής πολιτικῆς ἀνάδειξης φωτισμένων ἡγετῶν, ὅπως ὁ Μάκ Ντόναλντ ἢ ὁ Λεόν Μπλόουμ, λόγω τής πίεσης τής σοσιαλδημοκρατίας καί, τέλος, λόγω τής ἴδιας τής προσαρμοστικότητας καὶ εὐελιξίας τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος. Ἔτσι, οἱ προβλέψεις τοῦ Μάρξ δέν ἐπαληθεύθηκαν, ὁ καπιταλισμός ἀπέκτησε τό κοινωνικό πρόσωπο πού τοῦ εἶλεπε, οἱ ἐντάσεις ἐξουδετερώθηκαν ἔντεχνα καὶ ἐγκαιρα, ἡ ἀμφισβήτηση ἀμβλύθηκε. Τό σύστημα ἀντί νά καταρρεύσει ἐπεβίωσε, προσαρμοζόμενο, κατά δαρβίνειο τρόπο. Καί ἡ προλεταριακή ἐπανάσταση δέν πραγματοποιήθηκε. Ἐλειψαν, ἔτσι, οἱ προϋποθέσεις ἐπέκτασης τοῦ κομμουνισμοῦ σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο.

Ἀλλά μόνον ἡ παγκοσμιοποίηση μποροῦσε νά ἐξασφαλίσει τό μέλλον τοῦ κομμουνιστικοῦ συστήματος. Ὁ μέγας Τρότσκι τό εἶχε κατανοήσει: ἐάν ὁ κομμουνισμός ἀποκοτῶσε ἐντοπιότητα, θά ἔμπαινε στήν ἀναπόφευκτη καὶ μοιραία τροχιά τής φθορᾶς του. Ὁ περιορισμός τής κυριαρχίας τοῦ κομμουνισμοῦ σ' ἓνα συγκεκριμένο τμήμα τής ἀνθρωπότητας, ὅσο μεγάλο κι ἂν ἦταν αὐτό, τόν καθιστοῦσε ὄχι νέα πραγματικότητα, ἀλλά ἀνταγωνιστικό πόλο τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἔτσι, ὁ κομμουνισμός ἦταν ὑποχρεωμένος νά συνυπάρξει καὶ νά ἀνταγωνιστεῖ τόν καπιταλισμό. Καί, σ' αὐτόν τόν πόλεμο, ἠττήθηκε.

Ὁ ἀνταγωνισμός κράτησε ἐπτὰ δεκαετίες. Προσέλαβε τόν χαρακτήρα πολέμου φθορᾶς, ἀλληλο-ὑπονόμευσης, ἀνορθόδοξου πολέμου, ψυχροῦ πολέμου, πυρηνικῶν ἀπειλῶν, ἀλλά ποτέ ἀνοιχτῆς καὶ εὐθείας σύγκρουσης. Ἡ δονκιχωτική ἐκστρατεία στήν Οὐκρανία τό 1919, ἡ κρίση τής Κούβας τό 1962 καὶ ἡ χρηματοδότηση τής πολωνικῆς ἐξέγερσης ἀπό δυτικές πηγές τήν δεκαετία τοῦ '80 ἔχουν μικρότερη σημασία ἀπό τήν τρομακτική ἀπήχηση τής εὐμάρειας καὶ τοῦ δυτικοῦ τρόπου ζωῆς στούς καταπιεσμένους καὶ δυστυχισμένους λαούς τής Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ τής Σοβιετικῆς Ἐνώσεως.

Συνήθως ὡς αἰτία τής οικονομικῆς ἀποτυχίας τοῦ κομμουνισμοῦ ἀναφέρεται ἡ ἀπουσία τής ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, τής ἐπιχειρητικότητας καὶ τής ἰδιοκτησίας τῶν συντελεστῶν παραγωγῆς. Πρέπει νά προσθέσουμε τήν ἀκτινοβολία τής Δύσης, πού προϋπῆρχε τοῦ κομμουνισμοῦ, ἀπό τήν ἐποχή ἤδη τοῦ Μεγάλου Πέτρου. Ἡ δυτική Εὐρώπη εἶναι τό μόνο μέρος στόν πλανήτη πού κατώρθωσε νά ξεπεράσει ἐνδογενῶς τὰ περιοριστικά πλαίσια τής ἀγροτικῆς οικονομίας καὶ νά διασπάσει ἔστω καί σχετικὰ τόν νόμο τής στενότητας τῶν ἀγαθῶν.

στική / ζωγραφική, τρίπτυχο πού δομεῖ τὰ ἐπιμέρους κεφάλαια. Ὁ πλοῦτος τῶν 575 εἰκόνων, μαυρόασπρων, διευκολύνει τήν ἀνάγνωση. Φυσικά, ὡς ἀνατύπωση ἐνός βιβλίου πού γράφτηκε τό 1928, ἐμπεριέχει ἐκ προοιμίου δύο μειονεκτήματα: δέν συμπεριλαμβάνει τίς ἀπό τότε ἕως σήμερα νέες ἀνακαλύψεις πού ἔχουν ολοκληρώσει σημαντικά τίς γνώσεις μας γιά τήν τέχνη τῶν ἐποχῶν πού ἐξετάζονται, καί ἀφ' ἑτέρου, γραμμένο στήν καθαρεύουσα, τό βιβλίο ἴσως γίνεται λιγότερο προσπελάσιμο σέ νέους ἡλικιακά ἀναγνώστες.

★ **Φρανσουά Φυρέ - Ντενί Ρισέ, Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση.** Μτφρ: Ἡλίας Ἀθανασιάδης, Βάσω Μαργώνη. Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, 1997, σ. 673.

Βιβλίο πού πρωτοεκδόθηκε στά γαλλικά τό 1973 καὶ ἐπανακυκλοφόρησε μετά μιά δεκαετία, γραμμένο ἀπό δύο ἱστορικούς καὶ πανεπιστημιακούς διαδασκάλους, προβαίνει σέ μιά κριτική ἐξέταση τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ σταθμοῦ γιά τή δημιουργία τῆς σύγχρονης μορφῆς τοῦ δυτικοῦ κράτους. Οἱ δύο ἱστορικοί προσεγγίζουν χωρίς ταμποῦ καὶ μυθολογίες τὰ γεγονότα τῆς Ἐπανάστασης καὶ τίς συνέπειες πού αὐτή ἐπέφερε. Παρ' ὅλη τήν κριτική πού τό ἔργο τους ξεσήκωσε ἀμέσως μετά τήν δημοσίευσή του, δέν προέβησαν σέ ἀναδιαρθρώσεις ἀλλά περιορί-

Δέν γνωρίζουμε αν ή μή έγκαθίδρυση του κομμουνισμού στην Ανατολική Ευρώπη θά τήν είχε οδηγήσει σε μία δυτικού τύπου ευμάθεια. Άλλά τελικώς ό κομμουνισμός προκάλεσε έναν συνδυασμό πολιτικής τρομοκρατίας, κοινωνικού ολοκληρωτισμού και οικονομικής ένδειας, πού κατέστησε ιδεώδες τήν Κόκα-Κόλα, τά μπλού-τζήν και τά Μάκ-Ντόναλντς.

Έτσι, ή αναποτελεσματικότητα και ή ολοκληρωτική του φύση κατέστησαν τόν κομμουνισμό απεχθή στις μάζες. Η απαξίωση και ή απονομιμοποίησή του ήταν τό επόμενο βήμα. Ο κομμουνισμός δέν είχε στην ουσία άλλο έρεισμα από τήν ώμή βία. Τήν χρησιμοποίησε σ' όλη τήν διάρκεια τής Ιστορικής του πορείας, από τό 1917 ως τήν Άνοιξη τής Πράγας και τήν επίβολή στρατιωτικῶν νόμων στην Πολωνία από τόν Γιαρουζέλσκι.

Ο ανταγωνισμός μέ τήν Δύση ήταν τό χαριστικό πλήγμα. Σ' όλη τήν διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, ή ήγεςία των κομμουνιστικών χωρών ξόδευε μέγα μέρος του εθνικού προϊόντος στους έξοπλισμούς. Όταν ό ρεβγκανικός «Πόλεμος των άστρων» κατέστησε τίς ανάγκες για έξοπλισμούς μεγαλύτερες, ή αναλογία καταναλωτικῶν αγαθῶν-έξοπλιστικῶν αγαθῶν ανατράπηκε και ή καμπύλη παραγωγικῶν δυνατοτήτων των Ανατολικῶν Χωρῶν άλλαξε κλίση, υπέρ των δεύτερων. Πάντα ύφιστατο μία δυσαναλογία στην πραγματικότητα. Τώρα όμως, από επαχθής έγινε απλῶς αδύνατη.

Η Περestroika ήταν τό βήμα πρὸς τόν γκρεμό, αναπόφευκτο, αφού πίσω υπήρχε πλήρες αδιέξοδο. Ήταν καταστροφική για τό σύστημα, αλλά τό σύστημα είχε χρεωκοπήσει. Ο Γκορμπάτσεφ προσπάθησε να μεταρρυθμίσει ένα χρεωκοπημένο σύστημα, αλλά ή χρεωκοπία είχε ήδη ολοκληρωθεί, και δέν έμεινε παρά ή κατάρρευση.

Έτσι, ή δυναμική ξέφυγε από τά χέρια του Ηγέτη και όλης τής ιθύνουσας ομάδας. Τό πραξικόπημα του '91 ήταν Άντεπανάσταση, αλλά ή Έπανάσταση είχε ήδη δρομολογηθεί. Και τό σκηνικό είχε αλλάξει έντελῶς, μέ αποτέλεσμα οι φιγούρες του Γκενάντιεφ και των άλλων πραξικοπηματιῶν να φαντάζουν εξίσου γραφικές όσο και οι ρῶσοι άριστοκράτες έμικρέδες μετά τό '17.

Ποιές ήσαν οι δομές του κομμουνιστικού συστήματος πού απέτυχαν να αναπαραχθούν μέ επιτυχία και να εξασφαλίσουν συνθήκες ανοχής από τόν λαό; Πέρα από τόν ολοκληρωτικό χαρακτήρα του κομμουνισμού, πού έχει έξοχα αναλυθεί από τήν Χάνα Άρεντ, ή τήν τεράστια σημασία του στεγανού στρατιωτικο-βιομηχανικο-κομματικού συμπλέγματος, πού μεταξύ άλλων πραγματεύθηκε ό Κ. Καστοριάδης, είναι ενδιαφέρον να ασχοληθεί κανείς μέ τίς θεμελιώδεις αντιφάσεις του συστήματος, και δη αυτές μεταξύ τής ιδεολογίας του και τής πραγματικότητας. Μπορούμε λοιπόν να έντοπίσουμε πέντε βασικές αντιφάσεις:

α. Ένώ ό μαρξισμός επαγγέλλεται τήν κοινωνική και πολιτική απελευθέρωση των ανθρώπων, τά κομμουνιστικά καθεστώτα τούς υπήγαγαν στην πιο σκληρή μορφή δουλείας.

β. Η «κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής» κατέληξε στον έλεγχο τους από μία αυταρχική-ολιγαρχική νομενκλατούρα.

γ. Η «δικτατορία του προλεταριάτου», πού θά ήταν ή προσωρινή μεταβατική φάση πρὸς τήν άταξική κοινωνία, ήταν απλῶς δικτατορία και καθόλου προσωρινή.

στηκαν σε ένα σύντομο εισαγωγικό σημείωμα προκειμένου να διευκρινήσουν τίς θέσεις τους σε ζητήματα όπως αυτό του έκτροχιασμού τής Γαλλικής Έπανάστασης, τής πάλης μεταξύ Γιρονδιῶνων και Όρειῶν και τή σημασία του κινήματος του 2ου έτους. Τό μελέτημα χωρίζεται σε δύο μέρη: 1. Από τή Γενική Συνέλευση των Τάξεων ως τήν 9η Θερμιδῶρ, και 2. Από τήν 9η Θερμιδῶρ, ως τήν 18η Μπρυμαίρ, μέρη πού διαμοιράστηκαν μεταξύ τους οι δύο έλληνες μεταφραστές. Μία ενδιαφέρουσα πορεία στην κοινωνία τής εποχής και των πολιτικῶν της πού συνοδεύεται από πίνακες, χάρτες, χρονολόγιο και βιβλιογραφία.

★ **Murray Bowen, Τρίγωνο στην οικογένεια.** Μτφρ. Έμμη Γκίκα, Μπιάνκα Λεβή. Έπιμέλεια - Εισαγωγή: Κάτια Χαραλαμπίκη. Άθήνα, Έλληνικά Γράμματα, 1996, σ. 142.

Για τόν άμερικανό ψυχαναλυτή και ψυχίατρο Μ. Μπούουεν οι τριγωνικές σχέσεις στην οικογένεια προσλαμβάνουν ποικίλες μορφές, αφού ό τρίτος μπορεί να είναι τό παιδί του ζευγαριου ή ό έραστής ή τά πεθερικά, αλλά και όποιοσδήποτε αποτελεί τό αντικείμενο του λόγου μεταξύ των δύο συνομιλητῶν. Έτσι, τό άγχος μεταξύ του αρχικού ζεύγους μπορεί να βρίσκει διέξοδο μέ τήν έμπλοκή στο λόγο τους ενός τρίτου πού, όσο αυξάνει ή ένταση

Ἡ σύλληψη «ἀπό τὰ κάτω» τῆς πολιτικῆς διαδικασίας μετατρέπηκε σέ μία θάρβαρα μορφή ἀσιατικοῦ δεσποτισμοῦ.

δ. Τό δόγμα «ὁ καθένας ἀνάλογα μέ τίς δυνατότητες καί τίς ἀνάγκες του» ὑλοποιήθηκε σέ μία τελεία ὑπαγωγή τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν δυνατοτήτων καί τῶν ἀναγκῶν ἀπό τίς ὑπηρεσίες κεντρικοῦ σχεδιασμοῦ καί προγραμματισμοῦ.

ε. Τό διεθνιστικό καί ἀπελευθερωτικό ἰδεῶδες «κάλυπτε» καί «νομοποιούσε» τήν ἱμπεριαλιστική — ἀποικιοκρατική — αὐτοκρατορική σοβιετική ἐξωτερική πολιτική.

Ἄλλά ἡ διάσταση ἐπίσημου πολιτικοῦ λόγου-πραγματικότητας δέν θά εἶχε διαλυτικές ἐπιπτώσεις, ἐάν δέν συνδυάζοταν μέ τήν δυσλειτουργία τοῦ συστήματος, πού ὀφειλόταν σέ ἀντιφάσεις καθαρὰ δομικές. Ἡ κυριώτερη ἀπ' αὐτές ἦταν ἡ μή ἀνταγωνιστική φύση τοῦ κομμουνιστικοῦ συστήματος σ' ἓνα διεθνές οικονομικό περιβάλλον ἀνταγωνιστικό. Αὐτή ἡ παρατήρηση μᾶς ὀδηγεῖ ἀπευθείας στήν σκέψη τοῦ Τρότσκυ, πού προέβλεψε ὅτι ὁ κομμουνισμός «σέ μία μόνη χώρα» εἶναι ἀδύνατος. Στόν μὲν καπιταλιστικό κόσμο ἡ ἰδιωτική πρωτοβουλία καί οἱ συνθήκες ἀνταγωνισμοῦ αὐξάναν διαρκῶς τήν παραγωγικότητα, ἐνῶ στήν κομμουνιστική ἐπικράτεια, παρά τίς προσπάθειες νά ἀναπτυχθεῖ τό ἐθελοντικό ἰδεῶδες τοῦ Στανχανοβισμού, ἡ ἀπουσία κινήτρων ὑπαλληλοποίησε καί γραφειοκρατικοποίησε — ἄρα συρρίκνωσε — τήν παραγωγική διαδικασία. Ἔτσι, ἡ Δύση λειτούργησε ὄχι μόνον ὡς χώρος διαφυγῆς ἀντιφρονούντων κλπ., ἀλλά καί ὡς ἀνταγωνιστικό πρότυπο κοινωνίας, μυθοποιημένο καί ἐξιδανικευμένο στά μάτια καί στήν σκέψη τῶν δυστυχισμένων, καταπιεσμένων καί πεινασμένων ὑπηκόων τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστώτος. Ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξή ἑνός ἀνταγωνιστικοῦ προτύπου, πού θεωρήθηκε παράδεισος ἐλευθερίας καί ὑλικῆς εὐημερίας, λειτούργησε διαλυτικά γιά τὰ κομμουνιστικά καθεστώτα.

Ὅσο κι ἂν εἶναι δυσάρεστο σήμερα, τήν ἐποχή τῆς Ἀδιαφορίας, τῆς Λήθης καί τῆς Συναίνεσης, νά ἀνακαλοῦμε παλαιά πάθη, εἴμαστε ἐπιστημονικά ὑποχρεωμένοι νά δικαιώσουμε ἱστορικά τοὺς διαφωνοῦντες, ἀποστάτες, ἀντιφρονούντες, φραξιονιστές, διασπαστές, ἀρχειομαρξιστές, τροτσικιστές, σοσιαλδημοκράτες, ὅπως περιφρονητικά τοὺς ἀποκάλεσε ἡ δογματική μαρξιστική ὀρθοδοξία, δηλαδή ὅλους ἐκείνους πού προσπάθησαν νά διαφοροποιηθοῦν ἀπό τήν σταλινική-ὄργουελιανή προοπτική τῆς ἀριστερᾶς. Αὐτοὺς δηλαδή πού θεώρησαν ὅτι ἡ ὠμή βία καί ἡ μισαλλοδοξία, ἡ τελεία ὑποδούλωση τοῦ πνεύματος καί ὁ ἐξανδραποδισμός τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς σκέψης καί τῆς προσωπικότητας ὄχι μόνον δέν ἦσαν ἀπαραίτητα γιά τήν εὐδόωση τῆς Ἐπανάστασης, ἀλλά μέ μαθηματική ἀκρίβεια θά προκαλοῦσαν τόν ἐκφυλισμό, τήν ἐκτροπή ἢ τήν ἐξουδετέρωσή της.

Προσωπικότητες πού διαφοροποιήθηκαν ἀργά ἢ γρήγορα, διότι ἐπέλεξαν κριτήρια οὐσίας καί ὄχι πολιτικῆς σκοπιμότητας, ὅπως ὁ Τρότσκυ, ὁ Ζωρές ἢ ὁ Μαρκοῦζε, πού προχώρησαν πύο μακριά ἀπό τήν μανιχαϊστική μεθοδολογία τῆς σοβιετικῆς προπαγάνδας, φυσιογνωμίες ὅπως ὁ ἡμέτερος Σεραφεῖμ Μάξιμος ἢ ὁ οἰκουμενικός Μιχάλης Ράπτρης-Πάμπλο, ἀλλά καί οἱ ἄλλοι γιά τοὺς ὁποίους ὁ μαρξισμός δέν ἦταν τό τέλος ἀλλά ἡ ἀρχή τοῦ προβληματισμοῦ τους, ἤρωες τῆς δράσης ὅπως ὁ Τσέ ἢ ρηξικέλευθοι ἐλεύθεροι διανοητές ὅπως ὁ σύγχρο-

μεταξύ τους, μπορεῖ αὐτός ὁ τρίτος νά ἀποτελέσει τό σύμμαχο τοῦ ἑνός ἀπό τοὺς δύο. Ἀκόμη καί τό κουτσομπολιό μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ μηχανισμός τριγωνοποίησης. Ὁ συγγραφέας, ἓνας ἀπό τοὺς θεμελιωτές τῆς οἰκογενειακῆς θεραπείας καί θεραπείας ζεύγους, ἐμμένει στήν ἀνάγκη τοῦ ἀτόμου νά ἔχει τήν ἱκανότητα νά φτιάχνει σχέσεις «πρόσωπο μέ πρόσωπο», ἀποστασιοποιούμενος συναισθηματικά ἀπό τό οἰκογενειακό περιβάλλον, διατηρώντας, ὅμως, καί τήν ἐπαφή καί τήν ἀμεσότητα μέ τήν ομάδα. Τό βιβλίο καί ἡ μετάφρασή του στά ἐλληνικά ἔχει τή δική του ἰδιαίτερη ἱστορία πού ἀναδύθηκε μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς Μονάδας οἰκογενειακῆς θεραπείας τοῦ Ψυχιατρικοῦ Νοσοκομείου Ἀττικῆς.

★ **Erving Goffman, Συναντήσεις. Δύο μελέτες στήν κοινωνιολογία τῆς ἀλληλεπίδρασης.** Εἰσαγωγή, μετάφραση: Δήμητρα Μακρυνιώτη. Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 1996, σ. 267.

Ὁ Erving Goffman, ὡς θεωρητικός τῆς ἀμοιβαίας ἀλληλεπίδρασης στήν ὁποία στηρίζεται ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας, βρίσκεται στό ἴδιο θεωρητικό πλαίσιο μέ ἐκεῖνο τῆς Σχολῆς τοῦ Σικάγου ἢ ἀλλιῶς τῆς θεωρίας τῆς Συμβολικῆς Διαντίδρασης, ἐνῶ εἶναι ἐμφανεῖς οἱ ἐπιδράσεις πού δέχτηκε ἀπό τήν θεωρία τοῦ Ἐ. Ντυρκάιμ καί τοῦ Ζ. Ζίμμελ. Ἀποδεχόμενος τήν ἐθνογραφική μέθο-

νος Ζίγκλερ, κι όλοι αυτοί για τους οποίους ή ιδανική κοινωνία δέν ήταν ό «σοσιαλιστικός παράδεισος» και οι παραφυάδες του, όλοι αυτοί είναι οι πραγματικοί διάδοχοι τών μεγάλων κλασικών τής επαναστατικής σκέψης, κι όχι οι ξύλινοι διαχειριστές τών ανέλευθρων καθεστώτων τής Ανατολικής Εύρώπης.

Η συντηρητική Δεξιά ή τό φιλελεύθερο Κέντρο πολέμησαν μέ κάθε τρόπο τήν διάδοση — ιδεολογική, πολιτική, διπλωματική — του κομμουνισμού, διότι αυτός θά άνέτρεπε τό αστικό κατεστημένο για νά τοποθετήσει στην θέση του ένα νέο, αυτό τής κομματικής νομενκλατούρας και νά υλοποιήσει, έτσι, όχι τήν επαναστατική προοπτική τής κατάργησης τής ιθύνουσας τάξης τών καταπιεστών και τών εκμεταλλευτών, αλλά τήν αντικατάστασή της από μία άλλη, έξίσου άθλια, επαληθεύοντας έτσι τις κυνικές και απαισιόδοξες θεωρίες του Βιλφρέντο Παρέτο. Πιό πολύ άξία έχει όχι ό κινδυνολογικός, άγροαίος και ύστερικός αντικομμουνισμός του πολιτικού και οικονομικού κατεστημένου, πού ελαύνεται από ιδιοτελή κίνητρα, αλλά ό φιλοσοφικά τεκμηριωμένος αντιμαρξισμός τών ανιδιοτελών, φωτισμένων στοχαστών τύπου Καρλάυλ, Βέμπερ ή Παναγιώτη Κανελλόπουλου, πού έρμήνευσαν τόν κόσμο μέ έντελώς διάφορα από τόν μαρξισμό κριτήρια, και θεώρησαν ως κινητήριες δυνάμεις του γίνεσθαι τις ήθικές και πνευματικές άξίες, τήν εύγενή ροπή τής ανθρώπινης βούλησης, τήν ελεύθερη συνείδηση τήν μή προσδιοριζόμενη από στενούς υλικούς καταναγκασμούς, τήν ήρωική διάθεση, τήν δημιουργική φαντασία και τήν αγάπη προς τήν ανθρωπότητα.

Όλόκληρο τό έτερόκλητο στρατόπεδο του αντιμαρξισμού, από τους κατά καιρούς διαγραφέντες διαφωνούντες για διάφορους λόγους, έως τους διαπρύσιους αντιμαρξιστές διανοούμενους, δικαίωθηκε τελικώς από τήν ίδια τήν έκβαση τής ιστορικής διαδρομής του κομμουνισμού. Όσοι ισχυρίζονται ότι ό κομμουνισμός ήταν μία άτυχής έκτροπή του γνήσιου πνεύματος του μαρξισμού, προκειμένου νά δασώσουν, έτσι, τουλάχιστον τήν έπιστημονική και πνευματική άξία του, προφανώς άγνοούν ότι, μετά έβδομήντα χρόνια ύπαρκτοσοσιαλιστικής έμπειρίας, θά είναι πολύ δύσκολο νά ίκανοποιηθεί τό αίτημα μιας δεύτερης εύκαιρίας.

Στήν πραγματικότητα, στό έργο του Μάρξ συνυπάρχουν ανθρωπιστικά-φιλελεύθερα μέ ολοκληρωτικά-μανιχαστικά στοιχεία. Κάθε μεγάλη θεωρία περιέχει σχεδόν τά πάντα, διότι κάθε μεγάλη θεωρία φιλοδοξεί νά συλλάβει τήν ολόκληρη τής ζωής. Οι πολιτικές επιπτώσεις, όμως, τής μαρξιστικής θεωρίας έχουν ήδη συντελεσθεί, δέν είναι αναστρέψιμες και μäs παραπέμπουν στην αρχή πού τόσο έμφαντικά συνόψισε ό Σάρτρ, ότι στην ιστορία άνήκουν αυτά πού έχουν συμβεί, και όχι αυτά πού θά μπορούσαν νά είχαν συμβεί.

Η λαϊκή κατακραυγή, πού προκάλεσε και συνόδευσε τήν πτώση του κομμουνισμού, δικαίωσε εξάλλου αυτούς πού πάντα πίστευαν ότι, ακόμη κι αν άγεται από οργανωμένα συμφέροντα, μία δημοκρατία είναι πάντα καλύτερη από μία δικτατορία μιας κοινωνικής τάξης. Η αστική τάξη δίδει στους αντιπάλους της κάποια σχετική δυνατότητα πολιτικής έκφρασης και διαμαρτυρίας, ακόμη κι αν αυτή συνοδεύεται από καταστολή ή έντεχνο άποπροσανατολισμό. Αντιθέτως, στην περίπτωση τής δικτατορίας τής εργατικής τάξης, επιβάλλεται ένα κα-

δο ως μέθοδο προσέγγισης τών κοινωνιολογικών φαινομένων, πράγμα πού τόν όδηγεί σε επιτόπιες έρευνες από νοσοκομεία έως καζίνα, μεταμφιεσμένος πάντοτε ώστε νά εντάσσεται καλύτερα στο μελετώμενο περιβάλλον, διατυπώνει επίσης τις βάσεις τής δραματουργικής προσέγγισης τής κοινωνικής ζωής και του κυνικού ατόμου. Στόν παρόντα τόμο συγκεντρώνονται δύο σημαντικές μελέτες του. Η πρώτη σχετίζεται μέ τόν ρόλο τών παιγνίων, όχι απλά ως μέσων ψυχαγωγίας αλλά και ως άφετηρία μελέτης τής δομής τών κοινωνικών συναθροίσεων, όπου ή έννοια τής αυθόρμητης έμπλοκής του συμμετέχοντος ατόμου προσδίδει νέες σημασίες στη συνάντησή. Πεδίο έρευνας τά επιτραπέζια παιχνίδια αλλά ό ίδιος πολύ γρήγορα πέρασε τήν επιτόπια παρατήρησή του και στα παιχνίδια μέ τζόγο και στα καζίνα. Η δεύτερη μελέτη του επικεντρώνεται στόν ρόλο, μία έννοια κλειδί τών περισσότερων κοινωνιολογικών έργασιών. Μόνο πού ό Γκόφμαν, εδώ, αναλύει τήν απόσταση από τόν ρόλο μέσα πάντοτε από έμπειρικές έρευνες. Πρόκειται για έναν κατεξοχήν συστηματικό έρευνητή του μικρόκοσμου τής αλληλεπίδρασης μέσα στην κοινωνία. Θά πρέπει νά τονιστεί ή εξαίρετη εισαγωγή τής αν. καθηγήτριας του Παν/μίου Αθηνών Δ. Μακρυιώτη πάνω στο έργο του Γκόφμαν, εισαγωγή περιεκτική, ακριβής και κατατοπιστική όσο και θελκτική για

θεστώσ στό όποιο τελικά και ή ίδια ή έργατική τάξη καταλύγει θύμα τής βίας και τής καταπίεσης.

Ο γενναίος και άνευ όρων άγώνας πού οί άστικές δημοκρατίες έδωσαν έναντίον του φασισμού και του ναζισμού στόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, άποτελούν, άλλωστε, έμπρακτη διάψευση τής κομμουνιστικής θεωρίας, ότι τά ολοκληρωτικά καθεστώτα άποτελούν άλλη μορφή τής πολιτικής έκφρασης τής άστικής τάξης. Αντιθέτως, τά σταλινικά καθεστώτα είχαν πολύ μεγαλύτερες όμοιότητες, όχι στό φαντασιακό αλλά στό πραγματικό επίπεδο, μέ τόν έθνικοσοσιαλισμό και τά παρεμφερή πολιτικά συστήματα.

Σχηματικά, θά μπορούσε κανείς νά διατυπώσει τήν άποψη ότι ό κομμουνισμός ύπήρξε ένα ιστορικό πείραμα πού απέτυχε. Πείραμα έγκαθόδρουσης μιās διαφορετικής δομής τής ανθρώπινης κοινωνίας και μιās διαφορετικής πολιτικής οργάνωσης, πού απέτυχε διότι ή συγκυρία, οί προϋπάρχουσες δομές και προπαντός οί φορείς του επέβαλαν κατευθύνσεις, πού έκπροσωπούσαν τά κυνικότερα και βιαιότερα στοιχεία τής ανθρώπινης φύσης.

Η άποτυχία του πειράματος αυτού είχε φυσικά ως μείζονα επίπτωση τήν άπαξίωση τών προσπαθειών έξεύρεσης ριζικά έναλλακτικής διεξόδου στόν χειμάζοντα και ουσιαστικά άποτυχημένο σημερινό πολιτισμό. Αυτή είναι ίσως ή χαρακτηριστική βολή στήν ουτοπία, πού άποτελεσε ανέκαθεν τό άλλοθι τής ανθρώπινης φύσης και τό τεκμήριο τής διαφοροποίησης του ανθρώπου από τό ζωικό βασίλειο.

Υπ' αυτήν τήν έννοια, τό συλλογικό έργο πού παρουσιάζουμε εδώ άποτελεί μία από τίς πρώτες συμβουλές sé μία πιά άποστασιοποιημένη έρμηνεία του ζητήματος τής πτώσης του κομμουνισμού και τής Έπακομμουνιστικής πραγματοποίησης πού άκολούθησε.

Μελέτης Ή. Μελετόπουλος

2. Η πτώση τών ανατολικών καθεστώτων δέν δικαιώνει τήν Δύση. Γι' αυτό, ή έπαρση και ή άλαζονεία της τό πιθανότερο είναι ότι θά όξύνει τά ήδη υπάρχοντα προβλήματα. Θεωρώ ενδιαφέρουσα τήν άποψη του Βαλλερνστάϊν ότι «για νά έρμηνευθεί ή σύγχυση πού έπήλθε στήν Ανατολική Εύρώπη από τό 1989 και μετά, πρέπει νά ληφθεί υπ' όψη ή παρακμή τών Ήνωμένων Πολιτειών. Τό 1989 σηματοδοτεί στήν πραγματικότητα τό τέλος τής *raja americana* και όχι τήν έναρξή της» (σελ. 116). Οί νεοφιλελεύθερες σκέψεις πού διατυπώνει ό Φίλιπ Νέμο είναι έντυπωσιακά παραπλανητικές. Θεωρεί τόν Νίτσε υπεύθυνο για τήν άνοδο του μαρξισμού - λενινισμού ενώ ή πτώση του σηματοδοτεί τό τέλος του μηδενισμού [«Η κατάρρευση του σοσιαλισμού στήν Ανατολική Εύρώπη δέν άποτελεί μόνο μία ήθική νίκη τών φιλελεύθερων δημοκρατιών. Τό γεγονός αυτό είναι άκόμη πιά βαθύ. Πρόκειται για ένα μεταφυσικό γεγονός, τό όποιο θά χαρακτηρίσω ως τό τέλος του μηδενισμού. Κι αυτό γιατί όριοθετεί τό τέλος μιās μακράς περιόδου, τήν όποία μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε ως αιώνα του μηδενισμού» (σελ. 105)]. Δυστυχώς για τούς νεοφιλελεύθερους και για τόν κόσμο όλόκληρο, τώρα μπαίνουμε έντονότερα sé μία έποχή άπώλειας τής ουσίας.

Σπύρος Α. Κουτρούλης

τόν αναγνώστη πού σίγουρα θά αναζητήσει, μετά τό ανά χειρας βιβλίο, νά διαβάσει και άλλα του άμερικανού κοινωνιολόγου.

★ **Όλγα Β. Στασινοπούλου, Ζητήματα σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής.** Αθήνα, Gutenberg, 1996, σ. 354.

Τό βιβλίο στοχεύει, όπως διευκρινίζει ή ίδια ή μελετήτρια, στήν κριτική παρουσίαση και συζήτηση θεωρητικών προσεγγίσεων και μοντέλων παρέμβασης, μέ επίκεντρο τήν ανάδειξη του προβληματισμού για τή συγκρότηση και τή διαπλοκή του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου στήν άσκηση κοινωνικής πολιτικής. Σ' αυτό τό πλαίσιο έντάσσεται και τό καλούμενο πλουραλιστικό μείγμα και ή συγκρότηση ενός ένδιάμεσου δημοσίου χώρου, τό όποιο όριοθετείται από τίς διαπλοκές κράτους, άγοράς, οικογένειας, και βρίσκεται sé διαρκή άλληλεπίδραση μαζί τους. Σ' ένα πρώτο μέρος, έπομένως, έξετάζεται τό ζήτημα «Από τό κράτος πρόνοιας στό "νέο" προνοιακό πλουραλισμό». Μία συγκεκριμένη αναφορά τών παραπάνω θεωρητικών θέσεων άποτελεί τό θέμα τής θέσης τών ηλικιωμένων στις σύγχρονες κοινωνίες και ό τρόπος πού αυτοί αντιμετώπιζονται. Έτσι, ή «φροντίδα και γήρανση ως σύγχρονη πλουραλιστική πρόταση», πού άποτελεί τό δεύτερο μέρος του βιβλίου, άποτελεί έναν τομέα έφαρμογής τών θεωρητικών διαπιστώσεων.

Βιβλιοκριτική

Κωνσταντίνος ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ, Γιούργκεν Χάμπερμας, Τά θεμέλια του Λόγου και της κριτικής κοινωνικής θεωρίας, Πόλις, Αθήνα 1996, σελίδες 501.

Ο John B. Thompson, ένας από τους έγκυρότερους μελετητές του έργου του Jurgen Habermas, γράφει στο βιβλίο του *Critical Hermeneutics, A Study in the Thought of Paul Ricoeur and Jurgen Habermas*, Cambridge University Press 1988, 110, ότι ο όλιστικός και πολυσυλλεκτικός στοχασμός του γερμανού κοινωνικού θεωρητικού και φιλοσόφου αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της διανοητικής παράδοσης, ή όποια θεμελιώθηκε στη σκέψη των Kant, Hegel και Marx, και όδηγήσε στην προβληματική των διανοητών της Σχολής της Φρανκφούρτης.

Η ιδιαιτερότητα του έργου του Habermas, του πιό φωτισμένου εκπροσώπου του «όρθολογικού απολυταρχισμού», όπως τον αποκαλεί ό Pierre Bourdieu, του σημαντικότερου ίσως κριτικού της μετανεωτερικότητας στο όνομα του καθολικού διαφωτισμού, και της ελεύθερης και όρθολογικής επικοινωνιακής αλληλόδρασης θά προσθέταμε εμείς, προκύπτει από την κριτική ανασύνθεση της διανοητικής αυτής παράδοσης: από την έκλεκτική εγγόλπωση και την ριζοσπαστικοποίηση πτυχών της έρμηνευτικής παράδοσης (όπως π.χ. της σκέψης του Dilthey και του Hans-Georg Gadamer) και της φαινομενολογίας, από τό δημιουργικό διάλογο μέ τά συστήματα σκέψης του πραγματισμού και του κριτικού όρθολογισμού, καθώς και από την πληθώρα πρωτοτύπων έπεξεργασιών. Ένδεικτικά αναφέρω: 1ον) τή διάκριση των επιστημών σέ έμπειρικές-αναλυτικές, ιστορικές-έρμηνευτικές και κριτικές, 2ον) τή αντιδιαστολή αξιώσεων έξουσίας και αξιώσεων ίσχύος στή χαρτογράφηση του διανοητικού πεδίου, 3ον) τή θεωρία της όρθολογικής επικοινωνιακής δράσης/ιδανικής όμιλιακής κατάστασης ως ρυθμιστικού-κανονιστικού πλαισίου των όμιλιακών ένεργημάτων και των γνωστικών έγχειρημάτων, 4ον) τή εισαγωγή του γνωστικού αντικειμένου της καθολικής πραγματολογίας και 5ον) τή δημιουργία ή ανασυγκρότηση ενός φάσματος αναλυτικών έννοιών μέ σημαντική εύρετική έμβέλεια. Πρόκειται για τίς έννοιες του γνωστικού διαφέροντος (τήν όποια γνωρίζουμε ότι εισήγαγε στή συζήτηση ό Marx Horkheimer), του αναστοχασμού ως συλλογικού χειραφετησιακού γνωστικού διαφέροντος, του κοινωνικού πράττειν, του διαλόγου ως άρσης των θεσπισμένων σημασιών και των ασύμμετρων σχέσεων κυριαρχίας, και, τέλος, του κοινωνικού όλου ως αθροίσματος του συστήματος, υπό τήν έννοια του πεδίου της ύλικής αναπαραγωγής των κοινωνικών σχηματισμών, και του βίοςκοσμου, υπό τήν έννοια του πεδίου της επικοινωνιακής αλληλόδρασης των κοινωνικών υποκειμένων.

Η όσμωση των έτερόκλητων έρμηνευτικών προοπτικών που διατρέχουν τό έργο του Habermas, τό τελευταίο «μεγάλο αφήγημα» στο

★ Δ.Γ. Τσαούσης (Εισαγωγή, Έπιλογή, Έπιμέλεια), *Εύρωπαϊκή Έκπαιδευτική Πολιτική. Βασικά κείμενα για τήν παιδεία, τήν εκπαίδευση και τήν κατάρτιση*. Αθήνα, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής - Gutenberg, 1996, σ. 301.

Μιά έπιλογή κειμένων που έξηγούν τήν Έκπαιδευτική Πολιτική της Εύρωπαϊκής Ένωσης, μία Πολιτική που διακτινώνεται αλλά και συγκεντρώνεται σέ αποφάσεις των βασικών όργάνων της Ε.Ε. Τό βιβλίο απευθύνεται κυρίως σέ όσους ένδιαφέρονται νά συμμετάσχουν σέ κοινοτικά εκπαιδευτικά προγράμματα και σέ εκείνους που άσχολούνται στή διαμόρφωση και στήν άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της χώρας μας. Η Συνθήκη του Μάαστριχτ αποτελεί σήμερα τον καθοριστικό και διαμορφωτικό συντελεστή της εύρωπαϊκής πολιτικής για τήν εκπαίδευση ή όποια μέ τή σειρά της έντάσσεται σέ εύρύτερους εύρωπαϊκούς στόχους, κοινωνικούς και οικονομικούς, διευρύνοντας έτσι και τίς προοπτικές ύποστήριξης. Ένα χρήσιμο βιβλίο μέ τήν φροντίδα του καθηγητή του Παντείου Παν/μίου Δ. Τσαούσης.

★ Peter F. Drucker, *Μετακαπιταλιστική κοινωνία*. Μτφρ: Δ. Τσαούσης. Αθήνα, Gutenberg, 1996, σ. 281.

Βιβλίο πρόσφατο (1992), γραμμένο από έναν άμερικα-

πεδίο των κοινωνικών επιστημών, λειτουργεί ως μηχανισμός συγκρότησης του σώματος της κριτικής κοινωνικής θεωρίας. Η κριτική κοινωνική θεωρία, παρά τις συχνά υπερβατολογικές, αφηρημένες, σχηματοποιημένες, ανιστορικές (παρά την βαρύνουσα σημασία της θεωρίας της ιστορικής εξέλιξης στο έργο του Habermas), συμπιληματικές και, εν πολλοίς, ουτοπικές της διαστάσεις, συνιστά ανεπιφύλακτα, κορυφαία πραγμάτωση του σύγχρονου φιλοσοφικού λόγου. Ιδιαίτερα σέ ο,τι αφορά στην προσέγγιση της νεωτερικότητας, στην κριτική του θετικισμού, στην αποκάλυψη του εργαλειώδους, τεχνικού και αλλοτριωτικού χαρακτήρα ικανού τμήματος της σύγχρονης επιστήμης, όπως επίσης και στην κατάδειξη της ανάγκης για ταυτόχρονη υπέρβαση τόσο του κυρίαρχου αντικειμενισμού όσο και του μεταμοντέρνου σχετικισμού, μέσω της προσφυγής σε μία έμμενη και επικοινωνιακά ορθολογική μεταθεωρία του Λόγου και της κοινωνικο-πολιτικής δράσης.

Σέ γενικό επίπεδο, μπορούμε να απεικονίσουμε τό έργο του Habermas ως ένα sui generis διάλογο μεταξύ φιλοσοφίας και κοινωνικών επιστημών. Κατά τον Habermas, ή αναγκαιότητα αυτού του διαλόγου θεμελιώνεται (1ον) στην ιδέα ότι ή φιλοσοφία είναι σέ θέση να παράσχει στίς κοινωνικές επιστήμες τό έννοιολογικό όπλαστάσιο, πού θά τίς καταστήσει ικανές να προσεγγίσουν κριτικά τό ιδιαίτερο διανοητικό τους πεδίο, και (2ον) στό αίτημα της υπέρβασης του διανοητικού κατακερματισμού του πεδίου των κοινωνικών επιστημών και της συγκρότησης διακλαδικών επικοινωνιακών δικτύων, όχι μέσω της επαναφοράς της φιλοσοφίας στό ρόλο της μητέρας επιστήμης, αλλά της αναγωγής της σέ πεδίο μελέτης, έρμηνείας, κριτικής προσέγγισης και μεταβολής του πραγματικού. Κατά τή γνώμη μου, ό υπερθεματισμός της φιλοσοφίας και ή αντιμετώπισή της ως διακλαδικής κριτικής επιστήμης του καθολικού αποτελεί ταυτόχρονα τή μεγαλύτερη προσφορά, αλλά και τήν άχίλλειο πτέρνα του στοχασμού του Jurgen Habermas.

Τό βιβλίο του Κωνσταντίνου Καβουλάκου αποτελεί ύποδειγματική μελέτη πού αναδεικνύει τά διανοητικά δάνεια, τά πνευματικά θεμέλια, τήν στρωματογραφία και τήν ιδιαιτερότητα της σκέψης του γερμανού στοχαστή, αλλά συγχρόνως και τήν προϊούσα έσωτερική διαφοροποίησή της. Ό συγγραφέας επιλέγει ως οργανωτικό άξονα της προβληματικής του ένα είδος «συμπυκνωμένης» διαχρονίας και όχι τήν καταστατική για τίς περισσότερες κοινωνικές επιστήμες θεμελίωση των έρευνητικών πρακτικών στη λογική της συγχρονικής προσέγγισης.

Στά πολλά θετικά στοιχεία του βιβλίου πρέπει να συμπεριλάβουμε τήν πλούσια βιβλιογραφική τεκμηρίωση και τό χρηστικό γλωσσάριο όρων πού συνοδεύει τό κείμενο. Επίσης, τήν πληθωρική, εύφάνταστη και διεισδυτική επιχειρηματολογία, ή όποία λειτουργεί ως πρίσμα, μέσα από τό όποιο εξασφαλίζουμε ακώλυτη πρόσβαση σέ όλο τό φάσμα των συνιστωσών της συζήτησης πού προκαλεί τό έργο του Habermas, αλλά και ανατρέχουμε στίς διανοητικές παραδόσεις πού συγκροτούν τό σύστημα αναφοράς της σκέψης του.

Στό πλαίσιο αυτό, τό βιβλίο αναδεικνύει φασματικά τήν εκλεκτικιστική τακτική του διανοητικού έγχειρήματος του Habermas, ό όποιος, προκειμένου να όχυρώσει επιστημολογικά, τήν οιονεί επιστήμη

νό επιστήμονα, πού προσπαθεί να δει διορατικά τό μέλλον της κοινωνίας μας, είναι τό παρόν βιβλίο, και γι' αυτό ιδιαίτερα ενδιαφέρον. Μετά τήν πτώση του καπιταλισμού ως κυρίαρχης κοινωνικής πραγματικότητας και του μαρξισμού ως κυρίαρχης κοινωνικής ιδεολογίας, ώθούμαστε προς μία νέα μορφή κοινωνίας πού θά διακρίνεται από δύο κοινωνικές κατηγορίες: τούς μανάτζερ και τούς διανοούμενους. Καί στίς δύο περιπτώσεις, όμως, εκείνο πού θά απαιτείται δέν θά είναι ούτε τό κεφάλαιο, ούτε τό έδαφος, ούτε ή εργασία, δηλ. τά κλασσικά παραγωγικά μέσα και παραγωγικές δυνάμεις, αλλά οί γνώσεις. Διότι, σ' αυτή τήν κοινωνία, ή αξία δημιουργείται από τήν παραγωγικότητα και τήν καινοτομία, εφαρμογές δηλ. των γνώσεων στην εργασία. Η κοινωνία των γνώσεων θά αποτελείται, έπομένως, από εργάτες των γνώσεων πού θά απασχολούνται από οργανισμούς. Ός κοινωνική πρόκληση της μετακαπιταλιστικής κοινωνίας θά είναι ή αξιοπρέπεια μιās άλλης τάξης, των εργατών υπηρεσιών πού θά στερούνται της εκπαίδευσης πού θά τούς αποκλείει από τή θέση εργατών γνώσεων. Όσο για τίς δύο κατηγορίες πού προαναφέρθηκαν, οί μέν διανοούμενοι θά ασχολούνται μέ τίς λέξεις και τίς ιδέες, ενώ οί μανάτζερ μέ τούς ανθρώπους και τήν εργασία. Σ' αυτό τό πλαίσιο, ή υπερέκταση του έθνικού κράτους είναι γεγονός ενώ τά αντικείμενα της συζήτησης του

της καθολικής πραγματολογίας ως κριτική θεωρίας του καθολικού, ενσωματώνει και ανασυγκροτεί στοιχεία από συχνά ετερόκλητες διανοητικές πειραρχίες και παραδόσεις. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα είναι αυτό της προσφυγής στη θεωρία του γνωστικού ψυχολόγου L. Kohlberg, που αφορά στην εξελικτική διαδικασία της «ώριμανσης της ήθικης συνείδησης» και της δυνατότητας διατύπωσης έγκυρων ήθικων κρίσεων, μέσω της βαθμιαίας συγκρότησης ανώτερων γνωστικών δομών. Το εξελικτικό αυτό σχήμα, που άρθρώνεται σε τρεις διαδοχικές φάσεις, οι οποίες προσανατολίζουν την ατομική συμπεριφορά στην έσωτερικευση καθολικών αρχών δράσης και στην προσαρμογή σε καθολικά αναγνωρισμένους κανόνες, χάνει την έρμηνευτική του αυτοτέλεια και μεταστοιχειώνεται από τον Habermas σε κριτήριο έγκυρότητας της ήθικης του διαλόγου, δηλαδή σε βραχίονα της θεωρίας της επικοινωνιακής δράσης.

Στοιχείο πρωτοτυπίας του βιβλίου συνιστά η ανάδειξη της καταστατικής αντιπαλότητας, που χαρακτηρίζει το έγχείρημα του Habermas σε σχέση με την «περιγραφική θεωρία της απόφασης» του Παναγιώτη Κονδύλη. Κατά τον συγγραφέα, η δεύτερη αποτελεί οργανικό τμήμα της διανοητικής παράδοσης του ντεσιζιονισμού που θεμελίωσε ο Carl Schmitt. Ο Κωνσταντίνος Καβουλάκος επισημαίνει ότι το είδοποιό γνώρισμα της περιγραφικής θεωρίας της απόφασης είναι η άρνηση της υπερβατολογικής θεμελίωσης της ήθικης επιλογής, γεγονός που καθιστά ανέφικτη τη δυνατότητα κανονιστικής διευθέτησης των θεμελιωδών ήθικων ερωτημάτων. Για τον λόγο αυτό, η περιγραφική θεωρία της απόφασης χρησιμοποιώντας ως έφαλτήριο μία «μονόπλευρη ατομικιστική ανθρωπολογία», αντιμετωπίζει τις ιδέες ως όπλα, και τις αποφάσεις ως αποκρυσταλλώσεις της υπαρξιακής ανάγκης για αυτοκαθορισμό, αυτοσυντήρηση και πρόσκτηση ισχύος. Σχηματοποιώντας θα λέγαμε ότι, στην προκειμένη περίπτωση ο Καβουλάκος, ανατρέχει στο έγχείρημα του Habermas θέλοντας να εγκαλέσει την περιγραφική θεωρία της απόφασης, επειδή παραγνωρίζει τη «διυποκειμενική συγκρότηση των ατομικών ταυτοτήτων».

Ωστόσο, η σημαντικότερη άρετή του βιβλίου είναι, κατά τη γνώμη μου, ο κριτικός διάλογος που αναπτύσσει ο συγγραφέας με την σκέψη του Habermas. Διάλογος που βρίσκει την καλύτερή του έκφραση, όπως ίσως είναι εύλογο, στη διαπραγμάτευση του κεντρικού άξονα της σκέψης του Habermas, την επικοινωνιακή θεωρία, αλλά, παράλληλα, και στην ανάδειξη της ιδιομορφίας του φιλοσοφικού του έγχειρήματος. Ο συγγραφέας έχει τη γνώμη ότι η ιδιομορφία αυτή συνοψίζεται στην συστηματική προσπάθεια θεμελίωσης των δυνατοτήτων υπέρβασης της διλημματικής λογικής που εγκαθιδρύει η αντιπαραθεση αντικειμενισμού-σχετικισμού.

Σε γενικό επίπεδο, θεωρώ έγκυρη και αποτελεσματική την κριτική του συγγραφέα για τον γνωσιοθεωρητικό περσπεκτιβισμό του Habermas, για την οργανική σχέση της σκέψης του με την «ιδεαλιστική-υποκειμενιστική κληρονομιά της γερμανικής φιλοσοφίας», για την ανιστορική προσέγγιση και την εξιδανίκευση της χειραφετησιακής δυναμικής του Διαφωτισμού, όπως επίσης και για τη «μεταφορά του προτύπου της ψυχαναλυτικής θεραπείας στην κοινωνία». Από την άλλη πλευρά, έχω τη γνώμη ότι η πρωτοτυπία της προβληματικής

βιβλίου, με πολλές ιδιαίζουσες και ενδιαφέρουσες επισημάνσεις και απόψεις, είναι η Κοινωνία, η Πολιτεία και οι Γνώσεις. Το τελευταίο κεφάλαιο αφιερώνεται στον μορφωμένο άνθρωπο, ή, καλύτερα, σ' αυτόν που θα θεωρείται πλέον μορφωμένος στη νέα αυτή κοινωνία.

★ Σίβυλλα Δημητρίου-Κοτσώνη - Σωτήρης Δημητρίου, *Άνθρωπολογία και Ίστορία*. Αθήνα, Καστανιώτης, 1996, σ. 268.

Η σχέση Ίστορίας και Άνθρωπολογίας διαμορφώθηκε αντιστικτικά μέχρι το ήμισυ του αιώνα μας καθ' όσον οι ανθρωπολόγοι προσπάθησαν να διασώσουν, πρώτιστα, μέσα από πολύχρονες επιτόπιες έρευνες, ένα παρόν που έτεινε να εκλείψει και σε αυτές ακόμη τις αποκαλούμενες «πρωτόγονες» κοινωνίες. Οι οποίες, επιπλέον, συχνά δέν διέθεταν γραφή και αλφάβητο παρά μόνο προφορική παράδοση, που, για τη δυτική ιδεολογία, ισοδυναμούσε με απουσία ιστορίας. Η σύζευξη Ίστορίας και Άνθρωπολογίας θα επέλθει αργότερα, αλλά πάντως ωρρίτερα από τη δεκαετία του '80 όπου την τοποθετεί το παρόν βιβλίο (άφου, π.χ. απονόμενταν μεταπτυχιακά διπλώματα στη Γαλλία ήδη από την δεκαετία του '70 με αντικείμενο «Ίστορία και Κοινωνική Άνθρωπολογία»), με αποτέλεσμα μία νέα στροφή στα έργα της όσο και στη μεθοδολογία έρευνας. Το παρόν βιβλίο ποιεί αυτή τη

του Κωνσταντίνου Καβουλάκου θεμελιώνεται στα ακόλουθα στοιχεία: 1ον) στην άποψη της ορθολογικής επικοινωνιακής διακατανόησης και δυνατότητας υπέρβασης των κοινωνικών ανισοτήτων, 2ον) αφενός στην ανάδειξη του υπερβατολογικού, ουτοπικού και τραγικού χαρακτήρα του ήθικου γνωστικισμού της επικοινωνιακής θεωρίας και αφετέρου στην ψηλάφιση του ρυθμιστικού-δεοντολογικού-εξιδανικευτικού επικοινωνιακού ρόλου που μπορεί να διαδραματίσει το ιδεώδες της ιδανικής όμιλιακής κατάστασης, 3ον) στον έλεγχο της ιστορικής και ανθρωπολογικής αισιοδοξίας που διατρέχει τη σκέψη του Habermas, ή οποία για τον λόγο αυτό κινδυνεύει να αναχθεί σε μεταφυσική της χειραφέτησης, 4ον) στη διαύγαση της συμβιβαστικής δυναμικής που αποτυπώνεται στη σκέψη του Habermas και παίρνει τη μορφή μιας πραγματιστικής αποδοχής των «συνειδησιακών και κοινωνικών δομών της ύστερης νεωτερικότητας». Πρόκειται για μία θεώρηση που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε, σύμφωνα με το έπιχείρημα του συγγραφέα, «ριζοσπαστικό ρεφορμισμό».

Πιστεύω ότι τα στοιχεία, που ανέφερα, συνιστούν πτυχές μιας πρωτότυπης επεξεργασίας, ή οποία είναι δυνατό να λειτουργήσει ως πεδίο έδρασης ενός αποτελεσματικότερου θεωρητικού λόγου. Ο λόγος αυτός θα διατηρεί τις εκλεκτικές του συγγένειες με το χαμπερμασιανό παράδειγμα, αλλά συγχρόνως θα απορρίπτει τις ανελαστικές θεωρητικές σχηματοποιήσεις, που εξαλείφουν τη συνθετότητα των ιστορικών φαινομένων κάτω από το βάρος του υπερβάλλοντα ζήλου των ολιστικών έρμηνειών, οι οποίες προδικάζουν την ιστορική εξέλιξη και προοικονομούν την συλλογική χειραφέτηση έρήμην των κοινωνικών υποκειμένων και των ιστορικών συνθηκών.

Έντούτοις, όφειλουμε να σταθούμε κριτικά σε τρία σημεία, τα δύο από τα όποια θέτουν στο έπικεντρο του προβληματισμού την έσωτερική διαφοροποίηση του πεδίου των κοινωνικών έπιστημών και την προϊούσα περιχαράκωση των έγγεγραμμένων σε αυτό διανοητικών πειθαρχιών:

1ον) Ο συγγραφέας δέν παραπέμπει στα σημαντικά για την αποκωδικοποίηση και την έρμηνευτική κατανόηση της σκέψης του Habermas βιβλία του John B. Thompson, *Studies in the Theory of Ideology* (1984) και *Critical Hermeneutics* (έ.π.) [1988].

2ον) Ο συγγραφέας σφάλλει, κατά τη γνώμη μου, στην έπιλογή του να μήν αναφερθεί σε εκείνα τα έλάσσονα έργα του Habermas, τα όποια ασχολούνται με την αντίχνευση των θεωρητικών και ιδεολογικών ριζών του ναζιστικού φαινομένου, όπως έπίσης και με την ιστορική διερεύνηση της ιδιαιτερότητας του γερμανικού δρόμου προς τη νεωτερικότητα (Sonderweg) και της έπιλεκτικής και έργαλειακής ένσωμάτωσης όρισμένων μόνο πτυχών της στη γερμανική κοινωνία. Και τουτό διότι τα κείμενα αυτά διαμορφώνουν μία συγκροτημένη έρμηνευτική παράδοση στο πεδίο της ιστορικής έπιστήμης, της κοινωνιολογίας της διάνοησης και της κοινωνικής θεωρίας.

3ον) Ο συγγραφέας δίνει την έντύπωση ότι άγνοεί πώς ή μελέτη του άπτεται της ιστορίας των ιδεών, και έμμένει αποκλειστικά στον έντοπισμό και τη διαπραγμάτευση των έσωτερικών μεταοπίσεων και των σταδιακών αναπροσανατολισμών της σκέψης του Habermas, άδιαφορώντας για τη διαλεκτική συνύφανση του έργου του με όμογε-

σύζευξη με δύο μελετήματα. Το πρώτο, της Σίβυλλας Δημητρίου, έπιχειρεί μία «Προσέγγιση της Ιστορίας από την Άνθρωπολογία», έκκινώντας από την πορεία της ανθρώπινης σκέψης άπέναντι στην ιστορικότητα του κόσμου και καταλήγοντας στην σύγχρονη εισαγωγή της ιστορικής διάστασης στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων. Το δεύτερο, του Σωτήρη Δημητρίου εξετάζει την «Ιστορία και Χρόνο στην Άνθρωπολογία», παρουσιάζοντας άφ' ενός, την «άνθρωπολογία ως ιστορική έπιστήμη» και άφ' έτέρου την «οίκουμενική συνθήκη του χρόνου» μέσα από διαφορετικές θεωρήσεις.

★ **Λουί Ντυμόν, Είσαγωγή σε δύο θεωρίες της κοινωνικής ανθρωπολογίας.** Μτφρ: Δώρα Λαφαζάνη. Έπιμέλεια - Είσαγωγή: Θεόδωρος Παράδελλης. Άθήνα, Καστανιώτης, 1996, σ. 202.

Ο Λουί Ντυμόν, ένας από τους σημαντικότερους γάλλους ανθρωπολόγους, ειδικευμένος στον ινδικό πολιτισμό, τό σύστημα των καστών και της συγγένειας, προσεγγίζει στο βιβλίο αυτό δύο μεγάλες θεωρίες της κοινωνικής ανθρωπολογίας μέσα από τη συγγένεια, ένα σύστημα έξίσου καθοριστικό για τη διαμόρφωση της σύγχρονης ανθρωπολογικής σκέψης. Πρόκειται άφ' ενός για τη βρετανική θεωρία του δομολειτουρισμού πάνω στη συγγένεια, όπως διατυπώθηκε αρχικά από τον Ράν-

νείς ή αντίθετους προβληματισμούς σε όλο το φάσμα του διανοητικού πεδίου, και, κατά κύριο λόγο, για την ανταπόκριση των επεξεργασιών του στις μεταβολές ερμηνευτικής προοπτικής που επιβάλλει η ιστορική συγκυρία. Την ίδια, άλλωστε, ερμηνευτική προσπέλαση υποδεικνύει ο συγγραφέας όταν επιχειρηματολογεί ότι «τό ενδιαφέρον του για την χαμπερμασιανή θεωρία της ορθολογικότητας και της κοινωνίας δεν είναι ιστορικό, αλλά ουσιαστικό», καθώς αποσκοπεί «στην ίδια την αξίωση αλήθειας των αναλύσεων του Habermas» (σελ. 15). Η επιχειρηματολογία αυτή, που απορρίπτει συλλήβδην κάθε είδους προσφυγή σε γραμμικά, ανελαστικά και αιτιοκρατικά ερμηνευτικά σχήματα, απαξιώνει και την λειτουργική αναγωγή της ερμηνευτικής πράξης στην έννοια του χωροχρόνου και του πλαισίου αναφοράς. Όμως, με τον τρόπο αυτό, δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να επικαλείται το διανοητικό φετίχ του επιστημονικού αυτοπροσδιορισμού και τη νομιμοφροσύνη σε κυρίαρχα στις μέρες μας διανοητικά-έξουσιαστικά πεδία, όπως αυτό της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας, αρνούμενη να προσαρμοστεί στο ρυθμιστικό επικοινωνιακό ιδεώδες της σύνθετης, ολιστικής και διεπιστημονικής ερμηνείας. Μιλώντας, ωστόσο, εκ νέου στο όνομα της οντολογίας και όχι της ιστορίας της πολιτικής και κοινωνικής φιλοσοφίας, η επιχειρηματολογία αυτή υποσκάπτει την αξίωση ισχύος που προβάλλει. Πρώτον, λόγω της έμμονής της στην ταυτιστική λογική της αναζήτησης του ανύπαρκτου υπεριστορικού και αυθεντικού νοήματος των κειμένων, έρημη του ιδεολογικού φορτίου, των νοητικών δομών, των γνωσιολογικών ορίων και των αναλυτικών κατηγοριών που προσδιορίζουν κάθε διαδικασία έννοιολόγησης και ερμηνείας. Και δεύτερον, λόγω της αναγόρευσης της έμμένειας και της λογικής συνοχής του προβαλλόμενου κάθε φορά ερμηνευτικού σχήματος σε αποκλειστικό κριτήριο της επιστημονικής του εγκυρότητας.

Απεναντίας, όπως πιστεύω, η εκλεπτυσμένη αναγωγή των διανοητικών πρακτικών και των επιστημονικών στρατηγικών στο πλαίσιο αναφοράς τους, ή ιστορική ανάλυση, που ένοποιεί τά διάσπαρτα πεδία της ιστορικής εμπειρίας, ή άρθρωση του δικτύου της δυναμικής και μη αντανακλαστικής αλληλεπίδρασης κειμένου και συγκεκριμένου (context), καθώς και η ανάδειξη των κοινωνικο-πολιτικών, αλλά και των επιστημολογικών προσδιορισμών της γνωστικής διαδικασίας και της ερμηνευτικής πρακτικής συνιστούν τους ριζικότερους τρόπους κριτικού αναστοχασμού της σκέψης και σε καμμία περίπτωση τό συμβατικό διανοητικό διάκοσμο του λόγου ή τον επίπεδο χάρτη του ιδεολογικοπολιτικού περιβάλλοντος.

Από την άλλη πλευρά, επίσης, και τά ερμηνευτικά έγχειρήματα, που κεντροθετούνται γύρω από τον κατασκευαστικό χαρακτήρα της γνωστικής διαδικασίας, έμμένουν στην ανασυγκρότηση, τη διαθλασμένη αναπαράγωγή, την γνωστική ιδιοποίηση, τη θεωρητική επεξεργασία και την φαντασική υπέρβαση της παλλόμενης και εμπράγματης οντότητας της ιστορίας. Δηλαδή του «πραγματικού-συγκεκριμένου» ως κοινωνικής κατασκευής και ως αντικειμένου της αδιάλειπτης διαδικασίας εξοικείωσης και αποξένωσης, μέσα σε κάθε πρακτική γραφής, έννοιολόγησης και ερμηνείας¹. Δέχονται δηλαδή τό μή αυτοαναφορικό, διαλεκτικό, παραγωγικό και ανασκευαστικό χαρακτήρα της γνώσης, όπως και την επιστημολογική αρχή της θραυσματικό-

τκλιφ-Μπράουν και αφ' έτέρου για τη γαλλική δομιστική θεωρία της επιγαμίας που ανάγεται στον Λεβί-Στρως. Η έννοια της καταγωγής του Ρίβερς, όπως και οι παρατηρήσεις και τά συμπεράσματα του Ήβανς-Πρίτσαρντ για τους Νούερ, αποτελούν επίσης αντικείμενο μελέτης του βιβλίου αυτού, όπου αντιπαρατίθενται ή λογική της ουσίας και ή δομική λογική με ενδιαφέροντα εθνολογικά συμπεράσματα. Ένα μελέτημα που χρονολογείται από τό 1971, αλλά που δικαίως μεταφράζεται έστω και σήμερα, διότι συνιστά εργαλείο βάσης για περαιτέρω ανθρωπολογικές έρευνες τώρα που ό τομέας αυτός έχει πλέον βρει γόνιμο πανεπιστημιακό έδαφος για ανάπτυξη. Η ελληνική έκδοση συνοδεύεται από κατατοπιστική εισαγωγή του καθηγητή του Παν/μίου Αιγαίου Θ. Παραδέλλη, και είναι, όπως και σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις, κατατοπιστικότατη και έναργής. Μακάρι, σύντομα, ή σειρά αυτή να εμπλουτιστεί και με άλλους σημαντικούς τίτλους της διεθνούς βιβλιογραφίας.

★ **Αθανάσιος Ε. Γκότοβος, Νεολαία και κοινωνική μεταβολή. Αξίες, Εμπειρίες και Προοπτικές.** Αθήνα, Gutenberg (Παιδαγωγική Σειρά), 1996, σ. 322.

Ο συγγραφέας, καθηγητής του Τομέα Παιδαγωγικής του Τμήματος Φιλοσοφίας του Παν/μίου Ίωαννίνων, δεχόμενος τόν κοινωνι-

τητας τῆς ἀλήθειας καί τῆς διαδοχικῆς τῆς προσέγγισης, μέσω τῆς συγκρότησης ἱστορικά προσδιορισμένων, διεπιστημονικῶν, ἀνατροφοδοτούμενων, κριτικά ἐλεγγόμενων, διαψεύσιμων καί ριζικά ἀναμορφούμενων πιθανολογικῶν ἐρμηνευτικῶν σχημάτων ἢ συστημάτων³.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλέπε Γεράσιμος Κουζέλης, *Ἀπό τόν βιοματικό στόν ἐπιστημονικό κόσμο. Ζητήματα κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς γνώσης*, Κριτική, Ἀθήνα 1991, 189-190, 238, Σταῦρος Κατσανέβας, Παναγιώτης Πούλος, *Ἡ ἔννοια τῆς κατασκευῆς: εἰσαγωγικές σημειώσεις*, Ἐταιρεία Μελέτης τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἀνθρώπου, Περὶ κατασκευῆς, Τοπικά β', Νῆσος, Ἀθήνα 1996, 105-107, καί Γεράσιμος Κουζέλης, *Λογική τῆς ἀνάπτυξης: περὶ ἀνακατασκευῆς*, Ἐταιρεία Μελέτης τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἀνθρώπου, ὅ.π., 217-237.

2. Γιώργος Β. Δερτιλῆς, *Φαντασία πιθανή: Ἱστορία, ἀπροσδιοριστία καί προβλεψιμότητα*, Ὁμίλος Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, Νεοελληνικὴ παιδεία καί κοινωνία, Πρακτικά Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στή μνήμη τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ. Ἀθήνα 1995, 593-640.

Γιώργος Κόκκινος

κοποιοητικό μηχανισμό τῆς ἐκπαίδευσης, καί συγκεκριμένα τοῦ σχολείου, ὡς ἕναν ἀπό τοὺς σημαντικότερους διαμορφωτές τῆς ἐκάστοτε νέας γενιᾶς μιᾶς κοινωνίας, ἀναρωτᾶται κατὰ πόσο, στή σύγχρονη ἐποχὴ τῶν ραγδαίων κοινωνικο-οικονομικῶν καί πολιτικῶν ἀλλαγῶν ὅπως καί τῶν συναχόλουθων ἰδεολογικῶν ἐξελίξεων σέ διεθνές ἐπίπεδο, τό σχολεῖο δύναται νά ἀνταποκριθεῖ στίς κοινωνικές ἀσυνέχειες. Ἔτσι, πέρα ἀπὸ τό θεωρητικό πλαίσιο τῆς ἔρευνας, προχωρᾶ καί σέ μιᾶ στατιστικὴ ἔρευνα μέ δείγματα ἀπὸ 8 χῶρες τῆς ἀνατολικῆς καί δυτικῆς Εὐρώπης, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ Ἑλλάδα, μέ ζητούμενο τῆ διαμόρφωση τῶν νέων ἀξιῶν μεταξύ τῶν νέων, τῆ χρήση τοῦ χρόνου, τίς ἐμπειρίες τους καί τίς προσδοκίες του γιὰ τό μέλλον. Εἰδικά τόν ἀπασχολεῖ ἡ σημειούμενη ἀποκλίνουσα συμπεριφορά (ὅπου παρατίθενται ἀναλυτικοὶ στατιστικοὶ πίνακες) καί ἰδιαιτέρα ἡ νεανικὴ βία. Μιᾶ ἐνδιαφέρουσα, ἀναμφισβήτητητα, μελέτη. Θά διατηρήσουμε, ὡστόσο, κάποιες ἐπιφυλάξεις (ὅπως ἔχω κάνει καί γιὰ ἀντίστοιχες μελέτες στό παρελθόν) σέ σχέση μέ τόν ποιοτικό προσδιορισμό τῆς βίας καί συγκεκριμένα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τοὺς συγκριτικούς πίνακες πού παρατίθενται, γιὰ τὴν ἐντυπωσιακὰ ἐντονότερη «βία» στοὺς ἑλληνες μαθητές, ἀναρωτώμενος κατὰ πόσο δέν θά ἔπρεπε νά ληφθοῦν ὑπ' ὄψη καί ἄλλοι παράγοντες, ὅπως ὁ αὐξημένος βαθμὸς οἰκειότη-

Βιβλιοπαρουσίαση

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

Συλλογικό έργο: Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Έπιμέλεια - επιλογή - μετάφραση Ρωξάνη ΚΑΥΤΑΝΤΖΟ-ΓΛΟΥ, Έκδόσεις Άλεξάνδρεια, Άθήνα 1996.

Τά έργα τών ιστορικών και τών ανθρωπολόγων, πού περιέχονται στόν καλαίσθητο τόμο τών εκδόσεων ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, έχουν ως θέμα τους τίς συγγενειακές και οικιακές δομές σέ κοινωνίες του παρελθόντος. Άν και κανένα από αυτά δέν αναφέρεται στην ελληνική οικογένεια, ή περιδιάβαση στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια από τόν 14ο ως τόν 19ο αιώνα δίνει τήν ευκαιρία και στόν Έλληνα αναγνώστη νά έρθει σέ έπαφή μέ τό καινούργο επιστημονικό πεδίο πού ονομάζεται «ίστορία τής οικογένειας», τίς έννοιες, τήν προβληματική και τή μεθοδολογία του.

Ο διάλογος ιστορίας και ανθρωπολογίας, πλευρά του διαλόγου πού διεξάγεται στόν αιώνα μας μεταξύ τών κοινωνικών επιστημών έν γένει, έχει ως τώρα δώσει εύτυχή αποτελέσματα σέ τομείς όπως ή ιστορία τών γυναικών, τής παιδικής ηλικίας, τής σεξουαλικότητας. Στην εισαγωγή του βιβλίου, ή Ρωξάνη Καυταντζόγλου, πού εκτός από τήν έπιμέλεια έχει κάνει και τήν επιλογή και τή μετάφραση τών κειμένων, διαγράφει συνοπτικά τή συγκρότηση και τή σταδιακή αυτονόμηση τής ιστορίας τής οικογένειας από τήν ιστορία και τήν ανθρωπολογία. Η στροφή τής ιστορικής έρευνας προς τή διερεύνηση τής καθημερινότητας και τών εκδηλώσεων τής συλλογικής κοινωνικής ζωής, υπό τήν επίδραση τής σχολής τών ANNALES, σηματοδότησε τήν άπαρχή τής προσέγγισης τών ιστορικών μέ τήν ανθρωπολογία. Η κατανόηση τής θέσης και του ρόλου τής οικογένειας και τής οικιακής μονάδας αποτελεί πλέον ουσιώδη προϋπόθεση για τή σύλληψη και τήν ανάλυση τών μηχανισμών συγκρότησης και άναπαγωγής τών ιστορικών κοινωνιών. Από τήν άλλη πλευρά, ή λεγόμενη «έπιστροφή από τόν εξωτισμό» τών ανθρωπολόγων, ή ένασχόλησή τους μεταπολεμικά μέ τίς λεγόμενες «σύνθετες κοινωνίες», σέ συνδυασμό μέ τήν άδυναμία του δομολειτουργισμού νά εξηγήσει τήν κοινωνική δυναμική, σηματοδοτούν τήν ανάγκη τής ανθρωπολογίας για διάλογο μέ τήν ιστορία.

Τά κείμενα τής συλλογής είναι αντιπροσωπευτικά του προβληματισμού πού αναπτύσσεται στό πεδίο αυτό τής έρευνας. Τό μεγαλύτερο μέρος του μεθοδολογικού και έννοιολογικού εξοπλισμού, πού οι έρευνητές τής οικογένειας του παρελθόντος χρησιμοποιούν ως σήμερα μέ κάποιες ήσσονος σημασίας παραλλαγές, περιέχεται στό πρώτο από τά άρθρα τής συλλογής και είναι μία πολύ συντομευμένη έκδοχή τής μακροσκελέστατης εισαγωγής στό HOUSEHOLD AND FAMILY IN PAST TIME από τόν PETER LASLETT. Ο LUTZ BERKNER μέ τό άρθρο του για τήν οικογένεια - κορμό και τόν κύκλο εξέλι-

τας πού πολιτισμικά χαρακτηρίζει τούς Έλληνες σέ σχέση μέ τούς Ευρωπαίους, πράγμα πού οδηγεί και τούς νέους σέ πλέον αυθόρμητες σχέσεις (λεκτικές και σωματικές) πού δύσκολα θά χαρακτηρίζονταν ή θά μπορούσαν νά εκληφθούν ως «βίαιες».

★ **Jean Rudhardt, Έρωσ και Άφροδίτη στά κοσμολογικά συστήματα τών αρχαίων Έλλήνων.** Μτφρ: Νικόλαος Κ. Πετρόπουλος. Άθήνα, Ίνστιτούτο του βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, 1996, σ. 110.

Όπως σημειώνει ο γνωστός ελληνιστής Ζάν-Πιέρ Βερνάν στόν πρόλογο του παρόντος βιβλίου, ο Ζάν Ρούντχαρτ, «μέ όπλο μιάν αυστηρή έρμηνευτική, επιχειρεί νά διεισδύσει στόν πυρήνα μιάς έμπειρίας ταυτόχρονα θρησκευτικής και έρωτικής», και τούτο τό πραγματώνει εξέτάζοντας τίς μορφές του Έρωτα και τής Άφροδίτης όπως αυτές παρουσιάζονται άφ' ενός μέσα από τήν κοσμολογία του Ησιόδου και άφ' έτέρου, μέσω τών άλλων παραδόσεων. Μία πρώτη προσέγγιση τών δύο αυτών μυθολογικών σωμάτων δείχνει μιά διαφορετική αντιμετώπιση ως προς τήν γέννηση Έρωτα και Άφροδίτης, αλλά και ως προς τίς ιδιότητες πού τούς αποδίδονταν. Ο συγγραφέας, ώστόσο, άποδεικνύει πως οι δύο μυθολογικές παραδόσεις δέν λειτουργούν αντίθετικά αλλά συμπληρωματικά, άφου ή μέν ήσιόδεια αναφέρεται

ξης του αγροτικού νοικοκυριού, και με τό παράδειγμα από την Αυστρία του 18ου αιώνα εισάγει στην επιστημονική συζήτηση την έννοια του αναπτυξιακού κύκλου της οικογένειας, που είχαν αναπτύξει παλιότερα οι ανθρωπολόγοι. Τό τρίτο από τά κείμενα της συλλογής, τό άρθρο της CRISTIANE KLAPPISH και του MICEL DEMONET, διερευνά τόν τρόπο της μετάβασης από ένα μεσαιωνικό μοντέλο οικογενειακών δομών σέ ένα ευρωπαϊκό, πρόδρομο της νεότερης πυρηνικής οικογένειας, στην Τοσκάνη του 15ου αιώνα. Η μελέτη του WITOLD KULA, αξιοποιώντας μία ασυνήθιστη κατηγορία πηγών, τούς κανονισμούς διαχείρισης τών κτημάτων και του πληθυσμού τους, καταδεικνύει τό βαθμό στόν όποιο ένα οικονομικό και πολιτικό σύστημα επιδρά στη διαμόρφωση και την αναπαραγωγή της οικογένειας. Τήν επικρατούσα άποψη περί τών πολυμελών πατριαρχικών οικογενειών στη Μέση Ανατολή και την Τουρκία άμφισβητεί ό ιστορικός HAIM GERBER στό δικό του άρθρο, ύποστηρίζοντας πώς αυτό τό οικογενειακό πρότυπο δέν προκύπτει από την έρευνα τών πηγών αλλά ανταποκρίνεται μόνο στην κυρίαρχη ιδεολογία. Ο ανθρωπολόγος ALAN DUBEN, στό άρθρο του για τό νοικοκυριό και την οικογένεια τών Μουσουλμάνων στην Κωνσταντινούπολη της ύστερης όθωμανικής κοινωνίας, συνδυάζει ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους για νά αποφύγει νά παρασταθούν οι οικιακές δομές ως στατικές και στεγανές μονάδες, ενώ παράλληλα θίγει και τή διάσταση της οικιακότητας. Τό κείμενο του επίσης ανθρωπολόγου EUGENE HAMMEL, με τό όποιο κλείνει ή συλλογή, είναι από τά γνωστότερα κείμενα που έχουν δημοσιευτεί για την οικιακή μονάδα και την οικογένεια του παρελθόντος, όντας για πολλούς μία ολοκληρωμένη προδρομική διατύπωση μεταγενέστερων θεωρητικών προτάσεων. Ο αναπτυξιακός κύκλος της οικογένειας, που διαπλέκεται με ποικίλους παράγοντες δημογραφικού, πολιτισμικού, οικονομικού και οικολογικού χαρακτήρα, μαζί και με τή διάρκειά του επηρεάζουν στό έρμηνευτικό του σχήμα τίς πιθανότητες εμφάνισης σύνθετων οικιακών δομών στά έξι χωριά της μεσαιωνικής Σερβίας που αποτελούν τό αντικείμενο της έρευνάς του.

Μετά τό βιβλίο «Ανθρωπολογία και Παρελθόν» από τή σειρά της ανθρωπολογίας του ίδιου εκδοτικού οίκου, ή συλλογή «οικογένειες του παρελθόντος», που εντάσσεται στην σειρά της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας τών εκδόσεων ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, αποτελεί μία ακόμη ουσιαστική συμβολή στόν εμπλουτισμό της έλληνογλώσσας ιστοριογραφικής και ανθρωπολογικής βιβλιογραφίας.

Πηνελόπη Καπελαρή

Σωτήρη ΓΟΥΝΕΛΑ: Η κρίση του πολιτισμού — κρίση του ανθρώπου — άπώλεια του νοήματος, Έκδόσεις Άρμός, σελ. 398, Άθήνα, 1997.

Ο Σωτήρης Γουνελάς έχει τό χάρισμα νά γράφει άπλά και σωστά έλληνικά με έναν τρόπο που παραπέμπει στόν σεφερικό προσωπικό λόγο. Βιώνοντας αδιάλειπτα την πατερική παράδοση, χωρίς φανατισμούς και ευσεβιστικές μισαλλοδοξίες, άναμετράται με την κρίση του σύγχρονου πολιτισμού. Αναφέρεται στόν Μάρξ, στόν Φρόυντ, στόν

στην ύπαρξη του Έρωτα και της Άφροδίτης πριν από την ολοκλήρωση, με την επικράτηση του Δία, της κοσμογονίας, ενώ οι άλλες αναφέρονται στην μετέπειτα εποχή. Αυτόματα, λοιπόν, ή ουσία του Έρωτα, ως όν πρωταρχικό, που κινούσε τίς αρχικές ένώσεις τών όντων με πόθο τραχύ και διαρκή, αντικαθίσταται από την φιλότητα τών ένώσεων κι από τόν πόθο που προκαλεί ή Άφροδίτη, πόθος που διεγείρεται πλέον από έξωτερικούς παράγοντες και κατόπιν επιλογής του έρωτικού αντικειμένου με βάση τίς ατομικές του ιδιότητες, δίχως νά συνυφαίνεται αναγκαστικά με την γεννητήσια αναπαραγωγή. Άλλωστε, ό Έρωτας, εμφανίζεται τότε ως γιός της Άφροδίτης και ή ίδια φαίνεται υποταγμένη στην παντοδυναμία του Διός ώστε νά ύπηρετεί έρωτικές συζεύξεις, που δέν θά μεταβάλουν την δεδομένη πλέον κοσμική τάξη. Μία ενδιαφέρουσα ανάλυση που στηρίζεται σέ μία προσεκτική όργάνωση τών ποικίλων αρχαίων πηγών που χρησιμοποιεί. Άλλωστε, ό Έρωτας, θά έχει πάντα την δεσπόζουσα θέση στην ζωή θνητών και άθανάτων.

★ Παναγής Λεκατσάς, *Τό Θεϊον Βρέφος*. Θρησκευολογική θεώρηση. Άθήνα, Καστανιώτης, 1996, σ. 69.

Στή σειρά τών σύντομων εκλαϊκευτικών μονογραφιών του Παναγή Λεκατσά (1911-1970), ενός έντιμου μελετητή της αρχαιοελλη-

Νίτσε κατ' ανάγκην αποσπασματικά και έλλειπτικά, αφού περιορίζεται από τά πολύ συγκεκριμένα όρια του δοκιμίου. Αναμοχλεύει όμως ουσιώδεις όψεις κάθε στοχαστή, ενώ προοιωνίζει τήν ολοκλήρωση τής προσπάθειάς του σέ άλλους δύο τόμους.

Ο συγγραφέας αναζητεί τίς άξίες, πού «θάβει ή προέλαση σέ όλα τά μέτωπα του τεχνολογικού ανθρώπου, αυτού του σέ μεγάλο βαθμό άριζου και άπάτριδου είδους, όπως τον άποκαλεί ή Σιμόν Βέλ, και πού έτσι καταντά πολύ εύκολότερα θύμα τής νέας τρομερής δύναμης «του ΧΡΗΜΑΤΟΣ» (σελ. 13). Γι' αυτό τό κείμενο άπλώνεται σέ διαφορετικούς στοχαστές και πνευματικούς χώρους, όπως άμέσως διαπιστώνουμε από τήν άπλή άνάγνωση των δέκα ένοτήτων στίς όποιες διακρίνεται. (Ο Μάρξ και οι άντικειμενικές συνθήκες. Ανασκευή. Οι θετικές έπιστήμες. Ο Μπερντάγιεφ και ό Χέρτσεν. Λογοκρατία και Άποκαλυπτικός λόγος. - Ατομικισμός και θάνατος. Από τον Γιώργο Σαραντάρη στον ιερό Καβάσιλα και στό νόημα τής Άνάστασης. - Φρόνιτ: από τον Πατέρα τής Πατριάς στον ούράνιο Νυμφίο. «Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας». Ένοχή και ήδονή στον Καβάσιλα και τήν Σιμόνη Βέλ. Η Άγάπη. - Φ. Νίτσε: οι διαλέξεις για τήν παιδεία και ή σημασία τους για μäs, τους σημερινούς Έλληνες και τους Ευρωπαίους. — Περί Έπιστήμης. Α' Μέρος: «Άνάγνωση των Όμιλιών εις τήν Έξάήμερον του Μ. Βασιλείου. Σ. Κυριαζόπουλος: «Τό Πείραμα, ό «έμμεσος άνθρωπος», ή φυσική έπιστήμη, ή γλώσσα των αριθμών και ή Τεχνική. Β' Μέρος: «Περί Έπιστήμης» ή «κενής άπάτης». — Κτίση - Φύση: από τον Π. Δημήτριο Στανιλοάε στον Μητρ. Περγάμου Ιωάννη και τον Φίλιππο Σέρραντ. Αναφορά στον Ν. Νησιώτη, Α. Toynebee και Christofer Small. Ο Π. Γιαννόπουλος στίς άρχές του αιώνα. Ελλάδα, φύση, Άττικόν φώς. — Φ. Κόντογλου, ό αυτοδίδακτος δημιουργός και τό «λέφτισμα τής ψυχής». — Ζ. Λορεντζάτος, ένας Έλληνας στό σύγχρονο κόσμο. «Προεόρτια σπουδής». — Έπιστροφή στίς ελληνικές ρίζες ή πορεία στα Έσχατα: Κριτική θεώρηση σέ όρισμένες θέσεις του Χρήστου Γιανναρά, τον έλληνοκεντρισμό και τήν έλληνορθοδοξία).

Ο συγγραφέας προσφέρει τό έρέθισμα στον άναγνώστη νά γνωρίσει μέ στοχαστές, πού παρ' ότι δέν είναι ευρύτερα γνωστοί, είναι έξαιρετικά σημαντικοί, όπως ή Σιμόν Βέλ, ό π. Δ. Στανιλοάε, ό π. Ιωάννης Ζηζιούλας (Περγάμου). Πέραν τούτου, κάποια δοκίμια είναι περισσότερο έπεξεργασμένα από τά υπόλοιπα. Διάβασα μέ πολύ ενδιαφέρον όλο τό βιβλίο, αλλά ξεχωρίζω όρισμένα σημεία, όπως αυτά πού αναφέρονται στην Έπιστήμη, στην Κτίση, στον Γιαννόπουλο, στον Κόντογλου, στον Λορεντζάτο.

Μέ ήρεμο τρόπο επικρίνεται ό Μάρξ, διότι συνεχίζει άπαράλλακτη τήν θεοποίηση τής έργασίας πού παρέλαβε από τό προτεσταντικό του περιβάλλον, ό Φρόνιτ διότι δέν επιτυγχάνει νά «ξεκολλήσει από τό έγώ του, δέν μπορεί νά δώσει στον άλλο και νά δοθεί χωρίς νά σκέφτεται διαρκώς — ρασιοναλιστικά και σχεδόν ποσοτικά — τό ίδιο συμφέρον. Και βέβαια του είναι άδύνατο νά συλλάβει, πώς ή άγάπη για τήν όποία κάνει λόγο τό Ευαγγέλιο δίδεται από τον Χριστό, έπομένως μετριέται μέ άλλα μέτρα από αυτά μäs ατομικοποιημένης ύπαρξης» (σελ. 108). Μέ ώριμότητα πλησιάζει τήν σκέψη του Φ. Νίτσε, εξετάζοντας ένα όχι από τά σπουδαιότερα έργα του, πού όμως

νικής μυθολογίας μέ λαογραφικές προεκτάσεις, εντάσσεται και τό παρόν δοκίμιο. Άντικείμενο έχει τήν εξέταση του «Θείου Βρέφους», όπως αυτό συναντάται τόσο στην άρχαία Ελλάδα (Ζεύς, Διόνυσος, Σωσίπολις, κ.λπ.), όσο και στίς μυθολογίες άλλων λαών, φθάνοντας μέχρι τίς έβραϊκές προρρήσεις για τήν έλευσή του και τήν γέννηση του Χριστού. Σέ όλον αυτό τον περίπλοκο τά κοινά στοιχεία είναι άρκετά, τόσο ως προς τον τρόπο πού γεννιέται, ανατρέφεται, μαιείται. Υπάρχει μιά πληθώρα στοιχείων πού, ώστόσο, δέν ακολουθούν κάποια αποδεικτική σκέψη αλλά μιά σειριακή παράθεση από τήν όποία ό άναγνώστης βγάζει τά συγκριτικά του συμπεράσματα. Όλα αυτά, δοσμένα μέ τή γνωστή ιδιάζουσα γλώσσα του συγγραφέα, πού συνήθως τέρπει μέ τήν ποιητική όρμή τής, αλλά και συχνά παρεμποδίζει τήν άνετη παρακολούθηση του περιεχομένου.

★ **Bernard Lewis, Οι Άραβες στην Ιστορία.** Μτφρ: Δ.Π. Κωστελένος. Έπιμέλεια κειμένου: Βασ. Άναστασοπούλου. Άθήνα, Γκοβόστης, 1996, σ. 223.

Οι άραβικές σπουδές είναι μιά μεγάλη έλλειψη για τή χώρα μας πού θά έπρεπε νά φιλοξενεί πανεπιστημιακά εξειδικευμένα τμήματα από πολύ νωρίς. Ο άραβικός κόσμος, ή ιστορία του, ό εξισλαμισμός του και ή μετέπειτα εξέλιξή του αποτελούν όχι μόνον χρήσιμους, αλλά και

κομίζει κρίσιμες παρατηρήσεις για την Παιδεία. Ο συγγραφέας μαζί με τον Νίτσε διακρίνει με δέος ότι η Παιδεία προσανατολίζεται αποκλειστικά στο κύκλωμα παραγωγή - κατανάλωση, ή δημοσιογραφία συντείνει περισσότερο στην λήθη του Είναι, ενώ «κάθε παιδεία που οδηγεί στην μοναξιά, που βάζει στόχους πέρα από το χρήμα και την απολαβή, που απαιτεί πολύ χρόνο προκαλεί τώρα την απέχθεια (σελ. 119).

Γράφοντας για τον Π. Γιαννόπουλο, κατορθώνει να παρουσιάσει την αυθεντική πνευματική σημασία του, δίχως εθνικιστικού χαρακτήρα κηλιδώσεις. Ξεχωρίζω κάποιες επισημάνσεις: «Ο Γιαννόπουλος δέν θεωρεί την φύση αυτονομημένη. Η φύση του τά περιέχει όλα. Άγκυλιάζει τον άνθρωπο από παντού, κι όσο αυτός αφήνεται στο αγκάλιασμά της τον κατευθύνει, τον οδηγεί, τον λυτρώνει. Η ελληνική, ή άπτική φύση. Όχι ή οποιαδήποτε. Αύτή ή φύση σηκώνεται μέσα στους αιώνες και διαπερνά και τό Βυζάντιο. Είναι φύση αναλλοίωτη, χάρη στην όποια χτίστηκε ό Παρθενώνας αλλά και ό Βυζαντινός κόσμος (σελ. 273)... Πραγματικά, αν κάτι έχουμε να πάρουμε από τό έργο του και τίς αισθήσεις που μάς μεταφέρει είναι τό αντίκρουσμα του Άπτικού φωτός, αύτή ή διαφάνεια που μάς περιβάλλει και αυτό τό αντίκρουσμα να τό βάλουμε στην καρδιά μας, να τό αφήσουμε να μάς διαπεράσει, να μάς κατοικήσει, σαν άνάσα που μάς μιλάει, σαν πνοή που μάς φέρνει μέσα μας ακούσματα ξεχασμένα (σελ. 277)... Μεταφέροντας, λόγου χάρη, στον χώρο τής Άπτικής, ένα μηχανήμα που κατασκευάστηκε στην Εύρώπη μεταφέρουμε έναν άλλο πολιτισμό, μία άλλη ιστορία, άλλη νοοτροπία, άλλη σκέψη, άλλα συναισθήματα, άλλον ψυγισμό, άλλη έσωτερική καλλιέργεια, άλλο όραμα ζωής, άλλες μνήμες, άλλες αισθήσεις και, τό κυριώτερο, άλλες ανάγκες. Η μηχανή συνεργεί στην πληθώρα παραγωγής πραγμάτων, και μάλιστα τυποποιημένων, στερημένων την σφραγίδα πόνου, καύμοϋ, μόχθου, ψυχικής ίκανοποίησης, συγκίνησης, ευαισθησίας που βάζει ό τεχνίτης όταν τά φτιάχνει με τά χέρια του, χειροποίητα. Είναι ή διαφορά ανάμεσα σε κάθε χειροποίητη κατασκευή και σ' αύτή τής μηχανής. Αν προσθέσω εδώ πώς αύτή ή ανάγκη για τά πράγματα πάει μαζί με την ψυχική φτώχεια, δηλαδή με στέγνια πνευματική, με αποστράγγισμα από τό «ύδωρ τό ζώ», δέν νομίζω ότι υπερβάλλω» (σελ. 279).

Ο συγγραφέας αναρωτιέται, γράφοντας για τον Ζ. Λορεντζάτο, πώς άνθρωποι σπουδαίοι, που πέτυχαν να χωνέψουν δημιουργικά την πολύπλοκη παράδοσή μας να σπρώχνονται στο περιθώριο, θεωρούμενοι υποτιμητικά ως «έλληνοκεντρικοί». Δίκαια παρατηρεί: «Θά παρατάξω τώρα στο χαρτί μία σειρά από όνόματα που αποτελούν τό στολίδι τής χώρας, τούς «έλληνοκεντρικούς», όπως τούς λένε κάθε τόσο, χάρη στους όποιους — ίσως — υπάρχει ακόμα αυτός ό τόπος: Μακρυγιάννης, Σολωμός, Θεόφιλος, Κάβος, Παπαδιαμάντης, Δραγούμης, Π. Γιαννόπουλος, Καβάφης, Σικελιανός, Κόντογλου, Πικιώνης, Τσαρούχης, Σεφέρης, Πεντζίκης, Λορεντζάτος. Άς σταματήσει για την ώρα εδώ ή φωτεινή γραμμή» (σελ. 355). Ο «κατάλογος» αυτός, βέβαια, δέν κλείνει. Θά μπορούσαμε να προσθέσουμε τον Ό. Έλύτη, τον Γ. Ρίτσο, τον Μάρκο Βαμβακάρη, τον Σίμωνα Καρρά, τον Βρεττάκο και άλλους. Αν όμως ό νεοέλληνας άγνωστώς τά κρί-

ένδιαφέροντες τομείς. Τό παρόν βιβλίο, γραμμένο από τό 1947, αλλά έκτοτε αναθεωρημένο σε μεγάλο βαθμό, στην έλληνική του έκδοση ακολουθεί την επανέκδοση του 1993. Αντικείμενό του, οί Άραβες σε όλη την ιστορική τους πορεία με μία ταυτόχρονη απόπειρα έρμηνευτικής. Η Άραβία πριν τό Ίσλάμ, Η εμφάνιση του Μωάμεθ, Η εποχή των κατακτήσεων, Άραβικό Βασίλειο και Ίσλαμική Αυτοκρατορία, Οί Άραβες στην Εύρώπη κ.ά. είναι μερικά από τά επιμέρους κεφάλαια, ενώ πολύτιμος είναι ό ανανεωμένος Χρονολογικός πίνακας και οί Χάρτες που δείχνουν τίς κρίσιμες περιόδους του άραβικού κόσμου.

★ **Θόδωρος Γραμματᾶς, Fantasyland. Θέατρο για παιδικό και νεανικό κοινό.** Τυπωθήτω / Γιώργος Δαργάνος (Θεατρική Παιδεία), Άθήνα, 1996, σ. 324.

Ο Θόδωρος Γραμματᾶς, καθηγητής Θεατρολογίας του Παν/μίου Άθηνών στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Έκπαίδευσης, είναι ό άρμοδιότερος για μία συνολική επιστημονική προσέγγιση του δύσκολου όσο και παρεξηγημένου θεάτρου για παιδιά. Έτσι, τό βιβλίο του αυτό, πολυδιάστατο και διεπιστημονικής προσέγγισης, δέν μπορεί παρά να χαιρετιστεί ως ένα σημαντικό βιβλιογραφικό απόκτημα, βάση και για περαιτέρω μελέτες. Με συγκεκριμένη μεθοδολογία και προσδιορισμό των ζητουμέ-

σιμα πνευματικά μεγέθη του πολιτισμού του, ἀρκούμενος στην καλύτερη περίπτωση σε ένα ξερό τεχνοκρατισμό, απλούστατα πνευματικά θά ἐνοχλείται, δίχως να καταφέρει να δημιουργήσει κάτι που να ενδιαφέρει τον κόσμο.

Ο Σωτήρης Γουνελάς, μαθητεύοντας υπαρκτικά στην ὀρθόδοξη παράδοση, αντιμετωπίζει κάθε διαφορετική ἢ ἀντίθετη θεώρηση με ἀγάπη, χωρίς φανατισμό. Γόνιμα συναντάται με τον Φ. Νίτσε ἢ τον Ἰνδιάνο Ράσσελ Μήνς για να ἀποκαλύψει σ' αὐτούς πολύτιμες σημασίες.

Ὅμως, παρότι ὁμολογεί ὅτι ὁ Πλάτωνας τὸν ὁδήγησε στην ἐπαφή του με τὸ ἐκκλησιαστικό βίωμα, κατηγορεῖ τὸν Χρῆστο Γιανναρά ὅτι «ἐλληνοποιεῖ τὴν χριστιανική παράδοση καὶ χριστιανοποιεῖ (ιστορικίζοντας) τοὺς ἀρχαιοέλληνες» (σελ. 354). Ἐπίσης διαβλέπει στὸν Χ. Γιανναρά να ἀναδύεται ἕνας πολιτιστικός ὀλοκληρωτισμός, πού ριζώνει στὴν θέση του «πὼς ὅ,τι δὲν πέρασε ἀπὸ τὸν “Ἕλληνα λόγο” δὲν μπορεῖ να ἐκχριστιανιστεῖ σωστά» (σελ. 358). Ἡ πρώτη ἐπίκριση, ἂν ἰσχύει, θά πρέπει να τεκμηριωθεῖ ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ ἕνα μέρος του. Θεωρῶ ἐπίσης κοινοτυπία ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς σκέψης, σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις της, ἀποτελεῖ ὄχι πολιτιστικό ὀλοκληρωτισμό, ἀλλὰ πρῶτιστη ἀναγκαϊότητα γιὰ χριστιανούς καὶ μὴ χριστιανούς. Πέραν τούτων σημειῶν ὅτι ὁ Γιανναράς εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους σύγχρονους νεοέλληνες στοχαστές, πού τοὺς διαβάξεις δίχως να πλήττει. Γι' αὐτὸ καὶ ἔχει πολλοὺς μαζὶ του, πού θεωροῦν ὅτι ὀρισμένα κείμενά του μποροῦν, ἀναμφισβήτητα, να σταθοῦν σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο, ὅπως εἶναι τὸ «Τὸ Πρόσωπο καὶ ὁ Ἔρωσ», «Χάιντεγκερ καὶ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης». Συγχρόνως ξεσηκώνει πλῆθος ἀντιδράσεων ἀπὸ μερικούς μαρξιστές ἢ νεοφιλελεύθερους διανοούμενους, πού ἰσχυρίζονται ὅτι εἰσάγει τὴν θεοκρατία καὶ τὸν ἀνορθολογισμό. Κοντὰ σ' αὐτούς ἡ ἀγιορείτικη κοινότητα ἐναντιώθηκε στὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ὁ Γιανναράς ἀντιμετώπισε ὀρισμένα κείμενα τοῦ Ἁγίου Νικόδημου τοῦ Ἁγιορείτη. Προσπερνώντας ὅλες τὶς κατηγορίες, συχνά ἀντιφατικές, πού ἐγείρονται ἐναντίον του σημειῶν τὴν γενναῖα διατυπωμένη σκέψη του, τὴν ἐπίκριση ἀκόμη καὶ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίου γιὰ λόγο του, ὅπου ὑμνεῖ τὴν μηχανικὴ πειθαρχία, τὴν δουλοπρέπεια ὡς στοιχεῖο ἱερατικῆς ἀξιοσύνης. Βέβαια, ἂν γράφεις συνέχεια, ἀδιάκοπα, δὲν σιωπᾷς κατὰ διαστήματα, τὰ κείμενά σου περιέχουν ὑπερβολές, εἶναι ἄνισα μεταξύ τους. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο πολλές ἀπὸ τὶς κριτικές παρατηρήσεις τοῦ Σ. Γουνελά εἶναι βάσιμες. Θεωρῶ ὡς ἀσυνέπεια τοῦ Γιανναρά να ἐπικρίνει τὸν δυτικὸ πολιτισμό, ἐνῶ συγχρόνως βρίσκει λογικὴ τὴν συμμετοχὴ στὴν Ε.Ε. ἢ τὴν συνθήκη τοῦ Μάαστριχτ. Ἐπίσης, εἶναι ὑπερβολικὸ να καταδικάζεις συλλήβδην τὶς συμπεριφορές τοῦ πολιτικοῦ κόσμου ἢ να ἐπιτίθεσαι γενικά στοὺς συνδικαλιστές ἢ στὴν «προσοδευτικὴ» διανόηση, χωρίς να ἐπισημαίνεις ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἐργαζομένων ἀντιμετωπίζει σοβαρότατα προβλήματα. Στὸν κριτικὸ λόγο τοῦ Γουνελά διακρίνω τὴν ἀγωνία του να διασωθεῖ ἀμόλυπη ἡ ὀρθόδοξη παράδοση, δίχως να γίνῃ θυσία στὸν βωμὸ ἑνὸς ἐπανεμφανιζόμενου «ἐλληνοχριστιανικοῦ» ἰδεολογήματος. Ἀλλὰ καὶ στὸν Γιανναρά ὀφείλομε ἕνα οὐσιώδη, κείριο φιλοσοφικὸ στοχασμὸ ἐντελῶς ἀσυνήθη στὰ νεοελληνικά δεδομένα.

νων τῆς μελέτης αὐτῆς, ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τὸ θέμα του λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη του τὶς παιδαγωγικὲς καὶ κοινωνιολογικὲς συνιστώσες, ὅσο καὶ τὶς καλλιτεχνικὲς πού προσιδιάζουν στὸ πολυσύνθετο ἀντικείμενο ἐρεύνης του. Ἔτσι, πέρα ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς ἀναφορὲς στὸ θέατρο ἀπὸ ἢ γιὰ παιδιὰ, ἀναλύονται, μέσα ἀπὸ συγκεκριμένα ἔργα, οἱ ἰδεολογικὲς παραμετροὶ ἀλλὰ καὶ οἱ συντελεστές τῆς παράστασης καὶ οἱ ποικίλοι κώδικες πού τίθενται σὲ λειτουργία, ὅπως καὶ ἡ σχέση μεταξύ σκηνῆς καὶ πλατείας, μιᾶς ἰδιόμορφης πλατείας, ἀφού τὰ παιδιὰ διατηροῦν μιὰ διαφορετικὴ σχέση με τὸ «παιχνίδι» καὶ τοὺς ρόλους.

Δημήτρης Τσατσούλης

Διαφωνῶ μέ τήν σκέψη τοῦ Γουνελά: «Ἐκχριστιανισμό τοῦ κόσμου — ἄν ὄχι καί τῶν Ὀρθοδόξων — χρειαζόμαστε, ὄχι ἐξελληνισμό» (σελ. 375). Διότι μπορεί νά μάς ὀδηγήσει σέ μία τελείως λαθεμένη σχέση μας τόσο μέ τήν ὀρθόδοξη παράδοση ὅσο καί μέ τόν ἐλληνισμό. Γιά παράδειγμα, ζώντας σέ ἕνα κόσμο πολέμων, συγκρούσεων, ἀτελεύτητου πόνου, ξεριζωμένων ἢ μελέτη τῆς τραγωδίας τοῦ Εὐρυπίδη «Τρωάδες» εἶναι ιδιαίτερα σημαντική γιά νά νιώσουμε τήν συντριβή, τό ψυχικό ἀδιέξοδο τῶν νικημένων ἑνός πολέμου καί τῶν προσφύγων.

Ξαναπερνώντας στό βιβλίό τοῦ Σ. Γουνελά, διαβάζω ὀρισμένα σημαντικά κείμενα τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη: «Ἀλλά γιά μία λειτουργική θεώρηση τοῦ κόσμου δέν ὑπάρχει φυσικό καί ὑπερφυσικό. Ὑπάρχει φύση καί δημιουργία ὡς ἐνιαία πραγματικότητα πού προέρχεται ἀπό τό Θεό καί «ἀναφέρεται» στό Θεό. Ὑπάρχει συνάντηση πλήρης, μέχρι ταυτισμοῦ, τῆς οὐράνιας μέ τήν ἐπίγεια πραγματικότητα — μία συνάντηση, στήν ὁποία καί αὐτός ὁ Θεός παύει νά νοεῖται ὡς «ἐπέκεινα» τῆς φύσεως, καί γίνεται στό πρόσωπο τοῦ Υἱοῦ Τοῦ «ὁ ἄνω τῷ Πατρὶ συγκαθήμενος καί ὧδε ἡμῖν ἀοράτως συνών» (σελ. 222-223). Ἡ ὀρθόδοξη παράδοση ἀπό τόν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη τιμᾷ τήν κτίση, τήν ὕλη, τό σῶμα. Εἶναι ἐντελῶς ξένη ἀπό κάθε ἰδέα προσβολῆς τους, ὅπως κάνει ὁ σύγχρονος πολιτισμός. Ὁ Θεός τούτης τῆς παράδοσης δέν εἶναι ὁ «Θεός-τρομοκράτης», ἀλλά ἕνας φιλικός Θεός, πού τά ἴχνη του ἀναγνωρίζουμε στόν ὕλικό κόσμο. Γι' αὐτό ἡ ἀσκητική παράδοση τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἀντιμετώπισε μέ σεβασμό κι ὄχι ὡς ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης τήν φύση. Ἡ κοινότητα, ἡ προσωπική συνεύρεση μέ τόν ἄλλο, σέ ἀντίθεση μέ τήν «κατακόρυφη» ἀτομικιστική προσέγγιση τοῦ προτεσταντισμοῦ ὀρίζουν τόν «καθ' ἡμᾶς» τρόπο. («Ἡ Εὐχαριστία δέν εἶναι τό πεδίο μιᾶς κατακόρυφης συνάντησης τοῦ καθενός ξεχωριστά μέ τό Θεό, ἀλλά ἡ καθ' ἑξοχὴν κοινωνική καί ἐκκλησιαστική ἐκδήλωση, καί ὡς τέτοια διατηρήθηκε, ἔστω καί τυπικά στήν Ἀνατολή. Σέ καμμιά ἴσως, ἄλλη ἐκδήλωση χριστιανοί δέν παύουν νά ἐνεργοῦν σάν ἄτομα, μετασχηματιζόμενα σέ Ἐκκλησία» (σελ. 225).

Ἀναμένοντας τούς ἐπόμενους δύο τόμους τοῦ ἔργου τοῦ Σωτήρη Γουνελά, ἀξιολογοῦμε θετικά τήν πνευματική του προσπάθεια. Ζηλευτή εἶναι ἡ ἀναμόχλευση τῶν οὐσιωδῶν νοημάτων πού πραγματώνει, ζώντας σέ μία ἐποχή πού ἀρέσκεται στό ἀνούσιο, στό μέτριο, στό ἀνόητο. Τελειώνω δέ μέ ἕνα καίριο, κατά τήν γνώμη μου, ἀπόσπασμα: «Ὁ ἄνθρωπος ὁ στερημένος τῆ Χάρη ἔχει στερηθεῖ ταυτόχρονα τρεῖς πάγκαλες λειτουργίες: τήν κένωση, τήν θυσία, τήν διακονία. Ὁ καλπάζων ἀτομικισμός τῆς ἐποχῆς — «ταπεινό βασίλειο τοῦ ἀτόμου», γράφει ὁ Δημήτρης Πικιώνης — ἔσπρωξε πέρα αὐτά τά τρία, σπρώχνοντας στήν θέση τους τήν ἀδιάκοπη ἐπιθυμία, τήν προσήλωση στό «ἴδιον θέλημα», στήν ἐγωπάθεια πού σκοτώνει: ὁ ἄνθρωπος πού δέν ξέρεי νά δοθεῖ εἶναι νεκρός, κι ἄν πρόκειται γιά χριστιανό, τότε τοῦ εἶναι κλεισμένος ὁ δρόμος τῆς ἀνάστασης, γιατί ἀνάσταση χωρίς ὄσιμο δέν ὑπάρχει. Ἡ καταξίωση τοῦ ἑαυτοῦ μας ἐρήμην τῶν ἄλλων, ἡ ἀπουσία «κοινωνίας», εἶναι αὐτό εἰδωλοποίηση» (σελ. 389).

Σπύρος Ἀ. Κουτρούλης

★ **Μ. Χαΐντεργκερ, Ὁ Χαΐλντερλιν καί ἡ οὐσία τῆς ποίησης.** Εἰσαγωγή, Μετάφραση: Θεόδωρος Ἀδραστος. Ἐκδόσεις Ὑπερίων, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 93.

Προσεγμένη ἔκδοση καί ὡς πρὸς τήν αἰσθητική πλευρά της. Πρόκειται γιά διάλεξη τοῦ Χαΐντεργκερ πού ἐδόθηκε στήν Ρώμη στίς 2 Ἀπριλίου 1936, ἀποτελεῖ δέ ἕνα ἀπό τά πρῶτα κείμενα τοῦ Γερμανοῦ φιλόσοφου γιά τόν Χαΐλντερλιν. Ὅπως δέ σημειώνεται, ἀπεικονίζεται ὄχι μιά φιλολογική ἀνάγνωση καί ἀνάλυση συγκεκριμένων ποιημάτων τοῦ ποιητῆ, ἀλλά ἡ προσπάθεια καθορισμοῦ τῆς οὐσίας τῆς ποίησης.

★ **Μπερτράν Μπινός, Τά ἀνθρώπινα δικαιώματα - Κριτική.** Μετάφραση: Ἄρης Ι. Στυλιανοῦ. Ἐπιμέλεια: Γεράσιμος Βῶκος. Ἐκδόσεις Πατάκη, σελ. 171, 1997, Ἀθήνα.

Ἀξιολογικά οὐδέτερη, ἐμπεριστατωμένη παρουσίαση τῆς κριτικῆς στήν ἰδεολογία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἀπό τόν Μπαίρκ, τόν Μπένθαμ, τῶν Ντέ Μαίστρ, τόν Β. Constant, τόν Κόντ, τόν Σαβιγνύ, τόν Μάρξ. Ἐπισημαίνω μιά κλασσική θέση τοῦ Ντέ Μαίστρ, σημεῖο ἀναφορᾶς κάθε κριτικῆς σέ ἰδεολογίες παγκόσμιας κυριαρχίας: «Τό σύνταγμα τοῦ 1795, ὅπως καί τά παλαιότερά του, φτιάχτηκε γιά τόν ἄνθρωπο. Ἀλλά δέν ὑπάρχει ἄνθρωπος μέσα στόν κόσμο. Στή ζωή μου ἔχω δεῖ Γάλλους, Ἴταλούς, Ρῶσους κτλ. Ξέρω ἀκόμη, χάρη στόν

Jeffrey HERF: 'Ο αντιδραστικός μοντερνισμός: Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και στο Γ' Ράιχ (Μετάφραση: Παρασκευάς Ματαλάς, ἐπιστημονική ἐπιμέλεια: Χρήστος Χατζηωσήφ) Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, 'Ηράκλειο 1996, σελ. 304.

Η εργασία του Jeffrey Herf για να κατανοηθεί σωστά θα πρέπει να συσχετισθεί άμεσα με την εργασία του Χορκχάιμερ και του 'Αντόρνο «Η διαλεκτική του διαφωτισμού». Πέραν της κριτικής ανασκόπησης του σύνολου των Γερμανών στοχαστών που ἐπιχωρούν κάτω από τον ιδεότυπο «αντιδραστικός μοντερνισμός», ο συγγραφέας ἐπιχειρεί να διαφυλάξει τό περιεχόμενο του διαφωτισμού από τις ιδιαίτερα ἀρνητικές πρὸς αὐτό θέσεις των 'Αντόρνο - Χορκχάιμερ. 'Ετσι, ὑποστηρίζει ὅτι «οἱ ἀναλύσεις των Χορκχάιμερ και 'Αντόρνο παρέβλεψαν αὐτό τό ἐθνικό πλαίσιο και ἀνήγγαξαν τις γερμανικές ἐνδείξεις σέ διλήμματα τῆς ἴδιας τῆς νεωτερικότητας. Κατηγόρησαν ἔτσι τό Διαφωτισμό γι' αὐτό πού στήν πραγματικότητα ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀδύνατης παρουσίας του» (σελ. 12), ἐνῶ καταληκτικῶς ἀναφέρει «Οἱ 'Αντόρνο και Χορκχάιμερ ἔφτασαν νά ὑποστηρίζουν πῶς ἡ σύνθεση ὀρθοῦ λόγου κυριαρχίας και μύθου ἦταν ἐγγενῆς στις ἴδιες τις ἀπαρχές του Διαφωτισμού, στὸν Ρουσό, τὸν Κάντ και τὸν Χέγκελ, μία σύνθεση πού ἐπρόκειτο νά ἀποκαλύψει ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ἀλήθειας στὰ ὄργια του Σάντ και τούς ἀφορισμούς του Νίτσε, και πού ὕστερα ἐφαρμόστηκε στήν πράξη στὸ 'Αουσβίτς. Τὸ 'Αουσβίτς ἦταν ἡ ἀλήθεια του Διαφωτισμού: ὁ ὀρθὸς λόγος ὡς ὀλοκληρωτικῆ κυριαρχία. Αὐτό πού ἐντυπωσιάζει σέ μιά ἀνάγνωση του κλασσικοῦ πλέον αὐτοῦ ἔργου εἶναι τό πόσο λίγος χῶρος παραχωρεῖται στὸ Διαφωτισμό ὡς παράγοντα τῆς φιλελεύθερης πολιτικῆς παράδοσης — πολιτικό πλουραλισμό, κοινοβούλια, δημόσιο διάλογο, ὑπεράσπιση τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας ἐναντία στὸ κράτος — και τό πόσο πολύ ἐστιάζει τό βιβλίο πάνω στὸν ἐπιστημονικό ὀρθό λόγο πού ὑποσκάπτει τὰ καθολικά κανονιστικά αἰτήματα γιὰ μιά καλή ζωή. 'Εντυπωσιάζει ἀκόμα τό πόσα λίγα ἔχει νά πεί γιὰ τὴν τύχη τῆς Διαφωτισμοῦ στή Γερμανία, Διαφωτισμοῦ τὸν ὁποῖο ἐξετάζει, ἀντίθετα, ὡς μιά ὁμοίμορφη ἐξέλιξη σέ ὅλη τὴν Εὐρώπη και 'Αμερικῆ. Σαφῆς πρόθεση των συγγραφέων του ἦταν νά δείξουν ὅτι τό 'Αουσβίτς μᾶς παρουσιάζει τὴν πιθανή μοῖρα του σύγχρονου κόσμου συνολικά. 'Η νεωτερικότητα, γενικά, και ὄχι μόνο ἡ γερμανικῆ νεωτερικότητα, συνδυάζει μύθο και ὀρθό λόγο. Μάγευση και ἀμάγευση συνυπάρχουν ἡ μία δίπλα στήν ἄλλη. Τὸ 'Αουσβίτς, και ὄχι τό προλεταριάτο, εἶναι τό φάντασμα πού στοιχειώνει τὸν σύγχρονο κόσμο» (σελ. 283-284).

Παρά τὴν ἐπιμελημένη προσπάθεια του J. Herf νά διασωθεῖ ἡ νομιμότητα τῆς δυτικῆς κοινωνίας, ἡ κριτικῆ τῆς Σχολῆς τῆς Φρανκφούρτης εἶναι δύσκολο νά ἀναιρεθεῖ. 'Οπως διαβάζουμε στήν «Διαλεκτικῆ του διαφωτισμοῦ» ('Εκδ. 'Υψιλον, Μετ. Ζ. Σαρίκα): «'Ο διαφωτισμός εἶναι πιὸ ὀλοκληρωτικός ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο σύστημα» (σελ. 41), «ἡ τεχνολογικῆ ὀρθολογικότητα εἶναι σήμερα ἡ ὀρθολογικότητα τῆς ἴδιας τῆς κυριαρχίας. Εἶναι ὁ καταναγκαστικός χαρακτή-

Montesquieu, ὅτι μπορεῖ κάποιος νά εἶναι Πέρσης. 'Αλλά ὅσον ἀφορᾶ τὸν ἄνθρωπο, δηλώνω ὅτι δέν τὸν συνάντησα ποτέ στή ζωῆ μου: ἐάν ὑπάρχει, τοῦτο συμβαίνει σίγουρα ἐν ἀγνοία μου».

★ **'Ο Νίτσε και οἱ 'Ελληνες.** Μετάφραση I.Σ. Χριστοδούλου - 'Επιμέλεια: Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά. 'Εκδόσεις ΖΗΤΡΟΣ, σελ. 156, Θεσσαλονίκη 1997

Σημαντικῆ και ἐνδιαφέρουσα συλλογῆ δοκιμίων γιὰ τὴν πολὺπλοκῆ σχέση τῆς φιλοσοφίας του Νίτσε με τούς 'Ελληνες. Θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά δηλωθεῖ ἂν πρόκειται γιὰ κείμενα εἰδικᾶ γραμμένα γιὰ τὴν ἐλληνικῆ ἔκδοση ἢ μεταφράσεις ἀπὸ ξένες ἐκδόσεις και ποιές εἶναι αὐτές: Γράφουν: Mihailo Djuric: «'Ο Νίτσε και οἱ Προσωκρατικοί», Josef Simon: «Νίτσε και Πλάτων - Νίτσε και πλατωνισμός», Werner Stegmaier: «Πλάτων και Νίτσε: Διάλογος και 'Αφορισμός», Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά: «Νίτσε και 'Αριστοτέλης: Γύρω ἀπὸ τὴν Γέννηση τῆς Τραγωδίας και τὴν Ποιητικῆ», Δημήτρης Λαμπρέλλης: «'Ο Νίτσε στήν 'Ελλάδα - 'Ενα ὄνομα γιὰ ὅλα και γιὰ τίποτα».

★ **ΠΟΙΗΣΗ: 'Εξαμηνιαῖο περιοδικό γιὰ τὴν ποιητικῆ τέχνη.** 'Εκδόσεις Νεφέλη. Τεύχος 8, Φθινόπωρο - Χειμῶνας 1996, σελ. 246, Τεῦ-

ρας τής αποξενωμένης από τόν έαυτό της κοινωνίας» (σελ. 142). «Η ανάλυση πού έκανε ο Τοκβίλ έδω και έκατό χρόνια αποδείχτηκε απόλυτα σωστή. Κάτω από τό ιδιωτικό μονοπώλιο τής κουλτούρας «ή τυραννία αφήνει ελεύθερο τό σώμα και επιτίθεται στην ψυχή» (σελ. 156), «Η πρόοδος τής Βιομηχανικής κοινωνίας, πού ισχυρίζεται πώς έχει ξεπεράσει τό νόμο τής εκπτώχευσης, τόν όποιο ή ίδια δημιούργησε, καταστρέφει τήν έννοια πού δικαιολογούσε όλόκληρο τό σύστημα: τήν έννοια του ανθρώπου ως προσώπου, ως φορέα του Λόγου. Η διαλεκτική του διαφωτισμού ανατρέπεται αντικειμενικά και γίνεται παραφροσύνη» (σελ. 233).

Όλα αυτά ο συγγραφέας δέν τά άγνοεί. Προτιμά όμως νά αναδείξει ειδικά τήν γερμανική περίπτωση, ώστε νά υπερασπιστεί τελικώς τόν «άμερικανισμό, τόν φιλελευθερισμό, τό έμπόριο, τόν υλισμό, τό κοινοβούλιο μέ τά πολιτικά κόμματα, τήν Δημοκρατία τής Βαϊμάρης» (σελ. 42), μά περισσότερο και καθαρότερα νά υποσκάψει τό κριτικό βλέμμα προς τήν δυτική κοινωνία.

Ο J. Herf κάτω από τόν ιδεότυπο «αντιδραστικός μοντερνισμός» φιλοξενεί στοχαστές όπως ο Όσβάλτ Σπένγκελ, ο Έρνστ Γύνγκερ, ο Βέρνερ Ζόμπαρτ, ο Μάρτιν Χάιντεγκερ, ο Κάρλ Σμίτ, ο Χάνς Φράνκερ. Έπιστημονικά είναι έξεταστέο κατά πόσο μπορούν νά τεθούν υπό μία βασική συνισταμένη διανοούμενοι μέ διαφορετικές απόψεις, αλλά και διακριτική θεματολογία. Ο Herf αποκαλύπτει τό κοινό τους στοιχείο στην «μίζη μιās ρωμαλέας νεωτερικότητας και μιās θετικής στάσης απέναντι στην πρόοδο, μέ τά όνειρα του παρελθόντος: ένας ρομαντισμός ύψηλης τεχνολογίας» (σελ. 3). Έπεξηγεί δέ ακόμη περισσότερο ότι οι αντιδραστικοί μοντερνιστές ήταν μοντερνιστές κατά δύο έννοιες: πρώτον, «ήταν τεχνολογικοί εκσυγχρονιστές, ήθελαν δηλαδή ή Γερμανία νά είναι περισσότερο και όχι λιγότερο εκβιομηχανισμένη, νά έχει περισσότερα και όχι λιγότερα ραδιόφωνα, τρένα, αυτοκινητόδρομους, αυτοκίνητα και αεροπλάνα», και δεύτερον «καταπιάνονταν μέ θέματα πού είχαν συνδεθεί μέ τήν μοντερνιστική πρωτοπορία (σελ. 15). Δικαίως μπορούμε νά ισχυριστούμε ότι οι στοχαστές σαν τόν Έρνστ Γύνγκερ, πού μέ λογοτεχνική δεινότητα ύμνησαν τήν πολεμική τεχνολογία και τήν «κοινότητα των πολεμιστών», έχουν ξεφύγει όριστικά από τό ιδανικό τής προαστικής κοινότητας (Gemeinschaft) του Tains και άλλων. Όμως, τά γενετικά πειράματα των Ναζί, ή ευγονική, ή προαγωγή τής πολεμικής τεχνολογίας, αποδεικνύουν ότι ή εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία χρησιμοποιεί τήν επιστήμη όχι μόνο σαν μέσο υπερίσχυσης αλλά και για νά προσαρμόσει τήν φυσική πραγματικότητα σέ ότι ή επιστήμη θεώρησε ως αληθές, μία τάση πού είναι πλέον τάση συνολικά τής νεωτερικότητας.

Άλλο ένα στοιχείο των αντιδραστικών μοντερνιστών είναι ή περιφρόνηση πού έννοιωθαν προς τόν Χίτλερ, παρά τό γεγονός ότι διαμόρφωσαν ένα πνευματικό τοπίο πού λειτουργήσε ευνοϊκά για τήν άνοδό του. Κάποιοι από αυτούς, όπως Έρνστ Νήκικ και ο κύκλος των «έθνομπολιτιστών», έτειναν σέ μία αντιφιλελεύθερη γερμανο-ρωσική συμμαχία (σελ. 44).

Ο συγγραφέας πέφτει στην παγίδα νά υπερτονίζει όρισμένες πλευρές στοχαστών σαν του Ό. Σπένγκελ ή του Μ. Χάιντεγκερ, προσπαθώντας νά κάνει πιστικότερη τήν εύθύνη συνολικά πού έχει τό έρ-

χος 9, Άνοιξη - Καλοκαίρι 1997, σελ. 276.

Σοβαρή και προσεγμένη έκδοση για τήν ποίηση. Κάθε τεύχος έχει πράγματι κάτι νά μάς πεί. Ίσορροπημένη παρουσίαση ελληνικής και διεθνούς ποίησης, δοκιμίων και κριτικών κειμένων. Έπιλέγω από τό Τεύχος 8: Άρθουρος Ρεμπώ: *Άυτά πού λέν στον Ποιητή μιλώντας για λουλούδια* (Άπόδοση - Παρουσίαση: Στρατής Πασχάλης), Άρθουρος Ρεμπώ: *Έπτά ποιήματα από τίς Έκλάμψεις* (Μτφ: Α. Λάμπρου), Στρατής Πασχάλης: *Ρεμπώ, Άρης Μπερλής: Ζάκ Ντερριντά: Από τήν πλευρά τής λογοτεχνικής κριτικής*, Έζρα Πάουντ: *Κατάί* (Μτφ: Χρήστος Χατζηγεωργίου), Τζούλια Κρίστεβα: *Ο έτερόδοξος: ένα νέο είδος διανοούμενου* (Εισ. - Μτφ: Βαγ. Χατζηθασιλείου), Χάρης Βροντός: *Μουσική και ποίηση. Ακόμη, ελληνική ποίηση από τόν Ν. Καρούζο, Ν. Φωκά, Χ. Λιοντάκη και άλλους.*

Άπό τό τεύχος 9 διαλέγω: Σαπφώ: *Έννέα μεταφράσματα από τόν Δ.Ν. Μαρωνίτη*, Άρσένι Ταρκόφσκι: *Δεκατέσσερα ποιήματα* (Εισαγωγή - Μτφ: Άλέξανδρος Ίσαρης), Λίζυ Τσιριμώκου: *Πολιτική άλχημεία: Μπωντλαίρ - Καρυωτάκης, Κυριάκος Χαραλαμπίδης: T.K. Παπατσώνης: Η Πύλη και τά Κλειδιά, Δημήτρης Τζιόβας: Ποιητική μνήμη ή τό φάσμα του καρυωτατισμού: Έμπειρίκος, Κοντός, Γκάνας, Νταϊήβιντ Κόννολυ: «Όδυσσέας Έλύτης, Γουί-*

γο τους στην άνοδο της ναζιστικής βαρβαρότητας. Έτσι, όμως, αδικεί τους συγγραφείς με τους οποίους ασχολείται, ενώ προσδίδει στον ναζισμό έναν πνευματικό δυναμισμό που δεν μπορούσε να έχει.

Η παρουσίαση του έργου του Σπένγκλερ, ενώ είναι εξαντλητική, φαίνεται να απομειώνει σκέψεις όπως «ή μηχανή είναι ο διάβολος» (σελ. 72) προς χάριν μιας ρομαντικής κατάφασης στην Τεχνική.

Ο Έρνστ Γύνγκερ είναι ίσως ο διανοούμενος στον οποίο ανταποκρίνεται περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον ο όρος «αντιδραστικός μοντερνισμός». Διαθέτοντας ένα διόλου εύκαταφρόνητο λογοτεχνικό ταλέντο στά έργα του «θύελλες από άτσάλι» και «ο εργάτης», εξυμνεί αισθητικά την κοινότητα των στρατιωτών και την τεχνολογία: «Ο Γύνγκερ θυμάται τον πόλεμο σαν μία συναρπαστική και ρομαντική επαφή με τον ξαφνικό κίνδυνο, το θάνατο, την ανδρική ενέργητικότητα και με εξωτικές και στοιχειακές δυνάμεις που του έφερναν στον νοῦ τά πριν απ' τον πόλεμο ταξίδια του στην Αφρική» (σελ. 88). Ο Γύνγκερ βλέπει στην μηχανή όχι μόνο το χρήσιμο αλλά και το ωραίο. Τον μαγεύει ή θεά ενός θωρηκτού αλλά και ή θεά της μεταλλούπολης. Στον πόλεμο ο εργάτης ξεπερνά την καπιταλιστική αλλοτρίωση.

Ο Γύνγκερ, βέβαια, βρίσκεται πολύ κοντά στους φουτουριστές του Μαρινέτι. Γενικά, ο Χέρφ στο έργο του Γύνγκερ αποκαλύπτει με τον καθαρότερο τρόπο την κριτική του ικανότητα.

Όμως, δεν είναι τό ίδιο επιτυχής όταν στέκεται στον Μ. Χάιντεγκερ. Μέσα σε ουσιαστικά οκτώ σελίδες προσπαθεί να αξιολογήσει συνολικά τό έργο του μεγάλου Γερμανού φιλόσοφου. Βεβαίως τό αποτέλεσμα είναι οδυνηρό και μάλλον καταδεικνύει τό γεγονός ότι ο Χέρφ είχε προαποφασίσει όχι μόνο να αντιμετωπίσει τον Χάιντεγκερ ως ναζιστή, αλλά και ακόμη περισσότερο ότι υπήρχε άμεση συνέχεια ανάμεσα στην ύποστασιακή φιλοσοφία και την εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία. Είναι γνωστό ότι ο Χάιντεγκερ για ένα διάστημα ως πρύτανης του Παν/μίου του Φράϊμπουργκ αντιμετώπισε φιλικά τό ναζιστικό καθεστώς, ενώ είχε περιπέσει σε όρισμένες ουσιώδεις πλάνες σχετικά με τις δυνατότητές του, που τις όμολογεί ήδη στην «Εισαγωγή στην Μεταφυσική». Ο Χέρφ αποσιωπά την στενή σχέση του Χάιντεγκερ με την φαινομενολογία του Γερμανοεβραίου φιλόσοφου Ε. Χούσερλ, αλλά και την τρυφερή σχέση του με την επίσης Γερμανοεβραία Χάνα Άρεντ. Επίσης, δεν αναφέρεται διόλου στις θετικές αξιολογήσεις της μαρξιστικής φιλοσοφίας της ιστορίας στην «Επιστολή για τον Άνθρωπισμό». Ιδιαίτερα κατατοπιστικές στο θέμα αυτό είναι οι προσωπικές εμπειρίες του Κώστα Άξελου («Πρός την Πλανητική Σκέψη» Έστία. σελ. 289-291). Τό έργο του Χάιντεγκερ, σημαντικό σε ποιότητα, είναι δύσκολο να αναλυθεί με τον τρόπο που ο Χέρφ αποπειράται να αναλύσει. Η κριτική ματιά που αντιμετώπισε την επέλαση της Τεχνικής στο Είναι καθιστά έντελως ακατανόητη την τοποθέτησή του στον ίδιο χώρο με αυτό του Έρνστ Γύνγκερ ή του Μαρινέτι.

Ο αναγνώστης θά παρακολουθήσει με εξαιρετικό ενδιαφέρον τις σελίδες που αναφέρονται στον πολιτειολόγο και συνταγματολόγο Κάρλ Σμίτ και στον κοινωνιολόγο Χάνς Φράνερ, σημαντικοί μόν ως στοχαστές, οι όποιοι όμως είχαν μία αναμφισβήτητη περιπλοκή με τον εθνικοσοσιαλισμό.

λιαμ Μπλαίνκ και οι Γάμοι του Ούρανοῦ και της Κόλασης».

Στά σύν της «Ποίησης» τά σωστά νεοελληνικά και ή χρήση του πολυτονικοῦ.

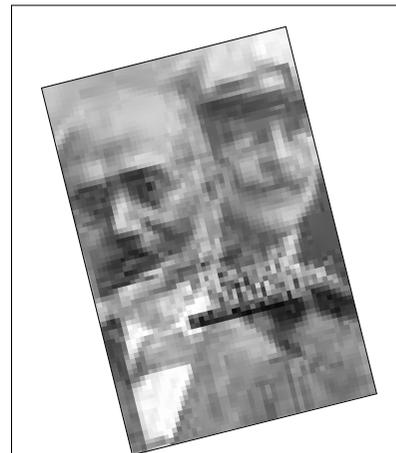
Σ. Κουτρούλης

Ἡ ἀναφορά στὸν Ζόμπарт, ἀποσκοπεῖ στὴν ἀποκάλυψη τῆς συνεισφοράς του στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀντισημιτισμοῦ στὴν Γερμανία. Μὲ τὸ ἔργο του ὁ «Ἀστὸς», καί σέ ἀντίθεση μὲ τὸν Μάξ Βέμπερ, θά ἀποδώσει στοὺς Ἑβραίους τὴν γενεσιουργὸ δύναμη διαμόρφωσης τοῦ καπιταλισμοῦ: «Οἱ Ἑβραῖοι ἔδρασαν ὡς φορεῖς τῆς «ἐμπορευματοποίησης τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς», εἰσάγοντας τὸ πνεῦμα τῆς ἀπόκτησης καί τοῦ ὑπολογισμοῦ μέσα στὴν μεσαιωνικὴ κοινότητα, ἡ ὁποία ἦταν στηριγμένη στὸ σεβασμὸ τῆς ἐντιμῆς ἐργασίας καί τῆς δίκαιης τιμῆς» (σελ. 166). Χαρακτηριστικότερο τῆς βαθιᾶ ἰδεολογικῆς γραφῆς τοῦ Ζόμπарт εἶναι τὸ ἔργο του «Ἐμπορος καί ἥρωες», ὅπου ἡ Γερμανία θεωρεῖται τὸ ἔθνος τῶν ἡρώων καί ἡ Ἀγγλία τὸ ἔθνος τῶν ἐμπόρων. Ὅμως, ὅλοι οἱ παίχτες τοῦ ψυχοδράματος τοῦ Ζόμπарт, Γερμανοί, Ἀγγλοὶ καί Ἑβραῖοι θά ἀναλωθοῦν μὲ τὸ ἴδιο πάθος στὰ ἔργα τοῦ πολέμου καί στὰ ἔργα τοῦ ἐμπορίου. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ διασύνδεση τοῦ καπιταλισμοῦ μὲ τὸν Ἑβραϊσμό, λιγότερο ἢ περισσότερο ἀποκλειστική, ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένη στὴν γερμανικὴ ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα. Ἀνάλογες σκέψεις διατύπωσε καί ὁ Κ. Μάρξ στὸ «Ἑβραϊκὸ ζήτημα» (Ἐκδ. Ὀδυσσεύς).

Στὸ ἕβδομο κεφάλαιο, ὁ Χέρφ ἀναφέρεται στὸν ρόλο πού διεδράματίζουν οἱ μηχανικοὶ στὴν συγκρότηση τοῦ ἀντιδραστικοῦ μοντερνισμοῦ. Ὅπως γράφει: «Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον, ὅμως, εἶναι πὼς ἀπὸ τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ δεκάτου αἰῶνα καί ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ναζιστικοῦ καθεστῶτος ἀναπτύχθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κλάδου τῶν Γερμανῶν μηχανικῶν μία ἀντιδραστικὴ μοντερνιστικὴ παράδοση μὲ θεαματικὴ παρόμοια μὲ αὐτὴν πού εἶδαμε στὰ προηγούμενα κεφάλαια. Ἄν οἱ λόγιοι ἐπιδίωκαν νά κερδίσουν τὸν ἐθνικισμό γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς τεχνολογικῆς προόδου, οἱ μηχανικοὶ ἐπιδίωκαν νά πείσουν τοὺς ἑαυτοὺς τους καί τοὺς σκεπτικιστὲς τῆς γενιᾶς τους, ἀπὸ τοὺς χώρους τοῦ δικαίου, τῆς ἰατρικῆς, τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν καί τῶν παραδοσιακῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν, ὅτι αὐτοὶ — οἱ μηχανικοὶ — καί τὰ προϊόντα τῆς δουλειᾶς τους — τὰ δημιουργήματα τῆς δευτέρας βιομηχανικῆς ἐπανάστασης — ἀνῆκαν στὴν Kulturnation» (σελ. 185).

Στὸ ὄγδοο κεφάλαιο, ὁ Χέρφ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἀντιδραστικὸς μοντερνισμὸς ὑπῆρξε μιά σταθερὴ ἰδεολογικὴ ἀναφορά τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ σέ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς παντοδυναμίας του. Ὅπως γράφει χαρακτηριστικά, ποτέ δὲν ἐνέδωσε στὴν ἀγροτικὴ νοσταλγία ἢ σέ μεταἰδεολογικὲς τεχνοκρατικὲς κοσμοαντιλήψεις, ἂν καί φιλοξένησε λουδδίτες καί τεχνοκράτες. Πιστικὲς εἶναι οἱ ἀναγωγές σέ ἀποσπάσματα δηλώσεων μεῖζονων ἢ ἐλάσσονων στελεχῶν τοῦ καθεστῶτος. Θεωρεῖ δὲ τὰ τεχνολογικὰ ἐπιτεύγματά του, ἂν ἐξαιρεθεῖ τὸ πυραυλικὸ σύστημα, ὅτι ὑπολείπονταν ἐντυπωσιακὰ τῶν ἀντίστοιχων τῆς Ἀμερικῆς.

Ὁ Χέρφ ἀντιμετωπίζει μὲ ἐνθουσιασμό τὸν Διαφωτισμὸ καί ἀποενοχοποιεῖ τὴν δυτικὴ κοινωρία ἀπὸ πολλὰ πού τῆς καταμαρτυροῦν ὁ Ἀντόρνο, ὁ Χορκχάιμμερ, ὁ Μαρκούζε καί πολλοὶ ἄλλοι. Βεβαίως, δὲν μπορούμε νά ὑποπέσουμε στὸ σφάλμα πού ἰσοπεδώνει τίς διαφορές ἀνάμεσα σέ κάθε πολιτικὴ πραγματικότητα. Ἄν καί δὲν γνωρίζουμε ἂν ὑπάρχει σήμερα ἓνας ἀντίστοιχος Ἔρνστ Γύνγκερ πού θά ἔμνησε αἰσθητικὰ τὸ μανιτάρι τῆς Χιροσίμας, ἡ τεχνολογία, μὲ τὸν τρόπο πού

★ Δημήτρη Μιχαλόπουλου, *Ὁ Ἐθνικὸς Διχασμὸς. Ἡ ἄλλη διάσταση*. Ἀθήνα: Τροχαλία, 1997, σ. 94.

Γιὰ τὸν Ἐθνικὸ Διχασμὸ τῆς περιόδου 1915-1917 ἔχουν λεχθεῖ πολλὰ καί φραφεῖ ἀκόμη περισσότερα. Ἡ οὐσία εἶναι ὅτι καί σήμερα οἱ Ἕλληνες παραμένουν — παρὰ τίς καταλυτικὲς ἐξελίξεις πού συμβαίνουν γύρω μας — διχασμένοι λόγῳ τῆς ἐμπλοκῆς τῆς χώρας στὸν Ἀ΄ Παγκόσμιον πόλεμο. Αὐτὸ ἡχεῖ παράλογο. Εἶναι ὅμως;

Στὸ μικρὸ βιβλίο τοῦ Δ. Μιχαλόπουλου δίνεται μιά ἄλλη, πέρα ἀπὸ τὴ συμβατική, πολιτικὴ, διάσταση τοῦ ζητήματος· συγκεκριμένα, ἡ θρησκευτικὴ. Ἔτσι, ὁ Ἀ΄ Παγκόσμιος πόλεμος παρουσιάζεται ὡς εἶδος «ἐπισοδείου» τῆς παλιᾶς σύγκρουσης μεταξὺ τοῦ Ἀτλαντικοῦ κόσμου, δηλαδή, κατὰ βάση, τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, τῆς Βρετανίας, τῶν Σκανδιναυικῶν χωρῶν, τῆς Γαλλίας καί τῆς Πορτογαλίας, καί τῆς «Ἀνατολῆς», μὲ ἄλλα λόγια τῆς Ρωσίας καί τῆς Ἰαπωνίας. Ἡ διαφορὰ μετα-

εξελίσσεται, αποτελεί έναν χώρο, πού περιέχει οδυνηρούς κινδύνους για τόν άνθρωπο και τόν κόσμο. Είναι μία δύναμη απρόβλεπτη, πού μᾶς υποχρεώνει νά ξαναδοῦμε ἐκ θεμελίων τήν πνευματική πορεία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Ἡ αἰσιόδοξη ἀντίληψη τοῦ διαφωτισμοῦ γιά τήν μοιραία, νομοτελειακή πορεία τοῦ κόσμου πρὸς ἕνα φωτεινό τέλος, πού τροφοδοτεῖται ἀπό τήν κοινή συμμετοχή τῶν ἀνθρώπων στόν λόγο, θά πρέπει νά ἐπανεξετασθεῖ. Δίχως νά μετατραποῦμε σέ λουδδιστές, εἶναι ἀναγκαῖο νά προβληματιστοῦμε γιά τά ὅρια τῆς τεχνικῆς καί τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου.

Ὁ Χέρφ δίκαια σημειώνει τήν ἐντυπωσιακή διαστροφή πού ὑπέσκει ὁ στοχασμός τοῦ Νίτσε ἀπό τούς ἀντιδραστικούς μοντερνιστές καί τήν ἐθνικοσοσιαλιστική ἰδεολογία, οἱ ὁποῖοι διέγραψαν τήν ἀντίθεσή του στήν κυριαρχία τῆς μηχανῆς, στόν ἀντισημιτισμό καί τόν ἐθνικισμό.

Ἡ μελέτη τοῦ Χέρφ συστηματική, περιέχει πλοῦτο πληροφοριῶν, ἔχει γραφεῖ καί μεταφραστεῖ δέ μέ τρόπο πού τήν καθιστᾶ ιδιαίτερα γοητευτική. Ἄν ἐξαιρέσουμε τίς ἀντιρρήσεις μας γιά τήν ἀντιμετώπιση στοχαστῶν σάν τόν Χάιντεγκερ, τόν Ἀντόρνο, τόν Χορκχάιμερ, τόν ὑπερβολικό καί ἀδικοιολόγητο ἐνθουσιασμό πρὸς τήν τεχνική καί τόν ἀμερικανισμό, θά πρέπει κατὰ τά ἄλλα νά ἀξιολογηθεῖ ὡς ὑποδειγματική ἐπιστημονική ἐργασία.

Σπύρος Α. Κουτρούλης

ξύ αὐτῶν τῶν δύο κόσμων δέν ἦταν ἀπλῶς οικονομική, ὅπως θά μπορούσε νά πεῖ κανεῖς ἀλλά διαφορά στάσης ἀπέναντι στή ζωή. Στόν Ἀτλαντικό κόσμο ἡ τάση ἦταν — καί εἶναι — ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νά θεωροῦνται ἴσοι καί, γενικῶς, ἄξιοι γιά ὅλα. Ἀντίθετα στήν Ἀνατολή οἱ κοινωνίες ἦταν σαφῶς ἱεραρχημένες: τόν τόνο σέ αὐτές ἔδινε ἡ αἴσθησις τῆς τιμῆς, ἐνῶ στόν Ἀτλαντικό κόσμο τό χρῆμα.

Ὅσον ἀφορᾶ, ἀξάλλου, εἰδικῶς τά ἐλληνικά πράγματα, προβάλλεται ἰδιαιτέρως τό — διεθνοῦς σημασίας — ζήτημα τοῦ Ναυτικοῦ, ἐνῶ παράλληλα παρέχονται πειστικές ἐξηγήσεις ὅσον ἀφορᾶ τά πρόσωπα καί, ἀκόμα περισσότερο, τούς διεθνῆς κύκλους οἱ ὁποῖοι εἴτε ἐνθάρρυναν ἢ ἀντιστρατεύθηκαν τήν ἀπόφαση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου νά ἐπιχειρήσει τή Μικρασιατική ἐκστρατεία.

Τό βιβλίον χωρίζεται σέ τέσσερα κεφάλαια· ἔχει βασιστεῖ σέ ἀνέκδοτες καί δημοσιευμένες πηγές καθώς καί σέ ἐκτενῆ βιβλιογραφία.

Ἐπιστολές

Ἀγαπητέ κύριε Μιχαλόπουλε

Διάβασα τό ἄρθρο σας «Ἰσλάμ καί Χριστιανισμός — ἱστορικό περίγραμμα» στό ἐν λόγω περιοδικό καί θέλω νά σᾶς ἐκφράσω τήν εὐχαρίστηση πού ἔνοιωσα διαβάζοντάς το. Μπορέσατε μέσα ἀπό αὐτό τό τετρασέλιδο, καί χρησιμοποιώντας γνωστά στοιχεῖα, νά δώσετε μιά ἀποψη πολύ γοητευτική καί θετική τοῦ θέματός σας καί νά προσφέρετε κάτι καινούριο καί ἐνδιαφέρον στούς ἀναγνώστες. Χαίρομαι πού τό διάβασα!

Μέ ἐκτίμηση

Ἐφη Κονδύλη - Μπασούκου

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν

Φιλοσοφική Σχολή

Κοζάνη 11/7/97

Εἶμαι συνδρομητής στή «Νέα Κοινωνιολογία» ἐδῶ καί μερικά χρόνια. Μέ ἀφορμή τήν παροῦσα ἐπιστολή θά ἤθελα (καταρχήν) νά σᾶς συγχαρῶ τόσο γιά τό «καλαίσθητο» τοῦ περιοδικοῦ ὅσο (καί κυρίως) γιά τήν ποιότητα τῶν ἄρθρων του.

Ἰδιαίτερα συγχαρητήρια γιά τό τελευταῖο τεῦχος (23) μέ τό Ἀφιέρωμα στό Ἰσλάμ. Στό συγκεκριμένο τεῦχος ὑπῆρχε ἕνα ἄρθρο τοῦ κ. Κώστα Μ. Σταματόπουλου, μέ τίτλο «τέσσερις ἀληθινές ἱστορίες». Βρῆκα τό συγκεκριμένο ἄρθρο (τόσο ὡς περιεχόμενο ὅσο καί ὡς τρόπο γραφῆς) ἐξαιρετικό. Στά πολύ σύντομα βιογραφικά στοιχεῖα πού ὑπάρχουν ἀναφέρεται ὅτι ὁ κ. Σταματόπουλος εἶναι συγγραφέας βιβλίων καί ἄρθρων γιά τόν Ἑλληνισμό τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τό συγκεκριμένο θέμα μέ ἐνδιαφέρει καί θά ἤθελα περισσότερες πληροφορίες γιά τά ἄρθρα αὐτά (τίτλος βιβλίου, ἐκδοτικός οἶκος κ.λπ.).

Θά ἤθελα λοιπόν (ἐφόσον κάτι τέτοιο εἶναι δυνατό) νά θέσετε τήν παροῦσα ἐπιστολή ὑπόψιν τοῦ κ. Σταματελόπουλου ὥστε νά μοῦ δώσει (ἐφόσον βέβαια τό ἐπιθυμεῖ) τίς πληροφορίες αὐτές (ἢ διεύθυνσή μου εἶναι στήν διάθεση τοῦ περιοδικοῦ).

Κατανοῶ ὅτι σᾶς «βάζω σέ κόπο» καί ζητῶ προκαταβολικά συγγνώμη. Δέν μπορῶ ὁμως νά σκεφτῶ κάποιον ἄλλο τρόπο ἐπικοινωνίας μέ τόν κ. Σταματόπουλο.

Ἐλπίζω πάντως ὅτι θά μέ βοηθήσετε νά βρῶ τίς συγκεκριμένες πληροφορίες, καί σᾶς εὐχαριστῶ ἐκ τῶν προτέρων γι' αὐτό.

Μέ ἐκτίμηση

Δημήτριος Χατζηκάρας

Οικονομολόγος

Πιστοί και 'Απιστοι

«Δέν υπάρχουν πιό επικίνδunami άνθρωποι από εκείνους πού ύπόφεραν γιά μία πίστη: οί μεγάλοι διώκτες στρατολογούνται ανάμεσα στους μάρτυρες πού δέν τούς έκοψαν τό κεφάλι».

E.M. ΣΙΟΠΑΝ

Όσο εύκολα ό άνθρωπος πεθαίνει γιά τήν πίστη, τόσο δύσκολα είναι νά ζήσει δίχως πίστη. Όταν άπορρίπτει μία πίστη, δέν τό κάνει επειδή είναι άπιστος, αλλά διότι άγκαλιάζει μιάν άλλη μέ μεγαλύτερη ζέση. Άν όμως φανταζόμασταν έναν ριζικά άπιστο, θά μάς έλεγε ότι ό Γιαχβέ, ό Χριστός, ό Άλλάχ, ό Μάρξ, ό Νίτσε, ό Σμίθ και άλλοι χρησιμοποιούνται γιά νά αιτιολογηθούν τά είδεχθέστερα έγκλήματα κι ότι ή ύπαρξη εύτελίζεται στό όνομα τών θεών, τής τάξης, τού έθνους, τής έλευθερίας. Είναι μήπως ό άνθρωπος τό πιό άγριο από τά άγρια θηρία, πού άποκρύπτει τήν πραγματική του όψη πίσω από εύγενικά ιδανικά, ενώ δέν κορέννεται νά επιθυμεί διακαώς τό έγκλημα, τήν ώμότητα, τήν βαρβαρότητα;

Ένδεχομένως δέ ό ύποθετικός άπιστός μας, θά συνέχιζε και θά ισχυριζόταν επιπρόσθετα ότι οί εύφέστεροι πιστοί είναι ή οί άποθεμελιωτές τής πίστης τους ή τά πρώτα θύματά της. Θά μπορούσε νά χρησιμοποιήσει πολλά παραδείγματα: ή ρωμαιοκαθολική χριστιανοσύνη κατανόησε τούς εύαγγελικούς λόγους «άγαπάτε τούς έχθρούς ύμών» ως διωγμό τών έτεροδόξων, μετέτρεψε δέ τήν άποδοκιμασία τής έξουσιαστικής μέθης «ός εάν θέλη εν ύμιν μέγας γενέσθαι έσται ύμών διάκονος και ός εάν θέλη εν ύμιν είναι πρώτος, έσται ύμών δούλος», σέ κληρικαλισμό και ιεροποίηση τού κράτους. Ό προτεσταντισμός, παραλλάσσοντας τόν λόγο «εύκολότερον έστί κάμηλον διά τρυπήματος ραφίδος διελθειν ή πλούσιος εις τήν βασιλείαν τού Θεού εισελθειν» έθεώρησε ότι ό δρόμος τού Παραδείσου διαβαίνει από τήν ύπαρξιακή άφοσίωση στό έπάγγελμα, προετοιμάζοντας έτσι τήν έγκατάσταση τού homo economicus. Ό Καλθίνος μέ μεγαλύτερη καθαρότητα ύποστήριξε ότι, όταν οί εργάτες είναι φτωχοί, είναι περισσότερο ύπάκουοι στόν Θεό. Η Γαλλική και ή Όκτωβριανή επανάσταση έθυσίασαν τούς πιό προικισμένους πρωτεργάτες τους, γιά νά μεταμορφωθούν ύστερα σέ μία έχδοχή τού κακού. Ό έθνικοσοσιαλισμός όδήγησε τήν Ευρώπη στόν πιό αυτοκατοστροφικό πόλεμο. Η κεφαλαιοκρατία στό όνομα τής έλευθερίας προσκυνά τόν επίγειο θεό της, τό χρήμα. Δέν μάς διαλανθάνει όμως ότι πρώτη αυτή χρησιμοποίησε τόν πυρηνικό όλεθρο, άκατάπαυστα καταστρέφει τόν κόσμο, μετατρέπει τόν άνθρωπο σέ έμπόρευμα, ενώ οί στρατιές τών άνέργων καθημερινά γνωρίζουν πόσο λίγο έλεύθεροι είναι. Οί εύσεβιστές ιεροκήρυκες και οί παραθρησκευτικές σέκτες, πού ξεφυτρώνουν στόν καιρό τής Νέας

Τάξης σάν μανιτάρια, προσπαθούν άκαταπόνητα νά άφαιρέσουν τήν ποίηση από τήν ανθρώπινη ύπαρξη.

Οί ισχυρισμοί τού άπίστου μάς φαίνεται νά μήν μπορούν νά άναιρεθούν. Όμως κάθε άπόλυτη κρίση καταφέρνει νά σκιασει ένα μέρος τού πραγματικού. Στά έδάφη τής πίστης φανερώθηκαν ό Τζελαλατίν Ρούμι, ό Διονύσιος Άρεοπαγίτης, ό Μάξιμος ό Όμολογητής, ό Συμεών ό Νέος Θεολόγος, ό Μάιστερ Έκχαρτ, μία ποιότητα δηλαδή πολύτιμη και δυσεύρετη.

Ό άσκητής μακριά από τόν κόσμο περιφέρεται στήν «εσώτερη έρημο» και ό κυνικός — σάν τόν Σιοράν, τόν Διογένη ή τούς ρεμπέτες, όδηγούν τήν πίστη και τήν άπιστία σέ πνευματικά γόνιμους χώρους. Ό κυνικός έπισημαίνει τό άτελέσφορο και επικίνδυνο κάθε μεγαλόπνοου πολιτικού σχεδιασμού, ενώ ό έρημίτης άπομακρύνεται από τήν θρησκεία-ϊδρυμα, καλλιεργεί τόν ένδον άνθρωπο, προετοιμάζοντας έτσι μία αυθεντική κοινωνικότητα. Ό Νίτσε γράφει: «Στήν έρημο κατοίκησαν πάντα τους οί άληθινοί, τά έλεύθερα πνεύματα σάν κύριοι τής έρήμου... τά μεγαλύτερα γεγονότα δέν είναι οί θορυβώδέστερες, μά οί σιωηρότερες ώρες μας». Ό άσκητής είναι άφάνταστα σκληρός πρός τόν έαυτόν του και έπιεικής πρός τόν άλλο. Ό κυνικός συνδυάζει τήν ειρωνεία κάθε πολιτικής τάξης μέ τόν άπερίοριστο αυτοσαρκασμό. Ό Άγιος Νείλος φαίνεται ότι δέν άγνοούσε τίς αναλογίες μέ τούς κυνικούς γράφοντας: «Γιατί τό νά κρατούν παντοσινή σιωπή και νά τρέφονται μέ χόρτα, νά φορούν τρίχινα ράκη και νά ζούν μέσα στό πιθάρι, χωρίς νά περιμένουν καμιά άμοιβή μετά τόν θάνατο, είναι πέρα από κάθε άνοησία, άφού μέ τό τέλος τής ζωής συγκαταργούνται τά βραβεία τής άρετής, έθεσαν τόν έαυτό τους άγώνα χωρίς βραβείο και παλαίστρα πού μόνο ιδρώτες έχει, τίποτε περισσότερο».

Η εποχή μας έχει πολύ θόρυβο, ώστε νά είναι δύσκολο νά εύνοήσει τήν μαθητεία στήν σιωπή πού μάς προτείνει ό έρημίτης και τήν διασκέδαση (μέ τήν αρχαία σημασία τού όρου) τής πολιτικής τάξης πού επιθυμεί ό κυνικός. Οί βέβαιοι και άβέβαιοι στήν πίστη και στήν άπιστία βλέπουν τόν κόσμο νά αίωρείται ανάμεσα στήν άνία και τήν βαρβαρότητα. Άν έχουν κάποιο χρέος νά θέσουν στόν έαυτό τους, είναι τούτο: νά επιτρέψουν στήν ανθρώπινη ύπαρξη νά φανερωθεί και πάλι ως ποίηση, ως όμορφιά.